

ARCHAEOLOGY and EARLY HISTORY of UKRAINE

3 (52) • 2024

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

SCIENTIFIC JOURNAL • FOUNDED IN 2011
PUBLISHED FOUR TIMES PER YEAR • KYIV

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ • ЗАСНОВАНИЙ У 2011 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК • КИЇВ

Responsible for the issue

PAVLENKO S., Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

EDITORIAL BOARD

BĂRCĂ V., Ph. D., Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History of Cluj-Napoca

BUJSKIKH A., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

GORBANENKO S. (**executive secretary**), Candidate of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

GOLDEN P., Professor, Rutgers University, USA

KULAKOVSKA L., Candidate of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

MOTUZAITE-MATUZEVICIUTE G., Ph. D., Institute of History of Lithuania

NAYMARK A., Professor, Hofstra University, USA

OLBRICHT M., Professor, Rzeszów University, Poland

POŁTOWICZ-BOBAK M., Dr. hab., Rzeszów University, Poland

POTEKHINA I., Candidate of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

RASSAMAKIN Yu., Candidate of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SAPOZHNYKOV I., Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SYMONENKO O. (**editor-in-chief**), Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SKORY S., Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

KHAZANOV A., Professor, University of Madison — Wisconsin, USA

HANSEN S., Dr. hab., Deutsches Archaeologisches Institut, BRD

CHOCHOROWSKI J., Professor, Jagelloński University, Poland

CHABAI V., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SHENKAR M., Professor, Hebrew University in Jerusalem, Israel

Відповідальний за випуск

ПАВЛЕНКО С., Інститут археології НАН України

РЕДКОЛЕГІЯ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ А., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГОРБАНЕНКО С. (**відповідальний секретар**), кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ГОЛДЕН П., професор, Університет Ратгерс, США

КУЛАКОВСЬКА Л., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОТУЗАЙТЕ-МАТУЗЄВІЧЮТЕ Г., доктор філософії, Інститут історії Литви

НАЙМАРК А., професор, Університет Хофстра, США

ОЛЬБРИХТ М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Ю., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СИМОНЕНКО О. (**головний редактор**), доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХАНСЕН С., доктор хабілітат, Німецький археологічний інститут, ФРН

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, Ягеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ШЕНКАР М., професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

ARCHAEOLOGY AND EARLY HISTORY OF UKRAINE
*Scientific journal on problems of archeology
and ancient history*

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

For the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Founder and Publisher:
Institute of Archaeology
of the National Academy of Science of Ukraine

Media identifier:
R30-02355, Decision N 28, 11.01.2024

The official website of the journal | Офіційний сайт журналу:
<https://adiu.com.ua/index.php/journal>

The official page of the journal | Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] — Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України» [<http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu>]

All materials are reviewed

Published by the resolution
of the editorial board of journal

All rights are reserved. Reprint is possible with
the consent of the editors and authors of the papers

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
*Науковий журнал з проблем археології
й давньої історії*

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Засновник і видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Ідентифікатор медіа:
R30-02355, Рішення № 28 від 11.01.2024 р.

Усі матеріали рецензовано

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

alt > bank

більше ніж просто банк

Published with the financial support
of «ALTBANK».
Banking license № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
<https://altbank.ua>, e-mail: contact@altbank.ua

Виходить за фінансової підтримки
Акціонерного товариства «АЛЪТБАНК».
Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
<https://altbank.ua>, e-mail: contact@altbank.ua

Published with the informational
support of NGO
«Ukrainian Association of Archaeologists»

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online)

© INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE, 2024

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2024

Редактори А. Радченко, І. Тарасенко; рисунки авторські; верстка С. Горбаненка

Підписано до друку 21.10.2024. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 29,5. Обл.-вид. арк. 31,75. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106,
e-mail: bookovych@gmail.com

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ | CONTENTS

СТАТТІ | ARTICLES

МАГОМЕДОВ, Б., СОН, Н. Комплекс знахідок 1978 р. з розкопок Тіри. Черняхівський період давнього міста	5
MAGOMEDOV, B., SON, N. The Complex of Finds from the Excavations in Tyras in 1978. Chernyakhiv Period of the Ancient City	
ЧЕРНЕНКО, О. «Акустичні вази» середньовіччя і голосники Чернігівських храмів	13
CHERNENKO, O. Acoustic Vessels of the Middle Ages and Resonators (Holosniki) of Chernihiv Churches	
БІЛЯЄВА, С. Фортифікаційна лінія Великого князівства Литовського: новий етап оборонного зодчества східноєвропейського простору	28
BILIAIEVA, S. Fortification Line of the Grand Duchy of Lithuania: A New Stage of Defense Architecture of the Eastern Europe Space	
ПШЕНИЧНИЙ, Ю., БАРДЕЦЬКИЙ, А. Рів XVII ст. для причалювання човнів у Вознесенському монастирі поблизу Дубна: конструкція та матеріали	38
PSHENYCHNYI, YU., BARDETSKYI, A. The Ditch of the 17 th Century for Mooring Boats in the Voznesenskyi Monastery Near Dubno: Construction and Materials	

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ | PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL

БІЛИНСЬКА, Л., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, Я., БУГАЙ, О. Микільський скарб раннього середньовіччя: попереднє повідомлення	51
BILYNSKA, L., VOLODARETS-URBANOVYCH, Y., BUHAY, O. Early Medieval Mykilske Hoard: Preliminary Report	
АКСЬОНОВ, В. Ранньосередньовічні дзеркала з центральною петелькою на звороті з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова	72
AKSIONOV, V. Early Medieval Mirrors with a Central Loop on the Back from the N. F. Sumtsov Kharkiv Museum of History Collection	
КОЛОДА, В. Салтівська кераміка селища Мохнач II	87
KOLODA, V. Saltiv Pottery in Mokhnach P Settlement	

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ | RECENT RESEARCH

МАНІГДА, О., КОРОЛЕНКО, Я., БЕЛІНСЬКИЙ, М., КОЛЕСНИКОВА, А., КОЛЕСНИК, В. Археологічні дослідження на території Домініканського монастиря у Вінниці у 2023 р.	102
MANIHDA, O., KOROLENKO, Y., BYELINSKY, M., KOLESNYKOVA, A., KOLESNYK, V. Archaeological Research on the Territory of the Dominican Monastery in Vinnytsia carried out in 2023	
ГНЕРА, В., БОРИСОВ, А., МИСАК, В. Археологічні дослідження в середмісті Бердичева	135
HNERA, V., BORYSOV, A., MYSAK, V. Archaeological Research in the Downtown of Berdychiv	

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ | FUNERAL SITES

- ТАРАСЕВИЧ, В., ПЛАВІНСЬКИЙ, М. Розкопки курганного могильника Руд-
ня в Полоцькому Подвінні у 1961 році 149
TARASEVICH, V., PLAVINSKI, M. Excavations of the Rudnia barrow cemetery in Polack Dzvina
Region in 1961
- МОЦЯ, О., СКОРОХОД, В., ЖИГОЛА, В., СИТИЙ Ю. Християнські похован-
ня на території чернігівського «Третяку» 168
MOTSIA, O., SKOROKHOD, V., ZHYHOLA, V., SYTYI, Y. Christian Burials on the Territory of
Chernihiv «Tretiak»

ЕПІГРАФІЧНІ ПАМ'ЯТКИ | EPIGRAPHIC RECORDS

- КОЗЮБА, В. Надгробок князя Дмитра Козеки: «нова-стара» лапідарна
пам'ятка Волині XVI ст. 180
KOZIUBA, V. Tombstone of Prince Dmytro Kozeka: a «New and Old» Lapidary Monument of Volyn of
the 16th Century

ДИСКУСІЇ | DISCUSSIONS

- ЗАБАШТА, Р. До проблематики середньовічних ритуальних дубів басейну се-
редньої та верхньої течії Дніпра 195
ZABASHTA, R. The Issues of Medieval Ritual Oaks in the Middle and Upper Dnieper Basin
- ПИСАРЕНКО, Ю. Проти упередженості у вивченні Збруцького ідола (щодо
психології псевдонаукового популізму) 215
PYSARENKO, Yu. Against Bias in the Study of the Zbruch Idol (Regarding the Psychology of Pseu-
doscientific Populism)
- КОЗУБОВСЬКИЙ, Г. Про деякі дискусійні питання історії Київської землі
другої половини XIV ст. 234
KOZUBOVSKYI, G. On Some Debatable Questions of the Kyiv Land History in the Second Half of the
14th Century

ХРОНІКА | CURRENT EVENTS

- Слово про Петра Петровича Толочка 251
Ad memoria Petro Tolochko
- До 100-річчя Михайла Брайчевського 253
On the 100th Anniversary of Mykhailo Braichevsky

Б. Магомедов, Н. Сон

КОМПЛЕКС ЗНАХІДОК 1978 р. З РОЗКОПОК ТІРИ.
ЧЕРНЯХІВСЬКІЙ ПЕРІОД ДАВНЬОГО МІСТА

Встановлено, що в культурному шарі античної Тіри пізньоримського часу є матеріали черняхівської культури, але роль її населення в історії міста була вивчена недостатньо. Оpubлікований у статті керамічний комплекс разом із іншими знахідками дають підстави для припущення, що в середині III ст., після евакуації римського гарнізону і місцевих жителів, Тіра втратила ознаки античного міста. На його руїнах протягом другої половини III — початку V ст. існувало черняхівське торгове поселення, яке забезпечувало діяльність Тірського порту.

Ключові слова: Тіра, пізньоримський час, черняхівська культура, сіроглиняна кераміка, порт.

Довгий час у ході розкопок античної Тіри артефакти черняхівської культури не привертали уваги археологів. Мала чисельність закритих комплексів із такими знахідками спричинена поганою збереженістю шарів римського часу, зруйнованих будівлями середньовічного міста і фортеці Аккерман. Але в останні десятиліття дослідники впевнились, що фінальний період існування давньої Тіри (друга половина III — IV ст.) був пов'язаний з черняхівським, зокрема готським, населенням (Кравченко, Корпусова 1975; Клейман 1979, с. 70—71; Сон 1985, с. 332; 1993, с. 56—59, 104—106; Павленко, Сон 1991, с. 12; Зубарь, Сон 2007, с. 203; Савельєв 2019, с. 9—10)¹. Стосовно іншого античного міста Північно-Західного Причорномор'я — Ольвії, було зроблено висновок про повне домінування в цей час варварської культури (Магомедов 2007; 2020; Magomedov 2024; Twardecki, Buiskikh 2021). Для Тіри, де матеріали пізньоримського

часу досліджені гірше, роль черняхівського населення в історії міста вивчена недостатньо. З цього погляду нові публікації відповідних знахідок становлять значний інтерес.

Під час робіт Тірського загону Ольвійської експедиції Інституту археології АН УРСР 1978 р. на Центральному розкопі під керівництвом Н. О. Сон на Південно-східній ділянці Центрального розкопу було виявлено розвали трьох посудин. Вони залягали на невеликій ділянці на однаковій глибині, можливо, на долівці невеликої легкої будівлі, рештки якої не збереглись. Знахідки становлять єдиний комплекс, хоча його неможна назвати закритим. Наводимо опис посудин.

1. Гончарний столовий сіролощений кухоль, великий² — місткість 1,3 л (рис. 1: 2). Належить до черняхівського типу 1³ (тулуб біконічної форми, шийка не виділена), вінчик похилий, піддон кільцевий, ручка стрічкова. Висота 15 см, діаметр вінчика 13,5 см. Цей тип кухолів поширений на всій території черняхівської культури, але переважно (2/3 знахідок) між Дністром та Дунаєм.

2. Глечик ліпний (рис. 1: 1), тулуб веретеноподібної форми, дещо асиметричний; горло широке, вінчик прямий, ручка коротка, в перетині квадратна. Зроблений із погано перемішаної комкуватої глини, без помітних домішок, випал рівномірний, поверхня горбкувата, колір рожевий. Висота 23,8 см, діаметр вінчика 6,6 см.

2. Групу одноручних кухолеподібних посудин черняхівської культури ми поділяємо за розміром на кухолі (більшість має місткість 0,4—0,5 л, великі кухолі — близько 1 л) та одноручні вази місткістю від 2 до 6—7 л (Магомедов 2001, с. 53—54).

3. Тут і далі для черняхівського посуду ми користуємося типологією за: Магомедов 2001, с. 45—56.

1. Втім, залишалась проблема типологічного поділу двох груп сіроглиняної кераміки — античної та черняхівської (Гудкова 1979; Гудкова, Крапивина 1990).

© Б. МАГОМЕДОВ, Н. СОН, 2024

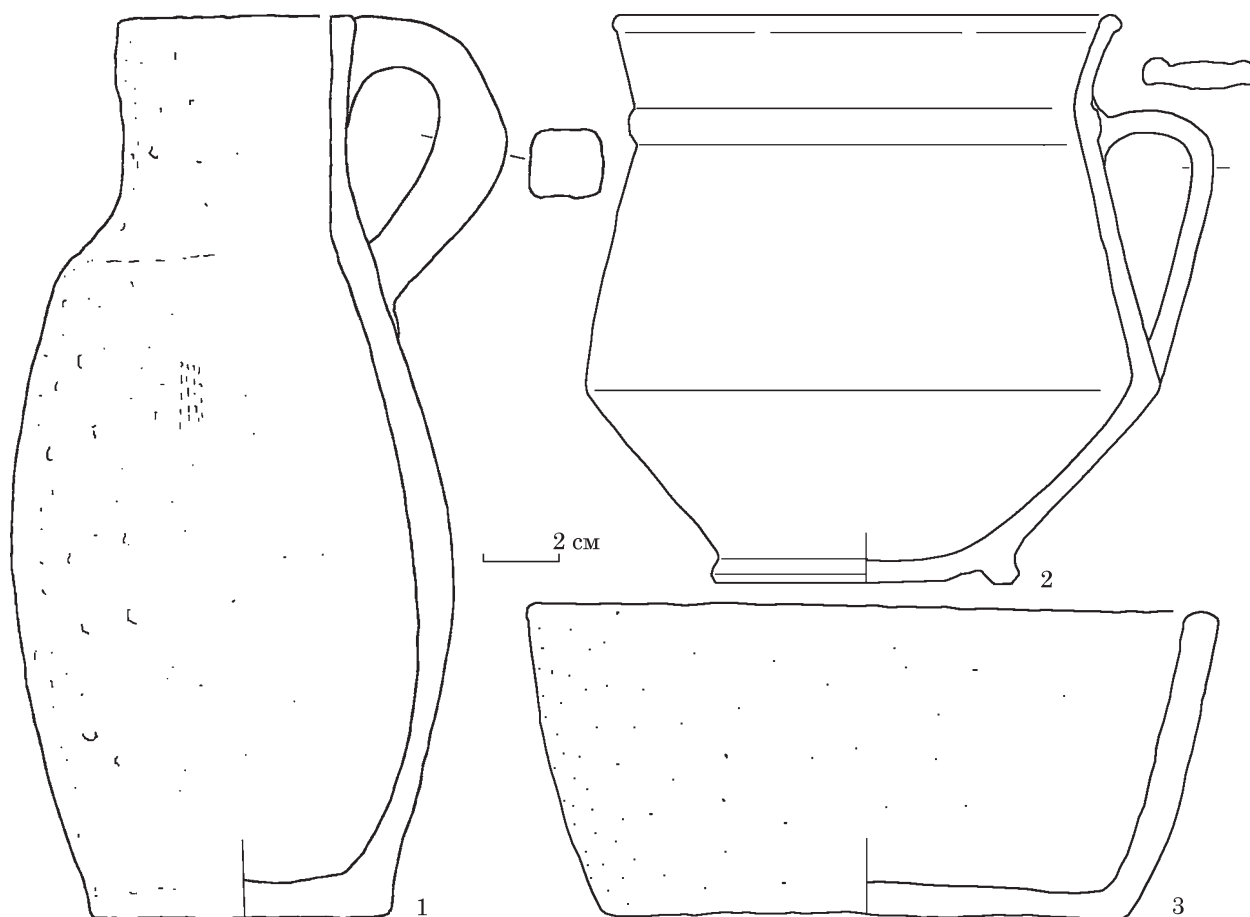

Рис. 1. Комплекс із розкопок 1978 р.: 1, 3 — ліпний посуд; 2 — гончарний посуд

Fig. 1. Complex from excavations in 1978: 1, 3 — handmade vessels 2 — pottery vessel

3. Миска ліпна глибока (рис. 1: 3), стінки дещо похилі, вінчик прямий. У тісті домішки крупного піску, колір жовтий. Висота 8,2 см, діаметр вінчика 18,3 см.

Глечик є примітивним наслідуванням античних форм, а до миски важко підібрати аналогії в близькому культурному середовищі.

Цей комплекс входить до четвертого — найпізнішого з шарів античної Тіри, датованого другою половиною III — IV ст.⁴ (Клейман 1979, с. 70—71). До цього шару належать деякі добре датовані об'єкти: відомий у літературі «післяготський будинок»; приміщення з монетами 250—260 рр., що перекривало будівлю римської вексильці; яму, де крім кераміки черняхівського типу, трапилась монета Клавдія Готського (268—270 рр.). Поза приміщеннями в четвертому шарі знайдено уламки черняхівського посуду, пізньоримські монети, фібули та інші предмети того ж часу.

Згаданий «післяготський будинок» був досліджений на Центральному розкопі в ході робіт Білгород-Тірської експедиції 1969—1971 рр.

4. Пізні (верхні) шари городища з першого по третій утворилися у XIII—XVIII ст., шари з п'ятого по восьмий — протягом античної доби V ст. до н. е. — першої половини III ст. н. е. (Клейман 1979).

(Кравченко, Корпусова 1975). До комплексу належить досить велика збірка кераміки: п'ять гончарних сіроглиняних столових посудин, сім ліпних посудин, шість більш-менш цілих амфор, червонолаковий келих і світильник. Три гончарні екземпляри (Кравченко, Корпусова 1975, рис. 9: 1, 3, 7): миска відкритої форми, біконічний келих і глечик типу 9 з невиділеною шийкою являють собою традиційний черняхівський посуд. Глек з кулястим тулубом (тип 14) та циліндро-конічну миску Н. М. Кравченко та В. М. Корпусова (1975, рис. 9: 2, 5) вважають для «черняхова» рідкісними формами, більш притаманними римсько-античній Тірі. На наш погляд, для них черняхівські аналогії знайти не важко (Магомедов 2001, рис. 29: 10; 49: 1—3). З іншого боку, подеколи варвари могли користуватись речами, знайденими у зруйнованих будинках попередньої пори.

Мова йде про певну групу античної столової кераміки, також сіроглиняної, але типологічно відмінної від черняхівського посуду. Місцеві майстерні виробляли її (поряд з червоноглиняною продукцією) протягом існування міста аж до середини III ст. н. е., коли діяльність греко-римських ремісників припинилась. Пізніше нові мешканці Тіри принесли власний

гончарний посуд. Важливою відмінністю між технологією виробництва греко-римських і черняхівських гончарів було використання в першому випадку швидкого гончарного кола, в другому — повільного кола. Варварське повільне коло дуже програвало в продуктивності виробництва, але швидкого кола «черняхівці» не знали.

Практично така ж кераміка відома в Ольвії і на декількох городищах її оточення. Її виробляли до середини III ст. (до евакуації римського гарнізону), а пізніше там само з'явився посуд черняхівського типу (Schultze, Magomedov, Bujskich 2006; Шультце, Магомедов, Буйських 2009). Для порівняльного аналізу обох груп сіроглиняної кераміки було використано рентгено-флюоресцентний метод. Виявилось, що кераміка греко-римських типів, на відміну від черняхівських, складається із глиняної маси з великим вмістом вапняку (Schultze et al. 2022). Так було підтверджено існування в Північному Причорномор'ї римської доби двох самостійних, не споріднених і різночасових традицій виробництва сірого кружального посуду. Вважаємо, що майбутні аналізи тірської кераміки дадуть близькі результати, оскільки рецептура гончарної сировини в Тірі і Ольвії навряд чи суттєво розрізнялась.

У культурних нашаруваннях Тіри римського часу, часто перемішаних (четвертий—п'ятий шари II—IV ст., за: Клейман 1979), черняхівська кераміка складає меншу частину, ніж сіроглиняна продукція греко-римських ремісників, але вона достатньо виразно представляє типи посуду, поширені на всій території черняхівської культури. На ілюстраціях представлено фрагменти посуду з Наукових фондів Інституту археології НАН України з розкопок Л. Д. Дмитрова (1949—1950), А. І. Фурманської (1953—1961), Н. О. Сон (1987). Наймасовішими типами є гончарні столові миски відкритої та закритої форми, зрідка прикрашені пролощеним орнаментом (рис. 2: 1—9). Один фрагмент оздоблений ручкою-упором (рис. 3: 2), що характерно для мисок вельбарської культури, яка належала готським племенам. У традиціях вельбарської кераміки зроблений також ліпний, підправлений на колі, кухоль або кубок коричневого кольору, з нерівним випалом (рис. 3: 1).

Серію черняхівських столових посудин з Тіри опублікувала О. В. Гудкова⁵, щоправда, без впевненості в їхній культурній належності (Гудкова 1979, рис. 3: 9, 11, 13, 19, 23, 28, 32, 33, 35; Гудкова, Крапивина 1990, табл. II: 7—12; V: 7—11). З розкопок С. Д. Крижицького (1969—1971) походить фрагмент сіролощеного глечика з зображенням композиції з двох греб-

нів, типових для германських культур Європи пізньоримського часу (рис. 3: 3) (Кравченко, Корпусова 1975, с. 35—36, рис. 10). Хоча сюжетні малюнки досить рідкісні на черняхівському посуді, нам відомо не менше восьми випадків зображень подібних гребнів на глечиках і вазах (Магомедов 2022, с. 285—288, рис. 2). Територіально найближча знахідка походить із могильника Біленьке, що розташований за 15 км південніше давньої Тіри (Росохацький 1991: рис. 30: 1).

На відміну від столових сіроглиняних посудин, кухонні сіроглиняні горщики в греко-римський період у Північному Причорномор'ї не виробляли⁶ і всі подібні знахідки з Тіри належать до керамічного комплексу черняхівської культури (рис. 2: 10—13). У культурних шарах міста їхні уламки є в невеликій кількості (Гудкова, Крапивина 1990, с. 13; Савельєв 2019, с. 5). Також трапляються фрагменти не менш характерних для цієї культури зерновиків (піфосів), часто прикрашених прокресленими горизонтальними багаторядними лініями або розчленованими валиками (Гудкова, Крапивина 1990, с. 14, табл. XVII: 7, 8; Савельєв 2019, с. 5).

На наявність населення черняхівської культури в Тірі, крім посуду, вказують і деякі інші характерні речі — бронзові сокироподібні підвіски та тришарові гребні з оленього рогу (рис. 3: 4; Савельєв 2019, с. 9—10; Сон 2011, с. 300). Зокрема, уламки таких гребнів знайдено на руїнах приміщення вежі 1-го Італійського легіону (Клейман 1971, с. 234, рис. 6; Петерс 1986, с. 67, табл. XIII: 10).

Серед опублікованої колекції фібул перших століть нашої ери з Тіри (22 екземпляри) найпізніші могли належати представникам черняхівської культури (Гороховський, Сон 1989, с. 73, 74, 76). Це деякі провінційно-римські вироби: дві шарнірні Т-подібні, обидві датуються серединою та другою половиною IV ст.; пружинна Т-подібна (тип 2), датується серединою III та початком IV ст.; також «варварська» фібула, корпус якої виготовлено з круглого в перетині дроту, датується другою третьою — третьою чвертю III ст. Пізніше були знайдені черняхівські двочленні прогнуті підв'язні фібули, двочленні «війські» та фібули з високим приймачем типу Almgren VII (останні належать до другої третини — кінця III ст.; Савельєв 2019, с. 10).

Можливо, з пізнього періоду античного міста походить дворічковий бронзовий світильник на високій підставці з облямованою ручкою. Він зберігається в Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї як приналежний до Тіри, але без інвентарного номера (тобто, походження речі не дуже надійне). За аналогією з колек-

5. Ці знахідки зберігаються в Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї, Одеському археологічному музеї та Інституті археології НАН України.

6. Античному кухонному посуду властиві коричнево-червоні кольори і специфічні форми.

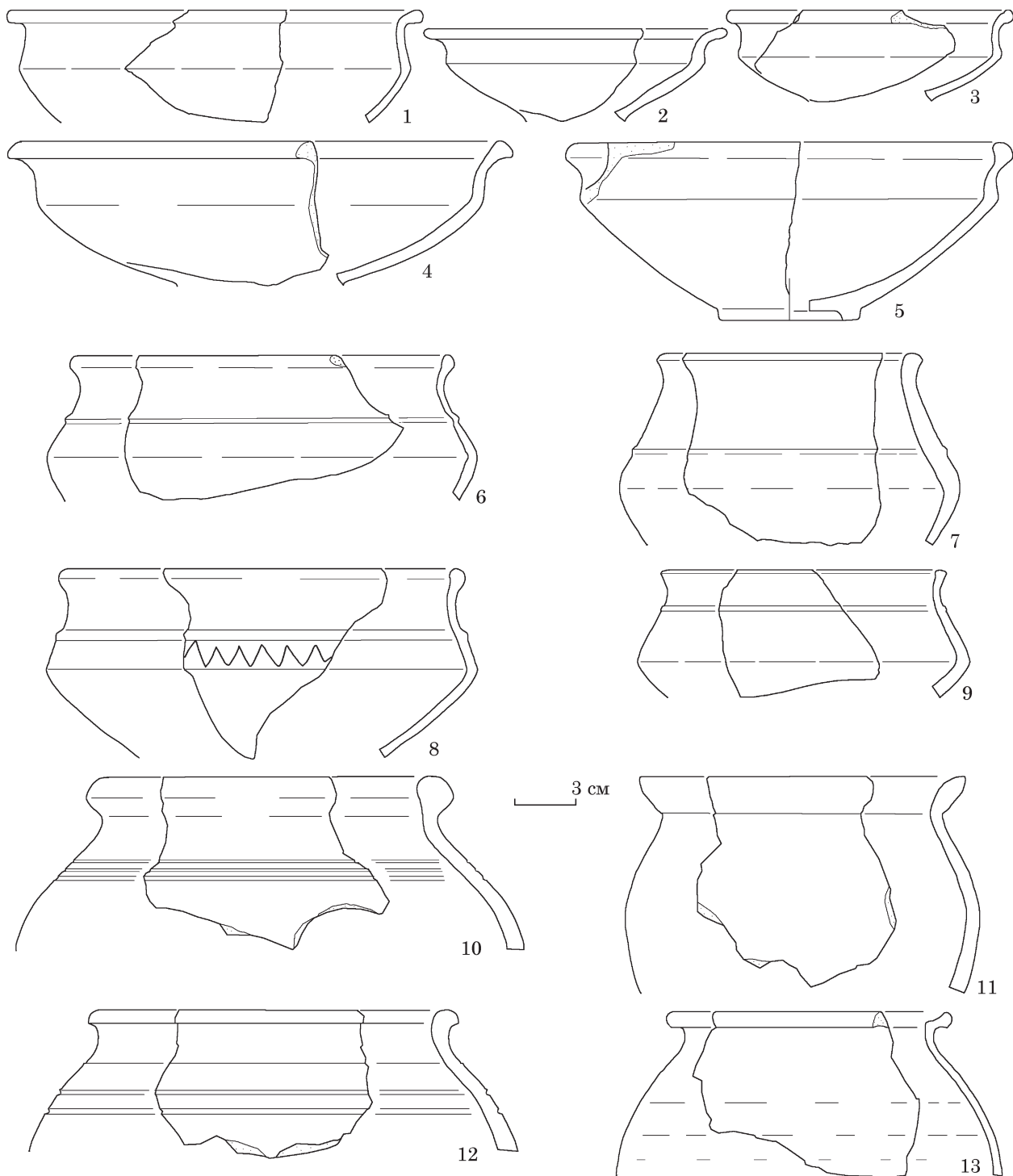

Рис. 2. Зразки черняхівського гончарного посуду з Тіри: 1—9 — столові миски відкритого та закритого типу; 10—13 — кухонні горщики (з розкопок: 1, 7, 9 — Н. О. Сон 1987 р.; 3, 8 — А. І. Фурманської 1953, 4 — 1958 і 2 — 1959 р.; 5, 10, 12, 13 — Л. Д. Дмитрова 1949 і 6, 11 — 1950 р.)

Fig. 2. Samples of Chernyakhiv pottery from Tyras. 1—9 — table bowls of open and closed types; 10—13 — kitchen pots (from excavations by: 1, 7, 9 — N. O. Son in 1987; 3, 8 — A. I. Furmanska in 1953, 4 — 1958 and 2 — 1959; 5, 10, 12, 13 — L. D. Dmitrov in 1949 and 6, 11 — 1950)

ції Археологічного музею м. Плоешть (Румунія), світильник мав високу ручку у вигляді хрисми (христограма, монограма імені Христа). Установлено його можливе італійське походження і датування у межах IV—VI ст. (Сон, Шейко 2016, с. 80—82, 85; рис. 2: 2).

Для вирішення питань пізньої історії Тіри і ролі в ній населення черняхівської культури важливим є комплекс імпортованих посудин зі згаданого вище «післяготського будинку», який прилягав до зруйнованої раніше башти римської цитаделі. Поміж інших знахідок найвужче

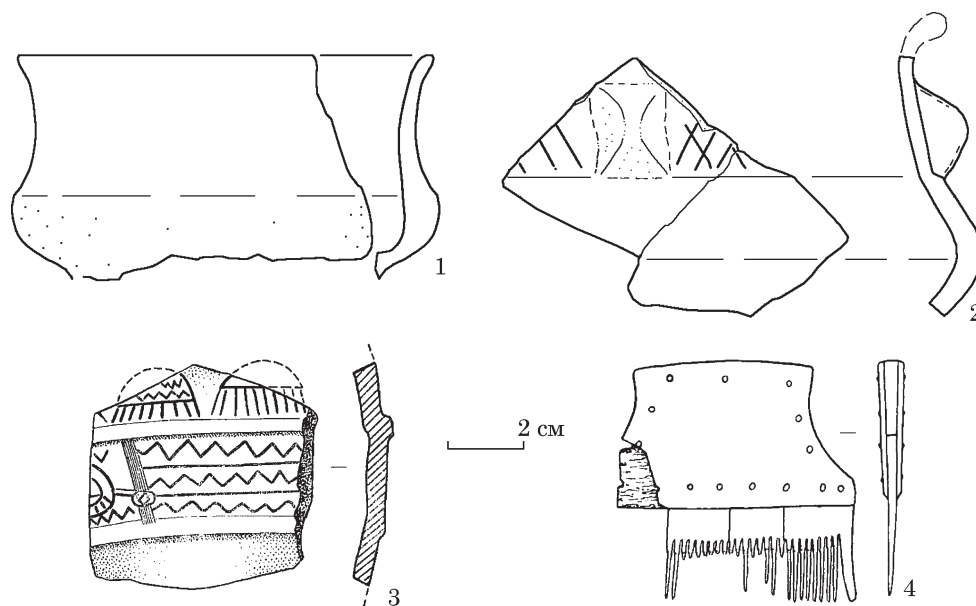

Рис. 3. Деякі речі черняхівської культури з Тіри: 1 — ліпний кухоль або кубок; 2 — гончарна миска з ручкою-упором; 3 — фрагмент стінки глечика з зображенням гребнів; 4 — гребінь з оленього рогу з бронзовими заклепками (1 — розкопки А. І. Фурманської 1953 і 2 — 1961 р.; 3 — за: Кравченко, Корпусова 1975; 4 — за: Сон 2011)

Fig. 3. Some items of Chernyakhiv culture from Tyras: 1 — handmade mug or cup; 2 — a pottery bowl with a pseudo-handle; 3 — fragment of the jug with the image of combs; 4 — deer antler comb with bronze rivets (1 — excavations by A. I. Furmanska in 1953 and 2 — 1961; 3 — after: Kravchenko, Korpusova 1975; 4 — after: Son 2011)

датовуються амфора підтипу Шелов F1 кінця 320-х — 350-х рр. та північнопонтійська амфора з жолобчастими ручками (тип 4) 360-х — 400-х рр. (Діденко 2018, с. 6—7). Тобто можна вважати, що «післяготський будинок» функціонував упродовж третьої чверті IV ст.⁷ Цьому проміжку часу не протирічить ширше датування решти знайдених у ньому імпортованих посудин (амфори типів Робінсон М 273, Парасків 9А, Делакеу). Треба додати, що практично всі типи амфор пізньоримського часу, відомі в Тірі, поширені також на черняхівських поселеннях басейну Дністра, тобто цей пункт, як і в попередні століття, був важливим центром посередницької торгівлі між античними містами та варварськими народами (Масюта 2019, с. 11).

Речі з відносно вузьким датуванням дають змогу визначити часовий відтинок перебування в місті черняхівського населення, який співпадає з хронологічною позицією четвертого шару археологічної стратиграфії Тіри: друга половина III — IV ст. До найраніших артефактів, безумовно пов'язаних із германськими культурами, належать деякі фібули: «варварська» фібула з круглого в перетині дроту (друга третина — третя чверть III ст.) і фібули типу Almgren VII (друга третина — кінець III ст.). Початок інтенсивного надходження керамічних імпортованих позначає амфора підтипу Шелов F1 (кінець

320-х — 350-х рр.). Фінал черняхівського перебування в місті діагностують речі із досить широким датуванням: амфори типу Делакеу (середина IV — середина V ст.); дворіжковий бронзовий світильник (IV—VI ст.). Згадуються також поки не опубліковані фрагменти склянки з краплею синього скла, уламки сирійсько-палестинських амфор типу Газа останньої чверті IV — середини V ст. та кілька уламків червонолакового посуду (Савельєв 2019, с. 12). Серед монетних знахідок римських часів найпізнішою на сьогодні є монета Феодосія I (379—395 рр.), виявлена нещодавно під час розкопок на території середньовічної Аккерманської фортеці (Савельєв, Красножон, Савельєва 2023, с. 251). Артефакти з переконливим датуванням не раніше початку V ст. відсутні. За строгого підходу кінцеву дату античної доби в Тірі можна обмежити кінцем IV ст. Щоправда, подібна ситуація складається майже на всіх пізніх пам'ятках черняхівської культури, що не заважає дослідникам визначати їх кінцеву дату початком V ст. Таке, дещо розширене, датування можна застосувати і для Тіри.

Спробуємо уявити приблизну реконструкцію пізньоримського періоду історії Тіри. Вже в першій половині III ст. ситуація у Північно-Західному Причорномор'ї була неспокійною. 214 року Тіра зазнала нападу карпів. Пізніше розпочались так звані Скіфські (Готські) війни 238—270 рр., тобто серія руйнівних сухопутних і морських походів на східні провінції Римської імперії з боку причорноморських вар-

7. Це цілком збігається з висновком, що споруду було зруйновано у 70-х рр. IV ст. (Зубарь, Сон 2007, с. 203—204).

варів під проводом готів. Военні перемоги варварів призвели до виведення з Тіри між 248 та 253 рр. римського гарнізону, разом з яким, напевне, рідне місто залишила і основна частина його мешканців (Сон 1993, с. 53). Мабуть, саме тоді за наказом римського командування були зруйновані стіни цитаделі, щоби укріпленнями не могли скористатись вороги. Черговий похід 258 р. варвари готували у Північно-Західному Причорномор'ї, можливо, в Тірі. За свідченням візантійського історика Зосима, готи «почали заготовляти судна, скориставшись для їх спорудження допомогою бранців, які в них були, або прибулих з торгівельною метою» (за: Ременников 1954, с. 97). Відомості, що більш певно стосуються Тіри, пов'язані з кампанією 269—270 рр. Це була невдала спроба переселення воїнів (переважно готів) із сім'ями на багатий південь. Для морської частини походу була залучена величезна флотилія — від 2 до 6 тисяч суден, основна частина побудована була в гирлі Тіраса (Дністра; Ременников 1954, с. 129—131). Вірогідно, з цими подіями пов'язані знайдені фібули другої половини III ст.

Після евакуації римського гарнізону скінчився період історії Тіри як античного міста, але до Тірського порту купці приводили кораблі навіть під час війн (згадані вище «прибулі з торгівельною метою»). Для продовження взаємовигідної торгівлі з середини III ст. і особливо в другій половині IV ст. (коли спостерігається пік надходження імпорту) у зруйнованому місті перебувала досить невелика кількість «черняхівців», вірогідно, воїнів і довірених осіб місцевого готського вождя. Їхня діяльність мала бути сезонною і обмежувалась кількома місяцями навігації на рік. Вони приймали заморські кораблі (переважно з Південного Причорномор'я), обмінювали товар, охороняли склади, передавали крам «своїм» купцям для перепродажу в глибині черняхівської території.

Ці люди звели серед руїн невеликі кам'яні будинки, але рівень побуту не досягав звичного рівня черняхівських сільських поселень. Судячи зі складу знахідок у двох згаданих вище комплексах, кружального посуду не вистачало і його нестачу компенсували примітивними ліпними виробами самі мешканці (можливо і раби). Про їхнє етнічне походження можна скласти уяву за посудинами, що мають досить приблизні аналогії у карпо-дакійських старожитностях та серед «пізньоскіфської» кераміки черняхівських пам'яток Північного Причорномор'я. Про перебування в колишньому місті етнічних готів серед посуду прямих доказів мало (див. вище), але на той час вони істотно втратили археологічно визначені етнографічні ознаки і стали просто «черняхівцями». Останні представники черняхівської культури покинули колишню Тіру в кінці IV або на початку V ст. Подальші розкопки міста

допоможуть уточнити історію його останнього періоду.

Підсумовуючи наявні небагаті матеріали, можна зробити деякі висновки. Останній період античної історії Тіри, раніше виділений як «післяготський» (Крижицький 1972, с. 51), більш обґрунтовано заслуговує назви «черняхівський період». Хронологічно він охоплює другу половину III — початок V ст., найактивніша фаза припадає на другу половину IV ст. На руїнах міста діяло сезонне торгове поселення, призначене обслуговувати порт. Мешкали тут представники черняхівської культури різного етнічного походження, підпорядковані готським вождям. Отже, в середині III ст. Тіра втратила ознаки античного міста і на наступні півтора — два століття стала черняхівським торговим поселенням.

ЛІТЕРАТУРА

- Діденко, С. В. 2018. *Античний керамічний імпорт у черняхівській культурі на території України*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.
- Гудкова, А. В. 1979. Классификация сероглиняной столовой керамики Тиры II—IV вв. н. э. В: Карышковский, П. О. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 99-115.
- Гудкова, А. В., Крапивина, В. В. 1990. *Сероглиняная керамика Тиры, Ольвии и памятников черняховской культуры*. Препринт. Киев: ИА АН УССР.
- Гороховський, Є. Л., Сон, Н. О. 1989. Фібули з Тіри. *Археологія*, 3, с. 69-78.
- Зубарь, В. М., Сон, Н. А. 2007. *Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Supplementum, 3. Симферополь: Деметра.
- Клейман, И. Б. 1971. Раскопки помещения вестилляции 1-го Итальянского легиона в Тире. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 7, с. 229-238.
- Клейман, И. Б. 1979. Стратиграфия культурного слоя городища Тиры-Белгорода. В: Карышковский, П. О. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 54-75.
- Кравченко, Н. М., Корпусова, В. М. 1975. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри. *Археологія*, 18, с. 20-42.
- Крижицький, С. Д. 1972. Стан і завдання археологічних досліджень Тіри-Білгорода. *Вісник Академії наук УРСР*, 7, с. 47-53.
- Магомедов, Б. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.
- Магомедов, Б. В. 2007. Ольвія і варвари в пізньоантичний період. *Археологія*, 4, с. 47-54.
- Магомедов, Б. В. 2020. Город Ольвия: черняховский горизонт. Керамика из фондов Института археологии НАНУ. *Stratum plus*, 4, с. 219-226.
- Магомедов, Б. В. 2022. Гребни черняховской культуры: магическая функция. В: Казанский, М. М., Мاستыкова, А. В. (ред.). *Друзей медлительный уход... Памяти Олега Шарова*. Кишинёв: Stratum, с. 281-293.
- Масюта, Д. О. 2019. *Торговельні зв'язки населення Нижнього Подністров'я в I—IV ст. н. е. (за матеріалами амфорної тари)*. Автореферат дисерта-

ції к. і. н. Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова.

Павленко, Ю. В., Сон, Н. О. 1991. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візіготів. *Археологія*, 2, с. 6-16.

Петерс, Б. Г. 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Ременников, А. М. 1954. *Борьба племён Северного Причерноморья с Римом в III веке н. э.* Москва: АН СССР.

Росохацкий, А. А. 1991. *Отчёт о полевых исследованиях Шаболатского отряда Одесского охранного археологического центра в 1991 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/237.

Савельев, О. К. 2019. *Матеріальна культура Тіри (I — початок V ст. н. е.)*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Савельев, О. К., Красножон, А. В., Савельева, К. С. 2023. Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020—2021 рр. (попередні результати). *Стародавнє Причорномор'я*, XIV, с. 247-256.

Сон, Н. А. 1985. Тіра. В: Артеменко, І. І. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 2. Киев: Наукова думка, с. 330-334.

Сон, Н. А. 1993. *Тіра римського времени*. Киев: Наукова думка.

Сон, Н. А. 2011. Костяные изделия из Тир. *Боспорские исследования*, XV, с. 298-311.

Сон, Н. О., Шейко, І. М. 2016. Металеві світильники з Ольвії та Тіри. *Археологія*, 4, с. 79-87.

Шульце, Е., Магомедов, Б. В., Буйських, С. Б. 2009. Сіроглиняний посуд римського часу з поселень Ольвійської хори. В: Мызгин, К. (ред.). *Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и Эпохи Великого переселения народов*. Харьков: Тимченко А. Н., с. 101-151.

Magomedov, B. 2024. The Last Period of the History of Olbia: the First Gothic Town. *Archaeologia Polona*, 62.

Schultze, E., Daszkiewicz, M., Schweigart, F., Bobryk, E., Schneider, G. 2022. Grautönige Keramik der römischen Zeit aus Olbia und dem Umland — Archäologische und naturwissenschaftliche Analysen. *Eurasia Antiqua*, 24, s. 227-269.

Schultze, E., Magomedov, B. V., Bujskich, S. B. 2006. Grautönige Keramik des Unteren Buggebietes in römischer Zeit. Nach Materialien der Siedlungen in der Umgebung von Olbia. *Eurasia Antiqua*, 12, s. 289-352.

Twardecki, A., Bujskich, A. 2021. The Cherniakhov Culture in Olbia Pontica in the Light of Polish-Ukrainian excavations 2016—2018. *Sprawozdania Archeologiczne*, 73 (2), p. 251-273.

REFERENCE

Didenko, S. V. 2018. *Antychnyi keramichniy import u cherniakhivskii kulturi na terytorii Ukrainy*. Avtoreferat dysertatsii k. і. н. ІА НАН України.

Gudkova, A. V. 1979. Klassifikatsiia seroglinianoi stolovoi keramiki Tiry II—IV vv. n. e. In: Karyshkovskii, P. O. (red.). *Antichnaia Tira i srednevekovi Belgorod*. Kyiv: Naukova dumka, s. 99-115.

Gudkova, A. V., Krapivina, V. V. 1990. *Seroglinianaia keramika Tiry, Olvii i pamiatnikov cherniakhovskoi kultury*. Preprint. Kyiv: ІА АН УРСР.

Horokhovskiy, Ye. L., Son, N. O. 1989. Fibuly z Tiry. *Arkheolohiia*, 3, s. 69-78.

Zubar, V. M., Son, N. A. 2007. *Severo-Zapadnoe Prichernomorie v antichnuiu epokhu. Osnovnye tendentsii sotsialno-*

ekonomicheskogo razvitiia. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Supplementum, 3. Simferopol: Demetra.

Kleiman, I. B. 1971. Raskopki pomeshcheniia veksilliatsii 1-go Italiiskogo legiona v Tire. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 7, s. 229-238.

Kleiman, I. B. 1979. Stratigrafiia kulturnogo sloia gorodishcha Tiry-Belgoroda. In: Karyshkovskii, P. O. (red.). *Antichnaia Tira i srednevekovi Belgorod*. Kyiv: Naukova dumka, s. 54-75.

Kravchenko, N. M., Korpusova, V. M. 1975. Deiaki rysy materialnoi kultury piznorymskoi Tiry. *Arkheolohiia*, 18, s. 20-42.

Kryzhytskyi, S. D. 1972. Stan i zavdannia arkheolohichnykh doslidzhen Tiry-Bilhoroda. *Visnyk Akademii nauk URSR*, 7, s. 47-53.

Magomedov, B. 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Lublin: UMCS.

Mahomedov, B. V. 2007. Olvii i varvary v piznoantychnyi period. *Arkheolohiia*, 4, s. 47-54.

Magomedov, B. V. 2020. Gorod Olvii: cherniakhovskii gorizont. *Keramika iz fondov Instituta arkheologii NANU. Stratum plus*, 4, s. 219-226.

Magomedov, B. V. 2022. Grebni cherniakhovskoi kultury: magicheskaiia funktsiia. In: Kazanskii, M. M., Mastykova, A. V. (red.). *Druzei medlitelnyi ukhod... Pamiati Olega Sharova*. Kishinev: Stratum, s. 281-293.

Masiuta, D. O. 2019. *Torhovelni zv'iazky naselennia Nyzhnoho Podnistrovia v I—IV st. n. e. (za materialamy amfornoi tary)*. Avtoreferat dysertatsii k. і. н. Odeskyi natsionalnyi universytet im. І. І. Mechnykova.

Pavlenko, Yu. V., Son, N. O. 1991. Piznoantychna Tira ta rannoderzhavne ob'iednannia vizihotiv. *Arkheolohiia*, 2, s. 6-16.

Peters, B. G. 1986. *Kostoreznoe дело v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moscow: Nauka.

Remennikov, A. M. 1954. *Borba plemen Severnogo Prichernomoria s Rimom v III veke n. e.* Moscow: AN SSSR.

Rosokhatskii, A. A. 1991. *Otchet o polevykh issledovaniakh Shabolatskogo otriada Odesskogo okhrannogo arkheologicheskogo tsentra v 1991 g.* NA ІА НАН Ukrainy, f. 64, 1991/237.

Saveliev, O. K. 2019. *Materialna kultura Tiry (I — chatok V st. n. e.)*. Avtoreferat dysertatsii k. і. н. ІА НАН Ukrainy.

Saveliev, O. K., Krasnozhan, A. V., Savelieva, K. S. 2023. Doslidzhennia v pivdenno-zakhidnii chastyni Tiry-Bilhoroda v 2020—2021 rr. (poperedni rezultaty). *Starodavnie Prichernomoria*, XIV, s. 247-256.

Son, N. A. 1985. Tira. In: Artemenko, I. I. (red.). *Arkheologia Ukrainskoi SSR*. 2. Kyiv: Naukova dumka, s. 330-334.

Son, N. A. 1993. *Tira rimskogo vremena*. Kyiv: Naukova dumka.

Son, N. A. 2011. Kostiane izdeliia iz Tiry. *Bosporskie issledovaniia*, XV, s. 298-311.

Son, N. O., Sheiko, I. M. 2016. Metalevi svitylnyky z Olvii ta Tiry. *Arkheolohiia*, 4, s. 79-87.

Shultze, E., Mahomedov, B. V., Bujskich, S. B. 2009. Sirohlynianyi posud rymsskoho chasu z poselen Olviiskoi khory. In: Myszgin, K. (red.). *Ostrogothica. Arkheologia Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy pozdnerimskogo vremena i Epokhi Velikogo pereseleniia narodov*. Kharkiv: Timchenko A. N., s. 101-151.

Magomedov, B. 2024. The Last Period of the History of Olbia: the First Gothic Town. *Archaeologia Polona*, 62.

Schultze, E., Daszkiewicz, M., Schweigart, F., Bobryk, E., Schneider, G. 2022. Grautönige Keramik der römischen Zeit aus Olbia und dem Umland — Archäologische und naturwissenschaftliche Analysen. *Eurasia Antiqua*, 24, s. 227-269.

Schultze, E., Magomedov, B. V., Bujskich, S. B. 2006. Grautönige Keramik des Unteren Buggebietes in römischer Zeit. Nach Materialien der Siedlungen in der Umgebung von Olbia. *Eurasia Antiqua*, 12, s. 289-352.

Twardecki, A., Bujskich, A. 2021. The Cherniakhov Culture in Olbia Pontica in the Light of Polish-Ukrainian excavations 2016—2018. *Sprawozdania Archeologiczne*, 73 (2), p. 251-273.

B. Magomedov, N. Son

THE COMPLEX OF FINDS FROM THE EXCAVATIONS IN TYRAS IN 1978. CHERNYAKHIV PERIOD OF THE ANCIENT CITY

Studies of ancient Tyras (North-Western Pontic region) have shown that the late Roman period of the city was associated with the population of the Chernyakhiv culture, a significant part of which were Germanic Goths. But the importance of this population in the city's history has not been studied sufficiently, so new publications of finds should be of great interest.

During the excavation in 1978 three vessels were discovered which were located probably in a small light building. These are a gray-clay wheel-made mug and also a handmade jug and bowl. The mug is a typical product of Chernyakhiv culture, and the jug is a primitive imitation of Roman forms. As for the bowl, it is difficult to find analogies for it. This assemblage belongs to the latest layer of ancient Tyras which can be framed by the second half of the 3rd — early 5th century AD. Several other objects belong to the same period, as well as some Chernyakhiv finds from the cultural layer. These are fibulae (early items of them are dated to the middle — late 3rd century), axe-shaped pendants, combs made of deer horn. The types of amphorae of the late Roman period, known in Tyras, are also common on the Chernyakhiv settlements. Table and kitchen gray vessels clearly represent the types of dishes common throughout the territory of the Chernyakhiv culture. Occasionally there are fragments of vessels typical for the Wielbark (Gothic) culture.

In the cultural layers of the Roman Tyras also the earlier group of gray-clay tableware presents, which is typologically different from the Chernyakhiv ware. Local workshops produced it (as well as red-clay products) until the mid-3rd century AD, when the activity of Greco-Roman craftsmen ceased. Later the new inhabitants of Tyras brought their own pottery. An important difference between the production technology of Greco-Roman and Chernyakhiv potters was the use of a fast potter's wheel in the first case, and a slow wheel in the second one. The barbaric slow wheel has not been

compared favorably with a fast one but the Chernihiv's people have not the fast wheel.

We propose an approximate reconstruction of the history of Tyras in the late Roman period. The military victories of the barbarians (the Gothic Wars of 238—270) caused the evacuation (between 248 and 253) of the Roman garrison and, probably, the inhabitants of the city. The period of the history of Tyras as an ancient city was over, however the merchant ships came to its port even during wars. To continue mutually beneficial trade (from the mid-3rd century and especially in the second half of the 4th century, when the peak of imports is observed) there was a fairly small number of «Chernyakhiv residents» in the destroyed city. Their activity might have been seasonal and limited to a few months of navigation per year. They handled the ships and transferred the goods to «their» merchants for resale in the depths of Chernyakhiv territory. These people built new houses among the ruins but their standard of living did not reach the level of Chernyakhiv rural settlements. Judging by the finds, they had a small number of wheel-made ceramics and replaced the shortage of ware by primitive handmade products.

Summarizing the available materials, we can conclude the following. The last phase of ancient Tyras, known as the «post-Gothic» period, should be more reasonably called the «Chernyakhiv period». In the mid-3rd century Tyras lost the signs of a city, and till the early 5th century became a Chernyakhiv trade settlement.

Keywords: Tyras, Late Roman times, Chernyakhiv culture, gray clay pottery, port.

Одержано 04.08.2024

МАГОМЕДОВ Борис, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MAGOMEDOV Borys, Doctor of Historical Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2079-6782,
e-mail: bmagomedov@gmail.com.

СОН Наталія, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SON Nataliia, Ph. D., Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-4563-4969,
e-mail: son.n.iananu@gmail.com.

О. Черненко

«АКУСТИЧНІ ВАЗИ» СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І ГОЛОСНИКИ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ХРАМІВ

Статтю присвячено розгляду традиції використання т. зв. акустичних ваз (у Східній Європі відомі як «голосники») в архітектурі середньовіччя. Аналізується сучасний стан та методика їх дослідження. До наукового обігу вводиться блок нових даних, що стосується їх знахідок у Чернігові. Аналіз цих матеріалів дає можливість не лише підвести певний підсумок, але й визначити перспективи подальшого вивчення голосників на території України.

Ключові слова: голосники, середньовічна архітектура, архітектура Чернігова, архітектурна кераміка, акустика храмів.

Вступ. Специфічним архітектурним матеріалом Х—XVIII ст. були керамічні посудини, відомі як «акустичні вази». Їх використовували під час будівництва у Західній Європі (Desarnaulds 2002, p. 113; Valière et al. 2013, p. 72, 73, 75), у візантійській (Оустерхаут 2005, с. 240—243) та османській архітектурі (рис. 1; Zobi, Sağıroğlu Demirci 2016; Gülnihan, Zühre 2021). Згідно з поширеною думкою, головне призначення цих посудин — поліпшення акустики споруди. Із цим пов'язана й їх назва у різних мовах: українською — «голосники», французькою — «vases acoustiques», «pot acoustique», англійською — «acoustic vessels» тощо. За змістом всі ці назви ідентичні й трактуються як еквівалентні під час перекладу. Однак враховуючи наукову традицію, напевно, доречніше буде використовувати визначення «голосники» у східноєвропейському контексті, а в інших випадках — «акустичні вази».

Акустичні вази: традиція та її інтерпретація. Виникнення традиції використання акустичних ваз найчастіше пов'язують зі згад-

кою у трактаті Вітрувія («Десять книг про архітектуру»; розділ 5, книга V) про мідні посудини («*echear*»), які слугували для поліпшення акустики античних театрів (Vitruvius 1914, p. 143—145). Обізнаність із цим твором у Західній Європі простежується принаймні з XII—XIII ст. Згадки у французьких текстах XV—XVIII ст. дозволяють припустити цілеспрямоване використання акустичних ваз у будівництві в той час, хоча це досі є предметом дискусії, а безпосередній зв'язок згаданої традиції з трактатом Вітрувія й архітектурою античності викликає обґрунтовані заперечення¹ (Arns, Crawford 1995, p. 116—117; Carvalho, Valière, Palazzo-Bertholon 2009, p. 8—9; Carvalho, Palazzo-Bertholon, Valière 2012, p. 45—47; Valière et al. 2013, p. 71—72, 74). Дослідники наголошують, що у відкритому просторі античних театрів і у обмеженому просторі монументальних споруд середньовіччя звуковий ефект від акустичних ваз мусив бути принципово різним. Окрім того, металеві вази театрів античності, як правило, встановлювались у порожнистих нішах і могли вібрувати. Це забезпечувало відчутний акустичний ефект (т. зв. резонанс Гельмгольца). У середньовічних же спорудах керамічні посудини були щільно вбудовані у мурування, тож їх акустичний ефект був іншим². Різниц-

1. З XIX ст. під час проектування концертних залів свідомо використовували розрахований ефект акустичних ваз (напр.: Kanev 2020), утім, свідчень таких розрахунків для Х—XVIII ст. немає.

2. Налічують не менше чотирьох способів вміщення акустичних ваз у кам'яну кладку — уміщення, зокрема, у спеціально вибитий у блоці каменю отвір і мурування у невелику заповнену щебенем нішу (Carvalho, Valière, Palazzo-Bertholon 2009, p. 5).

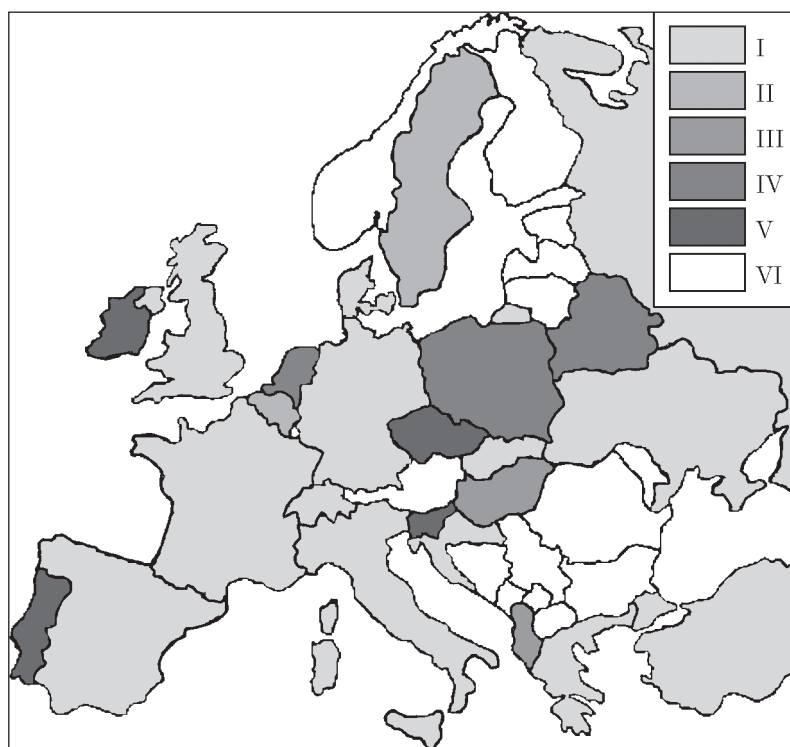

Рис. 1. Схема поширення акустичних ваз та голосників на території різних країн Європи (за: Valière et al. 2013, із доповненнями автора): I — від шести до 194 споруд (13); II — п'ять споруд (2); III — три чи чотири споруди (2); IV — дві споруди (3); V — одна споруда (4); VI — не зареєстровано

Fig. 1. Map of the distribution of acoustic vessels and resonators in different European countries (according to Valière et al. 2013, with additions by the author): I — from 6 to 194 structures (13); II — 5 structures (2); III — 3 or 4 structures (2); IV — 2 structures (3); V — 1 structure (4); VI — not registered

ся й спосіб їх розташування: відповідний усталений схемі в античних театрах і варіативний (на склепіннях, на стінах, у перекритті хорів, в основі сходів, над вікнами тощо) у будівлях середньовіччя (Desarnaulds 2002, p. 111—112; Carvalho, Palazzo-Bertholon, Valière 2012, p. 47; Valière et al. 2013, p. 79). Окрім цього, у середньовіччі внутрішній простір храмів відкриті гирла акустичних ваз часто слугували елементом декору: утворювали геометричні фігури з отворів, підкреслювалися фресковим розписом і фактично були його об'ємною частиною. Як доводить Б. Палаццо-Бертолон, цей своєрідний декор мав вагоме смислове навантаження, пов'язане з християнською символікою (Palazzo-Bertholon 2012). Акустичний же ефект у цьому випадку був сумнівним.

Сучасні дослідження акустичного ефекту збережених *in situ* акустичних ваз у середньовічних храмах Франції засвідчили, що він мінімальний або взагалі відсутній (Carvalho, Desarnaulds, Loerincik 2002; Carvalho, Valière, Palazzo-Bertholon 2009; Valière et al. 2013, p. 75—80). Аналогічні результати були отримані під час досліджень пам'яток Швейцарії та Сербії (Desarnaulds 2002, p. 111—162; Mijic, Sumarac-Pavlovic 2004; Đorđević, Penezić, Dimitrijević 2017). Враховуючи історичні зміни акустичного середовища споруд внаслідок втрат і поновлення мурування, тинькування, облаштування з дерева тощо, не можна унеможливити існування відповідного ефекту у давнину. Утім, також не можна виключити, що керамічні посудини у муруванні середньовічних храмів взагалі не були пов'язані з акустикою приміщень. Р. Оустерхаут доводив (2005, с. 242—243), що

у візантійській архітектурі вони призначалися для зменшення ваги масивних конструкцій верхніх ярусів (передусім склепінь і арок) споруд, щоб запобігти обвалам на час застигання розчину. Це твердження ґрунтувалося на тому, що у багатьох випадках десятки і сотні посудин наглухо вмуровували у пандативи та склепіння (палац Мангана, церкви монастиря Ліпса, Пантократора тощо). Така традиція була успадкована в османській архітектурі (мечеті Шехзаде, Сулейманіє, Селейміє тощо), що дозволяло отримати вагомий розвантажувальний ефект (Zobi, Sağiroğlu Demirci 2016). Подібне застосування керамічних посудин відоме також у Західній Європі. Воно властиве насамперед для регіону Східних Піренеїв. Так, у пандативах собору Сен-Жак XIV ст. у Періньяні (Франція) було вміщено близько 200 посудин різних форм і розмірів. Вважається, що завдяки їх використанню конструкції перекриття храму вдалося значно полегшити (Passarrius 2016). Проте в цілому для Західної Європи характерне розташування поодиноких чи невеликих груп акустичних ваз в основі склепінь чи на їх поверхні, з гирлами, відкритими у внутрішній простір (Carvalho, Desarnaulds, Loerincik 2002; Carvalho, Valière, Palazzo-Bertholon 2009; Valière et al. 2013, p. 75—80).

Р. Оустерхаут наполягав на тому, що принаймні у Візантії вміщені у мурування посудини не могли мати акустичного призначення. Він вважав, що невеликі об'єми храмів середньовізантійського періоду цього не потребували: конха апсиди віддзеркалювала звук у наос, звідки йому не було де поширюватися. Цій думці відповідає той факт, що у мурування вміщували

як посудини, так і керамічні труби³. Якщо їх отвори виходили назовні в основі чи по центру пандативів (церква монастиря св. Аверія в Куршунлу, церква монастиря Богородиці Паммакарісти тощо), то могли призначатися для дренажу, для видалення зайвої вологи під час застигання розчину (Оустерхаут 2005, с. 240). Варто додати, що з цією ж функцією могли бути пов'язані отвори, пробиті у корпусі деяких західноєвропейських акустичних ваз, хоча їх традиційно пов'язують з акустичним ефектом (Carvalho, Valière, Palazzo-Bertholon 2009, р. 5). Тобто не можна виключити, що функціонал західноєвропейських акустичних ваз, як і посудини у муруванні візантійських хамів, був радше конструктивним.

З огляду на сказане, є певні підстави припустити існування дещо різних, утім, найімовірніше, взаємопов'язаних традицій, які умовно можна визначити як західноєвропейську (можливий акустичний функціонал) та візантійську (конструктивний функціонал).

Голосники Східної Європи як об'єкт досліджень. Наполягаючи на конструктивному функціоналі візантійських «акустичних ваз» Р. Оустерхаут водночас допускав, що у голосників Східної Європи той міг бути подвійним — як конструктивним (полегшення ваги муrowаних конструкцій, дренаж), так і акустичним (Оустерхаут 2005, с. 242—243). Власне кажучи, ідея про подвійне призначення голосників у східноєвропейській середньовічній архітектурі належала ще їх першому досліднику — В. Стасову (1894a; 1894b; 1894c). Свої розвідки він розпочав із пам'яток Пскова і Новгорода Великого XIII—XIV ст., потім звернувся до вивчення церков Василя в Овручі та Бориса і Гліба у Гродно (Каложя) XII ст. Цікаво, що приблизно в цей же час розпочалися дослідження акустичних ваз у Західній Європі. Впродовж XX ст. інтерес до цієї теми у західноєвропейських вчених поступово згасав, але в останні десятиліття розшуки знов активізувалися і піднесли на новий рівень: вони стали міждисциплінарними та здійснювалися за участі фахівців з акустики (Desarnaulds 2002, р. 111—112; Carvalho, Desarnaulds, Loerincik 2002; Mijic, Sumarac-Pavlovic 2004; Zakynthinos, Skarlatos 2007; Carvalho, Valière, Palazzo-Bertholon 2009; Palazzo-Bertholon 2012; Valière et al. 2013). На противагу цьому для Східної Європи напрацювання В. Стасова довгий час лишалися фактично єдиними в цій галузі. Тільки у другій половині XX ст. його висновки значно розширив, уточнив і скорегував П. Раппопорт, користуючись переважно матеріалами археологічних розкопок (1994, с. 51—53). На по-

чатку XXI ст. до студіювання голосників долучився М. Канев (Kanев 2020; 2022).

Дослідження М. Канева, як він сам відзначає, спрямовані на західноєвропейських науковців і мають на меті ознайомити їх зі східноєвропейським матеріалом (Kanев 2020, р. 400). Його роботи спираються на напрацювання П. Раппопорта та доповнені власними спостереженнями над голосниками середньовічних храмів Північної Русі й над застосуванням ефекту резонансу Гельмгольца у пізніших спорудах. М. Канев використовує напрацювання П. Раппопорта щодо розташування голосників лише частково (Kanев 2020, р. 401, fig. 1; 2022). Тобто можна констатувати, що вивчення голосників Східної Європи все ще перебуває на початковому етапі. До сьогодні базовими у цій галузі лишаються розробки П. Раппопорта, які варто розглянути детальніше.

П. Раппопорт відзначав (1994, с. 51), що на теренах держави Рюриковичів голосники вперше використали наприкінці X ст. під час спорудження Десятинної церкви. Надалі вони застосовувались у більшості центрів, де здійснювалося монументальне будівництво, і невідомі лише для галицького та володимиро-суздальського зодчества (за винятком т. зв. «мономахового собору» у Суздалі), тобто там, де будували з каменю. Однак варто додати, що у середньовічній архітектурі Франції акустичні ваз широко використовувались у конструкціях кам'яних будівель. З огляду на це, однозначно виключати можливість їх застосування у кам'яному зодстві Східної Європи (наприклад, галицькому) навряд чи варто.

П. Раппопорт дійшов висновку, що як голосники у Східній Європі в середньовіччя застосовували посудини двох головних видів: глечики та амфори. Для деяких споруд це були лише глечики (наприклад, Трубчевськ), для деяких — лише амфори (Спаська церква в Переяславі) або обидва види посудин (Успенський собор Печерського монастиря)⁴. Окрім того, для порівняно пізніх споруд Північної Русі (XIV ст.) відоме використання звичайних для місцевого виробництва кухонних горщиків (Раппопорт 1994, с. 51).

П. Раппопорт визначив вісім форм голосників храмів Києва, Овруча, Трубчевська, Смоленська, Гродно та Новгорода (1994, с. 51). В усіх цих випадках то були посудини, які за формою не мали аналогів серед відомої продукції місцевих гончарів. За візуальними характеристиками різнилася також формувальна маса. Загальними рисами голосників з різних пам'яток були видовжені пропорції, досить

3. У провінційновізантійській архітектурі Абхазії відоме використання з аналогічною метою невеликих керамічних ящиків, заповнених розчином та дрібним камінням (базиліка та хрестовокупольний храм в Алхадзі: Хрушкова 2015, с. 114—115).

4. Цілком можливо, що інформація про використання амфор в Успенському соборі Печерського монастиря є помилковою. П. Раппопорт скористався даними М. Холостенка, який здійснював дослідження пам'ятки. Однак останній, подібно до більшості своїх сучасників, не бачив різниці між власне амфорами та великими посудинами інших форм, визначаючи їх як «амфори київського типу» (див. далі).

вузьке (діаметром близько 10 см) та (найчастіше) високе гирло.

До спостережень П. Раппопорта варто додати, що у Західній Європі асортимент акустичних ваз був іншим. Використовувалися не тільки керамічні посудини найрізноманітніших форм (глечики, амфори, чаші тощо), але й скляні (Carvalho, Valière, Palazzo-Bertholon 2009, p. 5). Найчастіше це були посудини з вузьким гирлом (10—15 см у діаметрі вздовж зовнішнього краю) не дуже значних (до 30 см заввишки) габаритів, утім, траплялися й значно більші за розмірами (Arns, Crawford 1995, p. 115; Desarnaulds, Loerincik, Stöckli 2001, p. 69). Акустичні вази, на відміну від голосників, досить часто мали сліди тривалого уживання (потертості, тріщини, сліди кіптяви тощо). За припущенням О. Пассарріуса у муруваннях вони отримували «друге життя»: під час будівництва храму вживані посудини могли надаватися на вимогу замовників споруди мешканцями населеного пункту, де воно здійснювалось (Passarrius 2016, p. 295). У Візантії ж, як вже згадано, акустичними вазами найчастіше слугували амфори, а у османській архітектурі відзначено використання тарних посудин з ознаками виробничого браку (Gülñihan, Zühre 2021).

Стосовно призначення голосників П. Раппопорт розділяв думку В. Стасова. Дослідник вважав, що у Східній Європі голосники могли слугувати одночасно для поліпшення акустичних властивостей споруди і для полегшення ваги конструктивних елементів (Раппопорт 1994, с. 51—53). У цьому зв'язку дослідник наводить унікальний для Східної Європи випадок використання голосників в єдиній збереженій споруді гродненської архітектурної школи — Борисоглібській церкві в Гродно.

У західну стіну Борисоглібської церкви з висоти 1,5 м над підлогою вмуровані ряди кринкоподібних посудин із відкритими у внутрішній простір гирлами. Вмуровані вони також у сходи і склепіння над сходами (Jodkowski 1936, p. 25—29). П. Раппопорт припускав (1994, с. 53), що це була частина своєрідного декору і водночас конструктивний прийом, спрямований на полегшення ваги мурувань, що вважав властивим усій гродненській архітектурній школі. За схемою розташування голосники Каложі нагадують розміщення акустичних ваз у деяких спорудах Західної Європи, де ті утворювали своєрідний декор (Palazzo-Bertholon 2012). Така особливість може бути свідченням причетності західноєвропейських майстрів чи їх учнів до будівництва Борисоглібського храму. Варто додати, що подібна «декоративна» схема розташування голосників, хоча й у меншій кількості, відома також для середньовічних пам'яток Північної Русі (Kanev 2022).

На цьому етапі досліджень перспективним може здатися комплексне вивчення акустичних властивостей голосників на підставі мето-

дики, апробованій на початку ХХІ ст. у Західній Європі. Ця методика передбачає: акустичні виміри у спорудах, де вази збереглися *in situ*; акустичні дослідження комп'ютерних моделей; дослідження акустичних властивостей самих посудин (Desarnaulds 2002, p. 111—112; Carvalho, Desarnaulds, Loerincik 2002; Mijic, Sumarac-Pavlovic 2004; Zakinthinos, Skarlatos 2007; Carvalho, Valière, Palazzo-Bertholon 2009; Valière et al. 2013). Утім, у Східній Європі з понад 250 мурованих споруд кінця Х — початку ХІІІ ст. на сьогодні збереглося не більше тридцяти, які, до того ж, мають значно змінений вигляд і не в усіх наявні голосники, що робить базу досліджень недостатньо репрезентативною⁵. До того ж, у випадку отримання негативних результатів слід брати до уваги, що відсутність вагомого акустичного ефекту пов'язана з історичними змінами середовища споруд чи з неналежною кваліфікацією зодчих, які використовували голосники в силу традиції, без відповідних знань⁶. З огляду на це, найбільш перспективним варіантом є вивчення голосників методами архітектурно-археологічних досліджень (саме таку методику використовував П. Раппопорт). Такий підхід є виправданим і з огляду на те, що для переважної більшості пам'яток голосники зафіксовані в археологічному контексті. Варто додати, що важливою є обґрунтована атрибуція голосників та їх уламків, виявлених під час археологічних досліджень. Підставою для такої атрибуції можна вважати свідчення використання посудин як будівельного матеріалу (виявлення у муруваннях, у будівельних блоках, наявність решток будівельного розчину на поверхні тощо) та аналогії з атрибутованими знахідками.

Існує ще одна проблема, яка варта уваги: пам'ятки архітектури держави Рюриковичів у переважній більшості були об'єктом наукових розшуків у досить віддалений час, документація досліджень і колекції знахідок не завжди дійшли до сьогодення чи розпорошені по різних установах. Для прикладу можна згадати Борисоглібську церкву на Каложі, яка вивчалася на початку ХХ ст. Від документації цих досліджень на сьогодні збереглися лише ок-

5. Наприкінці 1990-х рр. у Києві було здійснено дослідження акустичних властивостей Кирилівської церкви та Софійського собору. Автори досліджень не надавали великого значення історичним змінам цих властивостей внаслідок перебудов, реконструкцій, реставрацій тощо. Вони наполегливо пропонували екстраполювати отримані результати на втрачені будівлі тієї ж архітектурної традиції (Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Златоверхий собор). Що ж до голосників, то дослідники вважали необхідними подальші вивчення їх можливого звукового ефекту (Вовк та ін. 1997).

6. Таким чином, наприклад, пояснюють відсутність вагомого ефекту від акустичних ваз середньовічних храмів Сербії (Đorđević, Penezić, Dimitrijević 2017, p. 119).

Рис. 2. Схема розташування давньоруських мурованих споруд на території сучасного Чернігова. **Умовні позначення:** I — храм; II — терем; III — ворота; IV — пам'ятка зруйнована. **Споруди:** 1 — Борисоглібський собор початку XII ст.; 2 — будівля під Борисоглібським собором («двокамерний терем») XI ст.; 3 — Спасо-Преображенський собор початку XI ст.; 4 — «однокамерний терем» кінця XI ст.; 5 — ворота другої половини XII ст.; 6 — храм-усипальня останньої чверті XI ст.; 7 — ворота початку XIII ст. («ворота на княжій двір»); 8 — досліджена 1956 р. споруда початку XIII ст. (т. зв. Михайлівська церква); 9 — Благовіщенська церква XII ст.; 10 — П'ятницька церква кінця XII — початку XIII ст.; 11 — Успенський собор Євлетського монастиря початку XII ст.; 12 — церква початку XIII ст. на вул. Сіверянській (т. зв. Сіверянська церква); 13 — Іллінська церква кінця XI — початку XII ст.; 14 — церква XIV (?) ст. на Верхньому замку

Fig. 2. Schematic map of the location of monumental architectural monuments in Chernihiv. **Legend:** I — temple; II — palace; III — gate; IV — monument is destroyed. **Buildings:** 1 — Borysohlibskiy Cathedral, early 12th century; 2 — building under Borysohlibskiy Cathedral («two-chamber palace»), 11th century; 3 — Saviour-Transfiguration Cathedral, early 11th century; 4 — «single-chamber palace», late 11th century; 5 — gate, second half of the 12th century; 6 — burial temple, last quarter of the 11th century; 7 — gate, early 13th century («gate to the prince's court»); 8 — structure investigated in 1956, early 13th century (so-called St. Michael's Church); 9 — Annunciation Church, 12th century; 10 — Church of St. Paraskeva (Pyatnytska), late 12th — early 13th century; 11 — Assumption Cathedral of the Yeletsky Monastery, early 12th century; 12 — church, early 13th century, on Sieryanskaya Street (so-called «Sieryanskaya Church»); 13 — St. Elias Church, late 11th — early 12th century; 14 — Church on the Upper Castle, 14th century (?)

ремі записи й світлини (Jodkowski 1936; Воронин 1954, с. 83—104), знахідки голосників потрапили не тільки у музеї Білорусі, але й до Польщі (Andrzejewski et al. 2005, s. 125). На жаль, подібна ситуація є радше типовим прикладом, ніж винятком. Безумовно, це одна з головних причин того, що вивчення голосників до сьогодні так і не набуло значного розвитку, а вже згадана праця П. Раппопорта містить лише стислий (на кілька сторінок) огляд проблематики. Немає там і розгорнутого переліку пам'яток, де зафіксовані голосники.

За таких обставин першим кроком у дослідженні голосників може стати збирання, узагальнення, систематизація, каталогізація й аналіз відомостей щодо окремих центрів та пам'яток, де вони трапляються. Дуже перспективним для цього, здається, розпочати дослідження з пам'яток середньовічної архітектури Чернігова.

Голосники середньовічних храмів Чернігова. У Чернігові на сьогодні відомо 14 пам'яток монументальної архітектури XI — початку XIII ст. (рис. 2). Принаймні у п'яти з них зафік-

Рис. 3. Фото голосників зі звіту М. Холостенка про дослідження Спасо-Преображенського собору 1968—1969 рр.

Fig. 3. Photos of acoustic vessels from M. Kholostenko's report on the investigation of the Transfiguration Cathedral, 1968—1969

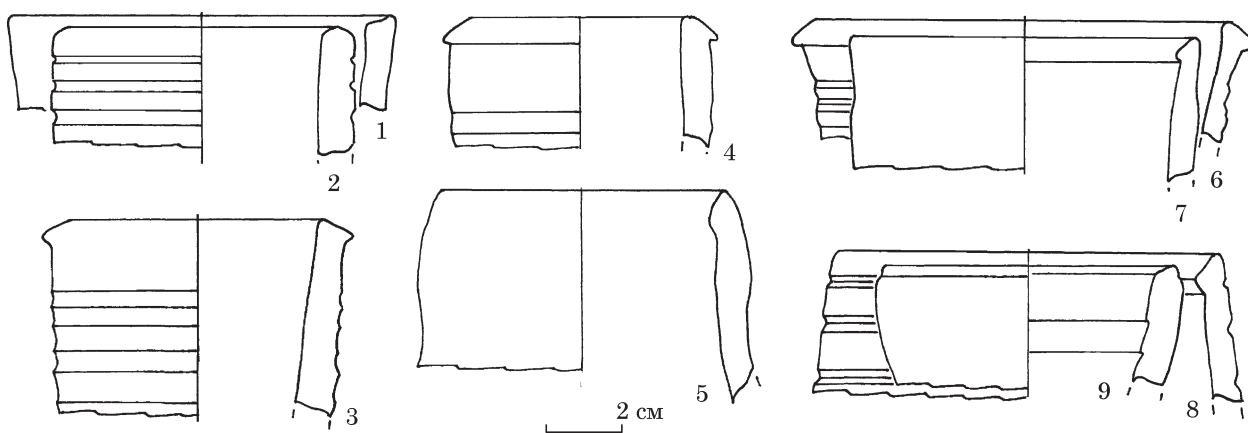

Рис. 4. Спасо-Преображенський собор, голосники (знахідки 2012 р.)

Fig. 4. Transfiguration Cathedral, acoustic vessels (discoveries of 2012)

совані посудини-голосники. Варто розглянути їх послідовно, відповідно до хронології споруд, й спробувати простежити певні закономірності.

Знахідки голосників у чернігівському Спасо-Преображенському соборі початку XI ст. вперше відзначені М. Макаренком під час розкопок 1923 р. У монографії, присвяченій результатам досліджень, він згадав, що «від <...> руйнації верхів Спасу залишився той пожежний проширок, якого ми зустріли у своїх дослідках у різних шурфах усередині Спасу, під його долівкою і на якому було накладено “груз”, що складався з великокнязівських цеглин, розчину і так званих “голосників”...» (Макаренко 1929, с. 63). Ці архітектурні рештки автор асоціював з обваленими склепіннями храму. На жаль, точна локалізація згаданих ним знахідок є проблемою: у 1923 р. у різних частинах собору заклали вісім шурфів (Холостенко 1970, рис. 1), але в яких саме «зустріли» голосники (в усіх, в одному чи кількох) — невідомо. Окрім того, голосники, знайдені 1923 р., не дійшли до сьогодення (як і більша частина колекції матеріалів досліджень).

Упродовж 1968—1969 рр. М. Холостенко у шурфі в центральній апсиді виявив розвали

обваленної конхи, які містили уламки голосників. Однак у звіті та у публікаціях матеріалів він фактично не приділив їм уваги. Судячи зі світлини, вміщеної у доданому до Звіту альбомі ілюстрацій (рис. 3), їх було не менше п'яти (Холостенко 1970, рис. 16). За цією світлиною можна також визначити, що в усіх випадках це — світлоглинняні (білоглинняні?) глечики з досить високим гирлом (корпуси не віціли). Профілі гирла і вінця посудин дещо різняться, відрізняються посудини також наявністю чи відсутністю прорізаних на поверхні горизонтальних ліній: на одній лінії відсутні, на інших є дві чи більше. Гирла голосників в усіх випадках заповнює цем'янковий розчин. Судячи з цього, вони були вмуровані у кладку конхи.

Знахідки голосників зафіксовані також й під час досліджень автора у 2012 р. у шурфі (3 × 3 м), закладеному в південному відсіку нартексу собору (Черненко та ін. 2012, с. 30, 36—39). Більшість з них походила з архітектурного блоку від парусно-купольного склепіння. Його розвал містив дрібні уламки білоглинняних голосників (фрагменти вінець, стінок і донець загальною вагою 1 кг 850 г) зі слідами будівельного розчину (рис. 4). Там само було знайдено великі шматки цем'янка розчину з відбит-

Рис. 5. Спасо-Преображенський собор, уламки цем'янкового розчину з відбитками голосників та плінфи (знахідки 2012 р.)

Fig. 5. Transfiguration Cathedral, fragments of cement mortar with imprints of acoustic vessels and bricks (discoveries of 2012)

ками округлого корпусу радіально розташованих посудин і плінфи (рис. 5). Окрім цього, дрібні уламки голосників з рештками розчину на поверхні (масою 1,2 кг) містилися у доволі щільному культурному шарі. Усе це разом дає можливість визначити, що в склепіння південного відсіку нартексу були вмуровані численні посудини.

На жаль, знайдені фрагменти голосників не аплікувалися (не поєднувалися), із них неможливо було скласти більш чи менш повну форму чи навіть її частину. Через це їх характеристики можна реконструювати тільки частково. Усі вони були доволі тонкостінні (близько 0,5 см завтовшки) білоглиняні (з каолінової глини, без візуально помітних домішок) плоскодонні глечики з округлим корпусом і високим гирлом. Діаметр гирла дорівнював 8–13 см вздовж зовнішнього краю, діаметр корпусу був не менше за 15 см. Варто зазначити, що за своїми габаритами вони наближалися до найбільш поширених габаритів акустичних ваз (Arns, Crawford 1995, p. 115; Desarnaulds, Loerincik, Stöckli 2001, p. 69).

Профілювання вінець голосників дуже різнилося: ледве не кожна знайдена 2012 р. посудина відрізнялася профілем гирла (воронкоподібне, опукле, пряме) і вінця з чітко окресленими гранями (із загином у середину, назовні, прямим тощо). На поверхні більшості фрагментів були наявні глибоко врізані горизонтальні лінії, що нагадували техніку «chip-carving», яка застосовувалась для виготовлення керамічних труб у часи античності. Черепок посудин добре й

рівномірно пропалений, формувальна маса в усіх випадках біла, дуже щільна, без візуально помітних домішок. У цілому ж голосники, виявлені 2012 р., подібні до зафіксованих під час досліджень М. Холостенка. Водночас вони не мають аналогій у керамічних матеріалах Чернігова з шарів, синхронних часу спорудження Спасо-Преображенського собору (початок — середина XI ст.). Це відповідає висновку П. Раппопорта (1994, с. 51) щодо спеціального виробництва голосників для потреб будівництва. Однак свідчень такого виробництва, наскільки відомо, на сьогодні ніде не зафіксовано.

У вцілілих первинних муруваннях Спасо-Преображенського собору голосники не фіксуються у матеріалах дослідження пам'ятки за увесь час її вивчення. Утім, навесні 2024 р., під час поновлення пристосування споруди для музейного використання голосники було виявлено в основі усіх парусів центрального купола (дві посудини згори, одна в основі паруса). Таким чином, у соборі було два варіанти їх використання: вони заповнювали пазухи склепіння та не мали виходу назовні або ж розташовувалися в основі барабана купола⁷. (рис. 6). Цілком можливо, що у вцілілих первинних склепіннях вони можуть бути і зараз, хоча й недоступні для неінвазійних досліджень. Таким припущенням відповідають виявлені 2012 р. відбитки радіально розташованих посудин у

7. Автор висловлює подяку за цю інформацію співробітниці Національного архітектурно-історичного заповіднику «Чернігів стародавній» О. Дядечко.

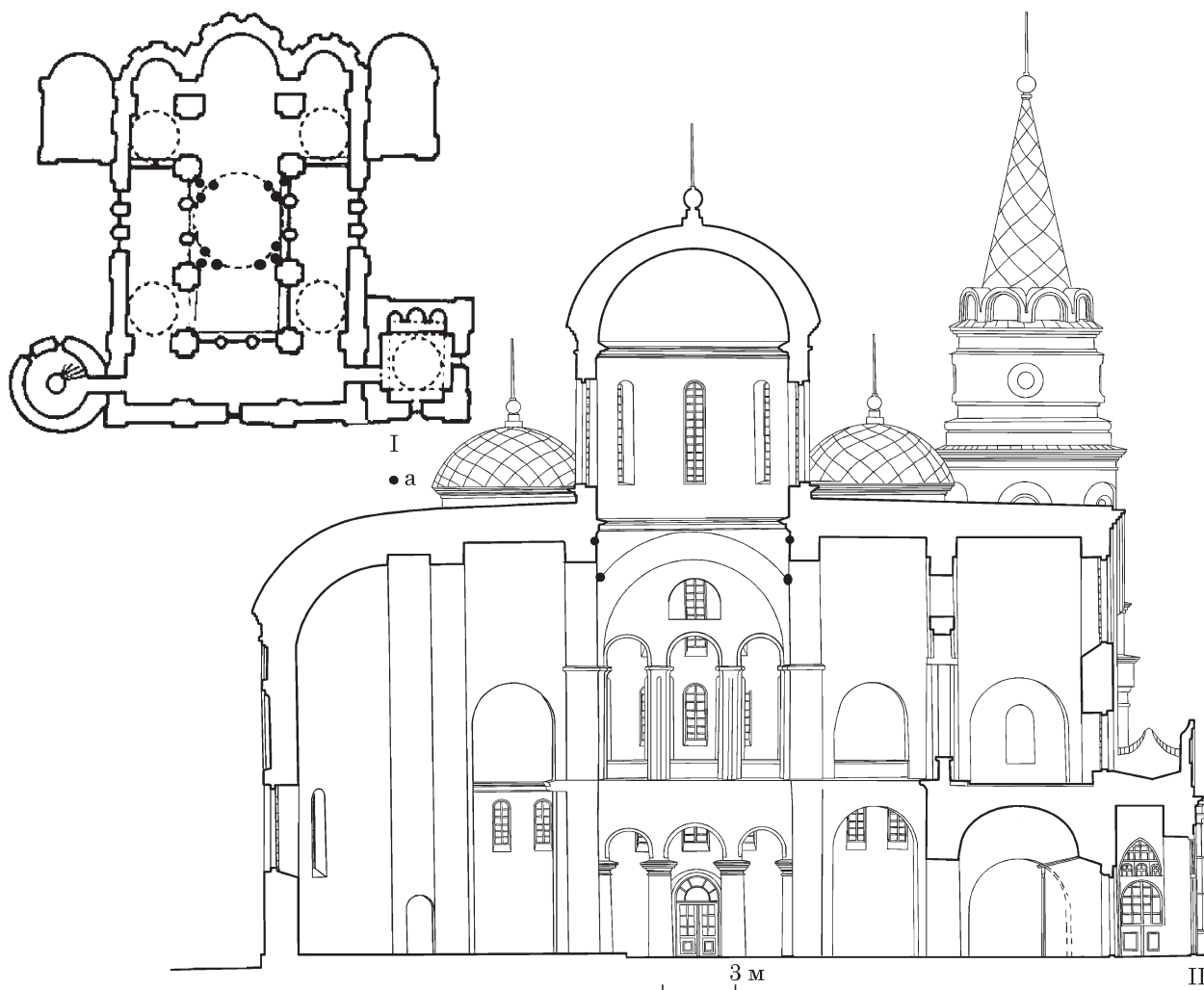

Рис. 6. Схема розміщення голосників у Спасо-Преображенському соборі: I — план; II — перетин; а — голосник
Fig. 6. Diagram of the placement of acoustic vessels in the Transfiguration Cathedral: I — plan; II — architectural section; a — acoustic vessel

цем'янковому розчині та знайдені у 1969 р. голосники із гирлами, заповненими розчином. Цей висновок, своєю чергою, дає підстави припустити, що лінії на поверхні посудин мали суто практичне призначення: слугували для щільнішого поєднання із розчином, тобто їх не можна вважати декором (орнаментом).

У цілому ж складається враження, що у Спасо-Преображенському соборі голосники використано відповідно до візантійської традиції, схарактеризованої Р. Оустерхаутом — як специфічного будівельного матеріалу, призначеного полегшити конструкції склепінь. Слід відзначити, що подібним чином використано голосники і в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, де з них на цем'янковому розчині була складена конха апсиди і заповнення пазухи склепінь під хорами (Раппопорт 1994, с. 51—52).

Наступна за хронологією група знахідок голосників у Чернігові виявлена під час досліджень В. Коваленком у 1985—1986 рр. архітектурних решток храму-усипальні 70-х рр. XI ст.

на території чернігівської фортеці-дитинця. У науковому звіті про дослідження зазначено, що у крипті на різній глибині під час розкопок було зібрано «значну кількість»⁸ фрагментів посудин-голосників з високою шийкою, виготовлених зі «щільної білої глини із незагладженими слідами налепів на внутрішній поверхні». На багатьох уламках збереглися рештки цем'янкового розчину. Скупчення фрагментів цих посудин локалізувалися поблизу кутів лопаток західних стовпів і західної стіни, а також у південній наві. Таким чином, вони тяжіли до мурувань західної частини храму (Коваленко 1986, с. 12).

За формою голосники, судячи з малюнків у звіті (Коваленко 1986, рис. 101: 1, 6, 10, 14, 15; 104: 5, 10, 12), були майже однакові. Вони мали витягнуте гирло, яке плавно звужувалося до вінця діаметром 15—20 см вздовж верхнього краю. Вінце було ледь скошене де середини і зрізане під гострим кутом вздовж внутрішньо-

8. Тут і далі переклад мій — О. Ч.

го краю; стінки посудин доволі тонкі (близько 0,5 см). За розмірами посудини, судячи з усього, дещо різнилися, що не є винятком для пам'яток Східної Європи. Наприклад, голосники однакової форми, але принаймні двох різних габаритів зафіксовані у вже згаданій церкві на Каложі в Гродно (Jodkowski 1936, s. 27—28). На жаль, на відміну від неї, голосники чернігівського храму дійшли до сьогодення фрагментованими, тому визначити їх сортамент неможливо (як у випадку Каложі це зробив Й. Йодковський).

Окрім власне голосників, у звіті про дослідження храму-усипальні згадано знахідки «кринкоподібних посудин» з високим вузьким гирлом (Коваленко 1986, с. 13). Ці посудини формою і формувальною масою нагадували голосники, але, за свідченням В. Коваленка (інші відомості не збереглися), відрізнялися обробкою поверхні та товщиною стінок. Дослідник вважав, що їх також відрізняла наявність нанесеного на поверхню лінійного чи хвилястого орнаменту, а в одному випадку — ручки. З огляду на це, В. Коваленко зробив висновок, що це — «побічний продукт» творчості майстрів, які виробляли голосники для храму. Однак на оточуючій споруді ділянці та в цілому у культурному шарі міської фортеці-дитинця подібні керамічні форми не відзначені, а наявність ліній на поверхні й навіть ручок не є показовою: голосники з ручками відомі в інших спорудах Русі (Раппопорт 1994, с. 53). Лінії на поверхні також властиві цій категорії знахідок, наприклад, як вже згадувалося, вони є на голосниках Спасо-Преображенського собору. Виходячи з цього, можна, з певними застереженнями, розглядати кринкоподібні посудини храму-усипальні як голосники та говорити про їх різноманітність, подібно до Спасо-Преображенського собору.

Кількість знахідок голосників храму-усипальні важко визначити, оскільки опис колекції масових матеріалів із розкопок (як і більша частина колекції) не зберігся. У Звіті про дослідження вміщено малюнки близько десятка форм, а у тексті зазначено, що їх була «значна кількість». Виходячи з цього, а також враховуючи місце виявлення фрагментів посудин, можна припустити, що вони заповнювали пазухи склепінь бічних приміщень західної частини храму. Однак не зовсім зрозуміло: чи то були склепіння західного відсіку храмової крипти, чи розташованого над нею нартексу. У будь-якому випадку, з точки зору будівельної технології, керамічні посудини у храмі-усипальні могли виконувати ту ж функцію, що і у чернігівському Спасо-Преображенському соборі та Успенському соборі Києво-Печерської лаври і, найімовірніше, призначалися для розвантаження конструкцій склепінь.

У Чернігівському Борисоглібському соборі, який більшість дослідників датує кінцем XII ст., голосники знайдені під час досліджень

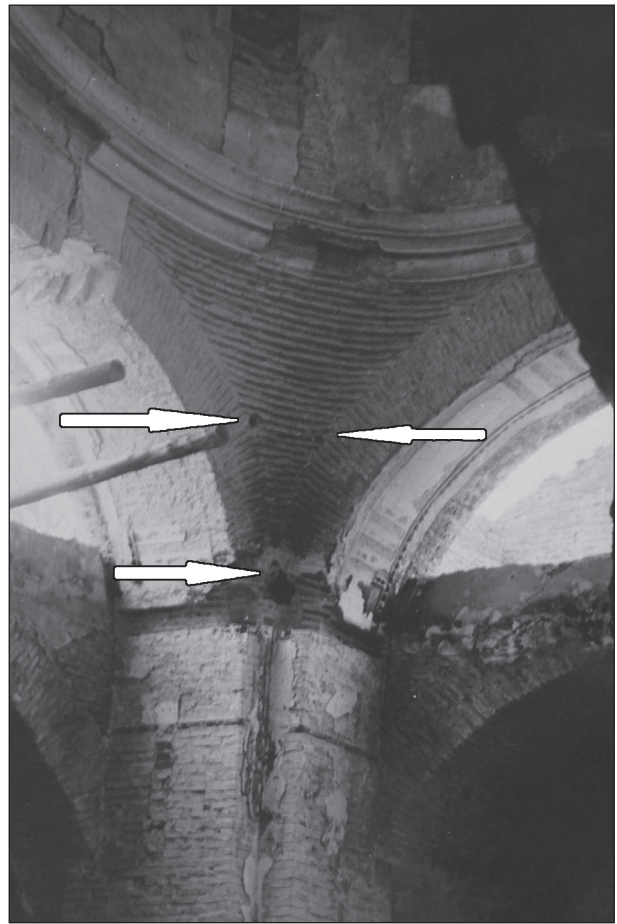

Рис. 7. Голосники в основі паруса Борисоглібського собору, фото зі звіту М. Холостенка (дослідження 1948 р.)

Fig. 7. Acoustic vases at the base of the vault of the Borisoglebsky Cathedral, photo from N. Kholostenko's research report (discoveries of 1948)

М. Холостенка у 1946—1952 рр. Їх вдалося виявити як у вцілілих конструкціях (рис. 7), так і в архітектурних розвалах храму і його галерей. Загальну їх кількість, на жаль, нині не можна визначити. Судячи з наявної інформації, вони обраховувалися кількома десятками, при чому були знайдені не лише фрагментовані чи збережені у муруваннях посудини, але й окремі цілі форми у розвалах.

У публікації матеріалів досліджень Борисоглібського собору М. Холостенко визначив голосники як «амфори-корчаги київського типу» (1967, с. 193). Напевно, він брав до уваги їх подібність до невеликих посудин з вузьким гирлом і двома невеликими ручками, які на час здійснення досліджень було прийнято так називати (напр.: Каргер 1958, с. 427, табл. LXXVI). Однак серед фотографій до одного зі звітів про дослідження Борисоглібського собору збереглося зображення фрагментів і одного археологічно цілого голосника (Альбом... 1950, рис. 44, 45), який лише віддалено подібний до т. зв. амфор київського типу. Це глечик з округлим корпусом і прямим видов-

Рис. 8. Голосник із Борисоглібського собору, фото зі звіту М. Холостенка (дослідження 1950 р.)

Fig. 8. Acoustic vase from the Borisoglebsky Cathedral, photo from N. Kholostenko's research report (discoveries of 1950)

женим гирлом (співвідношення висоти корпусу і гирла приблизно 1 : 2) без ручок (рис. 8). Привертає увагу невеликий акуратний круглий отвір у нижній частині його корпусу, що нагадує вже згадані отвори акустичних ваз (Carvalho, Valière, Palazzo-Bertholon 2009, p. 5). Проте визначити розміри посудини неможливо, бо фотографію було подано без масштабу, інформація щодо габаритів у документації відсутня, колекція знахідок недоступна для вивчення.

М. Холостенком була укладена схема розташування голосників у віцілих муруваннях основного об'єму Борисоглібського собору (1967, с. 193, рис. 7). Згідно з цією схемою, вони розташовувалися по одному у п'ятах хрестових склепіннь західних компартментів (під хорами), парами у склепіннях аркосоліїв і групами з трьох посудин у парусах центрального купола (дві посудини згори, одна в основі парусу; рис. 6). Гирла посудин в усіх випадках були відкриті у внутрішній простір споруди. Однак, не зважаючи на досить детальну інформацію про місцезнаходження голосників, їх можливий аку-

стичний ефект важко визначити, оскільки храм зазнав значних змін внаслідок руйнувань, перебудов і реставрації (Холостенко 1967). Його сучасне акустичне середовище докорінно відрізняється від первинного. Натомість, враховуючи місце розташування посудин, можна відзначити їх зв'язок із проблемними (тими, що можуть завалитися) масивними ділянками мурування: аркосоліями в основі потовщених стін, п'ятами склепіннь і парусами. З огляду на це, цілком можливо, що голосники Борисоглібського собору виконували переважно (винятково?) функції дренажу. Такому припущенню відповідає і наявність отвору принаймні в одній із посудин. У будь-якому випадку, судячи з усього, принцип розміщення голосників у соборі (по одній чи по дві—три посудини) відрізнявся від того, як вони розміщувалися у давніших спорудах Чернігова (заповнення пазух склепіннь). Це дозволяє говорити про використання різних технологічних прийомів і припустити зв'язок з різними архітектурними традиціями.

У конструкціях Чернігівського Успенського собору XII ст. М. Холостенко виявив голосники під час реставраційних робіт 1947—1958 рр. У публікації матеріалів досліджень він згадує амфори, вмуровані в основі хрестових склепіннь бічних приміщень нартексу на першому ярусі (зокрема, вбудовані каплиці — т. зв. «хрещальні») та в основі склепіннь (у парусах?) розташованих над ними приміщень другого ярусу (північно-східний відсік хорів та каплиця другого ярусу). За свідченням М. Холостенка, у кожному з приміщень було чотири амфори, встановлені по кутах діагонально, з ручками повернутими до низу (1961, с. 59—61). Проте детальнішої інформації в публікації не наведено, не вдалось її відшукати і у звітній документації про реставрацію тих років⁹.

Під час обстеження собору 2016 р.¹⁰ автор пересвідчилася, що в усіх випадках йдеться про досить великі за габаритами посудини, утім, більше подібні до голосників Кирилівської церкви, ніж до амфор у сучасному розумінні цього терміну. Посудини щільно вмуровані у кладку в основі хрещатих склепіннь і відкриті у внутрішній простір собору. Нині їх гирла й ручки, про які згадував М. Холостенко, відбиті (під час реставраційних робіт?), отвори неправильної форми частково перекриті сучасним тиньком, що ускладнює фіксацію (рис. 9). Вдалося лише

9. Звітна документація про ці та інші роботи М. Холостенка у Чернігові зберігається в наукових архівах УкрНДІпроектреставрація, Національного заповідника «Софія Київська» та Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (напр.: Холостенко 1948; 1970).

10. Роботи здійснювалися під час виконання програми моніторингу пам'яток середньовічної архітектури Північного Лівобережжя археологічною експедицією Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

визначити, що в усіх випадках посудини мають яйцеподібний пласкоденний корпус заввишки понад 0,7 м, діаметром до 50 см, формувальна маса щільна, сіро-коричневого кольору. Варто також додати, що у парусах підкупольного простору чи в аркосоліях бічних компартментів першого ярусу голосники відсутні. Таким чином, можна говорити про принцип розміщення голосників відмінний від Борисоглібського собору. Варто також зазначити, що голосники Успенського собору розміщені у фактично ізольованих приміщеннях невеликих каплиць, де їх можливий акустичний ефект сумнівний.

Відомо, що голосник-амфору виявив Б. Рибаків у руїнах постраждалої під час II Світової війни П'ятницької церкви кінця XII — початку XIII ст. Б. Рибаків опублікував її зображення у роботі 1949 р., присвяченій давньому Чернігову (1949, с. 77, рис. 42). Як пізніше відзначив М. Холостенко, ця знахідка походила з одного з парусів центрального купола (1956, с. 279). Амфора не збереглася, а її малюнок, наведений у публікації, схематичний і поданий без масштабу, що ускладнює її типологізацію. На малюнку схематично зображено посудину з яйцеподібним корпусом, рифленою поверхнею і двома ручками, яку з однаковою імовірністю можна вважати як амфорою групи V (IX—XI ст.), так і амфорою групи VII (у Східній Європі відомі в комплексах XII — початку XIII ст.), за В. Ковалем (2010, с. 167). Утім, друге припущення здається більш відповідним, враховуючи прийняте у літературі датування П'ятницької церкви.

За повідомленням М. Холостенка, під час дослідження руїн П'ятницької церкви кінця XII — початку XIII ст. у 1953—1954 рр. було виявлено ще два «великих голосника» того ж типу, що й знайдений Б. Рибаківим (тобто амфори). Вони розміщувалися у муруванні «дещо нижче» п'яти коробових склепінь західного відсіку хорів (Холостенко 1956, с. 278—279). Виходячи з цього, під час реставрації церкви імітації втрачених голосників були вміщені в основі парусів центрального купола й у п'ятах склепінь хорів, де їх можна побачити і сьогодні. Також збереглися *in situ* оригінальні голосники. На жаль, більш детальна інформація про них не була зафіксована у матеріалах М. Холостенка, а нині вони фактично не доступні для вивчення. Можна також констатувати, що через історичні зміни акустичного середовища вивчення можливого звукового ефекту голосників у П'ятницькій церкві, як і в інших храмах Чернігова, мало перспективні.

У цілому ж використання голосників у чернігівських спорудах XII — початку XIII ст. більше нагадує західноєвропейську, ніж візантійську традицію: посудини вміщуються в основі склепінь, при чому не лише в парусах центрального купола, але й у бічних невеликих приміщеннях.

Рис. 9. Голосник в основі склепіння каплиці другого ярусу Успенського собору (фото 2020 р.)

Fig. 9. Acoustic vase at the base of the vault of the second-tier chapel of the Assumption Cathedral (photo from 2020)

До сказаного варто додати, що Б. Рибаків припускав використання голосників-амфор у конструкціях Благовіщенської церкви XII ст. На його думку, принаймні частина уламків амфор, виявлених під час розкопок архітектурних залишків храму 1946 р. могла бути залишками голосників (Рибаків 1949, с. 47). Він справедливо зазначав, що таке припущення неможливо перевірити. Однак на його основі П. Раппопортом долучив Благовіщенську церкву в Чернігові до переліку пам'яток (1994, с. 51), де було знайдено амфори-голосники. А це, скоріш за все, варто визнати необґрунтованим.

* * *

Підсумовуючи сказане, можна зробити певні узагальнення. Посудини-голосники Чернігова поділяються на дві групи: глечики і амфори. Ці види посудин у жодному випадку не були використані в одній і тій самій будівлі одночасно.

На жаль, на сучасному етапі досліджень наявний матеріал не дозволяє розробити більш чи менш обґрунтовану класифікацію голосників-глечиків Чернігова. Однак варто зробити кілька узагальнюючих зауважень.

За формою голосники-глечики Чернігова характеризуються видовженими пропорціями та вузьким високим горлом. Посудини такої

форми відсутні у звичному асортименті виробів місцевих гончарів. Нетипове для виробів місцевих керамістів і використання каолінової глини. Можна припустити, що виробництво голосників, подібно до виробництва більш вживаної будівельної кераміки (цегла-плінфа, черепиця тощо), здійснювалося за взірцями, запозиченими з територій, де воно було традиційним. За формою, формувальною масою та способом обробки вінця чернігівські голосники XI ст. найбільш наближені до білоглиняних полив'яних глечиків візантійського виробництва, відомих серед предметів імпорту до Східної Європи принаймні з X ст. (Коваль 2010, с. 105). Як менш імовірний прототип можна вказати подібні за формою та габаритами, але відмінні за формувальною масою ¹¹ червоноглиняні глечики «гьмутараканського типу» (т. зв. «глечики-амфори», VII—XI ст.) з високим горлом та пласкою ручкою. За припущенням В. Чхаїдзе (2008, с. 161—167), цей тип посудини поширився у Причорномор'ї як наслідування амфороїдним глечикам Болгарії та Румунії. Знахідки посудин цього типу відзначені і на території держави Рюриковичів (Коваль 2010, с. 174), зокрема в Чернігові (Черненко, Новик 2014, с. 10, рис. 102, 103, 105).

Можна також припустити, що для будівництва у Чернігові голосники виробляли відповідно до запропонованого взірця невеликими партіями різні майстри. Експериментально доведено, що під час копіювання форми за взірцем у сукупності з різними технологічними прийомами спостерігається значна варіабельність. Найбільш адекватно відтворюються, як правило, загальні обриси і пропорції посудин (Глушков 1996, с. 110/5—110/6), про що можемо говорити і у випадку голосників чернігівських храмів. Однак для більш обґрунтованих висновків, безумовно, бажані комплексні дослідження голосників з різних центрів Східної Європи. Це дозволить предметно розглянути питання їх виготовлення безпосередньо учасниками будівництва чи за спеціальним замовленням. Перспективним у цьому відношенні здається більш детальне вивчення голосників зі споруд, які пов'язують з діяльністю однієї групи майстрів, наприклад, подібних за формою голосників храмів Василя в Овручі та Бориса і Гліба в Гродно (див.: Раппопорт 1994, рис. 43: 2; Jodkowski 1936, s. 27—28). З цієї точки зору варто розглядати й подібність голосників Успенського собору та Кирилівської церкви.

Перехід до використання у спорудах Чернігова з XII ст. як голосників амфор можна пояснити новим імпульсом у будівництві. В. Коваль вважає (2010, с. 169), що то була традиція,

поширена у Середземномор'ї від Візантії до Іспанії. Однак у будівництві держави Рюриковичів (серед іншого — у Чернігові), принаймні до третьої чверті XI ст., наскільки відомо, використовувалися лише глечики місцевого виробництва (див.: Раппопорт 1994, с. 51—53). Пізніше використання амфор могло бути обумовленим як збільшенням їх ввезення (головним споживачем була церква) у цей час (Коваль 2010, с. 171—172, 188), так і впливом вже згаданої західноєвропейської традиції застосування вживаної кераміки у будівництві.

Важливим моментом є принцип розміщення голосників у спорудах. У Спасо-Преображенському соборі, судячи з усього, голосники вмурували в конху апсиди і склепіння під західним відсіком хорів, а також у парусах центрального купола групами з трьох посудин. У храмі-усипальні вони заповнювали пазухи склепінь західного відсіку будівлі. На відміну від цього, у Борисоглібському та Успенському соборах, П'ятницькій церкві голосники розташовувалися по одному чи групами з двох—трьох посудин в арках аркосоліїв і склепіннях. При цьому, в Успенському соборі та П'ятницькій церкві — у майже ізольованому від основного об'єму споруд просторі вбудованих каплиць і західного відсіку хорів. Таким чином, ми бачимо принаймні два варіанти використання голосників (перший властивий більш раннім спорудам, другий — пізнішим) та кілька їх варіацій. Це може бути пов'язано з впливом різних традицій чи різним вишколом зодчих. Припустимо, що у випадку Спасо-Преображенського собору та храму-усипальні вирішальне значення мав візантійський вплив, а у інших випадках — західноєвропейський. Що ж до конкретного призначення посудин, то, найімовірніше, в усіх випадках воно обумовлювалося конструктивним функціоналом. Водночас неможливо повністю виключити акустичний ефект від їх використання у будівлях XII — початку XIII ст. На жаль, перевірити його наявність на цьому етапі вивчення неможливо через зміни акустичного середовища споруд. Не варто відкидати перспективу можливості такого дослідження у майбутньому з використанням віртуальних моделей, які дозволять відтворити первинні властивості акустики чернігівських храмів, разом з властивостями тиньку, дерев'яних конструкцій, облаштування вівтаря тощо.

ЛІТЕРАТУРА

Альбом... 1950. *Альбом фотографій к отчёту исследования Борисоглебского собора за 1950 год*. Научный архив Национального заповедника «София Киевская», НДФ 6103/3.

Вовк, І. В., Грінченко, В. Т., Макаренко, А. П., Осипчук, Л. М., Трохименко, М. П. 1998. Акустика храмів Київської Русі. *Акустичний вісник*, 1 (1), с. 4-9.

11. Для виробництва використовувалася дрібнозерниста залізна глина червоного кольору, яка внаслідок високотемпературного випалу ставала коричневою (Чхаїдзе 2008, с. 167).

- Воронин, Н. Н. 1954. *Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932—1949 гг.)*. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. III. Материалы и исследования по археологии СССР, 41. Москва: АН СССР.
- Глушков, И. Г. 1996. *Керамика как археологический источник*. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. I. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Коваленко, В. П. 1986. *Исследования детинца древнего Чернигова в 1984—1986 годах*. V: Исследования церкви-усыпальницы XI в. НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/169.
- Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика востока на Руси. IX—XVII века*. Москва: Наука.
- Макаренко, М. 1929. *Чернігівський Спас: Археологічні досліді р.* 1923. Київ: ВУАН.
- Оустерхаут, Р. 2005. *Византийские строители*. Киев; Москва: Корвин Пресс.
- Раппопорт, П. А. 1994. *Строительное производство Древней Руси X—XIII вв.* Санкт-Петербург: Наука.
- Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. В: Воронин, Н. Н. (ред.). *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*. I. Материалы и исследования по археологии СССР, 11. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 7-102.
- Стасов, В. В. 1894а. Голосники в древних новгородских и псковских церквях. В: Стасов, В. В. *Собрание сочинений*. 3. Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич, с. 71-83.
- Стасов, В. В. 1894b. Ещё известия о голосниках. В: Стасов, В. В. *Собрание сочинений*. 3. Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич, с. 83-90.
- Стасов, В. В. 1894с. И ещё известия о голосниках. В: Стасов, В. В. *Собрание сочинений*. 3. Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич, с. 90-94.
- Холостенко, Н. В. 1948. *Отчёт об исследованиях Борисо-Глебского собора в г. Чернигове (1090—1123 г.) проведённых в 1947 году*. Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДПроктреставрація», ф. 629.
- Холостенко, Н. В. 1956. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в Чернигове (1953—1954 гг.). *Советская археология*, XXVI, с. 271-292.
- Холостенко, Н. В. 1961. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове. *Памятники культуры: Исследования и реставрация*, 3, с. 51-67.
- Холостенко, Н. В. 1967. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*, 2, с. 188-210.
- Холостенко, Н. В. 1970. Отчёт об исследованиях 1068—1969 гг. внутри Спасского собора. Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДПроктреставрація», ф. 629.
- Хрушкова, Л. Г. 2015. Абхазия в эпоху средних веков: церковная организация и архитектура. *Вестник археологического центра*, V, с. 98-168.
- Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г., Зиков, П. Л., Торшин, Є. М., Йолшин, Д. Д. 2012. *Звіт про археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/217.
- Черненко, О. Є., Новик, Т. Г. 2014. *Звіт про археологічні дослідження на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в 2014 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2014/78.
- Чхаидзе, В. Н. 2018. *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове*. Москва: Таус.
- Andrzejewski, J., Engel, M., Piotrowski, A., Ruszkowska, M., Szewczuk, U., Wójcik, A. 2005. *Zabytki z okresu wpływów rzymskich, średniowiecza i czasów nowożytnych z Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*. Warszawa: Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego.
- Arns, R. G., Crawford, B. E. 1995. Resonant Cavities in the History of Architectural. *Technology and Culture*, 36, p. 104-135.
- Carvalho, P., Desarnaulds, V., Loerincik, Y. 2002. Acoustic behavior of ceramic pots used in middle age worship spaces — a laboratory analysis. In: *9th International Congress on Sound and Vibration (ICSV)*, Orlando, USA, 8—11 July 2002, p. 8-11.
- Carvalho, P., Palazzo-Bertholon, B., Valière, J.-Ch. 2012. La filiation entre les *eches* antiques et les pots acoustiques médiévaux. In: Palazzo-Bertholon, B., Valière, J.-Ch. (Dir.). *Archéologie du son: les dispositifs de pots acoustiques dans les édifices religieux*. Supplément au Bulletin Monumental, 5, p. 43-49.
- Carvalho, P., Valière, J.-Ch., Palazzo-Bertholon, B. 2009. The vases acoustiques dans les églises médiévales: analyse des sources et études de cas. In: *Techniques de construction dans les églises et les monastères*. Actes du VIIe colloque biennal (France). Pommiers-en-Forez, p. 19-43.
- Desarnaulds, V. 2002. *De l'acoustique des églises en Suisse: une approche pluridisciplinaire*. Ph. D. thesis. École Polytechnique Fédérale de Lausanne. <https://doi.org/10.5075/epfl-thesis-2597>
- Desarnaulds, V., Loerincik, Y., Stöckli, W. 2001. Vases acoustiques dans les églises du Moyen Age. *Revue de L'Association Suisse Châteaux Forts*, 6 (3), p. 65-72.
- Dorđević, Z., Penezić, K., Dimitrijević, S. 2017. Acoustic Vessels as an Expression of Medieval Music Tradition in Serbian Sacred Architecture. *Muzikologija*, 22, p. 105-132.
- Gülñihan, A., Zühre, S. G. 2021. Clay pots of Ottoman Architecture: Acoustics, Structure and Ventilation. In: *Acoustics Virtually Everywhere*. 179th Meeting of the Acoustical Society of America (Virtual). USA, 7—11 December 2020. <https://doi.org/10.1121/2.0001387>
- Jodkowski, J. 1936. *Świątynia warowna na Kołozie w Grodnie w świetle badań archiwalnych i archeologicznych dokonanych w 1935 r.* Prace i sprawozdania muzeum w Grodnie, I. Grodno.
- Kanev, N. 2020. Resonant Vessels in Russian Churches and Their Study in a Concert Hall. *Acoustics*, 2 (2), p. 399-415. <https://doi.org/10.3390/acoustics2020023>
- Kanev, N. 2022. Review of Sixteen Pskov Churches Equipped with Acoustic Vessels. In: *Proceedings of the 2nd Symposium «The Acoustics of Ancient Theatres International Symposium»*. Verona, Italy, 6—8 July 2022, p. 119-122. <https://doi.org/10.58874/SAAT.2022.163>
- Mijic, M., Sumarac-Pavlovic, D. 2004. Analysis of Contribution of Acoustic Resonators Found in Serbian Orthodox Churches. *Building Acoustics*, 11 (3), p. 197-212.
- Palazzo-Bertholon, B. 2012. Pour une lecture symbolique des Pots acoustiques. In: Palazzo-Bertholon, B., Valière, J.-Ch. (Dir.). *Archéologie du son: les dispositifs de pots acoustiques dans les édifices religieux*. Supplément au Bulletin Monumental, 5, p. 59-66.
- Passarrius, O. 2016. Jarres et amphores sur le toit des églises des Pyrénées-Orientales à la fin du Moyen

Âge. In: *Jarres et grands tenants entre Moyen Âge et Époque Moderne*. Actes du 1er congrès international thématique de l'AIECM3, Montpellier-Lattes, France, 19–21 novembre 2014. Nîmes: Lucie Editions, p. 285–296.

Valière, J.-Ch., Palazzo-Bertholon, B., Polack, J.-D., Carvalho, P. 2013. Acoustic Pots in Ancient and Medieval Buildings: Literary Analysis of Ancient Texts and Comparison with Recent Observations in French Churches. *Acta Acustica united with Acustica*, 99 (1), p. 70–81.

Vitruvius. 1914. *The Ten Books on Architecture*. Cambridge; London; Oxford: Harvard University Press; Humphrey Milford; University Press.

Zakinthinos, T., Skarlatos, D. 2007. The Effect of Ceramic Vases on the Acoustics of old Greek Orthodox Churches. *Applied Acoustics*, 68 (11–12), p. 1307–1322.

Zobi, B., Sağiroğlu Demirci, Ö. 2016. Use of Clay Pipe and Cubes in Cover Coat in Monumental Architecture. In: *10th International Eskişehir Terracotta Symposium*. Eskişehir, Türkiye, 17 Eylül — 02 Ekim 2016. Eskişehir, p. 593–608.

REFERENCES

Albom... 1950. *Albom fotohrafy k otchëtu yssledovanyi Borysohlebskogo sobora za 1950 hod*. Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Sofia Kyivska», NDF 6103/3.

Vovk, I. V., Hrinchenko, V. T., Makarenkov, A. P., Osypchuk, L. M., Trokhymenko, M. P. 1998. Akustyka khramiv Kyivskoi Rusi. *Akustychnyi visnyk*, 1 (1), s. 4–9.

Voronin, N. N. 1954. *Drevnee Grodno (po materialam arkheologicheskikh raskopok 1932–1949 gg.)*. Materialy i issledovaniia po arkheologii drevnerusskikh gorodov. III. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 41. Moskva: AN SSSR.

Glushkov, I. G. 1996. *Keramika kak arkheologicheskii istochnik*. Novosibirsk: IAET SO RAN.

Karger, M. K. 1929. *Drevnii Kiev: Ocherki po istorii materialnoi kul'tury drevnerusskogo goroda*. I. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kovalenko, V. P. 1986. *Issledovaniia detintsa drevnego Chernigova v 1984–1986 godakh*. In: *Issledovaniia tserkvisypal'nitsy XI v. NA IA NAN Ukrainy*, f. 64, 1986/169.

Koval, V. Iu. 2010. *Keramika vostoka na Rusi. IX—XVII veka*. Moskva: Nauka.

Makarenko, M. 1929. *Chernihivskii Spas: Arkheologichni doslidy r. 1923*. Kyiv: VUAN.

Ousterkhaut, R. 2005. *Vizantiiskie stroiteli*. Kiev; Moskva: Korvin Press.

Rappoport, P. A. 1994. *Stroitel'noe proizvodstvo Drevnei Rusi X—XIII vv.* Sankt-Peterburg: Nauka.

Rybakov, B. A. 1949. *Drevnosti Chernigova*. In: Voronin, N. N. (red.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii drevnerusskikh gorodov*. I. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 11. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 7–102.

Stasov, V. V. 1894a. *Golosniki v drevnikh novgorodskikh i pskovskikh tserkvakh*. In: Stasov, V. V. *Sobranie sochinenii*. 3. Sankt-Peterburg: M. M. Stasiulevich, s. 71–83.

Stasov, V. V. 1894b. *Eshche izvestiia o golosnikakh*. In: Stasov, V. V. *Sobranie sochinenii*. 3. Sankt-Peterburg: M. M. Stasiulevich, s. 83–90.

Stasov, V. V. 1894c. *I eshche izvestiia o golosnikakh*. In: Stasov, V. V. *Sobranie sochinenii*. 3. Sankt-Peterburg: M. M. Stasiulevich, s. 90–94.

Kholostenko, N. V. 1948. *Otchet ob issledovaniakh Borisovskogo sobora v g. Chernigove (1090–1123 g.) provedennykh v 1947 godu*. Arkhiv Ukrainskoho derzhavnoho naukovo-doslidnoho ta proektnoho instytutu «UkrNDIproktrestavratsiia», f. 629.

Kholostenko, N. V. 1956. *Arkhiturno-arkheologicheskoe issledovaniia Piatnitskoi tserkvi v Chernigove (1953–1954 gg.)*. *Sovetskaia arkheologiya*, XXVI, c. 271–292.

Kholostenko, N. V. 1961. *Arkhiturno-arkheologicheskoe issledovanie Uspenskogo sobora Eletskego monastyrja v Chernigove*. *Pamiatniki kul'tury: Issledovaniia i restavratsiia*, 3, s. 51–67.

Kholostenko, N. V. 1967. *Issledovaniia Borisoglebskogo sobora v Chernigove*. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 188–210.

Kholostenko, N. V. 1970. *Otchet ob issledovaniakh 1068–1969 gg. vnutri Spasskogo sobora*. Arkhiv Ukrainskoho derzhavnoho naukovo-doslidnoho ta proektnoho instytutu «UkrNDIproktrestavratsiia», f. 629.

Khrushkova, L. G. 2015. *Abkhaziia v epokhu srednikh vekov: tserkovnaia organizatsiia i arkhiturno-arkheologicheskoe tsentra*, V, s. 98–168.

Chernenko, O. Ye., Ioannysian, O. M., Novyk, T. H., Zykov, P. L., Torshyn, Ye. M., Yolsyn, D. D. 2012. *Zvit pro arkheologichni doslidzhennia Spaso-Preobrazhenskoho soboru v Chernihovi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2012/217.

Chernenko, O. Ye., Novyk, T. H. 2014. *Zvit pro arkheologichni doslidzhennia na terytorii Yeletskego Svato-Uspenskoho monastyrja v 2014 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2014/78.

Chkhaidze, V. N. 2018. *Tamarkha. Rannrednevekovi gorod na Tamanskom poluostrove*. Moskva: Taus.

Andrzejewski, J., Engel, M., Piotrowski, A., Ruszkowska, M., Szweczek, U., Wójcik, A. 2005. *Zabytki z okresu wpływów rzymskich, średniowiecza i czasów nowożytnych z Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*. Warszawa: Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego.

Arns, R. G., Crawford, B. E. 1995. Resonant Cavities in the History of Architectural. *Technology and Culture*, 36, p. 104–135.

Carvalho, P., Desarnaulds, V., Loerincik, Y. 2002. Acoustic behavior of ceramic pots used in middle age worship spaces — a laboratory analysis. In: *9th International Congress on Sound and Vibration (ICSV)*, Orlando, USA, 8–11 July 2002, p. 8–11.

Carvalho, P., Palazzo-Bertholon, B., Valière, J.-Ch. 2012. La filiation entre les *eches* antiques et les pots acoustiques médiévaux. In: Palazzo-Bertholon, B., Valière, J.-Ch. (Dir.). *Archéologie du son: les dispositifs de pots acoustiques dans les édifices religieux*. Supplément au Bulletin Monumental, 5, p. 43–49.

Carvalho, P., Valière, J.-Ch., Palazzo-Bertholon, B. 2009. Les vases acoustiques dans les églises médiévales: analyse des sources et études de cas. In: *Techniques de construction dans les églises et les monastères*. Actes du VIIe colloque bienal (France). Pommiers-en-Forêt, p. 19–43.

Desarnaulds, V. 2002. *De l'acoustique des églises en Suisse: une approche pluridisciplinaire*. Ph. D. thesis. École Polytechnique Fédérale de Lausanne. <https://doi.org/10.5075/epfl-thesis-2597>

Desarnaulds, V., Loerincik, Y., Stöckli, W. 2001. Vases acoustiques dans les églises du Moyen Âge. *Revue de L'Association Suisse Châteaux Forts*, 6 (3), p. 65–72.

Đorđević, Z., Penezić, K., Dimitrijević, S. 2017. Acoustic Vessels as an Expression of Medieval Music Tradition in Serbian Sacred Architecture. *Muzikologija*, 22, p. 105–132.

Gülñihan, A., Zühre, S. G. 2021. Clay pots of Ottoman Architecture: Acoustics, Structure and Ventilation. In: *Acoustics Virtually Everywhere*. 179th Meeting of the Acoustical Society of America (Virtual). USA, 7–11 December 2020. <https://doi.org/10.1121/2.0001387>

Jodkowski, J. 1936. *Świątynia warowna na Koloży w Grodnie w świetle badań archiwalnych i archeologicznych dokonanych w 1935 r.* Prace i sprawozdania muzeum w Grodnie, I. Grodno.

Kanev, N. 2020. Resonant Vessels in Russian Churches and Their Study in a Concert Hall. *Acoustics*, 2 (2), p. 399–415. <https://doi.org/10.3390/acoustics2020023>

Kanev, N. 2022. Review of Sixteen Pskov Churches Equipped with Acoustic Vessels. In: *Proceedings of the 2nd Symposium «The Acoustics of Ancient Theatres International Symposium»*. Verona, Italy, 6–8 July 2022, p. 119–122. <https://doi.org/10.58874/SAAT.2022.163>

Mijic, M., Sumarac-Pavlovic, D. 2004. Analysis of Contribution of Acoustic Resonators Found in Serbian Orthodox Churches. *Building Acoustics*, 11 (3), p. 197–212.

Palazzo-Bertholon, B. 2012. Pour une lecture symbolique des Pots acoustiques. In: Palazzo-Bertholon, B., Valière, J.-

Ch. (Dir.). *Archéologie du son: les dispositifs de pots acoustiques dans les édifices religieux*. Supplément au Bulletin Monumental, 5, p. 59-66.

Passarrius, O. 2016. Jarres et amphores sur le toit des églises des Pyrénées-Orientales à la fin du Moyen Âge. In: *Jarres et grands contenants entre Moyen Âge et Époque Moderne*. Actes du 1er congrès international thématique de l'AIECM3. Montpellier-Lattes, France, 19—21 novembre 2014. Nîmes: Lucie Editions, p. 285-296.

Valière, J.-Ch., Palazzo-Bertholon, B., Polack, J.-D., Carvalho, P. 2013. Acoustic Pots in Ancient and Medieval Buildings: Literary Analysis of Ancient Texts and Comparison with Recent Observations in French Churches. *Acta Acustica united with Acustica*, 99 (1), p. 70-81.

Vitruvius. 1914. *The Ten Books on Architecture*. Cambridge; London; Oxford: Harvard University Press; Humphrey Milford; University Press.

Zakinthinos, T., Skarlatos, D. 2007. The Effect of Ceramic Vases on the Acoustics of old Greek Orthodox Churches. *Applied Acoustics*, 68 (11—12), p. 1307-1322.

Zobi, B., Sağiroğlu Demirci, Ö. 2016. Use of Clay Pipe and Cubes in Cover Coat in Monumental Architecture. In: *10th International Eskişehir Terracotta Symposium. Eskişehir, Türkiye, 17 Eylül — 02 Ekim 2016*. Eskişehir, p. 593-608.

O. Chernenko

ACOUSTIC VESSELS OF THE MIDDLE AGES AND RESONATORS (HOLOSNIKI) OF CHERNIHIV CHURCHES

The use of so-called acoustic vessels in medieval monumental architecture is a subject of debate. These vessels were most often placed in the arches and vaults of buildings. Sometimes their necks, exposed to the interior spaces, formed decorative compositions. However, it is incomprehensible whether they actually improved the acoustic properties of buildings. It is suggested that these vessels were intended to reduce the weight of the building structures instead. There is also no clear understanding of when and where the tradition of their use originated or how it spread. Nevertheless, the presence of «acoustic vessels» in hundreds of buildings from the 10th to the 18th centuries in Europe

and Asia Minor allows us to consider them as characteristic of medieval architecture and to view «acoustic vessels» as a specific building material.

The tradition of using acoustic vessels in Eastern Europe can be traced in the example of Chernihiv. In Chernihiv, they were documented during the research of the Transfiguration Cathedral and the 11th-century tomb church, as well as in the 12th-century Borisoglebsk and Assumption Cathedrals and the Pyatnytska Church of the 12th — early 13th centuries. Research materials indicate that specially made jugs were used as acoustic vessels in the construction of 11th-century Chernihiv. Later (not earlier than the second half of the 12th century), amphorae began to be used. In the example of Chernihiv, two main methods of using «acoustic vessels» in construction can be identified: numerous vessels filled the cavities of the vaults; one or several vessels were placed at the base of the vaults and arches. The first method is typically found in earlier buildings, while the second is more common in later ones.

A separate issue is the production of this specific building material. The early «acoustic vessels» of Chernihiv have no analogues among the traditional products of local potters. Most likely, their production was organized by the craftsmen who carried out the construction. Only much later the amphorae, arrived as imported items from the Mediterranean, began to be used.

Keywords: acoustic vessels, architecture of Middle Ages, architecture of Chernihiv, architectural ceramics, acoustics of churches.

Одержано 8.03.2024

ЧЕРНЕНКО Олена, кандидат історичних наук, Варшавський університет, Варшава, Польща; Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів, Україна.

CHERNENKO Olena, Candidate of historical Sciences (Ph. D.), University of Warsaw, Warsaw, Poland; T. G. Shevchenko National University «Chernihiv Colegium», Chernihiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0627-9095, e-mail: o.chernenko@uw.edu.pl, allisscorp@gmail.com.

С. Біляєва

ФОРТИФІКАЦІЙНА ЛІНІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: НОВИЙ ЕТАП ОБОРОННОГО ЗОДЧЕСТВА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ

Статтю присвячено історії створення фортифікаційної лінії ВКЛ за ініціативи та участі Великого литовського князя Вітовта на Південних кордонах князівства. На прикладі конкретних фортець та залученням методики компаративної кастелології розглянуті основні складові у розвитку нового етапу оборонного зодчества східноєвропейського простору, визначені об'єктивні риси еволюції оборонного зодчества на території Північного Причорномор'я у контексті загальних закономірностей розвитку мілітарної архітектури Європи.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, фортифікаційна лінія, компаративна кастелологія, еволюція, східноєвропейський простір, оборона, торгівля.

Вступ. Актуальність тематики. Тема історії середньовічного оборонного зодчества у Північному Причорномор'ї набуває надзвичайної актуальності у реаліях сучасної історії України, коли російські загарбники намагаються захопити південні землі України, відстоюють ідею належності цих територій Росії псевдоісторичними концепціями «руського міра».

Результати вивчення історії та археології Півдня України, особливо останніх десятиліть, засвідчують інші обставини його розвитку. Вони дозволяють висвітлити основні тенденції еволюції регіону у безпосередньому континенті із попередньою історією Русі в нових історичних обставинах. Це час, коли Київське князівство стає частиною Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (далі — ВКЛ), кордони якого доходять до узбережжя Чорного моря. Наприкінці XIV — на початку XV ст. тут розгортається бурхлива діяльність Великого Литовського князя Вітовта із будівництва фортець, митниць, облаштування

переправ та припортових споруд. Оборонне зодчество Південного регіону ВКЛ відбувається у період становлення нової мапи Східної Європи, за присутності Литви, формування ранньої України на спадщині Русі, утворення кримськотатарського народу та його державності, активної діяльності Молдовського князівства у взаємозв'язку із присутністю та впливами Генуї, контактами з Польщею, османським Сходом та іншими державами Чорноморсько-Середземноморського басейну. Це час розбудови замкової фортифікації, що відносилась до першого етапу пристосування військової справи до артилерії тогочасного світу, який охоплює час XIV—XVI ст. Відзначимо, що він в свою чергу відносився до третього періоду історії середньовічного оборонного будівництва. Перший період (X — середина XII ст.) характеризується дерев'яними та земляними укріпленнями, із досить примітивними початками кам'яної архітектури. Другий (середина XII — кінець XIII ст.) — має більш виразні зразки оборонної справи (Slapac 2020, s. 37—39). Початок третього періоду збігся із будівельною справою часів Вітовта. Подібна замкова фортифікація швидко розповсюджується від Півночі до Півдня Європи, де будуються схожі зразки фортець. До речі, залишки типової будівельної техніки попередніх періодів, їх продовження та зміни на початок XIV—XV ст. простежуються за аналізом структури та типологічних особливостей фортець Київської землі часів Литовського князівства (Біляєва 2022, с. 99—110).

Історія досліджень. Еволюція фортифікації Північного Причорномор'я, зокрема його Західного регіону, впродовж тривалого часу не була предметом спеціальних досліджень (Красножон 2018, с. 11). Тим більше це стосується пе-

© С. БІЛЯЄВА, 2024

Рис. 1. Білгород-Дністровська фортеця, цитадель
Fig. 1. Bilhorod-Dniester fortress, citadel

ріоду розбудови та функціонування фортифікацій XIV—XV ст., які було створено за часів Великого литовського князя Вітовта. Саме на цей його далекоглядний політичний та практичний крок звернув увагу М. Грушевський, коли вказував, що «річні дороги Дніпра, Бога, Дністра, їх виходи він хоче мати у своїх руках, і для того ставить тут ряд замків» (1995, с. 9). Останні сформували певний ланцюг, або лінію фортець оборонного та торговельного значення на самому Півдні князівства, яке було місцем інтересів гравців тогочасного світового простору: і тих, які вже мали тут потужний вплив та мережу фортець, як Генуя, і тих, що тільки вставали за його сприяння, як молода Кримськотатарська держава Ґераїв, і тих, що накопичували сили, щоб заявити про себе у повну міць в останній чверті XV ст., як це сталося в османському загарбанні 1484 р.

Перша спроба періодизації потужної фортифікаційної споруди цього регіону, а саме Білгородської фортеці (рис. 1; 2) із визначенням чотирьох етапів будівництва за період з 1399 по 1479 рр. належить молдовському історичу архітектури В. А. Войцеховському (1969). Він побудував свої пропозиції на основі дат з текстів чотирьох пам'ятних будівельних плит XV ст., виявлених на стінах фортеці (Красножон 2018, с. 11).

Проте, перші аналітичні висновки з історії фортеці та інших замків-фортець XIV—XV ст. регіону були отримані молдовською дослідницею Білгородської фортеці М. Шлапак (2001). Її основною метою було вивчення оборонного зодчества Молдовського князівства, визначення його місця у системі європейської замкової архітектури цього часу. Проте, вона констатувала і литовський інтерес по відношенню до Білго-

Рис. 2. Білгород-Дністровська фортеця, стіни нижнього двору
Fig. 2. Bilhorod-Dniester fortress, walls of the lower courtyard

роду. За версіями деяких істориків (О. Гурка, Ш. Горовеї) після кінця правління Джучидів, у середині 70-х рр. XIV ст. Білгород перебував під владою литовців: можливо у 1374—1375 рр. тут правив Юрій Коріатович (Шлапак 2001, с. 25—26). Авторка також звертає увагу на те, що і під час молдовського володарювання Білгородом, після турецької осади 1420 р., значні ремонтні роботи у фортеці були зроблені «за

Рис. 3. План Тягинської фортеці за результатами низьковисотної аерофотозйомки О. В. Чубенко та М. М. Ієвлева

Fig. 3. Plan of the Tyahyn Fortress based on the results of low-altitude aerial photography by O. V. Chubenko and M. M. Ievlev

спостереженням подільського губернатора Гедигольда на доручення литовського князя Вітовта» (Шлапак 2001, с. 27).

Отже, незважаючи на те, що Білгород не входив до низки фортець, побудованих за ініціати-ви Вітовта, він не залишався поза увагою Литви і Вітовта особисто, який розумів стратегічне положення фортеці на Західному напрямку Причорноморського регіону. Аналіз наступних праць з будівельної історії Білгороду, презентований у вищезгаданій праці А. В. Красножона. Йому ж належить і аналіз історії формування та розбудови інших фортець регіону, зокрема і тих, що пов'язані із подальшою діяльністю Вітовта та Подільського губернатора Гедигольда, з яким пов'язують і побудову у 1421 р. м. Черна на лівому березі Дністровського лиману навпроти Білгорода (Ланнуа 2015, с. 232).

Причорноморська частина володінь Вітовта приростала і розбудовою міст та портів військового і торгово-економічного призначення. В цьому плані важливо згадати зерновий порт Литви — Коцюбійов-Качубійов-Качибеев, відомий з 1415 р. (Красножон 2018, с. 76). Проте, на час Вітовта, його можливо розцінювати як важливу

торгово-економічну одиницю південного боку ВКЛ. Саме подвійне значення заходів Вітовта на Півдні відобразилося і у побудові митниць і фортець. Найявність серед Вітовтових володінь і «Хачибеева і Дашіва із всіма землями і водами», які перелічені у тексті ярлика Тохтамиша (на підставі реконструкції його тексту), разом з іншими містами підкреслює справжні масштаби його володінь та протяжність фортифікаційного будівництва» (Русина 1998, с. 76). «Ця планомірна забудова «україн» Литовської держави, — на слушну думку О. В. Русиної (1998, с. 106), — мала не тільки воєнно-стратегічне, а й економічне значення, оскільки під захистом новозбудованих фортець розквітали як сухопутна так і чорноморська торгівля».

Литовський етап розвитку Качибеева досить уважно розглянув І. В. Сапожников. Він вважав, що розбудова замку Подільським губернатором князя Вітовта Гедигольдом у 1421 р. стосується саме цього пункту. Причину такого будівництва він аргументував добросусідськими відносинами Литви з Молдовою (Сапожников 2005, с. 54; Аргатюк та ін. 2011, с. 66).

На зв'язок замку Гедигольда і Качибеева, проте з іншою аргументацією саме литовської розбудови замка, вказував і А. В. Красножон: «Руїни старовинного замку міста Качубея зафіксовані на відомому плані І. І. Ісеньєва» (Красножон 2018, с. 89). За його версією, замок є близьким до відомих литовських аналогів за планувальними ознаками, а його конструктивні особливості говорять про походження в епоху, що передувала активному використанню облогової порохової артилерії (Красножон 2018, с. 80). Таким чином, Качибеев, що передував Хаджибею і Одесі, виконував і захисні, і торгівельно-економічні функції.

Навіть більш раннім за часом фактом будівельної діяльності Вітовта є спорудження під керівництвом Гедигольда у 1398 р. у гирлі Дніпра міста Святого Іоанна. Деякі фахівці (Ильинский 2010, с. 308—313) пов'язують з цим містом фортецю Тягинь на острові Велике Городище, перші дослідження якої провів у 1914 р. В. І. Гошкевич (1916). Останній визнав належність фортеці литовському періоду часів Вітовта, зазначив особливості планування та будівництва, склав її план. Проте, як було встановлено під час робіт експедиції Інституту археології НАН України, В. І. Гошкевичем була визначена лише східна половина фортеці. Здійснений у 2018 р. комплекс топографічних робіт, обміри, аналіз рельєфу, виконаний під керівництвом О. В. Манігди та О. В. Грабовської, а також низьковисотна аерофотозйомка місцевості за допомогою квадрокоптеру, проведені М. М. Ієвлевим та О. В. Чубенко, дозволили отримати два детальних ортофотоплана. Перший — представив детальний план фортеці та її розміри, а також план прилеглої території (рис. 3). Аналіз топографії засвідчив

розміщення укріплень фортеці на південних, а розташування городища на південних, південно-східних, південно-західних та західних схилах. Проведені необхідні точні обміри площі укріплень фортеці, прилеглого городища, системи ровів. Відтворено рельєф мікрорегіону навколо пам'ятки. Встановлено, що площа фортеці складає 0,73 га (Біляєва, Манігда, Грабовська 2021, с. 10—11). Порівняно із площею інших литовських та польських фортець, за даними, наведеними Д. Кобалія (2018, с. 183), вона найбільш наближена до площі Ковеньського та Кревського замків (0,76 та 0,78 га відповідно). Менші за площею Лідський (0,66 га) та Віленський (0,55 га) замки. За географічним розташуванням Тягинська фортеця фіксує найбільш східну ділянку фортифікації литовського періоду на Півдні України.

Надзвичайно важливими для визначення характеристики оборонного зодчества цього часу за матеріалами фортець литовського етапу будівництва, є основні характеристики фортець, прийнятні у порівняльній кастелології, які можливо встановити за матеріалами історико-археологічних досліджень. Ця сучасна методика дозволяє проводити паралелі у дослідженні різних типів фортифікацій на основі розроблених моделей.

Першим і найбільш загальним показником є **моделі фортець**, які дозволяють визначити походження та особливості кожної моделі. Період так званих «класичних» фортець у Північно-Західному Причорномор'ї починається з кінця XIV ст. і завершується у XVI ст. (Slapac 2020, с. 237). Це повною мірою простежується на прикладі фортець Молдовського князівства, до яких належить і визначна фортеця регіону — Білгородська. Початок її спорудження, на думку А. В. Красножона, припадає на 1414—1420 рр. Автор обумовлює час переходу до таких фортифікацій, а саме фортець замкового типу як Білгородська, виходячи з інформації джерел про появу в середньовічній Молдові вогнепальної зброї (не раніше 1407 р.) у сукупності із інформацією про військово-політичну ситуацію в регіоні (Красножон 2018, с. 51). До 1421 р. належить й найбільш раннє письмове визнання Білгороду французьким посланцем Гильбером (Жильбером) Ланнуа укріпленим містом (Ланнуа 2015, с. 232).

Як свідчить аналіз даних порівняльної кастелології, найбільше розповсюдження у цей час отримує загальновідома модель фортець візантійського походження, яка мала величезний вплив на середньовічну оборонну архітектуру — Константинопольська модель. Вона отримала широке розповсюдження у Західному Причорномор'ї серед фортець Молдовського князівства і постала загальновизнаним зразком створення фортець у Причорноморському регіоні в цілому. У всіх фортець константинопольського типу планування наближається до

трикутника або трапеції, простір якої поділяє внутрішня роздільна стіна. У всіх фортець найбільш укріплене місце розташоване на верхівці трикутника, напроти стіни, що поділяє трикутник на дві половини (Slapac 2020, с. 375). Саме така модель характерна і для фортеці Тягинь, що ми бачимо на вищезазначеному плані. Отже, має рацію твердження, що «за Вітовтових часів «прикордонні замки зводились за одним планом і системою» (Русина 1998, с. 106). Тому, спробуємо розглянути основні елементи планування на прикладі фортеці Тягинь, дослідження якої проводились впродовж шести польових сезонів. На жаль, на сьогодні продовження досліджень неможливо, за постійного знищення Тягині бомбами, снарядами, ракетами. Роботи експедиції штучно перервані російською війською проти України, тому отримані матеріали з історії причорноморської фортеці набувають особливого значення.

Звернемось до окремих характеристик моделі фортеці, які мають власну специфіку і спільні риси з іншими фортецями того часу.

Донжон. Як і донжони молдовських фортець, донжон Тягинської фортеці відрізняється тим, що він є найбільшою вежею за своїми розмірами — 9×9 м, площею — 81 м^2 та висотою, яка навіть за часів розкопок В. І. Гошкевича на початку XX ст., зберігалася до 3 м. За численними прикладами замкової архітектури донжон був багаторусною спорудою. Про це свідчить і величезна купа каміння, часом дуже великого розміру, які, на думку, В. І. Гошкевича, звалилися з верхніх ярусів будівлі. Серед них зустрічаються обтесані камені у формі трикутників та квадратів, деякі з яких були прикрашені прямолінійними барельєфами. Аналогічні камені, але у меншій кількості, зустрічалися і вздовж інших відкопаних стін (Гошкевич 1916, с. 5). Донжон складений з місцевого вапняку на вапняковому розчині. Товщина стін становить 0,8 м. Він побудований на дуже щільному глиняному матеріку, але заглиблення фундаменту не перевищує 0,2 м. За спостереженнями В. І. Гошкевича, споруда донжону, як і у інших фортецях «константинопольського типу», розташовувалася на верхівці трикутника його планувальної структури. Вона відділена від решти фортеці ровом, який, у разі потреби, міг бути заповнений водою, подібно до рову Білгородської фортеці, що регулювалося спеціальними шлюзами. Періодичне заповнення рову водою засвідчили палеopedологічні дослідження Ж. М. Матвіїшиної (2022).

Як вказує В. І. Гошкевич, між квадратною будівлею і стінами, що розходились від донжону у південно-східному напрямку немає зв'язку. Проте, стіна, умовно позначена автором, як стіна «С», що розташована із західного боку споруди і нібито продовжувалася від основної квадратної будівлі, була частково розібрана у більш пізні часи. Обидві стіни складені таким

Рис. 4. Фортеця Тягинь: плита з геральдикою
Fig. 4. Tyahyn Fortress: a slab with heraldry

же чином, як і стіни квадратної будівлі, і мають аналогічну товщину. У найближчій стіні, позначеної літерою «В», знайдений вхід. Поріг складений з обтесаних плит і має на одному кінці напівокругле поглиблення, у якому збереглися шматочки заліза та залишки деревини, вхід становить завширшки до 1 м (Гошкевич 1916, с. 5).

За деякими рисами, конструкція Тягинського донжону більше нагадує приміщення для захисників, спостереження та організації військових операцій, ніж приміщення для помешкання власника фортеці, що наближає його до типових німецьких веж типу Бергфрід та польських веж-стовпів, які не мали житлових функцій (Slapac 2020, s. 304). Проте, неможливо виключити і використання певної частини приміщення для помешкання. Сліди зовнішнього декоративного облаштування будівлі та його досить велика площа, свідчать на користь житлового використання донжону.

В той же час у південній частині фортеці зафіксовані потужні завали стін, із значною кількістю будівельних залишків з обробленого або частково обробленого каменю, які несуть у собі риси певного функціонального призначення, на що звернула увагу архітектор Т. М. Євсєєва. Відповідно, саме вони можуть бути розвалом

будинку або будинків монументального типу, де могла мешкати верхівка. До такого висновку схиляє і знахідка серед розвалу будівельних конструкцій плити з литовською геральдикою, у боковій стороні якої є паз глибиною 0,01 м для кріплення. Геральдичний знак посередині плити у вигляді викарбуваного хреста довжиною 0,15 м. На відстані 0,08 м від верхівки хреста праворуч відходить гілка з двома «колюмнами», довжиною 0,07 м. У нижньому кутку неясне зображення. Ліворуч від хреста викарбувана літера «V», по краю плити подвійна рамка. В цілому, розміри плити 0,3 × 0,18 м (рис. 4). Слід зазначити, що певні близькі мотиви сполучення хреста та гілки з колюмнами спостерігаються на одній з печаток литовської знаті першої третини XV ст. (Однороженко 2009, с. 36).

Враховуючи всі вищенаведені обставини, модель Тягинської фортеці, подібно до Білгородської та Кілійської фортець, належить до проміжкової моделі між моделлю «замок + донжон» та «замок типу кастел». Як і інші подібні моделі, вона має регулярний план та прямокутні вежі, що фіксуються на підставі відкриття південно-східної вежі. Вона має сторони розміром 7,0 × 4,5 м, загальна площа 31,5 м². Стіни складені з вапняку на вапняковому розчині і збереглися до висоти у 1,75 м до 12 рядків кладки обтесаного каменю. Кладка пастелиста, орфостатна. Із зовнішнього боку на стіні збереглися сліди побілки, що характерно для багатьох замків польсько-литовського ареалу. Товщина стін 1,0—1,2 м. Вони впущені у материкову глину до 0,4—0,6 м. На висоті 0,3 м три стіни вежі прикрашав фриз, зроблений з кількох добре оброблених гладеньких кам'яних плит. Центральна частина фризу розташована у північно-західній частині. Це плита із рельєфним декором у сельджуцькому стилі (рис. 5). Аналогії декору зустрічаються на багатьох пам'ятках Північного Причорномор'я, зокрема у Криму, на цитаделі Мангуну XIV ст. та мавзолеї Джаніке Ханум на Чуфут-Кале першої половини XV ст. Аналогічний декор на камені, знайдений нами у розвалі монументального будинку поблизу південної стіни фортеці, а також під час розкопок В. І. Гошкевича. Як вказано вище, декоративні елементи на каміннях зафіксовані і у розвалі донжона. Крім того, серед розвалу будинку у південно-східній частині фортеці, знайдений фрагмент капітелі колони, з сельджуцькими декоративними елементами. Аналогія капітелі відома з розкопок поселення першої половини XIV ст. Мечеть Могила у Запорізькій області (Сльніков 2011, с. 177). Слід відзначити, що різні елементи сельджуцького декору характерні і для інтер'єру Білгородської фортеці, цитадель якої належить до етапу будівельної діяльності часів Молдовського князівства XV ст. Ними прикрашена лиштва північно-західної вежі цитаделі

Рис. 5. Фортеця Тягинь: фриз стіни кутової вежі

Fig. 5. Tyahyn Fortress: frieze of the wall of the corner tower

та інших віконних та дверних отворів (Шлапак 2001, с. 159—161).

Південно-східна кутова вежа Тягинської фортеці була багатоярусною, про що свідчить розташування рядка з трьох ям, заглиблених в материк до 0,25 м, діаметром 0,30 м для потужних дерев'яних стовпів, що підтримували другий ярус вежі (рис. 6). Кожна яма мала сліди глиняного розчину, яким, ймовірно були підкріплені стовпи.

Крім того, на підлозі вежі є свідчення використання артилерійської зброї — фрагменти бомбарди, що розміщувались на дерев'яному містку з восьми дошок, збитих цвяхами (рис. 7: 1). За визначенням О. Є. Мальченко (2021, с. 58), це могла бути так звана «середня бомбарда», яка була ефективною у «очищенні» й контролюванні ближнього передполя під час атаки супротивника. Як вважає дослідник, бомбарда мала генуезьке походження, але не виключено й балтійське, так як Литовська імперія була на піку могутності і могла дозволити собі артилерійське спорядження. Такі бомбарди були характерні для озброєння XV ст. (рис. 7: 2, 3). Проте, морфологія бомбард такого типу не змінювалася від кінця XIV — до початку XVI ст. (Мальченко 2021, с. 58). Надзвичайно важливою у плані датування фортеці є ще одна знахідка — вапнякового ядра діаметром 54—56 мм. Воно виявлене в культурному шарі внутрішнього двору фортеці і свідчить про застосування малокаліберної вертлюжної гар-

Рис. 6. Фортеця Тягинь: ями для опор верхнього ярусу вежі

Fig. 6. Tyahyn Fortress: pits for the tower's upper tier supports

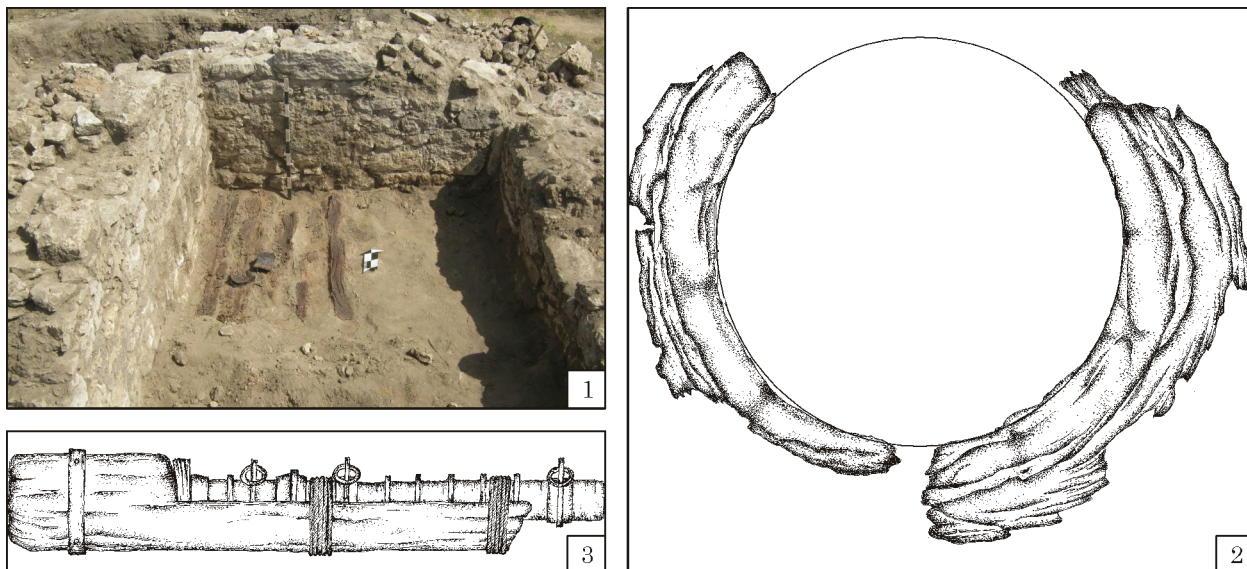

Рис. 7. Фрагменти бомбарди у вежі та її реконструкція (за О. Мальченко)

Fig. 7. Fragments of the bombardment in the tower and its reconstruction (after O. Malchenko)

Рис. 8. Розкопана частина східної стіни фортеці Тягинь

Fig. 8. Excavated part of the eastern wall of the Tyahyn fortress

мати кінця XIV — початку XV ст. (Мальченко 2021, с. 58).

Інші складові планувальної моделі фортеці. Їх розміри встановлені в результаті комплексу робіт з археологічних розкопок, низь-

ковисотної аерофотозйомки та ортофотоплану. Як вже вказувалось вище, Тягинська фортеця належить до «константинопольської моделі» фортець у вигляді трикутника або трапеції та розділена навпіл стіною.

Рис. 9. Фортеця Тягинь: південна стіна та контрфорс

Fig. 9. Tyahyn Fortress: south wall and buttress

Східна частина фортеці частково досліджена роботами В. І. Гошкевича, а також роботами Південної Середньовічної експедиції ІА НАН України. Завдяки дослідженням В. І. Гошкевича встановлено напрямок та часткове розташування східної стіни фортеці (позначена літерою «В») та роздільної стіни (позначена літерою «С»), яку він вважав західною стіною фортеці (Гошкевич 2016, с. 3). За час археологічних розкопок ним досліджена північна частина визначеної ним планувальної структури. Під час наших досліджень встановлений повний план фортеці, планувальну структуру та розміри її складових елементів, які отримали і часткове археологічне підтвердження та доповнення конкретними даними.

За планом фортеця поділяється на дві частини.

1. *Північна частина фортеці.* Майже квадратна за формою. На ній розташований донжон, оточений ровом та прилегла до нього частина із залишками стін та вхід, опис якого наведений нами за текстом В. І. Гошкевича. Відстань від центру будівлі до лінії, позначеної В. І. Гошкевичем літерою «С», складає 20,5 м. За результатами вимірів нашої експедиції, довжина стінки, що умовно відділяє північну частину з донжоном від південної, дорівнює 32,3 м.

2. *Південна частина фортеці,* формою у вигляді трапеції.

2.1. *Східна стіна.* Її довжина дорівнює 66,1 м, простежена археологічно під час розкопок на відстань до 10 м, товщина — 0,8 м. Складена з частково оброблених каменів вапняку. Зафіксована на глибині 0,35 м, введена у материк до глибини 2 м (рис. 8).

2.2. *Західна стіна.* Її довжина складає 72,3 м, археологічно не досліджувалась.

2.3. *Південна стіна.* Від роздільної лінії до східного кутка її довжина складає 56,3 м, від роздільної лінії до західного кута — 53,1 м, загалом — 109,4 м. Під час розкопок нашої експедиції стіна розчищена на довжину до 35,0 м. Її товщина дорівнює 1,0—1,1 м. Виявлені залишки системи контрфорсів, які розташовані перпендикулярно до лінії стіни, завширшки 0,5 м (рис. 9). Стіна побудована з вапняку на вапняковому розчині, посередині забутована дрібним камінням. Конструкція південної стіни, можливо через її розташування — на високому березі р. Тягинка, відрізнялася від східної. Південна стіна була укладена на утрамбований темногомусований ґрунт. Зафіксовані дерев'яно-земляні конструкції з внутрішнього боку стіни, які певним чином залишилися анахронізмом попереднього періоду, проте, вони слугували для зміцнення досить довгої зовнішньої стіни внаслідок її незначної товщини.

Роздільна стіна, що поділяє площу фортеці навпіл по лінії північ — південь, перпендикулярно південній стіні. Її довжина від верхівки трапеції до південної стіни фортеці дорівнює 70,4 м.

Що стосується розташування та форми веж, то про це ми можемо робити висновки за відкритою нами багатоярусною кутовою вежею, та на основі загальних принципів будівництва оборонних веж на фортецях «константинопольської моделі планування». Інші вежі Тягинської фортеці також могли бути прямокутними та були розміщені по кутах планувальної структури фортеці. Саме таке розташування характерне для веж фортець Північно-Західного Причорномор'я, як, наприклад, Кілійської та Білгородської.

Висновки. Таким чином порівняльний аналіз моделі фортеці Тягинь та фортець, які

належать до фортифікаційної лінії Великого Литовського князя Вітовта або хронологічно і територіально близьких фортець, дозволяє встановити спільні риси планувальної структури фортифікаційного зодчества Північного Причорномор'я — нового етапу еволюції, для якого була характерна кам'яна замкова архітектура. У свою чергу вони відповідали потребам етапу розвитку артилерії кінця XIV — початку XVI ст. Середньовічної Європи, у якому перетинаються впливи різних культур Сходу і Заходу, розвиваються нові оборонні можливості та перспективи.

ЛІТЕРАТУРА

- Аргатюк, С. С., Левчук, В. В., Русев, І. Т., Сапожников, І. В. 2011. *Овідіопольський район: енциклопедичний довідник*. Одеса: БМВ.
- Біляєва, С. О., Манігда, О. В., Грабовська, О. В. 2021. Використання даних фотограмметричних та топографічних робіт, аерофотозйомки фортеці Тягинь та городища у дослідницькому процесі 2019—2021 років. В: Бімбірайте, Н.-Д. А. (ред.). *Фортеця Тягинь. Дослідження 2019—2021 років*. Київ; Херсон: ХМГО «Культурний центр Україна-Литва», с. 10-11.
- Біляєва, С. О. 2022. Фортеці Великого князівства Литовського на теренах Київської землі. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 99-110.
- Войцеховський, В. А. 1969. Этапы строительства крепости в Белгород-Днестровском. В: *Материалы докладов V научно-технической конференции Кишинёвского политехнического института*. Кишинёв, с. 341-349.
- Гошкевич, В. И. 1916. Раскопки на острове против м. Тягинки. В: Гошкевич, В. И. (ред.). *Херсонский городской музей. Древности Херсонского края. Летопись музея за 1914 год*. Херсон: С. Н. Ольховиков и С. А. Ходушин, с. 2-8.
- Грушевський, М. С. 1995. *Історія України-Руси*. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. Київ: Наукова думка.
- Єльніков, М. 2011. Нові дослідження культурної споруди на золотоординському поселенні Мечеть-Могила. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*, XXXI, с. 58-62.
- Ільїнський, В. Е. 2010. Город Тягинь-Семимаяк на Таванской переправе (Историческая справка). В: *Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках і музейної практиці»*. Запоріжжя, с. 308-313.
- Кобалия, Д. 2018. Крепость Тягин и её современное состояние. *Scriptorium nostrum*, 2 (11), с. 172-198.
- Красножон, А. В. 2018. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV—XVIII ст.)*. Одеса: Чорномор'я.
- Ланнуа, Ж. 2015. Путешествия и посольства 1399—1450. В: Черкасов, Д. Н. Жильбер де Ланнуа и его «Voyages et ambassades». *Исследования по истории Восточной Европы*, 8, с. 195-241.
- Мальченко, О. Є. 2021. Результати обстеження артилерійської зброї. Гіпотетична реконструкція стовпа залізної бомбарди. В: Бімбірайте, Н.-Д. А. (ред.). *Фортеця Тягинь. Дослідження 2019—2021 років*. Київ; Херсон: ХМГО «Культурний центр Україна-Литва», с. 56-60.
- Матвіїшина, Ж. М. 2022. Палеопедологічні дослідження Білгород-Дністровської фортеці. В: Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. *Аккерманська фортеця. Дослідження 1999—2010 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 207-218.
- Однороженко, О. 2009. *Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII—XVI ст.* Харків.
- Русина, О. В. 1998. *Україна під татарами і Литвою*. Київ: Альтернативи.
- Сапожников, І. В. 2005. Край під владою Золотої Орди, Литви, Кримського ханства та Туреччини (друга половина XIII — 1789 р.). В: Левчук, В. В. (ред.). *Край Овідія: археологія та історія Овідіопольського району*. Одеса: Астропринт, с. 51-79.
- Шлапак, М. 2001. *Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества*. Кишинёв: ARC.
- Slapac, M. 2020. *Castelologia comparata*. Chişinău: Arc.

REFERENCES

- Arhatiuk, S. S., Levchuk, V. V., Rusiev, I. T., Sapozhnykov, I. V. 2011. *Ovidiopol'skyi raion: entsyklopedychnyi dovidnyk*. Odessa: VMV.
- Biliaieva, S. O., Manihda, O. V., Hrabovska, O. V. 2021. Vykorystannia danykh fotohrammetrychnykh ta topohrafichnykh robit, aerofotoziomky fortetsi Tiahyn ta horodyshcha u doslidnytskomu protsesi 2019—2021 rokiv. In: Bimbiraite, N.-D. A. (red.). *Fortetsia Tiahyn. Doslidzhennia 2019—2021 rokiv*. Kyiv; Kherson: KhMHO «Kulturnyi tsentr Ukraina-Lytva», s. 10-11.
- Biliaieva, S. O. 2022. Fortetsi Velykoho kniazivstva Lytovskoho na terenakh Kyivskoi zemli. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (43), s. 99-110.
- Voitsekhovskii, V. A. 1969. Etapy stroitelstva kreposti v Belgorod-Dnestrovskom. In: *Materialy dokladov V nauchno-tekhnicheskoi konferentsii Kishinevskogo politekhnicheskogo instituta*. Kishinev, s. 341-349.
- Goshkevich, V. I. 1916. Raskopki na ostrove protiv m. Tiaginki. In: Goshkevich, V. I. (red.). *Xersonskii gorodskoi muzei. Drevnosti Xersonskogo kraia. Letopis muzeia za 1914 god*. Kherson: S. N. Olkhovikov i S. A. Khodushin, s. 2-8.
- Hrushevskiy, M. S. 1995. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. VI: Zhytie ekonomichne, kulturne, natsionalne XIV—XVII vikiv. Kyiv: Naukova dumka.
- Yelnikov, M. 2011. Novi doslidzhennia kulturoi sporudy na zolotoordynskomu poselenni Mechet-Mohyla. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia*, XXXI, s. 58-62.
- Ilyinskii, V. E. 2010. Gorod Tiagin-Semimaiaak na Tavanskoi pereprave (Istoricheskaia spravka). In: *Zapovidna Khortytisia. Materialy IV mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Istoriia zaporozkoho kozactva v pam'iatkakh i muzeinoi praktysii»*. Zaporizhzhia, s. 308-313.
- Kobaliia, D. 2018. Krepost Tiagin i ee sovremennoe sostoianie. *Scriptorium nostrum*, 2 (11), s. 172-198.
- Krasnozhan, A. V. 2018. *Fortetsi ta mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia (XV—XVIII st.)*. Odessa: Chornomor'ia.
- Lannua, Zh. 2015. Puteshestviia i posolstva 1399—1450. In: Cherkasov, D. N. Zhilber de Lannua i ego «Voyages et ambassades». *Issledovaniia po istorii Vostochnoi Evropy*, 8, s. 195-241.
- Malchenko, O. Ye. 2021. Rezultaty obstezhennia artyleriskoi zbroi. Hipotetychna rekonstruktsiia stvola zaliznoi bombardy. In: Bimbiraite, N.-D. A. (red.). *Fortetsia Tiahyn. Doslidzhennia 2019—2021 rokiv*. Kyiv; Kherson: KhMHO «Kulturnyi tsentr Ukraina-Lytva», s. 56-60.
- Matviishyna, Zh. M. 2022. Paleopedolohichni doslidzhennia Bilhorod-Dnistrovskoi fortetsi. In: Biliaieva, S. O., Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. *Akkermanska fortetsia. Doslidzhennia 1999—2010 rr*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 207-218.
- Odnorozhenko, O. 2009. *Ruski korolivski, hospodarski ta kniazivski pechatky XIII—XVI st*. Kharkiv.

Rusyna, O. V. 1998. *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu*. Kyiv: Alternatyvy.

Sapozhnykov, I. V. 2005. *Krai pid vladoiu Zolotoi Ordy, Lytvy, Krymskoho khanstva ta Turechchyny (druha polovyna XIII — 1789 r.)*. In: Levchuk, V. V. (red.). *Krai Ovidiia: arkhheolohiia ta istoriia Ovidiipolskoho raionu*. Odesa: Astroprynt, s. 51-79.

Shlapak, M. 2001. *Belhorod-Dnestrovskaia krepost. Yssledovanye srednevekovoho oboronnoho zodchestva*. Kyshynëv: ARC.

Slapac, M. 2020. *Castelologia comparata*. Chişinău: Arc.

S. Biliaieva

FORTIFICATION LINE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA: A NEW STAGE OF DEFENSE ARCHITECTURE OF THE EASTERN EUROPE SPACE

The theme of the history of medieval defensive architecture in the Northern Black Sea region becomes extremely relevant in the realities of the modern history of Ukraine, when the Russian invaders try to capture the southern lands of Ukraine and defend the idea of belonging of these territories to Russia with pseudo-historical concepts of «Russian peace». The results of the historical and archaeological study of the South of Ukraine, especially in recent decades, demonstrate other circumstances of the development of the South. They make it possible to highlight the main trends of the evolution of the region in direct continuity with the previous history of Russia in new historical circumstances. This is the time when the Kyiv principality became part of the Grand Duchy of Lithuania, Russia and Zhemaitia, the borders of which reach the Black Sea coast in the late 14th — early 15th century. Here the turbulent activity of the Grand Duke of Lithuania Vytautas unfolds in the construction of fortresses, cus-

toms houses, the arrangement of crossings and port facilities. The defensive architecture of the Southern region of the Grand Duchy of Lithuania, Russia and Zhemaitia takes place during the formation of a new map of Eastern Europe, with the presence of Lithuania, the formation of early Ukraine on the heritage of Russia, the formation of the Crimean Tatar people and its statehood, the active activity of the Principality of Moldavia in connection with the presence and influences of Genoa, contacts with Poland, influence of Ottoman Empire and other states of that time. It was the time of construction of the castle fortification, which belonged to the first stage of adaptation of military affairs to the artillery of the contemporary world, which covers the time of the 14th— 16th centuries. The comparative castellology gave the possibilities to study some regularity in the typological model of fortresses. This method was used in the course of study of fortresses of Vitovt's fortification line, such as Tiagin fortress. It allows establishing the common features of the planning structure of the fortification architecture of the Northern Black Sea region — a new stage of evolution, which was characterized by stone castle architecture. In turn, they met the needs of the stage of development of artillery at the end of the 14th and the beginning of the 16th centuries. Medieval Europe, in which the influences of various cultures of the East and the West intersect, new defense opportunities and prospects are developing.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, fortification line, comparative castellology, evolution, Eastern European space, defense, trade.

Одержано 1.07.2024

БІЛЯЄВА Світлана, доктор історичних наук, Київ, Україна.

BILIAIEVA Svitlana, Doctor of Historical Sciences (Dr. habil.), Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9437-3259, e-mail: svitbil@ukr.net.

Ю. Пшеничний, А. Бардецький

РІВ XVII ст. ДЛЯ ПРИЧАЛЮВАННЯ ЧОВНІВ У ВОЗНЕСЕНСЬКОМУ МОНАСТІРІ ПОБЛИЗУ ДУБНА: КОНСТРУКЦІЯ ТА МАТЕРІАЛИ

Статтю присвячено результатам археологічних досліджень сегмента рову, інтерпретованого як канал для причалювання човнів на території місцезнаходження колишнього Вознесенського монастиря, заснованого у 1592 р. князем Василем Острозьким і відомого зараз як археологічна пам'ятка в урочищі Острів Дубовець на околиці міста Дубно. Охарактеризовано конструктивні особливості рову, стратиграфію відкладів у ньому, а також матеріальні рештки, що потрапляли до рову упродовж діяльності монастиря, пошаровий аналіз яких дає змогу простежити мікрохронологію цих відкладів.

Ключові слова: Дубно, Вознесенський монастир, Острів Дубовець, рів, кераміка, XVII—XVIII ст.

Вступ. Багатошарове поселення в урочищі Острів Дубовець, відоме також як місцезнаходження Свято-Вознесенського жіночого монастиря (1592—1832), досліджувала розкопками упродовж 2018—2023 рр. Міжрегіональна громадська наукова організація «Дубенський археологічний осередок» спільно з Державним історико-культурним заповідником м. Дубно за підтримки Дубенської міської ради (Пшеничний, Бардецький, Бончковський 2020). Монастир було засновано на необжитому на той час острові і дата його фундації відома з точністю до дня — 8 квітня 1592 р. Відомо, що переселення черниць на острів відбулось 1600 р., коли для них уже було збудовано церкву і житлові будівлі (Księga... 1810, s. 17), тому з цього часу можна говорити про повноцінне функціонування осередку. Так само точно відома дата припинення існування монастиря: 18 листопада 1832 р., коли все його рухоме майно, грошові заощадження і архів були передані Полонському жіночому монастирю (Пероговський 1880, с. 1552).

© Ю. ПШЕНИЧНИЙ, А. БАРДЕЦЬКИЙ, 2024

1996 року археологічну пам'ятку Дубно, урочище «червоний Пагорб», виявив В. Ткач, який і пов'язав її з місцем розташування Підборецького монастиря (Прищепа, Ткач 1998, с. 135; Ткач 2001, с. 235). Тоді ж він зіставив розташування урочища із його позначеннями на топографічних картах ХХ ст., на яких воно підписане як острів Дубовець (Ткач 2007, с. 111—112). 1998 року тут були виконані рятівні дослідження під керівництвом В. Д. Гунало (Гунало 1998, s. 223—249), а 2001 р. на пам'ятці було зафіксовано руйнування через несанкціоновані земляні роботи давніх поховань, які належали черницям (Ткач 2014, с. 124). На пошкодженій оранкою поверхні регулярно збирали підйомний матеріал, завдяки чому було локалізовано ділянки підвищеної концентрації археологічних матеріалів. В. В. Ткач (2007) зробив припущення про пов'язаність їх із певними об'єктами монастиря.

Розташований на південній околиці Дубна, на Сурмицькому ставі, острів був звідусіль оточений водою. На це вказано зокрема у фундаційному листі князя Василя Острозького, який надає черницям «на ставі острів весь, названий Дубовець з полем і всім, що має, як його вода кругом обійшла» (Пероговський 1880, с. 1550). Площа пам'ятки становить 7,5 га, з якої орієнтовно 1 га зруйновано кар'єром. Значна її територія знищена котлованами для захоронення відходів розташованого поблизу звірогосподарства та шурфами скарбощукачів.

За час розкопок (2018—2023) було отримано важливі результати щодо відтворення конструктивно-планувальних особливостей території монастиря. Одержано відомості, які допомагають визначити пристосування поверхні острова Дубовець під житлові, господарські, утилізаційні споруди, яких потребували меш-

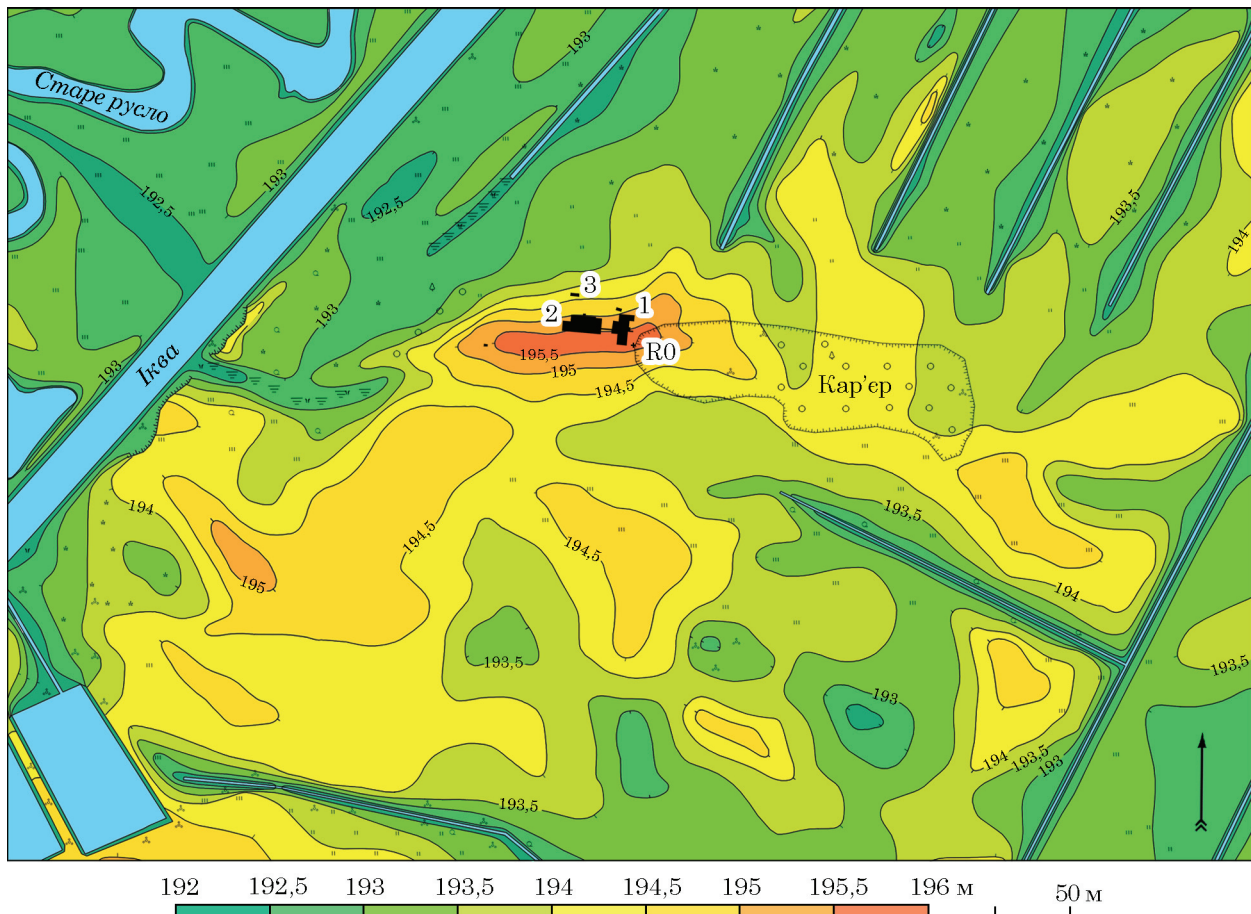

Рис. 1. Гіпсометрична карта урочища Острів Дубовець. **Умовні позначення:** 1 — розкоп 1 (2018 р.); 2 — розкоп 2 (2019, 2020 рр.); 3 — розкоп 3 (2022 р.)

Fig. 1. Hypsometric map of the Dubovets Island tract. **Legend:** 1 — excavation 1 (2018); 2 — excavation 2 (2019, 2020); 3 — excavation 3 (2022)

канки монастиря (Пшеничний, Бардецький 2021). Одним із головних результатів можна вважати встановлення етапів перепланування і перебудови, які суттєво позначились як на окремих елементах забудови, так і на розвитку всього комплексу. Вже у перші сезони робіт на північному схилі було зафіксовано наявність на поверхні смуги насиченого темно-зеленого трав'яного покриву, що простягалась у напрямі долини. Попередньо передбачали знайти тут бруківку чи мостову від монастиря до пристані, однак поперечний розріз об'єкта, зроблений розкопом, показав, що це рів (об'єкт 83), заповнений ґрунтовими седиментами з включеннями великої кількості культурних решток діяльності монастиря. Результатам досліджень цієї споруди і присвячена пропонована стаття.

Джерела. У північно-західній частині пам'ятки на схилі закладено розкоп 3 над об'єктом, який читався на поверхні у вигляді видовженої у напрямі заплави аномалії у рослинному покриві (рис. 1; 2). Розкоп мав розміри 6 × 2 м, орієнтований уздовж лінії захід—схід із незначним відхиленням, оскільки пріоритет-

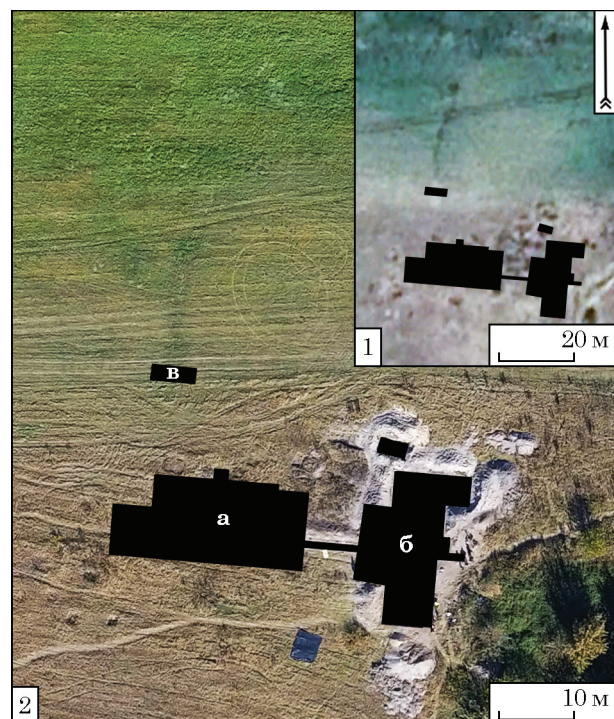

Рис. 2. Поверхнева аномалія на місці рову: 1 — супутниковий знімок Google (4.07.2018 р.); 2 — знімок з дрона (6.10.2018 р.). **Розкопи:** а — № 2 (2019, 2020 рр.); б — № 1 (2018 р.); в — № 3 (2022 р.)

Fig. 2. Surface anomaly at the site of a ditch: 1 — satellite image Google (4.07.2018); 2 — a picture from a drone (6.10.2018). **Excavations:** а — N 2 (2019, 2020); б — N 1 (2018); в — N 3 (2022)

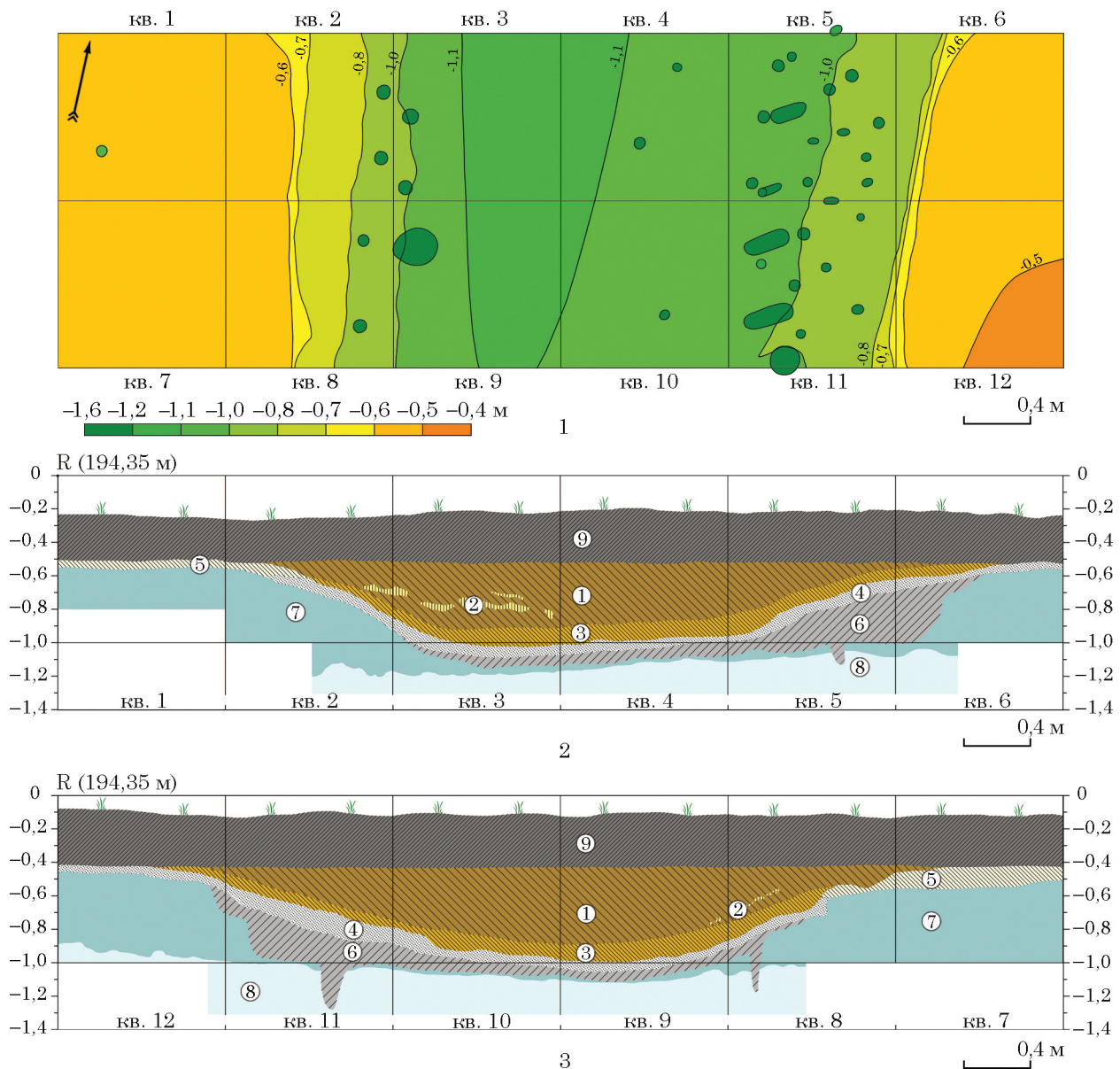

Рис. 3. Об'єкт 83: 1 — гіпсометричний план; 2 — стратиграфічний профіль північної стінки; 3 — стратиграфічний профіль південної стінки. Нумерація шарів відповідає поданій у тексті

Fig. 3. Object 83: 1 — gypsometric plan; 2 — stratigraphic profile of the northern wall; 3 — stratigraphic profile of the southern wall. Layer numbering corresponds to that given in the text

ним завданням було отримати максимально наблизений до перпендикулярного перетин об'єкта (рис. 3: 1). Усі виміри робили від нульового репера (194,35 м), відбитого на 0,1 м вище південно-східного кута розкопу. Денна поверхня була нерівною, з пониженням із півдня на північ на 10 см і зі сходу на захід на 2—3 см. На момент розкопок вона була задернована.

Рів виявлено на зачистці одразу під орним шаром. Він виділявся плямою сіро-бурого щільного піщаного ґрунту на тлі бортів, покритих білим піском (східний) і білим суглинком (західний). Далі відкритий сегмент рову пройдено за допомогою шпательів із зачистками і фіксацією через кожні 10 см і просіванням заповнення через сито з вічком 2 × 4 мм, із подальшим промиванням і сортуванням отриманих висівків.

Окрім того, з усіх шарів взяті зразки для гранулометричного і мікроморфологічного аналізу, які допоможуть з'ясувати умови утворення кожного з них. Додатково завдяки просіюванню з шарів відібрано мушлі молюсків.

Орний шар (потужністю 0,3 м) мав такий самий, як і в денній поверхні, перепад нижньої межі з півдня на південь і містив дуже фрагментовані різночасові матеріали усього періоду існування монастиря, а також давніших епох. Це темно-сірий, гомогенний супіщаний гумусований ґрунт. Рів мав лінзоподібну в перетині форму глибиною 0,7 м від рівня виявлення, а рівень його дна знижувався в північному напрямі й у межах розкопу (тобто через 2 м) мав перепад 6 см. У заповненні рову виділено шість послідовних шарів (рис. 3: 2, 3).

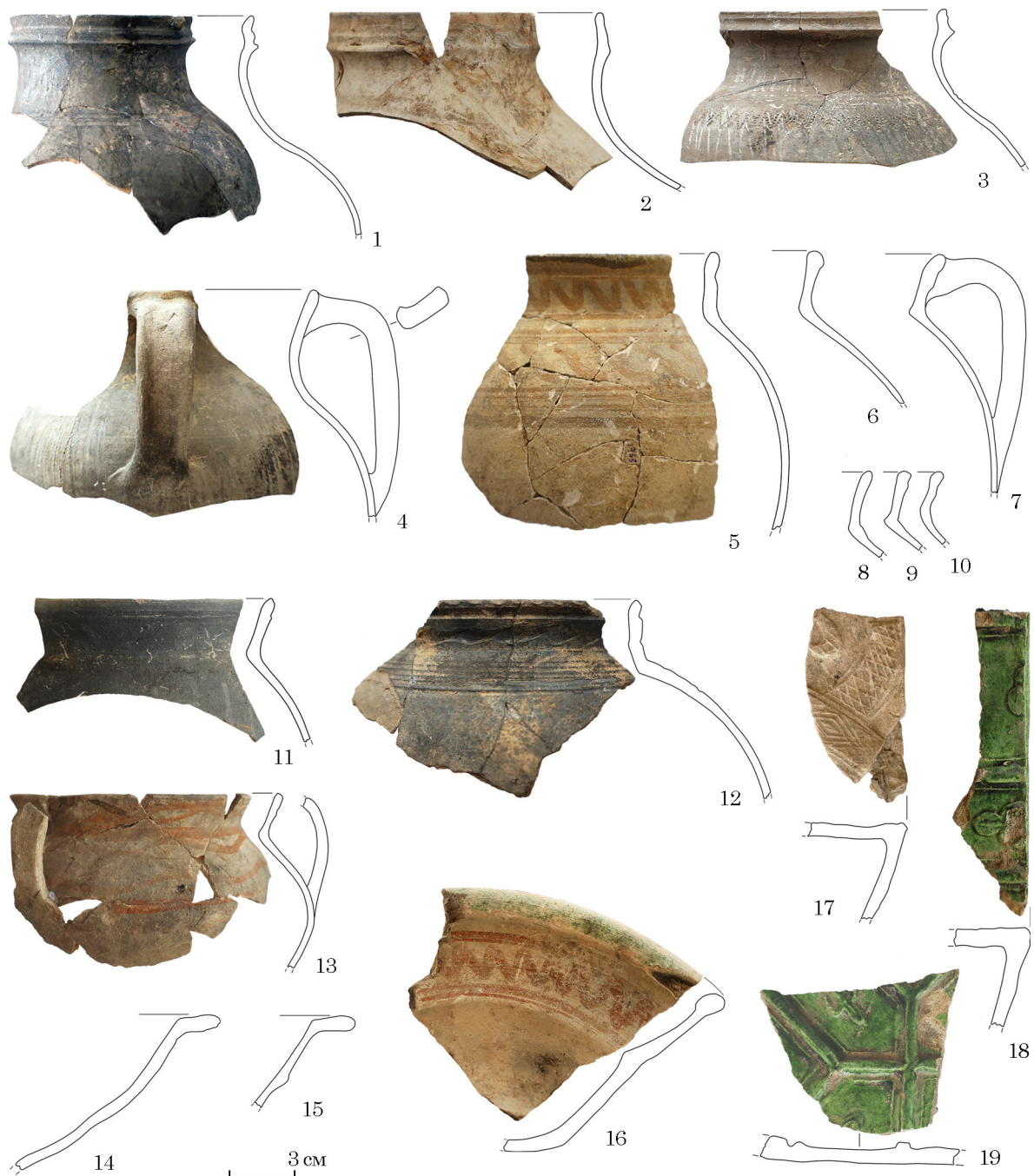

Рис. 4. Матеріали з шару 1: 1—19 — кераміка
Fig. 4. Materials from layer 1: 1—19 — ceramics

Шар 1 — лінза сіро-бурого щільного піщаного ґрунту, яка містила велику кількість матеріалів. У профілі після висихання в цьому шарі стала добре помітна більш темна і сіра верхня частина, однак під час проходження шару і на зачистці її не було окреслено. В бурій (світлішій після висихання) нижній частині заповнення в південному профілі помітна смужка тонкого шару з риб'ячої луски. У нижній частині, на межі з шаром 3 він містив велику кількість дрібних вуглинок.

Шар 2 — скупчення світло-жовтого суглинку, перемішаного з сірим і бурим ґрунтом, яке тяжіло до західного борта рову, і, очевидно,

було одномоментною засипкою. Воно читалось як інтегроване у шар 1 і залягало в нижній його частині. У південному профілі цей шар представлений лише тонкою смужкою і в плані був погано виражений.

Шар 3 — буро-сірий пухкий піщанистий ґрунт, насичений дрібними вугликами, печиною і лускою риби. Верхню межу шару складав прошарок риб'ячої луски, який суцільно вкривав більшу частину площини рову. По центру рову під шаром луски залягав темно-сірий ґрунт, який містив значно менше включень, але був пройдений сукупно з першим як єдиний шар 3.

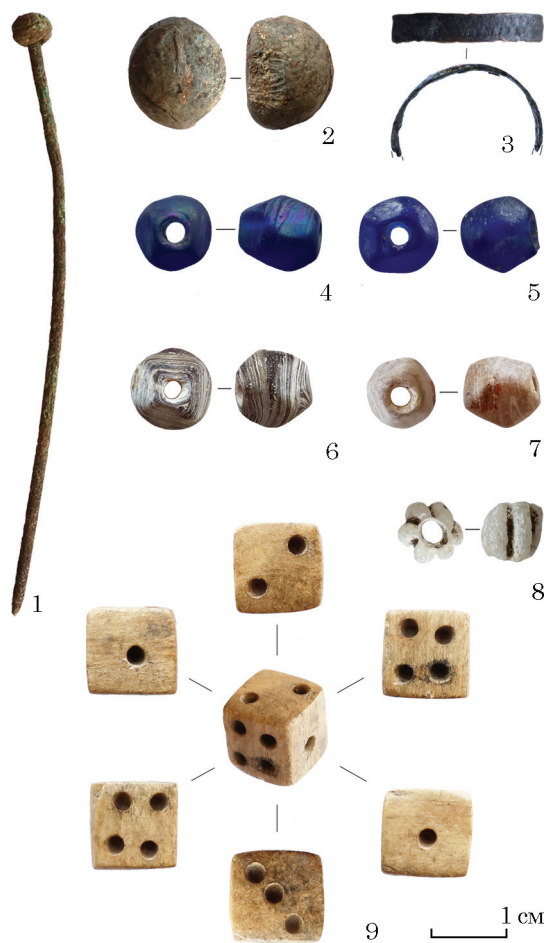

Рис. 5. Матеріали з шару 1: 1, 3 — мідновмісний сплав; 2 — свинець; 4—8 — скло; 9 — кістка

Fig. 5. Materials from layer 1: 1, 3 — copper alloy; 2 — lead; 4—8 — glass; 9 — bone

Шар 4 — суміш білого піску і сірого піщанистого ґрунту з вираженою шаруватістю, паралельною до обрисів дна рову, вкривав його схили і весь східний борт. На західному схилі рову шар містив дещо меншу кількість білого піску. Також відчутно менша його кількість простежена у північному профілі, через що цей шар там слабше читався. Він містив велику кількість фрагментів посуду і кахель, які місцями залягали суцільними пластами, особливо на східному борті рову.

Шар 5 — білий суглинок, який залягав на західному борті рову із удвічі більшою потужністю в південному профілі. На вході в котлован зафіксовано перекривання шару 5 шарами 1, 2 і 3, та поєднання з шаром 4.

Шар 6 — сірий гумусований супіщаний ґрунт із вираженими ознаками перемішування, містив численні вклучення білого піску і поодинокі вклучення білого суглинку. Він повністю вкривав дно рову, з більшою потужністю біля його східного борту. З шару 6 були опущені в дно ямки від кілків. У ньому на глибині 0,8—1,0 м знайдено монети, найпізніша з яких — шеляг короля Яна Казимира 1663 р.

Шар 7 (фоновий) — дерново-опідзолений ґрунт (–0,45—0,9 м у південно-східному куті), в якому було викопано рів. Нижня межа шару повторювала рельєф денної поверхні. У верхній частині він містив поодинокі матеріали XVII ст., а у всій товщі — різночасові — від доби неоліту до слов'янського часу (X ст.).

Шар 8 (фоновий) — деградований дерново-середньопідзолистий ґрунт (–0,9—1,3 м у південно-східному куті) містив поодинокі знахідки доби неоліту — римського часу.

На дні рову виявлено вісім паралельних рядів ямок від кілків глибиною 0,2—0,5 м, п'ять із яких знаходились біля східного борту, два — біля західного і один — у центрі. Всі вони орієнтовані вздовж осі рову. Кілки були загострені і здебільшого забиті під нахилом. В одній із ямок (7) виявлено добре збережений дерев'яний кілок¹.

У заповненні шарів знайдено різноманітні археологічні матеріали, які допомагають детальніше простежити хронологію їх формування.

Шар 1 містив фрагменти білого, сірого і димленого посуду, серед якого виділено горщики, глеки і миски. Горщики мають прямі відхилені назовні вінця, подеколи слабо профільовані чи з незначною випуклістю. Поверхня прикрашена орнаментом із описки, поздовжніми ритованими і хвилястими лініями та канелюрами (рис. 4: 5—13). Такі форми вінець характерні для другої половини XVII—XVIII ст. До цього ж часу належить і ужиток щільного покриття поверхні виробів різними комбінаціями описки (Чміль 2011, с. 378, 379). Глеки поділяються на вироби з плавно відхиленими вінцями (рис. 4: 4) і циліндрично поставленими із закрайною, що відділяє їх від шийки (рис. 4: 1—3). Переважно це димлені посудини, на одній є карбований ламаний штамп і щільне лискування поверхні (рис. 4: 3). Один екземпляр має світло-сірий колір черепка (рис. 4: 2). Фрагмент миски бежевого кольору, берег прикрашений ритмічною хвилястою смугою описки, що вписана між двох прямих смуг. Край вінця вкритий поливою зеленого кольору (рис. 4: 16). Такі миски побутували у другій половині XVII—XVIII ст. (Пшеничний, Бардецький 2021, с. 188). Кахлі із шару представлені коробчастим типом із рослинно-геометричним рельєфним орнаментом на поверхні (рис. 4: 17—19). Частина з них вкрита поливою зеленого кольору. Аналогічні кахлі виявлені в об'єктах монастиря першої половини — середини XVII ст. (Пшеничний, Бардецький 2021, с. 200). До індивідуальних знахідок належать п'ять скляних намистин, чотири із яких мають форму октаедра, синього, молочного та темного кольору з тонким білим пасмом (рис. 5: 4—7). Відрізняється від них намистина білого кольору у формі шестипелюсткової квіт-

1. За визначенням М. С. Сергеевої, порода дерева, з якої виготовлений кілок, — дуб (*Quercus* sp.).

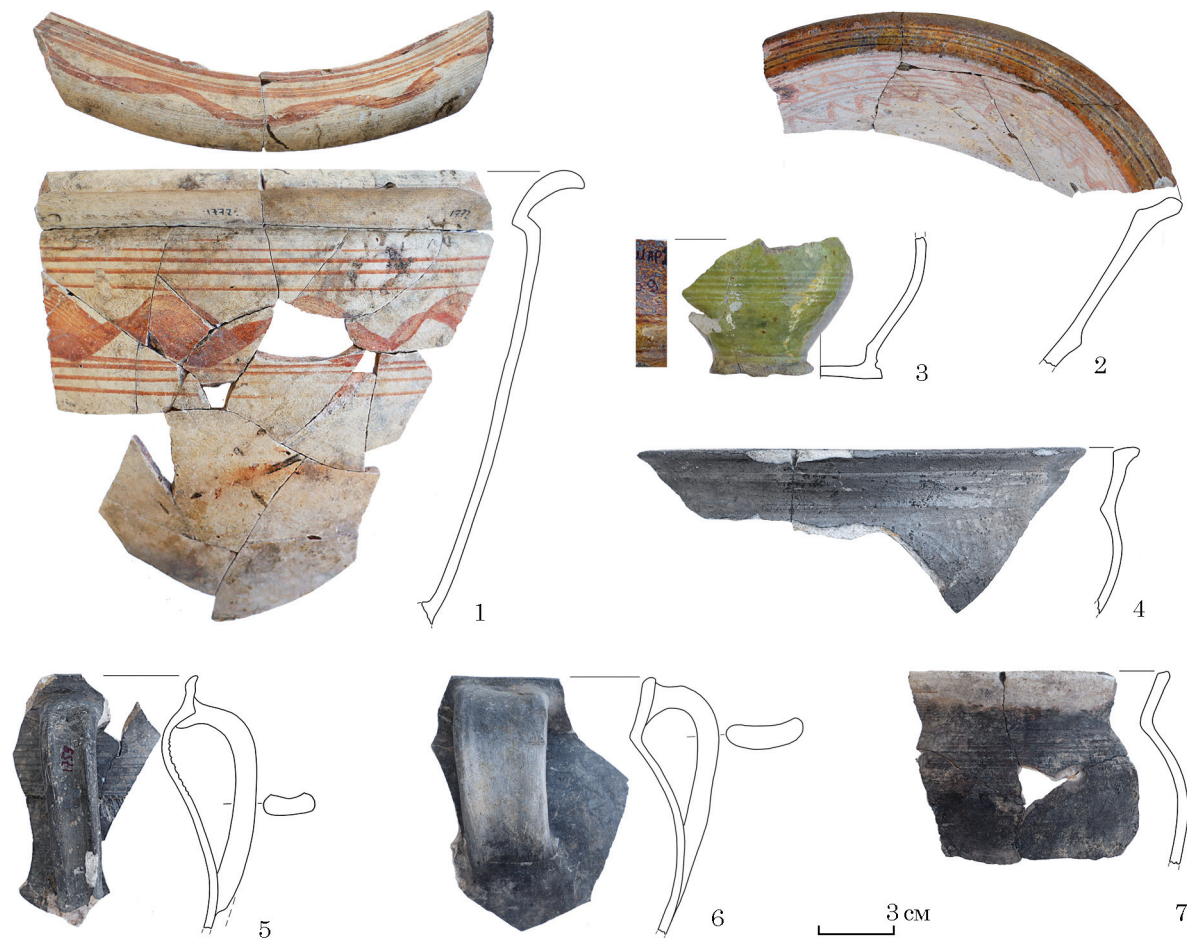

Рис. 6. Матеріали з шару 2: 1—7 — кераміка

Fig. 6. Materials from layer 2: 1—7 — ceramics

ки (рис. 5: 8). Ці намистини, вочевидь, належали до вервиці. Знайдено фрагмент обручки (рис. 5: 3) та довгу бронзову шпильку (рис. 5: 1), а також кістяний гральний кубик, в якого є по парі граней (протилежних) з чотирма і однією крапкою і відсутні з п'ятьма та шістьма (рис. 5: 8). Одну обручку вже було знайдено раніше під час розкопок на місці монастиря в об'єкті 7 (Пшеничний та ін. 2019, с. 8). Їх, вірогідно, використовували під час таїнства складання черницями вічних обітниць. Із шару походить шматок барвника у формі таблетки, розміром близько 2×2 см². Із залізних знарядь виявлено погано збережені ножиці, до одного із кінців яких прикріплено невеликий приймач для збирання нагару зі свічок. Деякі вироби із шару мають аналогії починаючи від першої половини XVII ст. (кахлі, певні типи вінець горщиків), але більшість із них датовані другою половиною XVII—XVIII ст. Тобто, верхня хронологічна межа формування шару 1, за найпізнішими знахідками, сягає XVIII ст.

2. Т. Ю. Гошко охарактеризувала знахідку (зразок 2387) як теракотовий порошок, в елементному складі речовини якого переважають ртуть і золото (Au — 5,421 %, Hg — 92,931 %). Дослідниця схиляється до думки, що це кіновар (HgS).

Шар 2 містив знахідки білого і сірого димленого посуду, серед якого виділяються горщики, глечі, миска і макітра. Горщики мають прямі (інколи злегка опуклі) відхилені назовні вінця (рис. 6: 6, 7). У глечів вінця циліндричної форми, відділені закраїною від шийки (рис. 6: 5). Доволі незвичайним за формою є горщик, у якого край вінець потовщений і витягнутий вбік, загальний діаметр вінець перевищує діаметр тулуба, а димлена поверхня вкрита щільним лискуванням (рис. 6: 4). Знайдено фрагменти світло-сірої миски з короткими відігнутими назовні вінцями, що вкриті поливою жовто-коричневого кольору і розчленовані трьома поздовжніми ритованими лініями. Внутрішня поверхня у верхній частині прикрашена двома рядками ритмічної хвилячки, зробленої опискою, розділених кількома прямими лініями (рис. 6: 2). Привабливе оздоблення має також біла макітра, зовні прикрашена широкою хвилюю з описки, що вписана між групами з чотирьох тонких ліній. Форма вінець у неї пелюсткоподібна, на вигині по верху вони прикрашені хвилююю та кількома тонкими лініями описки (рис. 6: 1). Знайдено також нижню частину невеликого горщика, який ззовні вкритий поливою салатого кольору, а всередині — жов-

Рис. 7. Матеріали з шару 3: 1—11 — кераміка; 12 — залізо; 13 — мідь; 14 — скло

Fig. 7. Materials from layer 3: 1—11 — ceramics; 12 — iron; 13 — copper; 14 — glass

то-коричневою. Суцільне покриття горщиків поливою на обох поверхнях робили до середини XVII ст., надалі цей прийом за матеріалами Дубовця не простежується. Примітною є і наявність вінець горщиків із прямими відхиленими вінцями (рис. 6: 6, 7), які зафіксовано в об'єкті 2 лише у верхньому шарі (шар 1), що може свідчити про їх появу ближче до середини XVII ст. (Пшеничний та ін. 2019, с. 14, 15). Побутування цих виробів припадає на другу половину XVII — початок XVIII ст. Таким чином формування шару 2 також відносимо до цього періоду.

Шар 3 за знахідками відрізняється від попередніх. Горщики поділяються на сірі, білі та димлені. Частина з них має вінця, подібні за формою до вінець із шарів 1 та 2, тобто прямі

відхилені назовні з потовщеним чи підкресленим канелюрою краєм (рис. 7: 3, 6, 7). Друга частина представлена вінцями, що вкриті поливою і приблизно на середині висоти мають дрібний дзьобоподібний валик (рис. 7: 2, 4, 6, 8). Остання форма добре відома за комплексами першої половини XVII ст., зокрема із об'єкта 2 (2018 р.) на Острові Дубовець та з розкопок на розі вулиць І. Франка та Старої у м. Дубно (Ткач 2016, с. 210, 211). Один горщик має пряме вінце, розчленоване уздовж п'ятьма ритованими лініями. Зовнішня поверхня має суцільне покриття поливою лимонного кольору з темно-зеленими плямами і патьоками. Внутрішня поверхня вкрита поливою світло-жовтого кольору (рис. 7: 10). Тарілка має дзеркало, вкрите поливою зеленого кольору, а береги — гірчиного. Вони

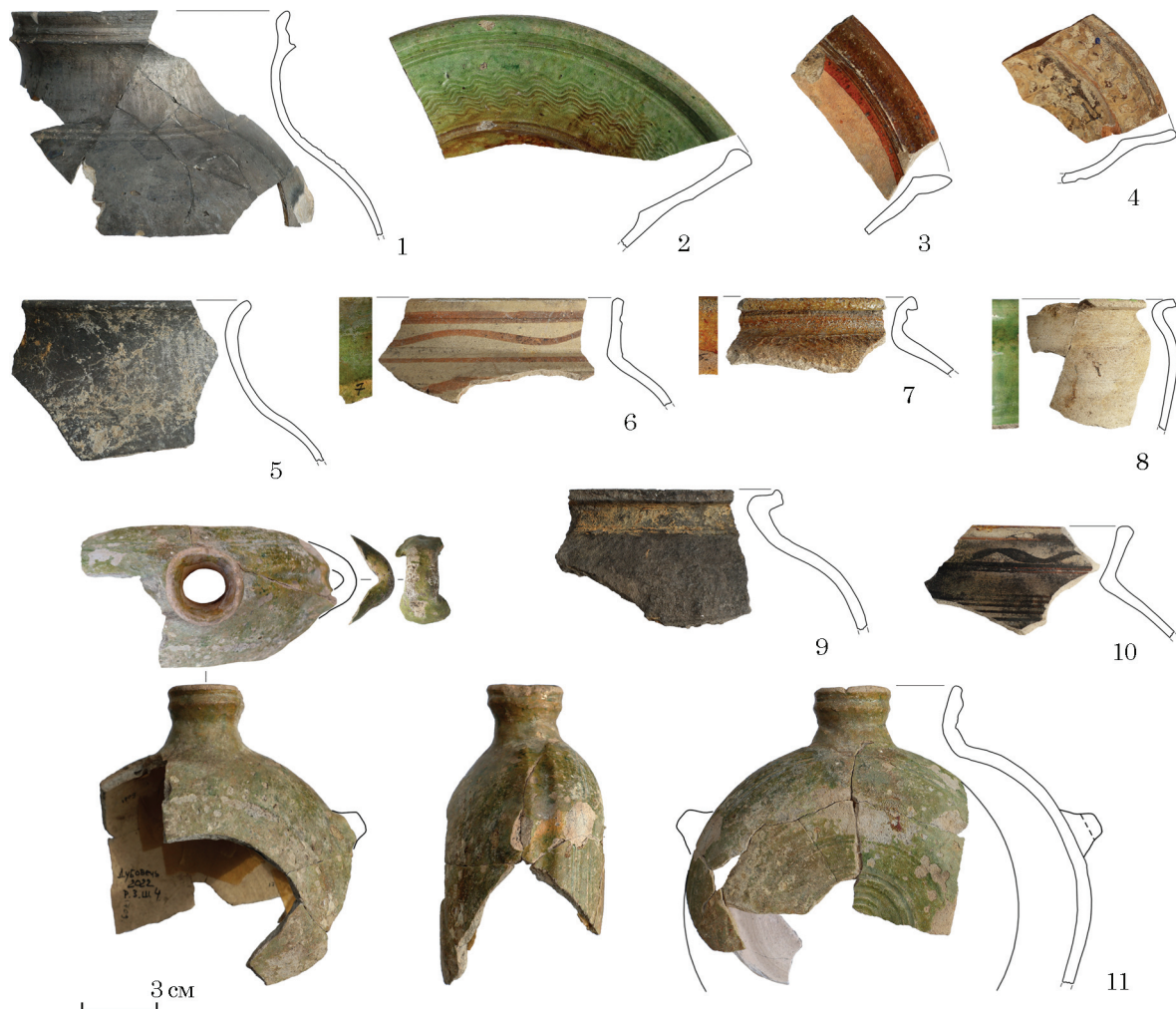

Рис. 8. Матеріали з шару 4: 1—11 — кераміка
Fig. 8. Materials from layer 4: 1—11 — ceramics

карбовані комбінованим штамповим орнаментом (рис. 7: 11). Знайдено фрагмент верхньої частини сірого глека з плавно відхиленими назовні вінцями (рис. 7: 9). Горщик-друшляк білого кольору має відігнуті потовщені вінця, край підкреслений канелюрою. Зовнішня поверхня вкрита комбінованими орнаментами описки, які складаються з ритмічної хвилястої щільної смуги, що вписана між чотирьох ліній описки, під якими по вінцях і нижній частині тулуба є рядок краплеподібних плям. У нижній частині тулуба по сирій глині зроблено наскрізні отвори (рис. 7: 1). Індивідуальні знахідки із цього шару представлені залізною шпилькою (рис. 7: 12), намистиною у формі октаедра з темно-синього скла (рис. 7: 14) та литовським шелягом Яна Казимира 1666 року карбування (рис. 7: 13). Датуючи цей шар, беремо до уваги наявність типів вінець посуду, що характерні для першої половини XVII ст., знахідку монети, а також орнамент на посудині-друшляку, який з'являється не раніше другої половини XVII ст. (Чміль 2011, с. 378, 379). Отже, період його формування відносно загальною до другої половини XVII ст.

Шар 4 також містив значну кількість фрагментів посуду. Горщики представлені екземплярами білого і сірого кольору, вкритих по внутрішній поверхні поливою, а ззовні прикрашених лаконічним орнаментом описки у вигляді хвилячки чи декількох прямих смуг. Вінця за формою прямі, відхилені назовні (рис. 8: 10), у деяких екземплярів є дзюбоподібний валик на середині висоти (рис. 8: 6, 7). Датовані вони першою половиною XVII ст. Знайдено також фрагмент верхньої частини горщика з увігнутою всередину шийкою та різко відігнутими назовні короткими вінцями. Поверхня посудини горбкувата, черепок на зламі містить домішки жорстви (рис. 8: 9). Така кераміка відома з літератури як «посуд архаїчної групи» (Оногда 2007). Завершення її побутування сягає першої половини XVII ст. Тарілки з об'єкта представлені виробами, що мають суцільне покриття поверхні поливою, а береги прикрашені багатолінійним хвилястим орнаментом (рис. 8: 2). Крім них трапляються тарілки, у яких поливою лише крайковано вінця (рис. 8: 3), а також червоні вироби, прикрашені підполивним розписом (рис. 8: 4). Виділяється склеєна

Рис. 9. Матеріали з шару 5: 1, 2—4, 7 — кераміка; 3 — мідновмісний сплав

Fig. 9. Materials from layer 5: 1, 2—4, 7 — ceramics; 3 — copper alloy

з фрагментів баклага, яка має круглий тулуб, прикрашений концентричними ритованими лініями, невелике циліндричне, слабко увігнуте, горло та два горизонтально прикріплених вушка по боках тулуба. Поверхня вкрита поливою блідо-зеленого кольору. Нижня частина втрачена, тому невідомо, чи мала фляга піддон (рис. 8: 11). Подібні до неї, але не ідентичні, знахідки баклаг XVII ст. відомі з Києва (Чміль 2021, с. 34). Близькою до неї за формою є фляга, знайдена в колишньому місті Крев у Білорусі, датована XVII ст. (ред. Ляўко 2001, с. 306, рис. 191, 3). Знахідки з шару 4 вказують, що його формування відбулось у середині XVII ст.

Шар 5 містив фрагменти посуду, з якого найповніше реконструйовано горщики і тарілки. Один тип вінець горщиків характеризується плавно відігнутою формою з невеликим потовщенням приблизно на середині висоти вінець. Зовнішня поверхня прикрашена орнаментом з описки, а внутрішня вкрита поливою салатового, зеленого та жовто-коричневого кольору (рис. 9: 1, 2). Один горщик має слабко відхи-

лені вінця, прикрашені орнаментом з описки, а по внутрішній поверхні покриті яскравою жовто-коричневою поливою (рис. 9: 1). Тарілки із шару 5 представлені виробами, що мають суцільне покриття поверхні поливою лимонного, шоколадного та коричнево-оранжевого кольору, а береги прикрашені орнаментом із хвилок і карбованого ламаного штампу (рис. 9: 6, 7). Такі тарілки побутували у першій половині XVII ст. Аналогії їм добре відомі на Дубовці із об'єкта 2 (2018 р.; Пшеничний, Бардецький 2021, с. 192). Від них дуже відрізняється біла тарілка без поливи, береги якої вкриті щільною комбінацією орнаментів з описки (різні за ритмічністю хвиляки, прямі смуги), а по центру дзеркала — концентрична спіраль описки (рис. 9: 4). В ужитку такі вироби перебували від середини XVII ст. і протягом першої половини XVIII ст. З індивідуальних знахідок у заповненні шару знайдено бронзовий гудзик-калатальце (рис. 9: 3). Керамічні вироби з шару 5 загалом добре вписуються у період першої половини XVII ст., але розкішно декорована опис-

Рис. 10. Матеріали з шару 6: 1—8 — кераміка; 9, 13 — мідновмісний сплав; 10 — залізо; 11, 12 — скло
Fig. 10. Materials from layer 6: 1—8 — ceramics; 9, 13 — copper alloy; 10 — iron; 11, 12 — glass

кою неполив'яна тарілка дає підстави сказати, що формування шару завершилося не раніше середини XVII ст.

Шар 6 містив фрагменти горщиків, вкритих усередині поливою жовто-коричневого і зеленого кольору, а зовні прикрашених лаконічними орнаментами з описки (рис. 10: 1—4). Вінця виробів плавно відігнуті назовні та мають підкреслений канелюрою край. Найвний фрагмент вінець білої посудини, що має прості потоншені краї, він прикрашений по плічках опискою. Миски представлені фрагментами полив'яних екземплярів з короткими вінцями, подеколи вони прикрашені карбованим орнаментом (рис. 10: 5). Такий посуд характерний

для першої половини XVII ст. (Прищепа, Ткач, Чекурков 2007, с. 14—18; 2009, с. 14—18). У заповненні шару знайдено два керамічні знаряддя з черепків із загладженими краями (вірогідно, лоцила; рис. 10: 7, 8), бронзову книжну застіжку (рис. 10: 9), дві круглі сплюснуті скляні намистини темно-синього кольору (рис. 10: 11, 12), бронзовий наперсток (рис. 10: 13). Не до кінця з'ясовано призначення залізного виробу у вигляді довгої пластини, кінці якої зігнуті, витягнуті і загострені, а посередині зроблений довгий пластинчастий виступ (рис. 10: 10). Можливо, це частина каркасу тканинного гаманця. Формування шару 6 датуємо першою половиною XVII ст.

У всіх шарах знайдено значну кількість фрагментів коробчастих кахель. Найбільше їх є у шарі 1 — 58 фрагментів, потім у шарі 4 — 44, у шарі 3 — 11, у шарі 6 — 6, у шарах 2 та 7 — по 4 фрагменти і один — у шарі 5. Значна кількість знахідок представлена уламками скляних виробів — віконних шибок та посуду. Найбільше їх знайдено в шарі 1 — 134 фрагменти, далі за зменшенням: у шарі 3 — 41, у шарі 4 — 18, у шарі 6 — 13, у шарі 7 — 5 і в у шарі 2 — 3 фрагменти. Цвяхів найбільше знайдено у шарі 1 — 249 одиниць, далі у шарі 3 — 77, у шарі 4 — 39, у шарі 6 — 30, у шарі 2 — 15, у шарі 7 — 14 одиниць. Посуду архаїчної групи найбільше знайдено в шарі 4 — 7 фрагментів, у шарі 1 — 6 і ще 3 фрагменти походять із шару 3.

У фоновому шарі 8, а також у заповненні рову в перевідкладеному стані виявлено різночасові матеріали, серед яких: поодинокі мікропластинки і знаряддя на них, віднесені до неоліту (?), макропластини доби енеоліту, фрагменти керамічного посуду фінального горизонту тшинецького культурного кола епохи бронзи, могилянської групи ранньозалізного віку (ранньоскіфського часу), крем'яні вироби епохи бронзи та ранньозалізного віку, фрагменти керамічного посуду пізньої фази зарубинецької культури римського часу, фрагменти кружального посуду X ст., кістяна проколка.

Обговорення та інтерпретація. 2022 року в ході археологічних досліджень об'єкта 83 на пам'ятці в урочищі Острів Дубовець отримано нові, доволі цікаві результати. Із заповнення рову здобуто багату колекцію матеріалів із широким спектром категорій, що пов'язано із тим, що він акумулював у собі сміття і кухонні відходи. У певний відтинок часу біля нього чистили багато риби, через що сформувався суцільний прошарок луски. Судячи з поверхневих спостережень, цей рів простягався від краю заплави, тобто колишнього берега ставу, аж до місця скупчення об'єктів, пов'язаних із монастирем, на вершині пагорба, частину з яких було розкрито розкопками. Його розташування і будова свідчать про те, що він використовувався як канал для заводу і причалювання човнів, що в умовах мінливого рівня води в ставу і прибережних заростях очерету було цілком доречним інженерним рішенням. Регулярні ряди кілків є рештками захисних дерев'яних конструкцій, якими укріплювали піщані борти рову, вочевидь із допомогою вплітання між ними тонкої деревини. Перемішані відклади шару 6 є слідами їхнього руйнування впродовж експлуатації рову. Аналіз археологічних матеріалів із заповнення шарів рову свідчить про його використання впродовж XVII—XVIII ст.

З писемних джерел відомо, що монастир мав для свого забезпечення рибалку, якого князь Острозький надав йому в 1602 р. з правом вільно ловити рибу в Дубенських ставах (Пероговський 1880 с. 1551, 1552). Не виключено,

що знайдена у шарі 4 баклага, як річ похідна, належала саме рибалці, який обслуговував монастир. Підтримання сполучення із чоловічим Спасо-Преображенським монастирем на острові Кемпа та містом здійснювалось через Сурмицький став, який обтікав монастир з півночі та сходу. З чоловічого монастиря на Дубовець регулярно плавав священник, який проводив тут богослужіння у церкві. З містом сполучення з допомогою човна також було вочевидь постійним, оскільки через став це було швидше, ніж возом через село Підборці. Потреб, безумовно, було багато: у справах в міський уряд чи на ринок, звідки так само човном можна було доправити в монастир необхідні речі.

Об'єкт 83 є важливим доповненням для просторово-планувальної реконструкції території монастиря. Виконані роботи є прикладом археологічного дослідження своєрідної технічної споруди, які не так часто вдається виявити. Вочевидь, подібні рови в давнину будували для житлових комплексів, там, де була для цього потреба і водночас можливість залучити необхідний трудовий ресурс. Острів Дубовець, як свідчать плани XVIII—XIX ст., був розташований поблизу одного із русел Ікви, яке проявлялось чіткіше в період спадання води у ставі. В сезон паводків, найбільше весною, долина між ним і містом виявлялась суцільно затопленою. Тобто рівень води поблизу острова не був постійний протягом року, через що неможливо було влаштувати простий причал. До того ж Острів Дубовець мав дуже пологі і видовжену прибережну лінію, яку підтоплювало на різну відстань впродовж року. Тому для зручності посадки і висадки людей, а також завантаження і розвантаження човнів на сухій ділянці берега острова, спорудження дослідженого рову було необхідним і своєрідним рішенням.

ЛІТЕРАТУРА

- Ляўко, В. М. (ред.). 2001. *Археалогія Беларусі*. 4: Помнікі XIV—XVIII стст. Мінск: Беларуская навука.
- Оногда, О. 2007. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. *Магістеріум. Археологічні студії*, 27, с. 70-74.
- Пероговский, В. 1880. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими (окончание). *Волыньские епархиальные ведомости*, 34 (часть неофициальная), с. 1537-1554.
- Прищепа, Б. А., Ткач, В. В. 1998. Археологічне обстеження околиць Дубна. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 134-135.
- Прищепа, Б. А., Ткач, В. В., Чекурков, В. С. 2007. *Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на Майдані Незалежності у 2005—2006 роках*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2005—2006/104.
- Прищепа, Б. А., Ткач, В. В., Чекурков, В. С. 2009. *Звіт про археологічні розкопки та розвідки в місті Дубно та його окрузі в 2007 році*. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4863.

Пшеничний, Ю. Л., Бардецький, А. Б., Бончковський, О. С., Горобець, Л. В. 2019. *Звіт про археологічні розкопки на острові Дубовець в 2018 р. В 2-х т. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, 5594/1/н. доп.*

Пшеничний, Ю. Л., Бардецький, А. Б. 2021. Комплекс споруд ранньомодерного часу Підборецького монастиря на острові Дубовець в околиці Дубна. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 185-208.

Пшеничний, Ю., Бардецький, А., Бончковський, О. 2020. Роботи на багатопаровому поселенні Дубно — острів Дубовець. *Археологічні дослідження в Україні в 2018 р.*, с. 174-178.

Ткач, В. В. 2001. Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV—XVII ст. *Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 23: Остроганіа в Україні і Європі. Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму (м. Старокостянтинів Хмельницької області, 29—30 червня 2001 р.), с. 233-237.

Ткач, В. 2007. Острів Дубовець та Підборецький монастир у картографічних джерелах і за даними археологічних досліджень. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, V, с. 110-115.

Ткач, В. 2014. Археологічні знахідки з Підборецького монастиря. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, XII (2), с. 123-127.

Ткач, В. В. 2016. Дослідження археологічних об'єктів XVII—XVIII ст. на розі вулиць Старої та Франка в Дубно. В: Кічатий, Л. С. (ред.). *Лицар ордена культури*. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження Б. Г. Возницького (м. Дубно, 21 квітня 2016 р.). Рівне: Дятлик М., с. 209-214.

Чміль, Л. В. 2011. До питання про описку на кераміці Середньої Наддніпрянщини у XVII—XVIII ст. *Переяславка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 5 (7), с. 377-384.

Чміль, Л. 2021. *Функціональне призначення і назви керамічного посуду XVI—XVIII століть* (online). Київ: Музей історії Десятинної церкви. Режим доступу: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20210409_01.pdf (Дата звернення 29 липня 2024).

Hupało, W. 1998. Wstępne badania w obrębie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, XIX, s. 233-249.

Księga... 1810. *Księga klasztoru dubieńsko-dubowieckiego W[ielebnych] Panien Bazyliank ZS BW, praw ich funduszowych i różnych innych z różnych stron czerpanych wiadomości za przełożenia J. Panny Ludwiki Abramowiczowej, sporządzona roku 1810 przez Onufrego Leśniewskiego, burgrabiego grodzkiego sieradzkiego, Bogu na chwałę. In folio stron 169*. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków, rkps 1090.

REFERENCES

Laško, V. M. (red.). 2001. *Archaeologia Bielarusi*. 4: Помники XIV—XVIII stst. Minsk: Bielaruskaja navuka.

Onohda, O. 2007. Do pytanja pro svoieridnu hrupu keramiki pisliamonholskoho chasu. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 27, s. 70-74.

Perogovskii, V. 1880. Byvshe pravoslavnye monastyri v g. Dubne Volynskoi gubernii, osnovannye kniaziami Ostrozshskimi (okonchanie). *Volynskie eparkhialnye vedomosti*, 34 (chast neofitsialnaia), s. 1537-1554.

Pryshchepa, B. A., Tkach, V. V. 1998. Arkheolohichne obstezhennia okolyts Dubna. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 134-135.

Pryshchepa, B. A., Tkach, V. V., Chekurkov, V. S. 2007. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky u m. Dubno na Maidani Nezalezhnosti u 2005—2006 rokakh*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005—2006/104.

Pryshchepa, B. A., Tkach, V. V., Chekurkov, V. S. 2009. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky ta rozvidky v misti Dubno ta yoho okruzi v 2007 rotsi*. Fondy Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka m. Dubno, nd-4863.

Pshenychnyi, Yu. L., Bardetskyi, A. B., Bonchkovskiy, O. S., Horobets, L. V. 2019. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky na ostrovi Dubovets v 2018 r. V 2-kh t. Fondy Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka m. Dubno, 5594/1/н. доп.*

Pshenychnyi, Yu. L., Bardetskyi, A. B. 2021. Kompleks sporud rannomodernoho chasu Pidboretskoho monastyria na ostrovi Dubovets v okolytsi Dubna. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 185-208.

Pshenychnyi, Yu., Bardetskyi, A., Bonchkovskiy, O. 2020. Roboty na bahatosharovomu poselenni Dubno — ostriv Dubovets. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2018 r.*, s. 174-178.

Tkach, V. V. 2001. Arkheolohichni dani pro misto Dubno ta yoho okolytsi v XIV—XVII st. *Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»: Pratsi zhytomyrskoho naukovo-kraieznauchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, 23: Ostrohiana v Ukraini i Yevropi. Materialy Mizhnarodnoho naukovoho sympoziumu (m. Starokostiantyniv Khmelnytskoi oblasti, 29—30 chervnia 2001 r.), s. 233-237.

Tkach, V. 2007. Ostriv Dubovets ta Pidboretskyi monastyr u kartohrafichnykh dzherelakh i za danymy arkheolohichnykh doslidzhen. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznauchoho muzeiu*, V, s. 110-115.

Tkach, V. 2014. Arkheolohichni znakhidky z Pidboretskoho monastyria. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznauchoho muzeiu*, XII (2), s. 123-127.

Tkach, V. V. 2016. Doslidzhennia arkheolohichnykh ob'iektiv XVII—XVIII st. na rozi vulyts Staroi ta Franka v Dubno. In: Kichaty, L. S. (red.). *Lytsar ordena kultury*. Materialy naukovoi istoryko-kraieznauchoi konferentsii, prysviahchenoi 90-richchiu vid dnia narodzhennia B. H. Voznytskoho (m. Dubno, 21 kvitnia 2016 r.). Rivne: Diatlyk, M., s. 209-214.

Chmil, L. V. 2011. Do pytanja pro opysku na keramitsi Serednoi Naddniprianschyny u XVII—XVIII st. *Pereiaslavka: Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav»*, 5 (7), s. 377-384.

Chmil, L. 2021. *Funktsionalne pryznachennia i nazvy keramichnoho posudu XVI—XVIII stolit* (online). Kyiv: Muzei istorii Desiatynnoi tserkvy. Rezhym dostupu: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20210409_01.pdf (Data zvernennia 29 lypnia 2024).

Hupało, W. 1998. Wstępne badania w obrębie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, XIX, s. 233-249.

Księga... 1810. *Księga klasztoru dubieńsko-dubowieckiego W[ielebnych] Panien Bazyliank ZS BW, praw ich funduszowych i różnych innych z różnych stron czerpanych wiadomości za przełożenia J. Panny Ludwiki Abramowiczowej, sporządzona roku 1810 przez Onufrego Leśniewskiego, burgrabiego grodzkiego sieradzkiego, Bogu na chwałę. In folio stron 169*. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków, rkps 1090.

Yu. Pshenychnyi, A. Bardetskyi

THE DITCH OF THE 17th CENTURY FOR MOORING BOATS IN THE VOZNESENSKYI MONASTERY NEAR DUBNO: CONSTRUCTION AND MATERIALS

Archaeological research carried out on Dubovets Island in 2022 made it possible to discover and study part of the ditch for mooring boats. The rich collection of materials with a wide range of categories was obtained from the ditches fill due to the fact that it accumulated the garbage and kitchen waste. At a certain point in time, a lot of fish were scaled near it which resulted in a continuous layer of scales. Judging by surface observations, this ditch stretched from the edge of the floodplain, i.e. the former pond bank, to the place where monastery-related objects were concentrated on the top of the hill, some of which were uncovered by excavations. Position and structure of the ditch indicate that it was used as a canal for launching and mooring of boats, which was a quite appropriate engineering solution in the conditions of a changing water levels in the pond and coastal reeds. The regular rows of stakes are the remains of protective wooden structures that strengthened the sandy sides of the ditch, apparently by weaving thin wood between them. The mixed sediments of layer 6 are traces of their destruction during the operation of the ditch. The analysis of archaeological materials from the ditch fill layers indicates that it was used during the 17th and 18th centuries.

Object 83 is an important addition to the spatial and planning reconstruction of the monastery territory. It also serves as an example of an archaeological study of a peculiar technical structure that is not often dis-

covered. Obviously, such ditches were built for residential complexes in the past where there was a need and the opportunity to attract the necessary labor. Ostriv Dubovets, as evidenced by the plans of the 17th and 18th centuries, was located near one of the riverbeds of the Ikva, which was more clearly visible during the period of low water in the pond. During the flood season, especially in spring, the valley between the island and the town was completely flooded. Thus, the water level near the island was not constant throughout the year, which made it impossible to arrange a simple berth. In addition, Ostriv Dubovets had a very gentle and elongated coastline, which was flooded for different lengths throughout the year. Therefore, for the convenience of embarkation and debarkation people, as well as loading and unloading boats on a dry section of the island's shore, the construction of the discovered ditch was a necessary and original solution.

Keywords: Voznesenskyi monastery, Ostriv Dubovets, ditch, ceramic, 17th—18th centuries.

Одержано 31.07.2024

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій, Міжрегіональна громадська наукова організація «Дубенський археологічний осередок», Дубно, Україна.

BARDETSKYI Andrii, Interregional Public Scientific Organization «Dubno Archaeological center», Dubno, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-1549-7545,

e-mail: bardeckyj@gmail.com.

ПШЕНИЧНИЙ Юрій, кандидат історичних наук, Державний історико-культурний заповідник м. Дубна, Дубно, Україна.

PSHENYCHNYI Yurii, Ph. D., State historical and culture reserve of Dubno, Dubno, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0030-1511,

e-mail: pshenychnyi.yurii@gmail.com.

Л. Білінська, Я. Володарець-Урбанович, О. Бугай

МИКІЛЬСЬКИЙ СКАРБ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ПОПЕРЕДНЄ ПОВІДОМЛЕННЯ

Опубліковано матеріали Микільського скарбу раннього середньовіччя, що був виявлений біля с. Микільське Сумського району Сумської області. Комплекс належить до Мартинівської групи дніпровських скарбів. У його складі: п'ять пальчастих фібул, дві трирогі лунниці, два персні, браслет і рурочки-пронизки (прості гладенькі та спіралеподібні). Скарб було знайдено навесні 2016 р., а 2018 р. передано до Сумського обласного краєзнавчого музею. З 2018 до 2020 рр. на місці знахідки тривали археологічні обстеження. 2019 р. у шурфі виявлено фрагмент фібули, що може підтверджувати факт знаходження скарбу в цій місцевості. У публікації викладено попередні підсумки досліджень Микільського комплексу, здійснених до весни 2022 р.

Ключові слова: Микільське, скарби кола Мартинівки, раннє середньовіччя, колочинська культура, прикраси.

Вступ. Останнім часом до музейних установ було передано низку скарбів кола Мартинівки і розпочата робота з обстеження місць знахідок та уточнення їх локалізації (Білінська, Володарець-Урбанович 2020; 2022а). Однак через російське повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 р., подальші бойові дії, замінування та обстріли прикордонних територій України, які здійснює держава-агресор, проведення археологічних робіт на значній частині Сумської області стало неможливим. Тому у цій публікації викладено попередні результати досліджень одного з ранньосередньовічних комплексів з території Сумщини, які ми змогли натеper виконати.

Микільський скарб був одним із перших серед низки скарбів, знайдених в області та пе-

реданих до музейних установ. Завдяки цьому комплекс досить ґрунтовно опрацьований. До повномасштабного вторгнення скарб продемонстровано на виставці «Культурна спадщина Сумщини: археологічні скарби» (2019) та в оновленій експозиції Сумського обласного краєзнавчого музею.

Комплекс знайдено неподалік с. Микільське (Сумський район) навесні 2016 р. Він складався з чотирьох цілих (по дві парних) і верхнього щитка п'ятої пальчастих фібул, двох трирогих лунниць з трапецієподібними підвісками на різках, дротяного браслета (фрагмента?), двох перснів, семи простих гладеньких і п'яти спіралеподібних рурочок-пронизок та кількох намистин, що були втрачені.

2018 року, під час передання до Сумського обласного краєзнавчого музею, вдалось установити місце знахідки. Тоді ж (Білінська, Білінський 2020, с. 183) та 2020 р. (Білінська, Володарець-Урбанович 2022, с. 140) виконано візуальний огляд місцевості, а 2019 р. — шурфування на ймовірному місці знахідки (Білінська, Білінський, Євтушенко 2020, с. 257—258).

Місцезнаходження розташовано на місці складної конфігурації, на краю плато корінного берега, порізаного ярами і заводненими балками, що виходять у правобережну заплаву р. Псел (рис. 1). Схили мису поросли лісом, а його досить рівний майданчик використовують для сільськогосподарських потреб. Тривалий час поле не обробляли, на момент обстеження місця виявлення скарбу воно було розоране частково, а 2020 р. — уже повністю (рис. 2). У шурфі площею 4 м², закладеному 2019 р. на ймовірному місці знахідки скарбу, культурний шар не було зафіксовано. Однак на глибині

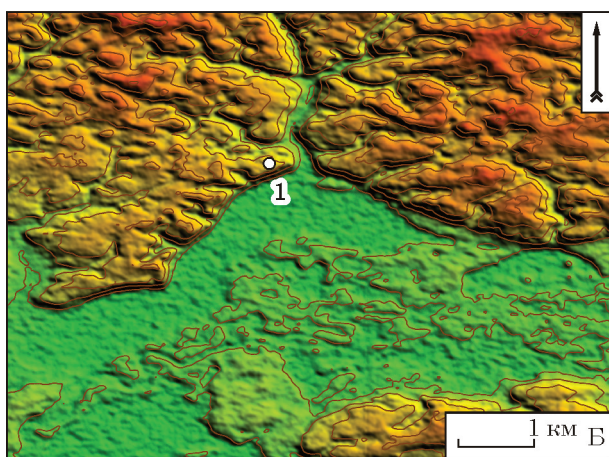
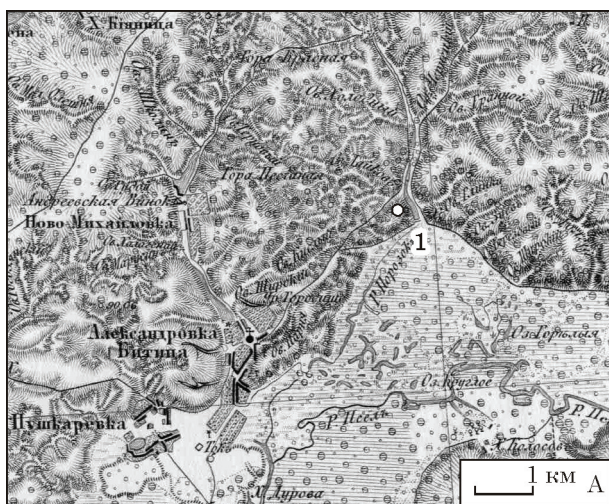

Рис. 1. Район місця знахідки скарбу: 1 — місце знахідки: А — на топографічній карті середини XIX ст. Б — на карті SRTM

Fig. 1. The outlying area where the treasure was found: 1 — the place of discovery: A — on the topographical map of the middle of the 19th century; B — on the SRTM map

0,35 м від сучасної поверхні виявлено ніжку пальчастої фібули, яка належить до фрагмента верхньої частини п'ятої фібули зі скарбу. 2020 року вище від місця знахідки скарбу, на оранці і на схилах мису, зібрано підйомний матеріал у вигляді фрагментів кераміки скіфського часу (рис. 3).

Аналіз знахідок зі скарбу. Розглянемо детально виробу зі складу комплексу.

1. Фібула пальчаста, виготовлена на основі мідного сплаву, парна (рис. 4).

Головна пластина (голівка) з п'ятьма відростками-«пальцями» має форму сегмента, по периметру прикрашеного високим бордюром з двома рядами зустрічних густих косих насічок (в «косичку»), який переривається у місці з'єднання з дужкою. В середині вона оздоблена циркульним орнаментом: по периметру чотирнадцять великих подвійних концентричних кіл з крапкою в центрі, простір між якими заповнений ще двома великими подвійними та

Рис. 2. Місце знахідки Микільського скарбу, фото 2020 р.

Fig. 2. The place where Mykilske hoard was found, photo 2020

Рис. 3. Кераміка з місцезнаходження біля с. Микільське, підйомний матеріал

Fig. 3. Ceramics from the location near the village Mykilske, surface finds

дев'ятьма малими одиночними колами з крапкою в центрі.

П'ять пальцевих виступів мають вигляд «грибків» на підрізаній з боків ніжці. Три з них (крайні та центральний) на опуклій стороні прикрашені малим колом з крапкою в центрі, а центральний ще й горизонтальною врізаною лінією, що відділяє ніжку від шляпки «грибка».

Дужка, що з'єднує щитки (голівку і ніжку), коротка, слабо вигнута дугою назовні, прямокутна у перетині. По центру і краях вона прикрашена високими широкими бордюрами з двома рядами зустрічних густих косих насічок і трьома врізаними паралельними лініями між ними.

Ніжка фібули шестикутна, із зооморфним виступом на кінці. На чотирьох кутах щитка є округлі, а у нижній частині — гачкоподібні («пташині голівки») виступи, прикрашені малим колом з крапкою в центрі. Пластина ніжки оздоблена великими подвійними концентричними і малими одиночними колами з крапками в центрі та високим бордюром з густими косими насічками в «косичку» по краях.

Виступ на кінці ніжки — у вигляді стилізованої зооморфної голівки з двома очима (малі кола з крапкою) і кількома маленькими врізаними лініями по краю. Він відділений від ніжки орнаментальною композицією з одного і двох бордюрів та малого одиночного кола з крапкою між ними.

На зворотному пласкому боці фібули на голівці розташовані виступи петель із закріп-

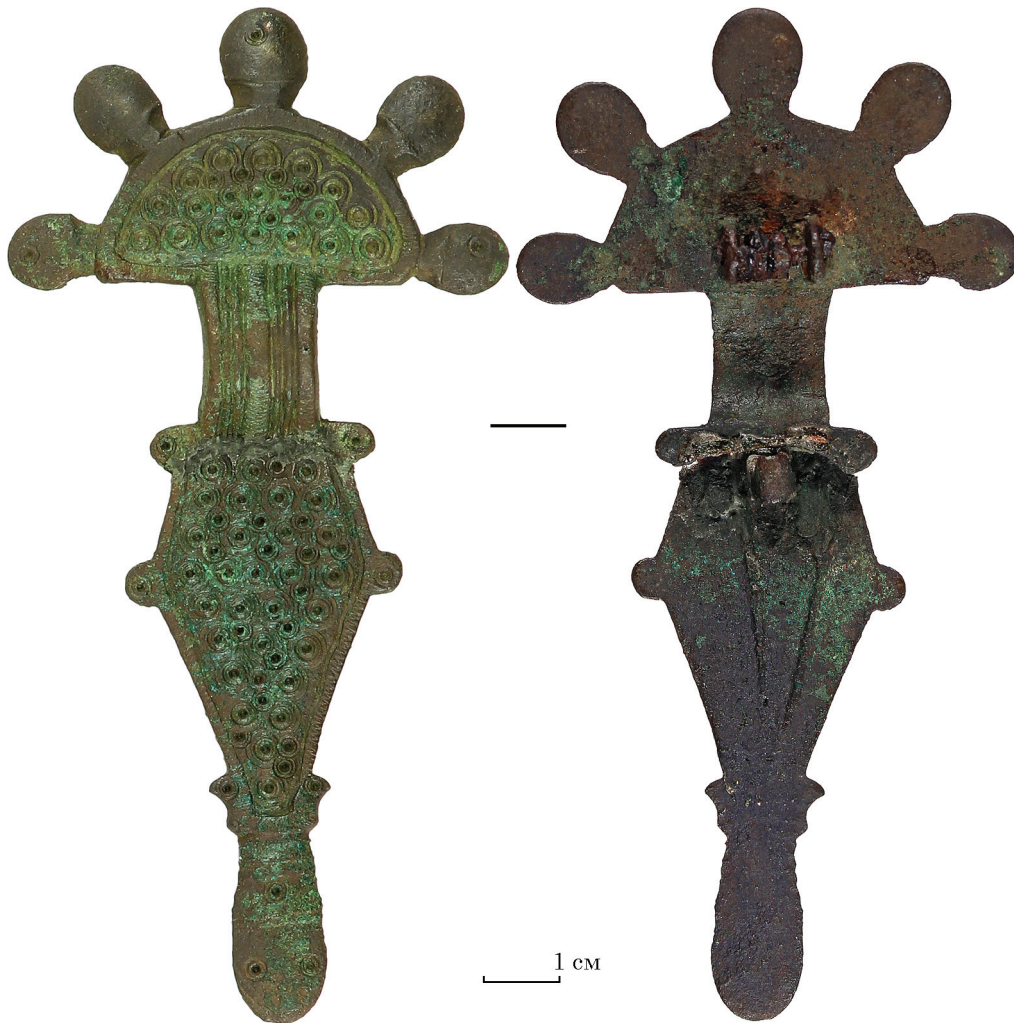

Рис. 4. Пальчаста фібула 1 (КН 41795 А 3757)

Fig. 4. Radiate-headed fibula 1 (КН 41795 А 3757)

леною в них віссю та залишками залізної пружини на ній. На ніжці є голкоприймач і дві поздовжні нервюри, розміщені дещо під кутом одна до одної.

Фібула відлита у формі, вкрита патиною, розламана на дві частини, має ділянки зі слідами сольових забруднень і оксидів. Залізні частини застібки кородовані, пошкоджені (пружина) та майже повністю відсутні (голка).

Розміри, см: загальна довжина фібули — 13,4, ширина голівки — 6,5, довжина дужки — 2,3, ширина — 1,5, ширина ніжки — 3,7. Маса 46,82 г. Інвентарний номер СОКМ (далі ІН) — КН 41795 А 3757.

2. Фібула пальчаста, виготовлена на основі мідного сплаву, парна (рис. 5).

Головна пластина (голівка) з п'ятьма відростками-«пальцями» має форму сегмента, по периметру прикрашеного високим бордюром з густими косими насічками в «косичку», який переривається у місці з'єднання щитка з дужкою. В середині вона оздоблена циркульним орнаментом з великих подвійних концентричних кіл з крапкою в центрі, простір між яки-

ми заповнений малими одиночними колами з крапкою.

П'ять пальцевих виступів мають вигляд «грибків» на підрізаній з боків ніжці. Три з них (крайні та центральний) на опуклій стороні прикрашені малим колом з крапкою в центрі, а центральний ще й горизонтальною врізаною лінією, що відділяє ніжку від шляпки «грибка».

Дужка, що з'єднує голівку і ніжку, коротка, слабо вигнута назовні у вигляді дуги, прямокутна у перетині. Вона по центру і краях прикрашена високими широкими бордюрами з двома рядами зустрічних густих косих насічок та трьома врізаними паралельними лініями між ними.

Ніжка шестикутна, із зооморфним виступом на кінці. На чотирьох кутах щитка є округлі, а у нижній частині — гачкоподібні («пташині голівки») виступи, прикрашені малим колом з крапкою в центрі. Пластина ніжки оздоблена великими подвійними концентричними і малими одиночними колами з крапками в центрі та високим бордюром з густими косими насічками в «косичку» по краях.

Рис. 5. Пальчаста фібула 2 (КН 41795 А 3758)

Fig. 5. Radiate-headed fibula 2 (КН 41795 А 3758)

Виступ на кінці ніжки — у вигляді стилізованої зооморфної голівки з двома очима (малі кола з крапкою) і маленькою врізаною лінією по краю. Він відділений від ніжки орнаментальною композицією з трьох вузьких бордюрів і двох врізаних ліній та малого одиночного кола з крапкою між ними.

На зворотному пласкому боці фібули розташовані виступи петель із закріпленою в них віссю та залишками залізної пружини на ній. На ніжці відсутній голкоприймач, є лише дві поздовжні нервюри, розміщені дещо під кутом одна до одної.

Фібула відлита у формі, вкрита патиною, розламана на три частини (після реставрації частково відновлена), має пошкоджений крайній пальцевий виступ, ділянки зі слідами солових забруднень і оксидів. Залізні частини застібки кородовані, пружина пошкоджена, а голка повністю відсутня.

Розміри, см: загальна довжина фібули — 13,1, ширина голівки — 6,3, довжина дужки — 2,4, ширина — 1,5, ширина ніжки — 3,7. Маса 40,82 г. ІН — КН 41795 А 3758.

Фібули 1 і 2 однотипні, явно парні. Належать до типу П.С, за І. О. Гавритухіним (1996, с. 37). Це один із найпоширеніших типів пальчастих фібул у слов'ян. Більш чи менш близькі аналогії — Хмельна (Корзухина 1996, с. 358, табл. 86: 5), Гамарня (Корзухина 1996, с. 358, табл. 86: 3), Середнє Подніпров'я (Корзухина 1996, с. 410—411, табл. 83: 3), Катеринославська губернія (Корзухина 1996, с. 421, табл. 108: 9), Тум'яни (Курта 2011, рис. 51), городище Нікодімове (Гавритухин, Седин 2014, с. 123—124, рис. 2: 4), могильники в Криму Лучисте, склеп 54, шар 3, поховання 13 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 61: 18; 62: 1), Суук-Су, поховання 28 (Корзухина 1996, с. 424, табл. 111: 2) та 154 (Корзухина 1996, с. 424, табл. 111: 5). Поховання 13 склепу 54 Лучистого датується в межах першої чверті VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2014, рис. 3), а поховання 28 Суук-Су — першої чверті — першої третини VII ст. (Фурасєв 2010, рис. 5; Курта 2011, рис. 24).

3. Фібула пальчаста, виготовлена на основі мідного сплаву, парна (рис 6).

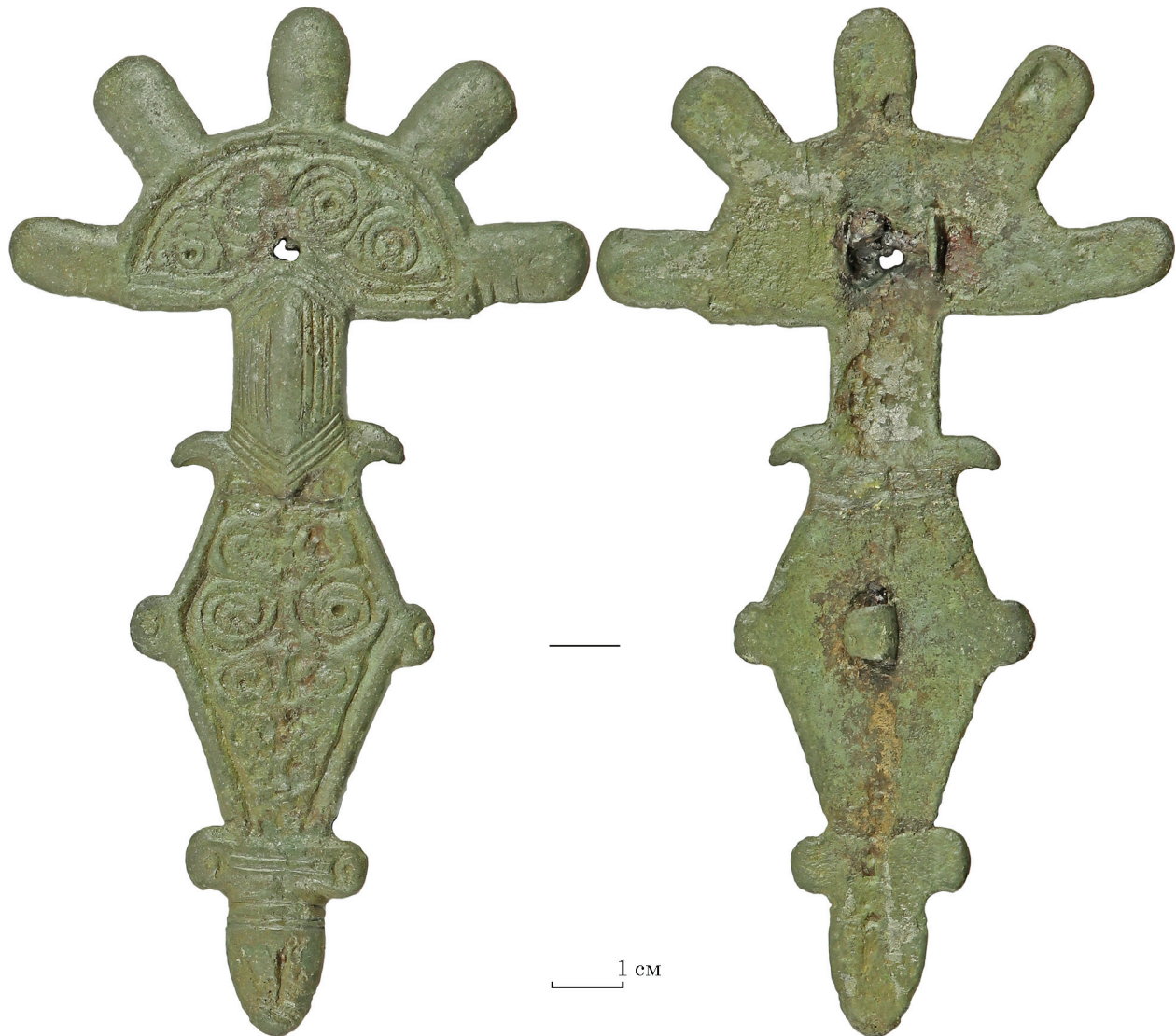

Рис. 6. Пальчаста фібула 3 (КН 41795 А 3759)

Fig. 6. Radiate-headed fibula 3 (KH 41795 A 3759)

Головна пластина (голівка) з п'ятьма відростками-«пальцями» має форму сегмента, прикрашеного по периметру високим бордюром. Всередині вона оздоблена циркульним орнаментом із чотирьох великих потрійних концентричних кіл з крапкою в центрі та ще одним невисоким бордюром навколо них. У центрі головного щитка, біля дужки, є отвір (на зворотному боці він потрапляє між двома петлями для кріплення залізної пружини) — брак виробництва (?).

П'ять пальцевих виступів не прикрашені.

Дужка, що з'єднує щитки, коротка, випукло-двосхила, слабо вигнута дугою назовні. По центру вона прикрашена масивним невисоким валиком по ребру і чотирма врізаними паралельними лініями вздовж боків, а у місцях з'єднання з голівкою і ніжкою — чотирма паралельними врізаними лініями в «ялинку».

Ніжка шестикутна, із зооморфним виступом на кінці. На кутах вгорі — неоздоблені гачко-

подібні виступи, а по боках і внизу — округлі, прикрашені малим колом із крапкою в центрі. Нижні виступи з'єднані широким бордюром з двома горизонтальними врізаними лініями. Пластина ніжки оздоблена циркульним орнаментом із двобічних волют, великих і малих концентричних кіл з крапками в центрі та високим бордюром по боках.

Виступ на кінці ніжки — у вигляді стилізованої зооморфної голівки, відділений від неї орнаментальною композицією з однією і двох врізаних горизонтальних ліній та широкого бордюру між ними.

На зворотному пласкому боці голівки фібули розташовані пошкоджені виступи петель для кріплення залізної пружини з голкою. На ніжці — голкоприймач із залишками залізної голки в ньому.

Фібула відлита у формі, вкрита патиною, розламана на дві частини, має ділянки зі слідами сольових забруднень і оксидів, залізні частини

Рис. 7. Пальчата фібула 4 (КН 41795 А 3760)

Fig. 7. Radiate-headed fibula 4 (КН 41795 А 3760)

застібки кородовані, майже повністю відсутні. На зооморфному виступі є глибокі подряпини, на звороті трьох пальцевих виступів — вм'ятини і виїмки (брак виробництва?).

Розміри, см: загальна довжина фібули — 14,1, ширина голівки — 8,0, довжина дужки — 1,5, ширина — 1,5, ширина ніжки — 4,2. Маса 77,0 г. ІН — КН 41795 А 3759.

4. Фібула пальчата, виготовлена на основі мідного сплаву, парна (рис. 7).

Головна пластина (голівка) з п'ятьма відростками-«пальцями» має форму сегмента, прикрашеного по периметру високим бордюром. Всередині вона оздоблена циркульним орнаментом з чотирьох великих потрійних концентричних кіл з крапкою в центрі та ще одним невисоким бордюром навколо них. У центрі головного щитка, біля дужки, є отвір, що потрапляє між двома петлями для кріплення залізної пружини на зворотному боці, — брак виробництва (?).

П'ять пальцевих виступів прикрашені двома — чотирма врізаними горизонтальними лініями.

Дужка, що з'єднує щитки, коротка, випукло-двосхила, слабо вигнута дугою назовні. По центру вона прикрашена масивним невисоким валиком по ребру і чотирма врізаними паралельними лініями вздовж боків, а у місцях з'єднання з голівкою і ніжкою — трьома—чотирма паралельними врізаними лініями в «ялинку».

Ніжка шестикутна, із зооморфним виступом на кінці. На кутах вгорі має гачкоподібні виступи, а по боках і внизу — округлі, всі прикрашені малим колом з крапкою в центрі. Нижні виступи з'єднані широким бордюром з двома горизонтальними врізаними лініями. Пластина ніжки оздоблена циркульним орнаментом із двобічних волют, великих і малих концентричних кіл з крапками в центрі та високим бордюром по боках. У верхній частині щитка, збоку біля дужки, є малий круглий отвір — сліди ремонту (?).

Виступ на кінці ніжки — у вигляді стилізованої зооморфної голівки, з двома очима (малі кола з крапкою в центрі) та носом (дві крапки),

Рис. 8. Пальчаста фібула 5: 1 — верхня частина застібки із складу скарбу (КН 41795 А 3761); 2 — нижня частина фібули із шурфу (НД 8679/1)

Fig. 8. Radiate-headed fibula 5: 1 — the upper part of the brooch from the hoard (КН 41795 А 3761); 2 — the lower part of the fibula from the prospect trench

відділений від неї чотирма врізаними горизонтальними лініями.

На зворотному пласкому боці голівки фібули розташовані виступи петель із залишками осі та залізної пружини на ній. Одна з петель і голкоприймач на ніжці обламані, на пальцевих виступах є вм'ятини і виїмки.

Фібула відлита у формі, вкрита патиною, розламана на чотири частини (після реставрації частково відновлена), має ділянки зі слідами сольових забруднень і оксидів, залізні частини застібки кородовані та майже повністю відсутні.

Розміри, см: загальна довжина фібули — 14,3, ширина голівки — 8,0, довжина дужки — 1,4, ширина — 1,6, ширина ніжки — 4,1. Маса 79,82 г. ІН — КН 41795 А 3760.

Фібули 3 і 4 — однотипні, явно парні у вбранні. Належать до типу IV.А, за І. О. Гав-

ригуніним (1996, с. 38). Цей тип досить різноманітний за знахідками. Найближчі аналогії походять з Трубчевського скарбу (Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, рис. 2: 3; 3: 2), Мужина (Пуцко 1997, с. 149—153, рис. 1; Щеглова 2008, рис. 3) і Лучистого, склеп 65, шар 1, поховання 2 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 132; 133). Останній комплекс датовано другою половиною VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 29).

5. Фрагмент верхньої частини пальчастої фібули, що складається з голівки з п'ятьма відростками та дужки (рис. 8).

Головна пластина (голівка) з п'ятьма відростками-«пальцями» має форму сегмента, по периметру прикрашеного високим бордюром, що переривається у місці з'єднання щитка з дужкою, та ще двома нижчими, які двосхило

здіймаються над дужкою. Всередині вона оздоблена двома великими двобічними волютами з крапкою в центрі, простір між якими заповнений рельєфними трикутниками.

П'ять пальцевих виступів мають вигляд кругів на «манжеті», відокремлених від неї горизонтальною врізаною лінією.

Дужка, що з'єднує щитки, коротка, випукло-двосхила, слабо вигнута дугою назовні. Вона прикрашена округлим бордюром по ребру та бордюрами вздовж боків. У місці з'єднання із голівкою має тріщину.

На зворотному пласкому боці фібули розташовані виступи пошкоджених петель для кріплення осі та пружини. Пальцеві відростки, приблизно посередині, мають невеликі виїмки, від яких до центру голівки і петель кріплення проходить п'ять нервюр.

Розміри, см: збережена довжина — 8,5, ширина голівки — 8,1, довжина дужки — 3,6, ширина — 1,7. Маса — 55,79 г. ІН — КН 41795 А 3761 (рис. 8: 1).

Під час підготовки цієї статті встановлено, що фрагмент верхньої частини фібули зі скарбу і ніжка з шурфу 2019 р. є однією застібкою. Вважаємо необхідним наголосити на тому, що нижня частина фібули була виявлена на глибині 0,35 м у шурфі, на місці імовірного знаходження скарбу, під час археологічних обстежень.

Ніжка шестикутна, трохи штучно зігнута у місці кріплення до дужки. На кутах у верхній і центральній частині вона прикрашена округлими виступами з концентричними колами з крапкою в центрі, а у нижній частині — двома парами малих гострих виступів без оздоб. Пластина ніжки оздоблена по периметру високим бордюром, доповненим двома короткими бордюрами-фестопами між округлими виступами у центральній і верхній частинах, а всередині — композицією з семи подвійних S-подібних волют різних розмірів навколо прямокутного поля з решіткою в центрі.

Виступ на кінці ніжки у вигляді стилізованої зооморфної голівки з одним збереженим оком, обламаний по діагоналі, відділений двома бордюрами.

На зворотному пласкому боці є голкоприймач. Від нього та верхніх округлих виступів проходить три поздовжні нервюри.

Розміри, см: збережена довжина ніжки — 8,5, найбільша ширина — 4,5. Маса 29,30 г. ІН — НД 8679/1 (рис. 8: 2).

Вище зазначено, що ніжка є нижньою частиною пальчастої фібули 5 зі скарбу.

Фібула виготовлена на основі мідного сплаву, відлита у формі, вкрита патиною, має ділянки зі слідами сольових забруднень і оксидів. У неї повністю відсутні залізні частини застібки.

Загальна довжина фібули становила 16,5 см, маса — 85,09 г (рис. 9).

Типологічна належність знахідки визначена у поєднанні обох частин.

Ця фібула належить до типу I.A/B, за І. О. Гавритухіним (1996а, с. 37). Найближчі аналогії походять з Мартинівського (Приходнюк и др. 1991, с. 82, рис. 4: 6; Корзухина 1996, с. 361, табл. 8: 3), Смородинського (Корзухина 1996, с. 402, табл. 60: 1), Нижньосиригівського (Корзухина 1996, табл. 61: 1) скарбів, Дударів (Корзухина 1996, с. 354, табл. 85: 4), Журженців (Корзухина 1996, с. 354, табл. 85: 1), Петрушків (Корзухина 1996, с. 369, табл. 85: 2), Григорівки (Корзухина 1996, с. 354, табл. 86: 25), Берестівки (Корзухина 1996, с. 420, табл. 107: 6) та Подбоськівського могильника, поховання 220 (Корзухина 1996, с. 418, табл. 107: 1; Ахмедов 2016, с. 80—82, рис. 8: 4; Ахмедов, Гаврилов 2017, рис. 5: 3).

6. Підвіска-лунниця трирога, виготовлена на основі мідного сплаву. Має форму сегмента з трьома виступами-ріжками вниз і чотирикутним виступом посередині дуги вгору для кріплення петельки підвіски. Ріжки лунниці спрямовані вниз, на кінцях мають округлі виступи з отворами — петельки, до яких за допомогою кілець з дроту приєднано по одній трапецієподібній підвісці (рис. 10).

Корпус по контуру прикрашений бордюром, оздобленим наскісними насічками по зовнішній дугі, а всередині — циркульним орнаментом з дев'яти великих подвійних концентричних і шести малих одиночних кіл з крапкою в центрі. Виступи-петельки на ріжках відділені трьома врізаними лініями.

За допомогою кілець з круглого в перетині дроту діаметром 0,2 см, до ріжок прикріплені трапецієподібні підвіски з круглим отвором вгору. Дві з них (бокові) належать до виробів, орнаментованих пуансонним орнаментом по контуру та ще одним рядом вниз і двома вертикальними рядами по центру. Центральна — проста, без орнаментів.

Висота підвісок 3,1—3,2 см, ширина по нижньому краю 2,6—2,8, а по верхньому — 0,8—1,0 см.

Вгорі, на відлитий разом з лунницею чотирикутний виступ посередині дуги, ймовірно, з отвором для підвішування, заклепкою прикріплено зігнуту петлю вузьку прямокутну пластину-вухко.

Підвіска вкрита зеленою патиною, має ділянки зі слідами сольових забруднень і оксидів, один бічний ріжок-відросток трохи зігнутий. У трапецієподібних підвісок пошкоджені краї, одна має два наскрізні проколи поруч з отвором для кріплення.

Розміри, см: загальна довжина лунниці — 9,0, ширина — 5,3, маса — 25,58 г. ІН — КН 41795 А 3776.

7. Підвіска-лунниця трирога, виготовлена на основі мідного сплаву. Вона має форму сегмента з трьома виступами-ріжками вниз і чотирикутним виступом посередині дуги вгору для кріплення петельки. Ріжки лунниці спрямовані вниз, на кінцях мають округлі виступи

Рис. 9. Фотореконструкція фібули 5

Fig. 9. Photo reconstruction of fibula 5

з отворами — петельки, до яких за допомогою кілець з дроту приєднано по одній трапецієподібній підвісці (рис. 11).

Корпус по контуру прикрашений бордюром, а всередині — циркульним орнаментом з восьми великих подвійних концентричних кіл з крапкою в центрі. Виступи-петельки на різках відділені трьома врізними лініями.

За допомогою кілець з круглого в перетині дроту діаметром 0,2 см до різок прикріплені трапецієподібні підвіски з круглим отвором вгорі. Дві з них (бокові) належать до простих неорнаментованих. Центральна — оздоблена пуансонним орнаментом по контуру та ще одним рядом внизу і двома вертикальними рядами по центру.

Висота підвісок 2,9—3,4 см, ширина по нижньому краю 2,5—2,9, по верхньому — 0,7—0,9 см.

Вгорі, на відлитий разом з лунницею чотирьохкутний виступ посередині дуги, імовірно, з отвором для підвішування, заклепкою прикріплено зігнуту петлею вузьку прямокутну пластину-вушко.

Підвіска вкрита зеленою патиною, має ділянки зі слідами сольових забруднень і оксидів, трохи вигнута. У трапецієподібних підвісок частково пошкоджені краї.

Розміри, см: загальна довжина підвіски — 9,1, ширина — 5,1, маса — 21,45 г. ІН — КН 41795 А 3777.

Обидва вироби належать до кола литих трирогих лунниць (Родинкова 2003). Загалом

Рис. 10. Трирога лунниця (КН 41795 А 3776)

Fig. 10. Lunar pendant (КН 41795 А 3776)

Рис. 11. Трирога лунниця (КН 41795 А 3777)

Fig. 11. Lunar pendant (КН 41795 А 3777)

таких прикрас у слов'ян небагато. Найближча аналогія походить з культурного шару могильника Денчень (Рафалович 1986, с. 26, табл. LIX: 11). Інші схожі трирогі вироби, вирізані з бронзової пластини зі штампованим орнаментом, походять з Козіївсько-Новоодеського

скарбу — 5 екз. (Корзухина 1996, табл. 53: 17, 18; 56: 2, 3), городища Банцеровщина — 2 екз. (Корзухина 1996, табл. 115: 3; Ляшкевич, Касюк 2019, с. 215, рис. 26: 12), Єлізавет-Михайлівського могильника, поховання 82 (Филимонова 2009, с. 47, рис. 1: 7).

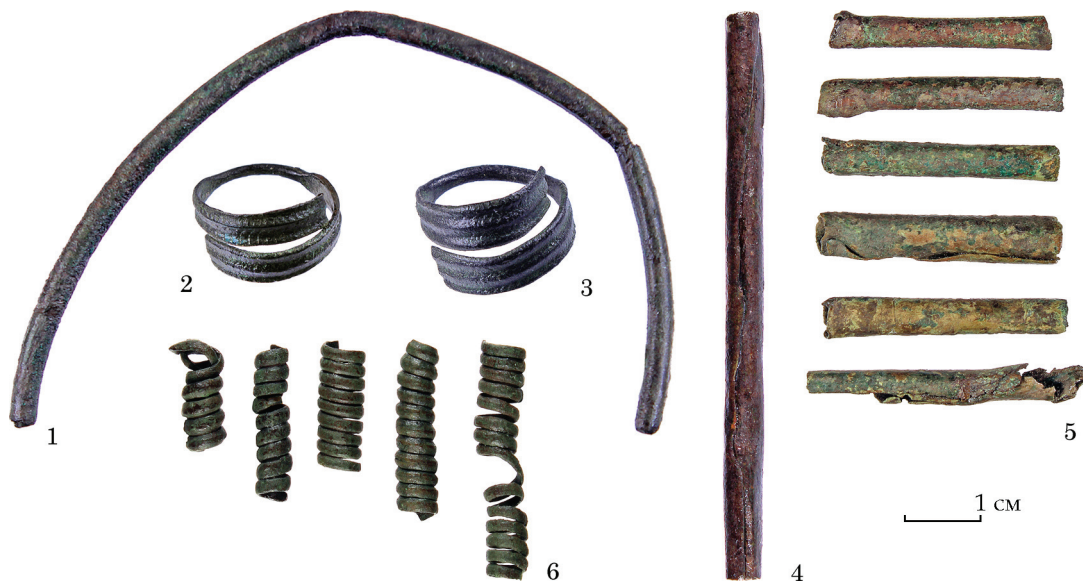

Рис. 12. Інші прикраси зі скарбу: 1 — дротяний бронзовий браслет (КН 41795 А 3778); 2, 3 — персні (КН 41795 А 3762; КН 41795 А 3763); 4 — ціла гладенька рурочка-пронизка (КН 41795 А 3775); 5 — прості фрагментовані рурочки-пронизки (КН 41795 А 3769—3774); 6 — спіралеподібні пронизки (КН 41795 А 3764—3768)

Fig. 12. Other jewelry from the hoard: 1 — wire bronze bracelet (КН 41795 А 3778); 2, 3 — rings (КН 41795 А 3762; КН 41795 А 3763); 4 — a simple smooth bronze tubular beads (КН 41795 А 3775); 5 — fragmented simple smooth bronze tubular beads (КН 41795 А 3769—3774); 6 — spiral tubular beads (КН 41795 А 3764—3768)

Трапецієподібні підвіски, прикріплені до лунниць, можна розділити на дві групи: прості неорнаментовані і з пуансонним орнаментом по контуру та ще одним рядом внизу і двома вертикальними рядами по центру.

Перша група досить широко представлена на слов'янських теренах. Це знахідки з Хацьківського (Корзухина 1996, табл. 22: 15—19, 23—25), Козіївсько-Новоодеського (Корзухина 1996, табл. 45: 11—13; 53: 13, 14; 56: 2, 3), Трубчевського (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, рис. 7: 10; 8: 17), Курилівського (Родинкова 2010, с. 82—83, 86, рис. 4: 17, 18), Полтавського 2014 р. (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, рис. 1: 15), Нижньосиригатського (Корзухина 1996, табл. 61: 5) і Черкасько-Конопельківського (Родинкова, Сапрыкина 2015, рис. 2: 8) скарбів, на ланцюжку зі східних повітів Полтавської губернії (Корзухина 1996, табл. 78: 3), на поселеннях Дерев'янка (Телегин 1962, с. 17, рис. 4: 4), Тягинська Забора (Приходнюк 1998, рис. 75: 13), Волоське (Приходнюк 1998, рис. 75: 12), Мала Перещепина (Левченко 1999, с. 167, рис. 4: 5), Шосейне (Обломський, Смирнов, Сорокин 1987, рис. 10: 12), Воробівка 2, яма 20 (Сымонович 1974, с. 82, рис. 4: 29; Горюнов 1981, с. 104, рис. 14: 11), на городищі Зимне (Ауліх 1972, табл. XII: 21), на могильниках — Леб'яже (Липкинг 1974, с. 146; Горюнов 1981, с. 104, рис. 14: 12), Картамишево 2, поховання 11 (Горюнова 2004, рис. 6: 7), острови Сурський (Корзухина 1996, табл. 115: 4а) та Кизлевий (Бодянский 1960, рис. 4: 5), на місцезнаходженнях поблизу сіл Лихачівка (Зарецький 1888; Корзухина 1978, с. 69) та Лебехівка (Корзухина 1996, табл. 94: 26—28).

Друга група представлена не так широко. Але подібні вироби походять із Полтавського скарбу 2014 р. (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, рис. 1: 14) та кочівницького ранньосередньовічного комплексу Келегеї (Приходнюк 2001, с. 28—31, рис. 20: 15). Також певні аналогії можна вбачати у виробах із Хацьківського скарбу (Корзухина 1996, табл. 22: 22), могильника Лучисте, склеп 35, шар 4, поховання 5 — VII ст. і склеп 38, шар 4 — другої — третьої чверті VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 102: 25; 159: 9) та Дмитріївського могильника салтівської культури, катакомби 151 і 154 (Плетнева 1989, с. 111, рис. 58: 151, 154; Володарець-Урбанович 2023, с. 90, рис. 1).

8. Браслет дротяний білоновий (фрагмент?). Він належить до наручних прикрас. Має вигляд незамкнутого кола. Виготовлений із округлого в перетині дроту діаметром 0,35 см. Кінці браслета не замкнуті, ніяк не оформлені, чітких слідів злому не мають (рис. 12: 1).

Браслет розігнутий, вкритий зеленою патиною, біля одного з кінців має зарубку.

Розміри, см: загальна довжина дроту — 15,6, розміри $8,6 \times 6,6$. Маса — 11,75 г. ІН — КН 41795 А 3778.

Виготовлені зі звичайного дроту браслети виявлено в Козіївсько-Новоодеському скарбі (Корзухина 1996, с. 398, табл. 51: 1, 4), на Пастирському городищі (Приходнюк 2005, с. 45, рис. 55: 8, фото 11: 9, 10) і поселенні Ігрені (Приходнюк 1998, рис. 71: 13). Можливо, це заготовки для виробів з кінцями у вигляді «змійних» голівок, а можливо, вони представляють окрему типологічну лінію розвитку браслетів раннього середньовіччя у слов'ян.

9. Перстень мідний. Виготовлений із круглого у перетині дроту діаметром 0,15—0,2 см, скрученого в спіраль у півтори оберти. Кінці перстня не замкнені, вони розклепані у трикутно-трапецієподібні пластини завдовжки в третину виробу і шириною від 0,4 до 0,6 см, які розташовані одна над одною. Пластини посередині і краях прикрашені поздовжніми бордюрами, бортики канавок між якими оздоблені густими косими насічками (рис. 12: 2).

Перстень вкритий зеленою патиною зі слідами сольових забруднень і оксидів, злегка погнутий.

Діаметр — 1,9 × 2,0 см, висота — 1,0 см, розмір 16,5. Маса — 1,56 г. ІН — КН 41795 А 3762.

10. Перстень мідний. Виготовлений з круглого у перетині дроту діаметром 0,2 см, скрученого в спіраль у півтори оберти. Кінці перстня не замкнені, розклепані у трикутно-трапецієподібні пластини завдовжки в третину виробу і шириною від 0,4 до 0,6 см, які розташовані одна над одною. Пластини прикрашені посередині і краях поздовжніми бордюрами, бортики канавок між якими оздоблені густими косими насічками (рис. 12: 3).

Перстень вкритий зеленою патиною зі слідами сольових забруднень і оксидів, злегка погнутий.

Діаметр — 2,0 см, висота — 1,3 см, розмір 16,5. Маса — 2,5 г. ІН — КН 41795 А 3763.

У слов'ян раннього середньовіччя персні не надто поширені. Повних аналогій знахідкам з Микільського скарбу досі віднайти не вдалося. Однак їх належність до місцевих виробів не викликає сумнівів. Зокрема, вони нагадують ланки ланцюжків, що імітують дровоту спіральну завивку. Такі вироби відомі в Козіївсько-Новоодеському скарбі (Корзухина 1996, табл. 45: 8) та похованні біля с. Мохнач (Аксенов, Бабенко 1998, с. 114, рис. 3: 3). Подібний ланцюжок є в похованні 6 склепу 257 могильника Ескі-Кермен з іншими речами дніпровського походження (Айбабин 1982, с. 184—188, рис. 9; 10; 1990, рис. 18: 1, 6). У шарі 4 склепу 35 могильника Лучисте виявлена бронзова петелька, виготовлена із вузької рифленої пластини, що теж може належати до цього кола виробів (Айбабин, Хайредінова 2008, с. 100, табл. 105: 12). У цьому ж шарі є й інші прикраси дніпровського походження: двоспіральна підвіска, два браслети з кінцями у вигляді «змійних голів» та фрагмент С-подібного скроневого кільця (Айбабин, Хайредінова 2008, табл. 105: 13, 14; 106: 3, 4). Крім того, окремі ланки походять з поселень Кривець 4 (Обломський 2012, рис. 22: 7) та Скельки¹.

Також певні аналогії персням з Микільського можна вбачати у двох виробках з поховання 11 могильника Леб'яже 3 волинцевської культури (Тихомиров 2008, рис. 3: 2, 3), хоча ці знахідки не орнаментовані.

11. Пронизка трубчаста (рурочка) належить до прикрас, які нанизували до намиста та використовували як з'єднувальну ланку для нагрудних прикрас, накісників і шумливих підвісок (рис. 12: 4).

Пронизка-рурочка проста, гладенька, скручена в трубочку. Шов не запаєний. Виготовлена з пластини з мідного сплаву.

Вкрита зеленою патиною, місцями погнута. Розміри, см: довжина — 7,4, діаметр — 0,5, маса — 3,5 г. ІН — КН 41795 А 3775.

12. Шість трубчастих пронизок (рурочок) коротші, ніж попередня, прості, гладенькі, скручені у трубочку. Шов не запаєний. Дві виготовлені з мідних пластин, чотири — з мідного сплаву.

Вироби вкриті зеленою патиною, місцями погнуті, мають пошкоджені кінці, тобто можуть бути фрагментованими виробами (рис. 12: 5).

Пронизки-рурочки різні за довжиною, см: 3,2; 2,9; 3,1; 3,2; 3,7; 3,2; діаметром 0,5—0,6. Маса, г — 10,69; 1,82; 1,11; 1,05; 0,77; 0,95. ІН — КН 41795 А 3769—3774.

Ці прикраси належать до типу 1, за типологією Я. В. Володарця-Урбановича (2014, с. 42), найпоширенішого з-поміж цієї категорії виробів раннього середньовіччя. Найповніший каталог подібних знахідок подано в статті В. В. Ганюченко та Я. В. Володарця-Урбановича (2019). Цей перелік можна доповнити знахідками з поселення Вовчик (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2021, с. 373, рис. 9: 2; 10: 2), Пархомівського (Білінська та ін. 2022, с. 265, рис. 7) та Хитцівського (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2022, с. 35, рис. 4: Б; 5: Б) скарбів.

13. П'ять спіральних пронизок, виготовлених із дроту, скрученого в спіраль діаметром 0,4—0,6 см. Дріт у перетині сегментної форми, у чотирьох пронизок з мідного сплаву, в однієї — мідний. Вироби вкриті зеленою патиною, місцями погнуті, у двох з них деякі оберти розтягнуті (рис. 12: 6).

Пронизки діаметром 0,4—0,6 см різні за довжиною, см: 3,1 (13 обертів); 2,3 (11 обертів); 1,7 (9,5 обертів); 1,5 (9 обертів); 1,3 (6 обертів). Маса, г: 0,79; 0,76; 1,12; 1,27; 1,38. ІН — КН 41795 А 3764—3768.

Ці знахідки належать до типу 7, за типологією Я. В. Володарця-Урбановича (2014, с. 44). Найповніший каталог подібних знахідок міститься в статті Я. В. Володарця-Урбановича та О. В. Сидоренка (2022).

2024 року співробітник Інституту прикладної фізики НАН України канд. фіз.-мат. наук О. М. Бугай дослідив предмети з Микільського скарбу за допомогою методу рентгенфлуоресцентного аналізу з використанням рентгенівського спектрометра «ElvaX ProSpector 3» фірми Elvatech (Україна). Спектрометр оснащений рентгенівською трубкою з Rh анодом з максимальною напругою на аноді 50 kV та 2-позиційним коліматором, що дає змогу фокусувати пляму рентгенівського випромінювання

1. Матеріал не опубліковано. Наукові фонди ІА НАН України.

до діаметрів 6,0 і 1,5 мм. Реєстрацію характеристичного рентгенівського випромінювання здійснено швидким SDD детектором з термоелектронним охолодженням. Активна площа детектора становить 6 мм², роздільна здатність <150 eV за енергії 5,9 keV та завантаження 500000 імпульсів за секунду.

Концентрацію хімічних елементів у складі металу розраховано методом фундаментальних параметрів. Достовірність аналізу перевірено з використанням зразків з відомим хімічним складом.

Під час дослідження виконано аналіз хімічного складу металу всіх предметів із Микільського скарбу та деяких їхніх частин без попередньої підготовки зразків.

Для фібул заміри робили на їхніх частинах — щиток голівки, один пальцевий виступ, дужка, щиток ніжки. У лунниць також проаналізовано кожну деталь — вушко, корпус щиток, кільце, підвіску. На інших предметах зі скарбу (пронизки, перстні та браслет) виконано по одному заміру (табл. 1).

Аналіз продемонстрував неочікуваний результат — неоднорідність хімічного складу металу в різних частинах виробів. Так, у лунниць різним є склад металу деталей, з яких зібрано виріб, що можна пояснити способом виготовлення прикраси або її ремонтом. У фібул різниця найяскравіша і пояснити це явище доволі складно. Для кожної фібули виконано додаткові заміри всіх пальцевих виступів з лицьового і зворотного боків (табл. 2).

Фібули А 3757 і А 3758 є парними. Обидві виготовлені з двох різних матеріалів і мають деякі відмінності. Фібула А 3757 містить більше забруднень (кремній, алюміній тощо). Різні частини цієї фібули мають різний хімічний склад металу: голівка, дужка і пальцеві виступи зроблені з міді, а ніжка — з латуні. Латунь виявлена також на зламі дужки. У фібули А 3758 голівка і пальцеві виступи виготовлені з міді з невеликою домішкою свинцю (менше 3 %), а ніжка, дужка і частина пальцевого відростка 4 — з латуні, тоді як інша — мідна.

Фібули А 3759 і А 3760 також парні. Вони є однорідними за матеріалом. Усі частини фібул виготовлені з багатокомпонентного сплаву на основі міді, а саме сплав мідь—свинець—олово—цинк (Cu—Pb—Sn—Zn). У пальцевих виступах фібули А 3759 підвищена концентрація срібла, особливо в першому (2,38 %), четвертому (3,64 %) і п'ятому (3,42 %).

Фібула А 3761, незважаючи на те, що у голівці, дужці та першому і другому пальцевих виступах спостерігається підвищена (порівняно з іншими частинами) концентрація цинку (близько 5 %), за матеріалом може бути зарахована до однорідних — мідних. Також мідною за складом на ніжці є нервюра, що виконувала функцію ребра жорсткості фібули.

У лунниці А 3776, за винятком вушка із міді, всі деталі виготовлені з латуні з додаванням

Таблиця 1. Хімічний склад виробів з Микільського скарбу, %
Table 1. Chemical composition of products from the Mykilske hoard, %

Конструктивний елемент предмета	Cu	Sn	Zn	Pb	Sb	Si	Al	Fe	P	Ag	Cr	Ti	Ni	Cd	Mn	Co
Фібула А3757																
Щиток голівки / 1	83,65	0,14	0	1,9	0	11,35	2,04	0,37	0,37	0,09	0	0,04	0,05	0	0	0
Щиток голівки / 2	86,32	0	0	1,76	0	8,64	2,26	0,36	0,48	0,08	0,03	0,03	0,05	0	0	0
Пальцевий відросток 3	87,84	0,27	0	1,67	0	7,33	2,26	0,27	0,21	0,07	0	0,04	0,04	0	0	0
Дужка	85,65	0,22	0	1,93	0	8,79	2,07	0,52	0,58	0,11	0	0,05	0,04	0	0,02	0,01
Дужка на зламі	77,09	0,26	7,64	3,46	0	5,84	2,41	2,24	0,53	0,1	0,24	0,14	0,04	0	0,02	0
Ніжка	75,82	0	12,02	2,69	0	7,5	1,3	0,26	0,23	0,06	0,02	0,03	0,07	0	0	0
Фібула А3758																
Щиток голівки / 1	92,52	0,31	0	2,22	0,22	2,54	1,69	0,19	0,17	0,06	0,03	0	0,05	0	0	0
Щиток голівки / 2	92,01	0,43	0	2,97	0	2,41	1,55	0,2	0,16	0,06	0,01	0,05	0,05	0,08	0	0,02
Пальцевий відросток 5	94,13	0,27	0	1,3	0,2	2,49	1,18	0,14	0,14	0,08	0,01	0	0,04	0	0	0
Пальцевий відросток 4	86,01	0	6,29	2,53	0	2,65	1,87	0,22	0,3	0,06	0,02	0	0,03	0,04	0	0
Дужка	86,01	0,27	7,39	1,65	0	3,05	1,1	0,22	0,17	0,06	0	0,04	0,05	0	0	0
Ніжка	84,68	0,31	5,4	3,7	0	3,15	1,38	0,3	0,92	0,08	0	0,05	0,04	0	0	0

Закінчення таблиці 1
End of table 1

Конструктивний елемент предмета	Cu	Sn	Zn	Pb	Sb	Si	Al	Fe	P	Ag	Cr	Ti	Ni	Cd	Mn	Co
Фібула A3759																
Щиток голівки	48,52	11,23	5,16	19,79	0	7,12	3,19	1,57	0,37	1,12	1,41	0,31	0,07	0	0,13	0
Пальцевий відросток 4	21,13	35,29	2,81	36,37	0	0	0	0	0	3,64	0	0	0	0,09	0	0
Пальцевий відросток 3	26,61	17,35	2,51	29	0,21	9,75	4,19	4,22	0	1,95	3,3	0,78	0,07	0,04	0,02	0
Дужка / 1	26,24	12,77	2,93	19,11	0,17	14,62	3,01	9,78	0,29	1,3	8,04	1,62	0,07	0,02	0,04	0
Дужка / 2	31,31	16,71	3,22	26,52	0,17	10,61	1,69	3,85	0,54	1,71	2,85	0,68	0,08	0,04	0,02	0
Дужка на зламі	55,67	10,85	5,25	17,11	0	7,44	1,55	0,49	0,15	1,07	0,22	0,1	0,08	0	0,02	0
Ніжка	48,12	11,07	5,57	22,51	0	9,01	1,38	0,39	0,44	1,21	0,08	0,1	0,08	0,03	0	0
Фібула A3760																
Щиток голівки	54,23	12,12	7,41	14,44	0,18	7,96	1,56	0,88	0,23	0,08	0,49	0,23	0,12	0,03	0,04	0
Пальцевий відросток 3	34,95	18,02	4,67	26,74	0	8,64	1,78	2,15	0,69	0,16	1,51	0,36	0,1	0,08	0,14	0
Дужка	51,69	12,04	6,78	15,37	0,23	8,42	1,93	1,76	0,38	0,07	0,87	0,24	0,12	0	0,08	0
Ніжка	46,11	14,29	7,4	22,3	0	7,83	0,87	0,37	0,56	0,07	0,06	0	0,1	0,03	0,01	0
Фібула A3761																
Щиток голівки / 1	81,91	1	3,85	1,7	0	8,93	0,98	0,16	0,19	1,18	0,02	0	0,03	0,03	0	0
Щиток голівки / 2	82,23	0,92	4,96	1,97	0	6,96	1,25	0,24	0,31	1,1	0,02	0	0,03	0	0	0
Пальцевий відросток 3	82,42	1,03	0	2,01	0	11,61	1,11	0,17	0,24	1,33	0	0,04	0,03	0	0,01	0
Пальцевий відросток 2	84,18	0,94	0	1,75	0	10,13	1,54	0,2	0,25	0,97	0	0	0,02	0	0,01	0
Дужка	81,12	1,04	4,97	2,2	0	6,97	1,26	0,42	0,58	1,38	0	0,04	0,02	0	0	0
Ніжка / 1	78,61	1,07	3,47	3,33	0	6,69	2,56	0,69	2,06	1,44	0	0,06	0,03	0	0	0
Ніжка / 2	81,42	1,06	3,25	2,87	0	5,26	2,19	0,61	1,81	1,48	0	0,04	0	0	0	0
Нервюр на ніжці	89,65	1,14	4,38	2,56	0	0	0	0,45	0	1,75	0	0	0,02	0,05	0	0
Лунниця A3776																
Вушко	92,58	1,08	0	2,86	0	1,59	1	0,26	0,29	0,25	0,02	0,04	0,04	0	0	0,01
Корпус	84,26	0,48	7,96	2,15	0	2,41	1,37	0,76	0,42	0,08	0,01	0,04	0,03	0,03	0	0
Кільце 3 / 1	77,87	2,25	5,04	4,65	0	4,77	0	1,37	3,84	0,12	0	0,06	0,03	0	0	0
Кільце 3 / 2	78,03	1,84	8,07	4,44	0	4,21	0	1,22	1,95	0,09	0	0,11	0,03	0	0	0
Трапецієподібна підвіска 3	83,11	2,14	5,58	4,59	0	3,12	0	0,69	0,62	0,06	0	0,05	0,04	0	0	0
Кільце 2	75,61	1,89	5,74	4,29	0	6,38	0	1,68	4,12	0,14	0	0,09	0,04	0	0,01	0
Трапецієподібна підвіска 2	88,58	0,87	5,9	2,22	0	1,44	0	0,22	0,6	0,1	0	0	0,03	0,04	0	0
Кільце 1	82,56	2,37	4,85	8,34	0	0	0	1,61	0	0,18	0	0,06	0,02	0	0,01	0
Трапецієподібна підвіска 1 / 1	79,4	0,76	7,66	3,29	0	7,78	0	0,41	0,51	0,07	0,02	0,06	0,04	0	0	0
Трапецієподібна підвіска 1 / 2	81,64	0,77	8,14	3,7	0	5,1	0	0,4	0	0,08	0,02	0,07	0,04	0,04	0	0,01

Лунниця А3777	89,51	1,12	5,7	2,32	0	0,33	0	0,44	0,37	0,13	0,01	0,03	0,04	0	0,01	0
Вушко	90,03	1,04	4,33	2,55	0	0,92	0	0,44	0,43	0,19	0,02	0	0,04	0	0,02	0
Корпус	99,35	0,14	0	0	0	0	0	0,3	0,06	0,08	0,04	0	0,04	0	0	0,01
Кільце 1	85,79	1,12	0	8,08	0	1,03	0	0,43	3,39	0,11	0	0	0,03	0	0	0,02
Трапецеоподібна підвіска 1 / 1	91,11	0,96	0	5,21	0	0	0	0,24	2,34	0,11	0	0	0,04	0	0	0
Трапецеоподібна підвіска 1 / 2	83,57	0,63	11,22	2,82	0	1,07	0	0,54	0	0	0	0,09	0,05	0	0,01	0,01
Кільце 2	79,65	0,61	5,53	0,77	0	8,06	1,55	0,55	3,06	0,11	0	0,09	0,04	0	0	0
Трапецеоподібна підвіска 2 / 1	92,42	0,57	5,34	0	0,19	0,47	0	0,22	0,63	0,04	0,02	0,07	0,03	0	0	0
Трапецеоподібна підвіска 2 / 2	85,05	1,3	0,26	3,66	0	0	0	1,05	8,49	0	0	0,17	0,02	0	0	0
Кільце 3	86,98	0,95	6,8	3,78	0	0,56	0	0,27	0,49	0,1	0	0	0,04	0,04	0	0
Трапецеоподібна підвіска 3	90,39	0	0	0,11	0	8,84	0	0,14	0,13	0,04	0	0,34	0,02	0	0	0
Перстень А3763, корпус	90,38	0	0	0,08	0	8,75	0	0,15	0,1	0,05	0	0,45	0,04	0	0	0
Перстень А3762, корпус	74,17	0,22	5,53	10,92	0	7,17	0	1,04	0,73	0,06	0,02	0,11	0,02	0	0,02	0
Пронизка-рурочка А3775, корпус	82,82	0	3,35	1,22	0	10,94	0,32	0,46	0,71	0,04	0	0,1	0,04	0	0	0
Пронизка-рурочка А 3773, корпус	53,13	0,5	1,67	34,35	0	6,76	0	1,78	1,51	0,1	0	0,15	0	0,06	0	0
Пронизка-рурочка А 3771, корпус	66,02	3,03	0	10,23	0	16,49	1,38	1,69	0,85	0	0	0,2	0,07	0,03	0	0
Пронизка-рурочка А 3772	81,48	2,46	5,33	5,63	0	3,63	0	0,64	0,61	0	0	0,09	0,08	0,04	0	0
Корпус / 1	92,32	0	2,5	0,63	0	3,89	0	0,17	0,34	0,07	0	0,05	0,03	0	0	0
Корпус / 2	51,61	0,78	2,6	18,73	0	20,29	0,76	3,01	1,64	0,13	0	0,42	0	0	0,01	0
Пронизка-рурочка А 3774, корпус	84,66	0,29	7,15	2,13	0	4,91	0	0,31	0,35	0,05	0,01	0,08	0,04	0	0	0,01
Пронизка-рурочка А 3770, корпус	83,11	0,28	0	7,6	0	7,65	0	0,68	0	0,03	0	0,6	0,04	0	0	0,02
Пронизка-рурочка А 3769, корпус	77,59	0,21	2,53	11,44	0	6,79	0	0,9	0	0,03	0	0,47	0	0,04	0	0
Пронизка спіральна А3766, корпус	83,66	0,27	0	6,14	0	7,63	0	0,74	1	0,06	0	0,47	0,03	0	0	0
Пронизка спіральна А3767, корпус	85,54	0,25	0	7,1	0	5,29	0	0,63	0,57	0,04	0	0,56	0,04	0	0	0
Пронизка спіральна А3768, корпус	86,94	0	0	3,53	0	8	0	0,62	0,41	0	0,02	0,46	0,02	0	0	0
Пронизка спіральна А3765	85,72	0	0	3,3	0	9,44	0	0,66	0,38	0	0	0,47	0,02	0	0,01	0
Корпус / 1	62,38	0	5,28	0	0	0	0	0	0	31,63	0	0	0	0	0	0,05
Корпус / 2																
Браслет А3778, корпус																

Примітка. Тут і в табл. 2 через «/» позначено номер зразка із однієї частини виробу. Подібні конструктивні елементи виробів пронумеровано зліва направо.

Note. On the table 1 and 2 a sample number from one part of the jewel is marked through «/». The numbering of similar structural elements of products took place from left to right.

Таблиця 2. Хімічний склад пальцевих відростків фібул з Микільського скарбу, %
Table 2. Chemical composition of finger processes of fibulae from the Mykilske hoard, %

Предмет	Cu	Sn	Zn	Pb	Sb	Si	Al	Fe	P	Ag	Cr	Ti	Ni	Cd	Mn	Co
Фібула А3757																
1 / 1	80,59	0,23	6,39	1,65	0	8,82	1,49	0,33	0,3	0,08	0	0,06	0,03	0	0,01	0
1 / 2	79,42	0,21	7,09	1,95	0	8,77	1,66	0,36	0,36	0,09	0,01	0,03	0,05	0	0	0
1, зворот / 1	90,08	0,22	0	2,16	0	4,53	2,03	0,44	0,33	0,11	0	0,03	0,05	0	0	0,01
1, зворот / 2	88,62	0,25	0	2,3	0	6,03	1,77	0,47	0,32	0,09	0,02	0,04	0,04	0,03	0	0,01
2	90,21	0	0	1,42	0	6,47	1,31	0,2	0,24	0,08	0	0,04	0,05	0	0	0
2, зворот	90,58	0,27	0	2,11	0	4,47	1,72	0,39	0,29	0,09	0,02	0	0,05	0	0	0
3	89,44	0	0	1,65	0	6,39	1,92	0,24	0,18	0,08	0	0,05	0,04	0	0	0
3, зворот	90,41	0	0	2,09	0	4,14	2,59	0,33	0,24	0,1	0	0,04	0,06	0	0	0
4	91,77	0	0	1,73	0	4,42	1,59	0,19	0,18	0,08	0	0	0,05	0	0	0
4, зворот	93,26	0	0	1,53	0,2	2,73	1,67	0,25	0,2	0,08	0,02	0	0,05	0	0	0,01
5	92,31	0	0	1,42	0	3,86	1,78	0,19	0,22	0,1	0	0,04	0,04	0,04	0	0,01
5, зворот / 1	78,52	0,25	0	1,28	0	4,95	14,11	0,25	0,36	0,13	0,04	0,05	0,05	0	0,02	0
5, зворот / 2	92,98	0	0	1,62	0	3,17	1,69	0,19	0,17	0,1	0	0,03	0,05	0	0	0,01
Фібула А3758																
1	89,15	0,32	0	3,67	0	3,92	1,8	0,46	0,51	0,08	0,02	0,04	0,03	0	0	0
1, зворот	89,51	0,29	0	2,78	0	4,99	1,7	0,29	0,3	0,07	0	0,04	0,03	0	0	0
2	93,01	0,35	0	2,12	0	2,21	1,59	0,17	0,35	0,1	0,02	0,05	0,04	0	0	0
2, зворот	89,37	0,28	0	2,78	0	4,58	1,96	0,26	0,6	0,12	0,02	0	0,04	0	0	0
3	94,42	0,32	0	1,36	0	1,8	1,73	0,13	0,12	0,07	0	0	0,03	0	0	0,01
3, зворот	92,2	0,31	0	1,97	0	2,99	1,89	0,22	0,22	0,09	0,02	0,04	0,04	0	0	0
4	92,77	0,32	0	1,16	0	3,6	1,39	0,37	0,16	0,07	0,04	0,08	0,04	0	0	0,01
4, зворот	93,32	0,29	0	1,85	0	2,42	1,54	0,17	0,22	0,1	0	0	0,04	0,04	0	0
5	93,82	0,27	0	1,31	0	2,67	1,43	0,15	0,16	0,1	0	0,06	0,04	0	0	0
5, зворот	89,09	0,26	0	2,37	0	5,25	2,34	0,31	0,24	0,06	0	0,05	0,02	0	0	0,01
Фібула А3759																
1	30,56	22,09	2,97	32,21	0	6,87	1,43	0,91	0	2,38	0,3	0,14	0,1	0,04	0,02	0
1, зворот / 1	37,72	16,54	3,7	29,24	0	7,65	1,76	0,85	0,44	1,55	0,19	0,18	0,08	0,08	0,02	0
1, зворот / 2	38,4	15,81	3,88	28,84	0,51	8,12	1,42	0,7	0,49	1,5	0,12	0,09	0,07	0,05	0	0
2	35,51	14,26	3,06	24,82	0,19	10,16	3,42	2,92	0,87	1,4	2,48	0,79	0,07	0,03	0,02	0
2, зворот	40,16	15,22	4,13	27,72	0,18	8,4	1,38	0,57	0,26	1,63	0,09	0,08	0,07	0,06	0,02	0,01
3	27,81	17,77	2,55	30,31	0,24	9	3,61	3,37	0	1,98	2,6	0,64	0,07	0,04	0,02	0
3, зворот	35,23	16,48	3,77	31,43	0,21	8,2	1,54	0,67	0,32	1,72	0,2	0,09	0,06	0,04	0,03	0,01
4	27,15	28,65	3,47	37,4	0	0	0	0	0	3,24	0	0	0	0,07	0	0
4, зворот	31,12	19,37	2,96	31,32	0	10,65	0,9	0,81	0,23	1,98	0,35	0,12	0,1	0,04	0,03	0,02
5	24,21	31,32	2,99	38	0	0	0	0	0	3,42	0	0	0	0,05	0	0
5, зворот	28,64	28,9	3,18	35,9	0,2	0	0	0	0	3,14	0	0	0	0,05	0	0
Фібула А3760																
1	31,59	21,06	4,21	23,42	0,21	9,29	1,22	4,37	0,28	0,11	3,22	0,85	0,12	0,03	0,02	0
1, зворот	44,2	17,97	5,52	23,65	0	5,12	1,91	0,56	0,55	0,11	0,1	0,15	0,13	0,03	0,02	0,01
2	37,28	19,33	5,28	24,22	0,22	8,67	1,59	1,47	0,51	0,13	0,82	0,26	0,12	0,03	0,08	0
2, зворот	47,04	15,47	6,25	22,27	0	4,74	2,34	0,68	0,53	0,09	0,29	0,12	0,1	0,04	0,03	0,01
3	31,43	20,64	4,53	28,83	0	7,94	1,88	2,37	0	0,12	1,59	0,38	0,1	0,06	0,14	0
3, зворот	37,83	19,31	5,5	28,08	0	6,18	1,71	0,73	0	0,12	0,17	0,17	0,12	0,07	0	0,01
4	35,54	21,32	4,61	26,13	0,26	7,64	1,94	1,26	0	0,12	0,72	0,23	0,11	0,05	0,06	0
4, зворот	33,98	21,31	5,08	24,11	0,27	11,58	0,82	1,27	0,38	0,13	0,59	0,27	0,12	0,03	0,07	0
5	28,91	22,19	4,14	27,05	0	7,95	1,49	4,02	0	0,15	3,33	0,58	0,11	0,07	0,02	0
5, зворот	31,31	25,46	3,93	26,02	0,22	9,98	0,85	0,92	0,52	0,17	0,2	0,23	0,11	0,04	0,02	0,02
Фібула А3761																
1	83,09	1,02	3,6	2,26	0	6,32	1,62	0,32	0,45	1,22	0,02	0,04	0,02	0	0	0,01
1, зворот	82,07	1,02	4,67	2,27	0	6,04	1,84	0,38	0,48	1,14	0	0,05	0,03	0	0	0
2	79,77	0,9	5,22	1,85	0	9,37	1,22	0,32	0,4	0,86	0	0,06	0,02	0	0	0,01
2, зворот	88,9	1,01	0	1,95	0	4,94	1,56	0,18	0,45	0,98	0	0	0,03	0	0	0
3	78,94	1,11	3,32	2,35	0	10,96	1,09	0,45	0,47	1,23	0,02	0,04	0,02	0	0	0
3, зворот	87,78	1,06	0	1,76	0	6,48	1,42	0,12	0,23	1,1	0	0	0,03	0	0,01	0
4	85,16	0,98	0	1,72	0	9,64	1,05	0,12	0,2	1,09	0,02	0	0,02	0	0	0
4, зворот	89,61	1,16	0	1,66	0	4,58	1,4	0,12	0,25	1,14	0	0,05	0,03	0	0	0
5	89,23	0,95	0	1,28	0	5,74	1,41	0,12	0,2	1,02	0,02	0	0,03	0	0	0
5, зворот	88,11	1,04	0	1,69	0	6,2	1,36	0,13	0,23	1,14	0,01	0,04	0,03	0	0	0

свинцю. Таку латунь легше обробляти різанням. Підвищена концентрація свинцю спостерігається в кільці 1. Вона може з'являтися за рахунок того, що свинець не розчиняється в латуні і сегрегується.

Неодноріднішою за складом є лунниця А 3777. Її корпус виготовлено із міді з домішками цинку і свинцю, вушко, трапеція і кільце 2 — із латуні, а кільце 3 — зі сплаву міді зі сріблом (приблизно 8 %). Всі інші частини виготовлені зі сплаву міді й свинцю (Cu—Pb).

Персні А 3762 і А 3763 однорідні за матеріалом, яким є мідь.

Трубчаста рурочка А 3775 виготовлена з багатокомпонентного сплаву міді, свинцю й цинку (Cu — 74,17; Pb — 10,92; Zn — 5,53 %).

Шість коротких трубчастих рурочок представлені двома зразками з міді (А 3773, А 3774), одним — з латуні (А 3769), ще одним — з додаванням свинцю (А 3772) і двома — з двокомпонентного сплаву міді й свинцю (34,35 і 18,73 %, відповідно А 3771, А 3770). Однак в останньому зразку виявлена висока концентрація кремнію, що свідчить про забруднення, яке спотворює результати аналізу.

П'ять спіральних пронизок однорідніші за матеріалом. Чотири з них (А 3766, А 3767, А 3768, А 3764) виготовлені з двокомпонентного сплаву міді й свинцю, де свинець відповідно становить, %: 7,6; 11,44; 6,14; 7,1, а п'ята (А 3765) — з міді.

Браслет А 3778 виготовлений з білону (Cu — 62,38, Ag — 31,63, Zn — 5,28 %).

Хімічний склад виробів із Микільського скарбу і технологічні ознаки на них можуть вказувати на прийом, операції та техніки, застосовані для їх створення. Так, всі прикраси зі скарбу виготовлені зі сплавів на основі міді. Основними компонентами цих сплавів є мідь, олово, цинк і свинець. Присадка олова до міді навіть у мінімальних відсотках поліпшувала її ливарні якості, знижуючи точку плавлення, впливала на пластичність сплаву, даючи змогу застосовувати такі прийоми як холодне кування і волочіння. Також для легування міді використовували свинець, який приплавляли разом з оловом. Унаслідок великої різниці в питомій вазі цих металів у процесі плавки ставалося їх розшарування (сегрегація) і просідання свинцю у ливарній формі, що видно за результатами аналізу пальцевих відростків фібул зі скарбу. Інші метали-домішки, наявні в сплавах міді, теж полегшували її виплавлення. Строкатість і неоднорідність хімічного складу матеріалу у різних частинах виробів також може відображати процес виготовлення прикрас з лому кольорових металів, який звичайно використовували ювеліри.

Усі фібули були відлиті за виплавлюваними моделями у двостулкових ливарних формах із глини, на що можуть вказувати технологічні ознаки на поверхні виробів та їхніх зворотних боків. Зокрема, це вм'ятини і виїмки на пальцевих відростках фібул (А 3759, А 3760, А 3761), що утворю-

ються на воскових моделях через усадку воску під час охолодження (Шаблавина, 2004, с. 245), отвори на головних щитках (фібули А 3759, А 3760) та пошкоджений крайній пальцевий відросток фібули А 3758. Для захисту воскової моделі і виробу від різного роду деформацій у процесі їх виготовлення та надання додаткової міцності посередині пальців головних щитків і центру ніжок робилися нервюри — ребра жорсткості, як на фібулі А 3761 та ніжках парних фібул А 3757 і А 3758.

Висновки. Микільський скарб належить до скарбів першої хронологічної групи, за О. О. Щегловою (1990), чи кола Мартинівки. Формування комплекту прикрас до вбрання припадає на період другої половини або кінця VI ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146), а «заховання» таких комплексів відбувалось у середині — третій чверті VII ст. (Родінкова 2012, с. 153, 157—158; Казанский 2014, с. 53—55; Обломский, Родинкова 2014).

Цей комплекс виявлений поза межами археологічних пам'яток третьої чверті I тис. н. е., тож не виключено, що він підтверджує «побутову» версію заховання комплексів кола Мартинівки (Дерев'янка, Володарець-Урбанович 2017, с. 46).

Однак, слід зазначити, що всі фібули з його складу були розламані на кілька частин. Імовірно, це відбулось не в момент виявлення скарбу 2016 р., адже злами були патинованими. Точно з'ясувати причини і час псування речей неможливо. На основі знахідок виробів, які були навмисно зіпсовані в мартинівських комплексах, В. С. Родінкова вважає, що це також може вказувати на їхній сакральний характер (2014, с. 393). Ми не схильні поділяти цю думку. Адже розламані, фрагментовані знахідки господарі вже не використовували за прямим призначенням, але могли зберігати як запас сировини. Вважаємо за необхідне наголосити на цьому досить цікавому факті.

Дослідження хімічного складу металу виробів і його аналіз дають можливість простежити технологічний процес виготовлення предметів, виділити певні операції і прийоми, які застосовували майстри. Виробництво речей відбувалось за єдиною технологічною схемою — лиття у двостулкових глиняних формах у поєднанні з відомими ювелірними прийомами, такими як використання ребра жорсткості — нервюри у виготовленні пальчастих фібул. Таку конструктивну деталь, нехарактерну для кримських і західноєвропейських ювелірів, розглядають як місцевий ювелірний прийом майстрів Середнього Подніпров'я і Дніпровського лісостепоного Лівобережжя (Шаблавина, 2004, с. 246). Подальше морфологічне і трасологічне вивчення предметів зі скарбу дасть змогу повніше простежити техніку, операції і прийоми, які застосовували ювеліри, реконструювати процес виготовлення прикрас і виділити характерні особливості ювелірних виробів Дніпровського лісостепоного Лівобережжя.

Кому і скільком людям міг належати цей комплекс, також питання дискусійне. Чотири парні

застібки можуть вказувати на те, що в ньому представлено принаймні два комплекти до вбрання.

Микільський скарб виявлений в ареалі колочинської культури. Нижче за течією Псла розташований курганний могильник Бездрик (Обломский, Приймак, Терпиловский 1999; 2011). Точніше визначення етнокультурного контексту можливе лише після археологічних розвідок в мікрореєоні. Однак нині їх здійснення неможливе, адже з кінця лютого 2022 р. після повномасштабного вторгнення російських військ ця територія стала ареною бойових дій, залишається потенційно небезпечною і належить до 20-кілометрової зони вздовж державного кордону України, де наукові заходи заборонені.

Загалом, скарб хоч і є досить типовим для цього кола старожитностей, він доповнює інформацію про етнокультурну ситуацію в регіоні у період V—VII ст. і особливості поширення цих комплексів у слов'ян.

ЛІТЕРАТУРА

- Айбабин, А. И. 1982. Погребения конца VII — первой половины VIII в. в Крыму. В: Амброз, А. К., Эрдели, И. Ф. (ред.). *Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков: сборник научных трудов*. Москва: Наука, с. 165-192.
- Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 1, с. 3-86, 175-241.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов*. 1. Симферополь, Керчь: АДФ-Україна.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов*. 2. Киев: Майстер Книг.
- Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1998. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач. *Российская археология*, 3, с. 111-122.
- Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.
- Ахмедов, И. Р. 2016. Византийские и славянские находки в рязано-окских древностях. В: Никитин, А. О. (ред.). *Древности Поочья. Сборник научных работ к 60-летию В. В. Судакова*. Рязань: РИКО, с. 64-87.
- Ахмедов, И. Р., Гаврилов, А. П. 2017. «Славянские» фибулы в древностях рязанских финнов: старые и новые находки. В: Платонова, Н. И. (ред.). *Élite ou Égalité... Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII—XII вв.* Санкт-Петербург: Бранко, с. 71-89.
- Білінська, Л., Білінський, О. 2020. Розвідки на території Сумської області. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 183-185.
- Білінська, Л., Білінський, О., Євтушенко, О. 2020. Розвідки на Сумщині. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 256-259.
- Білінська, Л., Володарець-Урбанович, Я. 2020. Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та програма дослідження. В: Терент'єв, В. С. (ред.). *Крайнавий збірник: статті й повідомлення*. Суми: Університетська книга, с. 8-17.
- Білінська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В. 2022а. Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, 2 (42), с. 121-133.
- Білінська, Л., Володарець-Урбанович, Я. 2022б. Розвідки пам'яток раннього середньовіччя Сумщини у 2020 році. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.*, с. 139-140.
- Білінська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В., Панікарський, А. В., Горбаненко, С. А. 2022. Пархомівський другий скарб раннього середньовіччя: попередні результати дослідження. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 263-281.
- Бодянский, А. В. 1960. Археологические находки в Днепровском Надпорожье. *Советская археология*, 1, с. 274-277.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2014. Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня східної Європи. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 35-49.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2023. Прикраси кола Мартинівки серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних. *Археологія*, 3, с. 90-108.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2021. Слов'янські прикраси раннього середньовіччя із полтавського Посулля: нові знахідки. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 362-382.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2022. Бронзові та свинцево-олов'яні прикраси із Хитцівського скарбу ранньосередньовічного часу. *In Sclavenia terra*, 4, с. 29-57.
- Гавритухин, И. О. 1996. Фибулы. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 36-40.
- Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 140-148.
- Гавритухин, И. О., Седин, А. А. 2014. Фибулы с городища Никодимово. *Краткие сообщения Института археологии*, 236, с. 118-128.
- Ганошенко, В. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2019. Скарб кола Мартинівки з Правих Солонців Херсонської області. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 126-150.
- Горюнов, Е. А. 1981. *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград: Наука.
- Горюнова, В. М. 2004. Могильник VI—VII вв. у с. Картамышчево Обоянского района Курской области. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 18-42.
- Дерев'янка, О. М., Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Заховання скарбів східноєвропейських виїмчастих емалей та типу «Мартинівки»: паралелі. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ, с. 33-48.
- Зарецкий, И. А. 1888. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки. *Харьковский сборник за 1888 год*, 2, с. 229-246.
- Казанский, М. М. 2014. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. В: Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва: ИА РАН, с. 138-177.

Корзухина, Г. Ф. 1978. *Предметы убора с выемчатыми эмальями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье*. Свод археологических источников, Е1-43. Москва: Наука.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.

Курта, Фл. 2011. Женщина из Дэнченъ или к вопросу о фибулах тип П С по Вернеру (A woman from Dāncen, or bow fibulae of Werner's class П С). *Tyragetia. Archeologie Istorie Antică*, V (XXI), 1, s. 153-192.

Левченко, Д. И. 1999. Некоторые находки VI—VII вв. с территории Полтавщины. *Полтавський археологічний збірник за 1999 р.*, с. 163-169.

Липкинг, Ю. А. 1974. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 136-152.

Ляшкевич, Э. А., Касюк, Е. Ф. 2019. Городище Банцерошчина: история исследования и предварительные итоги. В: Левко, О. Н., Белевец, В. Г. (ред.). *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 95-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поляя*. 2. Минск: Беларуская навука, с. 189-220.

Обломский, А. М. 2012. Раннеславянские памятники Верхнего Подонья. Предварительные итоги исследования. *Тамбовские древности: Археология Окско-Донской равнины*, 3, с. 172-229.

Обломский, А. М., Приймак, В. В., Терпиловский, Р. В. 1999. Исследования раннеславянского кургана у с. Бездрик. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 36-37.

Обломский, А., Приймак, В., Терпиловский, Р. 2011. Исследования колочинской курганной группы Бездрик в 2000 г. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 26, с. 15-29.

Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.

Обломский, А. М., Смирнов, А. С., Сорокин, А. Н. 1987. Материалы I тысячелетия н. э. на поселении Шоссейное (Белгородская обл.). *Советская археология*, 4, с. 174-186.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: ВГУ.

Приходнюк, О. М. 2001. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М., Падин, В. А., Тихонов, Н. Г. 1996. Трубчевский клад антского времени. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев, с. 79-102.

Приходнюк, О. М., Шовкопляс, А. М., Ольговская, С. Я., Струина, Т. А. 1991. Мартыновский клад. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, II, с. 72-92.

Пуцко, В. Г. 1997. Мужинівська фібула. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова*. Київ; Львів, с. 149-153.

Рафалович, И. А. 1986. *Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э.* Кипшинёв: Штиинца.

Родинкова, В. Е. 2003. Подвески-лунницы Козиевского клада (к постановке проблемы раннесредневековых лунниц). *Краткие сообщения Института археологии*, 215, с. 6-19.

Родинкова, В. Е. 2010. Куриловский клад раннесредневекового времени. *Российская археология*, 4, с. 78-87.

Родинкова, В. Е. 2012. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.

Родинкова, В. Е. 2014. Клады в раннесредневековой истории и культуре Поднепровья. В: Ситдинов, А. Г., Макаров, Н. А., Деревянко, А. П. (ред.). *Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани*. II. Казань, с. 391-395.

Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А. 2015. Раннесредневековые клады Суджанщины: новые находки и исследования. В: Кудинов, В. А. (председатель). *Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре: сборник статей и материалов*. Курск, с. 39-49.

Супруненко, О. Б., Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголовок, Ю. О. 2016. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclavenia terra*, 1, с. 91-131.

Сымонович, Э. А. 1974. Поселение Воробьевка 2 в Курской области. *Краткие сообщения Института археологии*, 140, с. 76-83.

Телегин, Д. Я. 1962. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. *Краткие сообщения Института археологии АН УРСР*, 12, с. 13-17.

Тихомиров, Н. А. 2008. Могильник Лебяжье 3 под Курском. В: Енукова, В. В. (ред.). *Славяно-русские древности Днепровского Левобережья: материалы конференции, посвященной 75-летию со дня рождения К. Ф. Сокола*. Курск: Курский государственный университет, с. 164-175.

Филимонова, Н. В. 2009. Контакты среднепеченжской мордвы с восточнославянскими племенами. *Верхнее Подонье: Археология. История*, 4, с. 45-52.

Фурасев, А. Г. 2010. О времени появления пальчатых фибул днепровской подгруппы (по материалам могильников Южного Крыма). В: Воронцов, А. М., Гавритухин, И. О. (ред.). *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2*. Часть 2. Тула, с. 128-142.

Шаблава, Е. А. 2004. Пальчатая фибула из коллекции Е. А. Горюнова. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, с. 244-253.

Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.

Щеглова, О. А. 2008. Новые находки «древностей антов» на Брянщине. *Деснянские древности*, V, с. 104-114.

REFERENCES

Aibabin, A. I. 1982. Pogrebeniia kontsa VII — pervoi poloviny VIII v. v Krymu. In: Ambroz, A. K., Erdeli, I. F. (red.). *Drevnosti epokhi velikogo pereseleniia narodov V—VIII vekov: sbornik nauchnykh trudov*. Moscow: Nauka, s. 165-192.

Aibabin, A. I. 1990. Khronologiiia mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, I, s. 3-86, 175-241.

- Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982—1984 godov.* 1. Simferopol, Kerch: ADEF-Ukraina.
- Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993—1995 godov.* 2. Kyiv: Maister Knig.
- Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Pogrebenie VI—VII veka n. e. u sela Mokhnach. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, s. 111-122.
- Aulikh, V. V. 1972. *Zymnivske horodyshche — slov'ianska pam'iatka VI—VII st. n. e. v Zakhidnii Volyni.* Kyiv: Naukova dumka.
- Akhmedov, I. R. 2016. Vizantiiskie i slavianskie nakhodki v riazano-oksikh drevnostiakh. In: Nikitin, A. O. (red.). *Drevnosti Pochia. Sbornik nauchnykh rabot k 60-letiiu V. V. Sudakova.* Riazan: RIKO, s. 64-87.
- Akhmedov, I. R., Gavrilov, A. P. 2017. «Slavianskie» fibuly v drevnostiakh riazanskikh finnov: starye i novye nakhodki. In: Platonova, N. I. (red.). *Élite ou Égalité... Severnaia Rus i kulturnye transformatsii v Evrope VII—XII vv.* St.-Peterburg: Branko, s. 71-89.
- Bilyska, L., Bilyskiy, O. 2020. Rozvidky na terytorii Sumskoi oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 183-185.
- Bilyska, L., Bilyskiy, O., Yevtushenko, O. 2020. Rozvidky na Sumschyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 256-259.
- Bilyska, L., Volodarets-Urbanovych, Ya. 2020. Rannoserednovichni skarby Sumshchyny: novi nadkhodzhenia ta prohrama doslidzhennia. In: Terentiev, V. S. (red.). *Kraieznachnyi zbirnyk: statyi y povidomlennia.* Sumy: Universytetska knyha, s. 8-17.
- Bilyska, L. I., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2022a. Rannoserednovichni skarby Sumshchyny: novi nadkhodzhenia ta perspektivy doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (42), s. 121-133.
- Bilyska, L., Volodarets-Urbanovych, Ya. 2022b. Rozvidky pam'iatok rannoho serednovichchia Sumschyny u 2020 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2021 r.*, s. 139-140.
- Bilyska, L. I., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Panikarskiy, A. V., Horbanenko, S. A. 2022. Parkhomivskiy druhiy skarb rannoho serednovichchia: poperedni rezultaty doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 263-281.
- Bodianskii, A. V. 1960. Arkheologicheskie nakhodki v Dneprovskom Nadporozhe. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 274-277.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2014. Pronyzyky epokhy rannoho serednovichchia zi slov'ianskykh pam'iatok pivdnia skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13), s. 35-49.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2023. Prykrasy kola Martynivky sered materialiv saltivskoi kultury: analiz danykh. *Arkheolohiia*, 3, s. 90-108.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2021. Slov'ianski prykrasy rannoho serednovichchia iz poltavskoho Posullia: novi znakhidky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 362-382.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2022. Bronzovi ta svyntsevo-olov'ianystry prykrasy iz Khyttsivskoho skarb rannoserednovichniaho chasu. In *Sclavenia terra*, 4, s. 29-57.
- Gavritukhin, I. O. 1996. Fibuly. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst.* Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 36-40.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. Dneprovskoe Levoberezhie na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst.* Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 140-148.
- Gavritukhin, I. O., Sedin, A. A. 2014. Fibuly s gorodishcha Nikodimovo. *Kratkie soobshcheniia Institut arkheologii*, 236, s. 118-128.
- Hanoshchenko, V. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2019. Skarb kola Martynivky z Pravykh Solontsiv Khersonskoi oblasti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (32), s. 126-150.
- Goriunov, E. A. 1981. *Rannie etapy istorii slavian Dneprovskogo Levoberezhia.* Leningrad: Nauka.
- Goriunova, V. M. 2004. Mogilnik VI—VII vv. u s. Kartamyshevo Oboianskogo raiona Kurskoi oblasti. In: Goriunova, V. M., Shcheglova, O. A. (red.). *Kulturnye transformatsii i vzaimovliianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekovie.* St.-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, s. 18-42.
- Derev'ianko, O. M., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2017. Zakhovannia skarbiv skhidnoievropeyskykh vyimchastykh emalei ta typu «Martynivky»: paraleli. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (red.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholit-tia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko.* Kyiv, s. 33-48.
- Zaretskii, I. A. 1888. Zаметка о древностиах Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки. *Kharkovskii sbornik za 1888 god*, 2, s. 229-246.
- Kazanskii, M. M. 2014. Arkheologicheskaiia situatsiia v Srednem Podneprove v VII v. In: Oblomskii, A. M. (red.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov.* Ranneslavianskii mir, 15. Moscow: IA RAN, s. 138-177.
- Korzukhina, G. F. 1978. *Predmety ubora s vyemchatymi emaliami V — pervoi poloviny VI v. n. e. v Srednem Podneprove.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-43. Moscow: Nauka.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.
- Kurta, Fl. 2011. Zhenshchina iz Denchen ili k voprosu o fibulakh tip II C po Verneru (A woman from Dănceni, or bow fibulae of Werner's class II C). *Tyragetia. Archeologie Istorie Antică*, V (XXI), 1, s. 153-192.
- Levchenko, D. I. 1999. Nekotorye nakhodki VI—VII vv. s territorii Poltavshchiny. *Poltavskiy arkheolohichnyi zbirnyk za 1999 r.*, s. 163-169.
- Lipking, Iu. A. 1974. Mogilniki tretei chetverti I tys. n. e. v Kurskom Poseme. In: Tretiakov, P. N. (red.). *Rannesrednevekovye vostokoslavianskie drevnosti.* Leningrad: Nauka, s. 136-152.
- Liashkevich, E. A., Kasiuk, E. F. 2019. Gorodishche Bantserovshchina: istoriia issledovaniia i predvaritelnye itogi. In: Levko, O. N., Belevets, V. G. (red.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 95-letiiu so dnia rozhdeniia Leonida Davydovicha Pobolia.* 2. Minsk: Belarускаia navuka, s. 189-220.
- Oblomskii, A. M. 2012. Ranneslavianskie pamiatniki Verkhnego Podonia. Predvaritelnye itogi issledovaniia. Tambovskie drevnosti: *Arkheologiya Oksko-Donskoi ravniny*, 3, s. 172-229.
- Oblomskii, A. M., Priimak, V. V., Terpilovskii, R. V. 1999. Issledovaniia ranneslavianskogo kurgana u s. Bezdrik. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 36-37.
- Oblomskii, A., Priimak, V., Terpilovskii, R. 2011. Issledovaniia kolochinskoi kurgannoi grupy Bezdrik v 2000 g. *Istoriya-archealohichnyi zbornik*, 26, s. 15-29.
- Oblomskii, A. M., Rodinkova, V. E. 2014. Etnokulturnyi perelom v Podneprove v VII v. n. e. Khronologiya sobytii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 235, s. 381-404.
- Oblomskii, A. M., Smirnov, A. S., Sorokin, A. N. 1987. Materialy I tysiacheletia n. e. na poselenii Shosseinoe (Belgorodskaiia obl.). *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 174-186.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniiche: Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks.* Moscow: Nauka.
- Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia.* Voronezh: VGU.
- Prikhodniuk, O. M. 2001. *Stepove naselennia Ukrainy ta skhidni slov'iany (druga polovyna I tys. n. e.).* Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prikhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskoe horodyshche.* Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prikhodniuk, O. M., Padin, V. A., Tikhonov, N. G. 1996. Trubchevskii klad antskogo vremeni. In: Prikhodniuk, O. M. (red.). *Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii.* Kyiv, s. 79-102.
- Prikhodniuk, O. M., Shovkoplias, A. M., Olgovskaia, S. IA., Struina, T. A. 1991. *Martynovskii klad. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki*, II, s. 72-92.
- Putsko, V. H. 1997. Muzhynivska fibula. In: Baran, V. D. (red.). *Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku slov'ian. Zbirnyk naukovykh statei, prysviachenyi 100-richchiiu z dnia narodzhennia Viktora Platonovycha Petrova.* Kyiv; Lviv, s. 149-153.

Rafalovich, I. A. 1986. Dancheny. *Mogilnik cherniakhouskoi kultury III—IV vv. n. e.* Kishinev: Shtiintsa.

Rodinkova, B. E. 2003. Podveski-lunnitsy Kozievskogo klada (k postanovke problemy rannesrednevekovykh lunnits). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 215, s. 6-19.

Rodinkova, V. E. 2010. Kurilovskii klad rannesrednevekovogo vremeni. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 78-87.

Rodinkova, V. E. 2012. Novaia nakhodka vizantiiskogo serebrianogo sosuda s kleimom v vostochnoi Evrope. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 151-158.

Rodinkova, V. E. 2014. Klady v rannesrednevekovoi istorii i kulture Podneprov'ia. In: Sitdikov, A. G., Makarov, N. A., Derevianko, A. P. (red.). *Trudy IV (XX) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sieezda v Kazani. II. Kazan*, s. 391-395.

Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A. 2015. Rannesrednevekovye klady Sudzhanshchiny: novye nakhodki i issledovaniia. In: Kudinov, V. A. (predsedatel). *Sudzha i sudzhane v otechestvennoi i zarubezhnoi istorii i kulture: sbornik statei i materialov*. Kursk, s. 39-49.

Suprunenko, O. B., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O. 2016. Kompleks kola «Martynivky» z Poltav (Poltavskiy skarb 2014 r.). In *Sclavenia terra*, 1, s. 91-131.

Symonovich, E. A. 1974. Poselenie Vorobevka 2 v Kurskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 140, s. 76-83.

Telegin, D. IA. 1962. Iz rabot Dneprodzerzhinskoi ekspeditsii 1960 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN URSS*, 12, s. 13-17.

Tikhomirov, N. A. 2008. Mogilnik Lebiazhe 3 pod Kurskom. In: Erukova, V. V. (red.). *Slaviano-russkie drevnosti Dneprovskogo Levoberezhia: materialy konferentsii, posviashchennoi 75-letiiu so dnia rozhdeniia K. F. Sokola*. Kursk: Kurskii gosudarstvennyi universitet, s. 164-175.

Filimonova, N. V. 2009. Kontakty srednetsninskoi mordvy s vostochnoslavianskimi plemenami. *Verkhnee Podone: Arkheologiia. Istoriia*, 4, s. 45-52.

Furasev, A. G. 2010. O vremeni poiavleniia palchatykh fibul dneprovskoi podgruppy (po materialam mogilnikov Iuzhnogo Kryma). In: Vorontsov, A. M., Gavritukhin, I. O. (red.). *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i Velikogo pereseleniia narodov. Konferentsiia 2. Chast 2*. Tula, s. 128-142.

Shablavina, E. A. 2004. Palchataya fibula iz kollektsii E. A. Goryunova. In: Goryunova, V. M., Shcheglova, O. A. (red.). *Kulturnye transformatsii i vzaimovliyaniia v Dneprovskom regione na ishode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekov'e*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, s. 244-253.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v srednem podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (red.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 162-204.

Shcheglova, O. A. 2008. Novye nakhodki «drevnostei antov» na Brianshchine. *Desnianskie drevnosti*, V, s. 104-114.

L. Bilynska, Y. Volodarets-Urbanovych,
O. Buhay

EARLY MEDIEVAL MYKILSKE HOARD: PRELIMINARY REPORT

This paper presents the findings from the Mykilske hoard, which belongs to the assemblages of the Martynivka circle. Jewelry from the hoard dates to the second half of 6th — late 7th century, and its deposition occurs in the middle — third quarter of 7th century. This assemblage was discovered outside the archaeological sites. Therefore it is possible that this hoard confirms the «household» version of the deposition of hoards proposed by one of the authors.

Mykilske hoard consisted of 4 whole (two couples) and head-plate of fifth radiate-headed fibulae, 2 lunar pendants with 3 trapezoidal pendants, fragmentary bracelet, 2 rings and bronze tubular beads: 5 spiral and 7 simple smooth ones.

The study of the chemical composition of the metal and its analysis make it possible to trace the techno-

logy of objects manufacturing, to single out the individual operations and methods used by craftsmen. The production of items took place according to a single technological scheme — casting in two-piece clay casting molds in combination with separate jewelry techniques, such as the use of stiffening ribs — longitudinal ribs in the manufacture of radiate-headed fibulae. Such a constructive detail, which is uncharacteristic for Crimean and Western European jewelers, is considered a local jewelry technique of the artisans of the Middle Dnieper region and the Dnieper forest-steppe Left Bank. Further morphological and trassological study of the objects from hoard make it possible to more fully trace the technique, operations and methods used by jewelers, to reconstruct the process of making jewelry and to highlight the characteristic features of jewelry of this region.

Who and how many people could be the owners of this assemblage is also a debatable question. However, the four radiate-headed fibulae may indicate at least two sets for clothing.

The Mykilske hoard was discovered in the area of the Kolochin culture. Downstream of the river Psel the Bezdryk barrow cemetery is located. A more precise definition of the ethno-cultural context is possible only after archaeological explorations in the microregion. However, this is currently impossible, because since the end of February 2022, after the full-scale invasion of Russian troops, this territory has become an arena of hostilities and remains potentially dangerous. It is also located within a 20-kilometer zone from the state border of Ukraine, where scientific activities are currently prohibited.

Although the hoard is quite typical for this circle of antiquities, nevertheless, it adds information about the ethno-cultural situation in the region in the period of the 5th—7th centuries and the features of the spread of such assemblages among Slavs.

Keywords: Mykilske hoard, hoards of Martynivka circle, Early Middle Ages, Kolochin culture, jewelry.

Одержано 15.06.2024

БІЛИНСЬКА Лариса, ДП Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ (Суми), Україна.

BILYNSKA Larysa, State Enterprise «Scientific Research Center «Protective Archeological Service of Ukraine» of Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv (Sumy), Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8037-6424,

e-mail: larysa.bilynska@gmail.com, oasu_sumy@ukr.net.

БУГАЙ Олександр, кандидат фізико-математичних наук, Інститут прикладної фізики НАН України, Суми, Україна.

BUHAY Oleksandr, Ph. D., the Institute of Applied Physics, National Academy of Sciences of Ukraine, Sumy, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6813-0413,

e-mail: alex.buhay@gmail.com.

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

VOLODARETS-URBANOYCH Yaroslav, Ph. D., Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodargrad@ukr.net, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua.

В. Аксьонов

РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЗЕРКАЛА З ЦЕНТРАЛЬНОЮ ПЕТЕЛЬКОЮ НА ЗВОРОТІ З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

До наукового обігу введено металеві дзеркала з центральною петелькою на звороті (69 одиниць зберігання), які походять із катакомбних поховань аланського населення салтівської культури та були знайдені експедицією Харківського історичного музею на Верхньосалтівському, Старосалтівському та Рубіжненському некрополях у 1984—2021 рр.

Ключові слова: салтівська культура, дзеркала, катакомба, алани.

Однією з категорії предметів матеріальної культури салтівського населення басейну Сіверського Дінця є металеві (переважно бронзові) круглі дзеркала з центральною петелькою на звороті. Доволі часто поле навколо петельки прикрашено геометричним солярним орнаментом у вигляді концентричних кіл, зигзагу, радіальних променів тощо (Хазанов 1964, с. 95; Литвинский 1964, с. 103). Наймасовіші знахідки таких дзеркал походять із пам'яток салтівської культури, що належать представникам аланського етносу, які протягом 30—40-х рр. VIII ст. були переселені верхівкою Хозарського каганату з районів Північного Кавказу до Верхнього Подонеччя. Саме тому такі дзеркала добре представлені як в катакомбних похованнях аланського населення VIII—IX ст. Подоння (Плетнева 1989, рис. 51—53), та і в аланських катакомбах Північного Кавказу V—XII ст. (Шестопалова 2018, с. 157—159, рис. 77; Успенский, Албегова (Царикаева) 2021, с. 84—93, рис. 69—76).

Популярність у носіїв аланської культури дзеркал із центральною петелькою на звороті зумовила цікавість учених до цих предметів. Наслідком стало створення кількох класифікацій таких дзеркал, запропонованих різними дослідниками. Усі ці класифікації базовані на аналізі

орнаментальних елементів декору, поєднання яких дає велику різноманітність типів. Найдетальніша класифікація дзеркал аланської культури IV—IX ст. Північного Кавказу і Середнього Дону, базована на аналізі понад 900 екземплярів, запропонована В. Б. Ковалевською зі співавторами у ряді статей (Ковалевская и др. 2006; Албегова, Ковалевская 2015). Дослідниця виділяє групи (таксони) дзеркал, спираючись на кількість концентричних орнаментальних зон і поєднання базових елементів орнаменту. За цими ознаками В. Б. Ковалевська розділила дзеркала на 34 таксони вищого порядку, які розподілені на 123 таксони нижчого порядку. Значна за обсягом джерельна база дала дослідниці змогу встановити певні закономірності поширення деяких таксонів у часі та за ареалами.

Класифікація дзеркал із пам'яток лісостепового варіанту салтівської культури була запропонована двома дослідницями. Так, С. О. Плетнева за розміром розподілила дзеркала, виявлені в катакомбах Дмитрієвського могильника (53 екз.), на два види (I вид — діаметр дзеркал не перевищує 6—7 см, II вид — діаметр дзеркал становить 7,5—10,5 см; Плетнева 1989, с. 100, 104). За орнаментом дослідниця розділила знайдені дзеркала на сім типів (Плетнева 1989, с. 100—104). Дзеркала з Верхньосалтівського могильника (23 екз.), виявлені у 85 катакомбах експедиціями на чолі з С. О. Семеновим-Зусером (1946—1948 рр.) та Д. Т. Березовцем (1959—1961, 1965, 1967 рр.), проаналізувала О. В. Іченська (1982). Вона розділила дзеркала з Верхнього Салтова на дві групи: дзеркала з геометричним і дзеркала з рослинним орнаментом (Іченская 1982, с. 156). За елементами орнаменту та їх поєднанням О. В. Іченська (1982, с. 156—160) виокремила

вже типи (9 та 2, відповідно). Аналіз матеріалів салтівських поховальних комплексів, до якого входили дзеркала, дав підстави визначити характерні місця їх розташування у катакомбі відносно кістяка володарки й установити факт зберігання дзеркал у спеціальних футлярах зі шкіри, дерева та берести, прикрашених намистом та бронзовими бубонцями. У салтівських катакомбах басейну Сіверського Дінця дзеркала лежали переважно лицьовою стороною донизу. Лише незначна частина дзеркал потрапила до поховальної камери у навмисне зруйнованому стані або була представлена лише фрагментом (Плетнева 1989, с. 104; Иченская 1982, с. 154). Схожа картина зафіксована і в аланських катакомбних похованнях IV—XII ст. Північного Кавказу (Успенский, Албегова (Царикаева) 2021, с. 86; Савенко 1985, с. 104).

Аналіз значного масиву дзеркал із центральною петелькою IV—XII ст. півдня Східної Європи допоміг визначити таксони, характерні тільки для алан VIII—X ст. Північного Кавказу, і тільки для аланського населення Середнього Дону (Албегова, Ковалевская 2015, с. 88). Визначено, що період VIII—X ст. характеризується великою кількістю та різноманітністю дзеркал. Однак дзеркала цього періоду датовано переважно в межах існування салтівської культури — другою половиною VIII — першою половиною X ст. Це обумовлено відсутністю внутрішньої хронології салтівських старожитностей. Нині найкраще розробленим є лише нижній хронологічний горизонт (740—780/790 рр.) салтівської культури (Комар 1999; 2001; Гавритухин 2005). Існують певні напрацювання у періодизації салтівських старожитностей, що базуються на одній категорії речей — елементах поясної гарнітури (Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 39). Ці напрацювання було враховано для визначення часу виникнення поховальних комплексів, у яких протягом 1984—2021 рр. експедиція Харківського історичного музею виявила на катакомбних могильниках Верхньосалтівського археологічного комплексу дзеркала з петелькою на звороті.

За цей час (1984—2021) у межах головної ділянки могильника (ВСМ I), на західних і північних схилах Капіносового яру (відгалуження Симоненкової яруги), експедиція на чолі з В. Г. Бородуліним дослідила 76 катакомб, чотири поховання коня в окремих ямах, дев'ять поховань у звичайних могильних ямах та вісім — у ямах з підбосом. На ділянці могильника, розташованій на західних схилах правого берега р. Сіверський Донець, за 500 м на північ від Верхньосалтівського городища, де знаходиться третій Верхньосалтівський могильник (ВСМ III), експедиція музею розкопала 24 катакомби, п'ять поховань у звичайних ґрунтових ямах, один дромос без поховальної камери та чотири кінських поховання в окремих ямах (Аксёнов, Лаптев 2014, табл. 1). На четвертій ділянці некрополя (ВСМ IV), яка займає східні схили Нетечинської яруги, експедиція музею на чолі з

В. Г. Бородуліним та автором цієї статті дослідила 132 катакомби, 10 поховань у звичайних ґрунтових ямах, п'ять — у ямах з підбосом, сім дромосів без поховальних камер та одне кінське поховання у окремій ямі. В цих поховальних комплексах знайдено 63 дзеркала різного стану збереження (26 дзеркал із 22 катакомб ВСМ I, 14 дзеркал із 12 катакомб ВСМ III і 23 дзеркала з 21 катакомби ВСМ IV; таблиця). У фондах музею зберігається ще одне дзеркало з катакомби 4 Рубіжненського могильника (Аксёнов 2001, рис. 6: 19) та п'ять дзеркал із катакомб 2, 5, 14, 18, 21 Старосалтівського некрополя (Аксёнов 1999а, рис. 3: 9, 17; 5: 7; 6: 43; 7: 10). Загалом кількість дзеркал із катакомбних поховань у колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова становить 69 одиниць зберігання (див. таблицю).

Майже усі дзеркала в досліджених поховальних комплексах знайдені цілими. Лише у двох випадках (кат. 70 ВСМ I, 110 ВСМ IV) до поховання поклали навмисно зруйновані дзеркала. Зумисна руйнація дзеркала, покладеного у могилу, у багатьох народів пов'язана з вірою, що у дзеркалі нібито була втілена душа померлого, а розламування дзеркала символічно відбивало смерть людини (Литвинский 1964, с. 100). З цієї точки зору цікаво, що поховальна камера катакомби 110 не містила жодних людських решток, а дзеркало разом з намистом було кинутим у ході повторного проникнення до камери. У катакомбі 6 ВСМ III виявлена половина дзеркала, а у катакомбі 19 ВСМ III знайдені три фрагменти від одного дзеркала зі слідами перебування у вогні (Аксёнов 2012а, ил. 4: 12). У всіх випадках дзеркала супроводжували дорослих жінок репродуктивного віку, поряд з якими доволі часто лежали кістяки дітей або підлітків (див. таблицю). Зафіксовані катакомби, у поховальних камерах яких були присутні два дзеркала (див. таблицю), але в шести випадках (кат. 12, 46, 68, 74 ВСМ I; 25 ВСМ III; 30 ВСМ IV) у камерах знаходилися рештки двох жінок, кожній з яких і належало по дзеркалу. Лише у камері катакомби 8 ВСМ IV два дзеркала знайдено серед розкиданих кісток, що належали дорослому чоловіку, жінці та дитині. У катакомбі 6 ВСМ III, що містила рештки дорослого чоловіка та жінки зі слідами навмисної руйнації, дзеркало та половина ще одного дзеркала покладено в шкіряних футлярах біля ніг небіжчиці. Половинка дзеркала в похованні у цьому випадку, імовірно, пов'язана з існуванням уявлень, відповідно до яких половинки дзеркала допомагають полегшити «впізнання» та «возз'єднання» у потойбічному світі з родичами (Литвинский 1964, с. 99). У тих випадках, коли у поховальній камері кістяки людей зберігали свій анатомічний порядок, дзеркала лежали лицьовою стороною до низу переважно неподалік від голови власниці разом з намистом, бронзовими дротяними пронизками, бронзовими бубонцями (Аксёнов 1999а, рис. 3: 26, 27; 6: 33, 43; 7: 1, 10; 1999b, рис. 1; 2016а, рис. 2: 1, 10, 11; 3: 1, 10; 8: 1, 10; 2016b, рис. 4: 1; 6). Інколи

Дзеркала з поховальних комплексів Верхньосалтівського (ВСМ), Старосалтівського (ССМ)
та Рубіжанського (РМ) некрополів

Mirrors from burial complexes of Verkhnosaltivskiy, Starosaltiv and Rubizhan necropolises

Катакомба, пам'ятка	Камера, тип	Люди, стать	Дзеркало		Датування комплексу, ст.
			Таксон	Діаметр, см	
1, ВСМ I	I	ч, ж, д	1	6,0	1 пол. IX
20, ВСМ I	II	ч, ж, п	1	6,4	Сер. IX
43, ВСМ I	II	2 ж	1	6,5	1 пол. IX
46, ВСМ I	I	ч, 2 ж	1; 4з	6,2; 6,3	1 пол. IX
69, ВСМ I	I	2 дор., п	1	6,1	2—3 чв. IX
21, ССМ	II	ч, ж	1	6,3	2 пол. VIII
4, РМ	II	ж	4а	5,8	2 пол. VIII
25, ВСМ III	II	ч, 2 ж, д	4а; 20д	6,5; 6,5	1 пол. IX
1, ВСМ III	I	ч, ж, д	4г	6,5	Кін. VIII — поч. IX
20, ВСМ III	II	ч, ж	4г	6,4	Кін. VIII — 1 пол. IX
8, ВСМ IV	I	ч, ж, д	4г; 17в	6,4	2 чв. IX
2, ССМ	I	ч, ж	4з	6,1	2 пол. VIII
18, ССМ	II	ж	4з	6,1	2 пол. VIII
12, ВСМ I	I	3 ж, д	4з; 14	6,0; 5,6	Сер. — 2 пол. IX
22, ВСМ I	II	ч, ж	4з	6,0	1 пол. IX
15, ВСМ III	II	ж	4з	6,3	2 пол. VIII
19, ВСМ III	I	ж, д	4з	6,2	2 пол. VIII
2, ВСМ III	I	2 ж, п	4	5,8	Кін. VIII — поч. IX
70, ВСМ IV	I	ч, ж, д	4	5,3	2—3 чв. IX
71, ВСМ IV	I	ч, ж, п	4	5,8	2—3 чв. IX
5, ССМ	II	ж	9б	5,8	2 пол. VIII
68, ВСМ I	I	2 ж, 2 д	9б; репліка імпорту	7,7; 9,5	1 пол. IX
11, ВСМ III	II	ч, ж	10а	8,3	1 пол. IX
12, ВСМ III	II	ж	10а	7,8	1 пол. IX
11, ВСМ I	I	ж, д	13	6,2	2—3 чв. IX
6, ВСМ III	II	ч, ж	13; репліка імпорту	6,2; 8,7	Кін. VIII — 1 пол. IX
16, ВСМ IV	I	2 ч, ж	14	5,6	Сер. — 2 пол. IX
13, ВСМ I	II	2 ч, 3 ж	17в	5,3	Поч. — 3 чв. IX
15, ВСМ I	I	ч, ж, д	17в	5,5	Поч. — 3 чв. IX
17, ВСМ III	I	ж	17в	5,3	Поч. — 3 чв. IX
6, ВСМ IV	I	ч, ж	17в	5,7	Поч. — 3 чв. IX
7, ВСМ IV	I	ж, п	17в	6,0	Поч. — 3 чв. IX
17, ВСМ IV	I	дор., ж	17в	5,8	Поч. — 3 чв. IX
67, ВСМ IV	I	ч, ж, д	17в	5,8	Поч. — 3 чв. IX
78, ВСМ IV	I	ч, ж, 3 д	17в	6,0	Поч. — 3 чв. IX
110, ВСМ IV	I	—	17в	6,8	Поч. — 3 чв. IX
132, ВСМ IV	I	ч, ж	17в	5,9	Поч. — 3 чв. IX
133, ВСМ IV	I	ч, ж	17в	5,8	Поч. — 3 чв. IX
131, ВСМ IV	I	ч, ж, п, д	17	5,7	1 пол. IX
1, ВСМ IV	I	ч, 2 дор., д	17	6,4	1 пол. IX
74, ВСМ I	I	ч, 2 ж	20д; лотос	6,0	2—3 чв. IX
30, ВСМ IV	I	ч, 2 ж, 2 д	20д; лотос	6,1; 6,4	1 пол. IX
96, ВСМ IV	I	ч, 2 ж, д	20	5,2	2 чв. IX
14, ССМ	II	2 ж	22в	7,4	2 пол. VIII
38, ВСМ I	II	ч, ж, д	22в	6,1	Кін. VIII — поч. IX
66, ВСМ I	I	2 дор., д	22в	5,9	Сер. IX
48, ВСМ I	I	2 дор., 2 д	23б	5,5	1 пол. IX
107, ВСМ IV	I	ч, ж, 4 д	23б	5,5	1 пол. IX
118, ВСМ IV	I	ч, ж, д	23б	5,7	1 пол. IX
130, ВСМ IV	I	ч, ж, д	23б	5,0	Поч. IX
16, ВСМ III	II	ж	27	6,5	Поч. IX
119, ВСМ IV	I	ж, д	27	6,4	2—3 чв. IX
10, ВСМ III	I	ч, ж	31в	6,0	Сер. IX
21, ВСМ I	I	4 дор.	Різновид 20	6,4	2—3 чв. IX
64, ВСМ I	II	дор., 2 д	Різновид 17	6,8	2 пол. IX
5, ВСМ I	I	2 ч, 2 ж, д	Лотос	6,1	2—3 чв. IX
75, ВСМ I	II	2 дор.	Те саме	6,1	2—3 чв. IX
104, ВСМ IV	I	2 ч, ж, д	Те саме	6,4	1 пол. IX
60, ВСМ I	II	2 дор., д	Репліка імпорту	5,9	Поч. — 3 чв. IX
67, ВСМ I	I	3 дор.	Те саме	5,5	Поч. — 3 чв. IX
70, ВСМ I	I	ж	Те саме	6,4	Поч. — 3 чв. IX

Умовні позначення: тип I — катакомба Т-подібного типу; тип II — катакомба з повздовжнім розташуванням поховальної камери по відношенню до дромосу, ч — чоловік, ж — жінка, д — дитина, п — підліток, дор. — дорослий.

Notations: type I is a T-shaped catacomb; type II is a catacomb with a longitudinal arrangement of the burial chamber in relation to the dromos, ч — man, ж — woman, д — child, п — teenager, дор. — adult.

дзеркала лежали біля правої руки небіжчиці або паска, перебуваючи, імовірно, у торбинці зі шкіри чи тканини (Аксёнов 1999а, рис. 15: 1, 7; 2016а, рис. 1: 1, 21; 7: 1, 15).

Дзеркала, що складають колекцію Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, за елементами декору відповідно до наявної класифікації (Ковалевская и др. 2006; Албегова, Ковалевская 2015) можна розділити на такі таксони.

Таксон 1 — пість дзеркал (катакомби 1, 20, 43, 46, 69 ВСМ I; 21 ССМ). До цього таксону належать дзеркала без орнаменту на зворотній стороні навколо петельки (рис. 1: 1). Цей таксон дзеркал широко розповсюджений у часі (Ковалевская и др. 2006). Дзеркало з катакомби 21 ССМ за знайденими разом із ним елементами поясної гарнітури (рис. 1: 2—8) датовано хронологічним горизонтом Столбище-Старокорсунська (740—780/790 pp.). З цього ж поховання походить зооантропоморфна фібула (рис. 1: 9), характерна для завершального етапу пенківської культури горизонту Пастирського городища (Приходнюк 2005, с. 38, рис. 32: 3; 33: 3; 35: 3—5, 736: 5, 741: 5). Інші дзеркала, за знайденими разом з ними деталями наборних поясів, походять із катакомб, датованих першою половиною IX ст. (кат. 1, 43, 46, рис. 1: 10, 12, 13—17), серединою IX ст. (кат. 20, рис. 1: 11) та другою — третьою чвертю IX ст. (кат. 69, рис. 1: 18, 19). Це зіставно зі спостереженнями інших дослідників, відповідно до яких дзеркала цього таксону не є хронологічними маркерами, бо вони характерні для усіх етапів аланської культури (Успенский, Албегова (Царикаева) 2001, с. 87).

Таксон 4 — 15 дзеркал. Орнамент цих дзеркал складається з 2—3 концентричних зон, які йдуть від краю до центру та відокремлені одна від одної колом. Головним елементом декору в дзеркалах виступають радіальні лінії. Знайдені дзеркала представляють кілька таксонів нижчого порядку.

Таксон 4а — два дзеркала (катакомби 4 Рубіженського могильника; 25 ВСМ III). Ці дзеркала мають дві концентричні зони. Перша зона прикрашена радіальними лініями, які відокремлені від внутрішнього простору концентричним колом. Друга зона, що розташована навколо центральної петельки, не орнаментована (рис. 1: 20, 21). Катакомба 4 Рубіженського некрополя за інвентарем датується другою половиною VIII ст. (Аксёнов 2001, с. 71). Нетиповим для «класичних» салтівських старожитностей є присутній у цьому поховальному комплексі масивний бронзовий браслет з потовщеними кінцями та потовщенням у центрі (рис. 1: 28). Подібні браслети характерні для комплексів VII—VIII ст. Північного Кавказу (Атаев 1963, с. 52, 60). Бронзові та срібні схожі браслети знайдені у похованнях другої половини VIII ст. Нетайлівського ямного могильника (Аксёнов 2012b, рис. 2: 10, 11; 3: 4, 5, 19, 20; Аксёнов, Лаптев 2014, рис. 5: 4, 6, 7), який розташований на лівому березі Печенізького водосховища (р. Сіверський Донець) навпроти Верхньосал-

тівського городища. Елементи поясної гарнітури (рис. 1: 23—27) з катакомби 25 ВСМ III вказують на час виникнення цього поховального комплексу — першу половину IX ст.

Таксон 4в — три дзеркала (катакомби 1, 20 ВСМ III; 8 ВСМ IV). Орнамент цих дзеркал складається з трьох зон. Перші дві прикрашені радіальними лініями та концентричним колом, третя зона не орнаментована (рис. 1: 32, 33). За елементами поясної гарнітури, знайденими у цих поховальних комплексах, катакомба 1 ВСМ III (рис. 1: 34—39) датована кінцем VIII — початком IX ст., а час виникнення катакомби 8 ВСМ IV (рис. 1: 42—45) — друга чверть IX ст. Катакомбу 20 ВСМ III за металевими елементами від ремінців взуття (рис. 1: 40, 41) датувати вужче ніж кінець VIII — перша половина IX ст. важко.

Таксон 4з — сім дзеркал (катакомби 2, 18 ССМ; 12, 22, 46 ВСМ I; 15, 19 ВСМ III). Для дзеркал цього таксону характерний орнамент із радіальних ліній, інколи подвоєних, що сходяться біля центральної петельки та розбиті двома концентричними колами на три орнаментальні зони (рис. 2: 1—3). Поховальні комплекси 18 ССМ та 19 ВСМ III з дзеркалами цього таксону датовано другою половиною VIII ст. завдяки присутності в них фібул (рис. 2: 4, 5), які в салтівських старожитностях представлені поодинокими екземплярами. Т-подібні шарнірні фібули наявні виключно в похованнях другої половини VIII — початку IX ст. Нетайлівського могильника (Аксёнов 2012b, с. 172—174, рис. 1). Такі фібули є характерною ознакою старожитностей салтівського горизонту Столбище-Старокорсунська (740—780/790 pp.; Комар 1999, с. 200; 2000, с. 52—53, рис. 4: 20). У пам'ятках Північного Кавказу подібні фібули серії Чінухой та серії Дай — Агач-кала є у комплексах VIII ст. (Гаритухин 2010, с. 415—417, рис. 4—6). У катакомбі 15 ВСМ III дзеркало супроводжено нетиповими для «класичних» салтівських старожитностей речами: штампованою поясною бляшкою хрестоподібної форми (рис. 2: 6) і бронзовою солярно-місячною підвіскою-амулетом (рис. 2: 7). Такі амулети (тип 7 за класифікацією В. Б. Ковалевської) добре представлені в похованнях могильника Мокра Балка (Ковалевская 1995, с. 136, рис. 1: 15), де їх знайдено в катакомбах другої чверті VII — першої половини VIII ст. (Афанасьев, Рунич 2001, рис. 49: 7; 53: 4; 64: 7; 128: 1). У матеріалах Північного Кавказу подібні амулети представлені в групах 4—6 аланських старожитностей (Ковалевская 1995, рис. 9, 10), які В. Б. Ковалевська датує VIII—IX ст. (1995, с. 171).

За інвентарем катакомбу 2 ССМ важко датувати вужче, ніж кінцем VIII — першою половиною IX ст. (Аксёнов 1999а, с. 141). Катакомби ВСМ I 22, 46 за елементами поясної гарнітури та металевими прикрасами ремінців взуття (рис. 2: 11) датовано першою половиною IX ст., а катакомбу 12 ВСМ I — другою половиною IX ст.

До таксону 4, вірогідно, слід віднести ще кілька дзеркал, орнамент яких не враховано у засто-

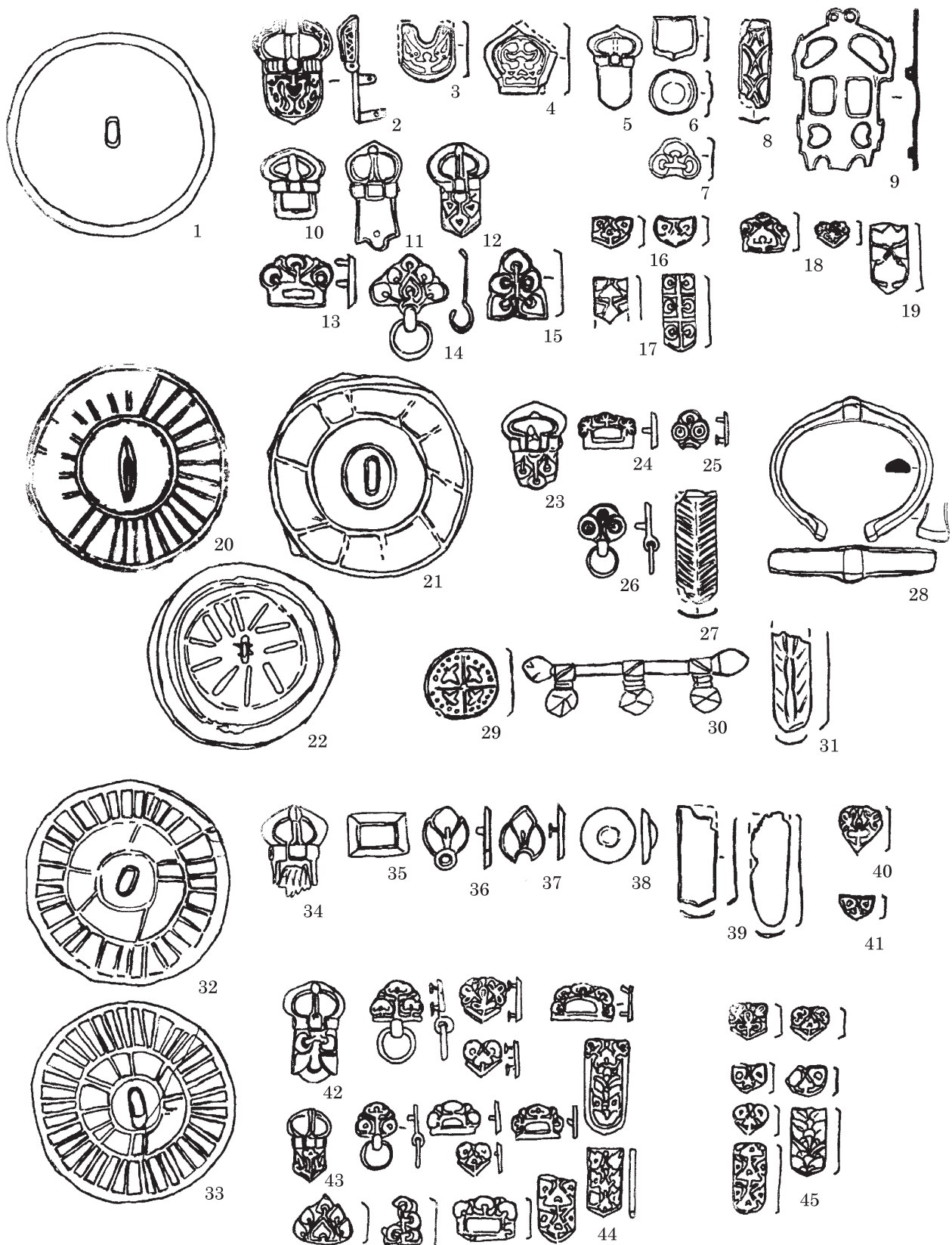

Рис. 1. Дзеркала таксонів 1, 4 і супровідні елементи вбрання: 1—9 — кат. 21 ССМ; 10 — кат. 1 ВСМ I; 11 — кат. 20 ВСМ I; 12 — кат. 43 ВСМ I; 13—17 — кат. 46 ВСМ I; 18, 19 — кат. 69 ВСМ I; 20, 28 — кат. 4 РМ; 21, 23—27 — кат. 25 ВСМ III; 22, 29—31 — кат. 2 ВСМ III; 32—39 — кат. 1 ВСМ III; 40, 41 — кат. 20 ВСМ III; 42—45 — кат. 8 ВСМ IV

Fig. 1. Mirrors of taxa 1, 4 and costume elements that accompanied them. 1—9 — catacomb 21 Staryi Saltiv; 10 — catacomb 1 VS I; 11 — catacomb 20 VS I; 12 — catacomb 43 VS I; 13—17 — catacomb 46 VS I; 18, 19 — catacomb 69 VS I; 20, 28 — catacomb 4 PM; 21, 23—27 — catacomb 25 VS III; 22, 29—31 — catacomb 2 VS III; 32—39 — catacomb 1 VS III; 40, 41 — catacomb 20 VS III; 42—45 — catacomb 8 VS IV

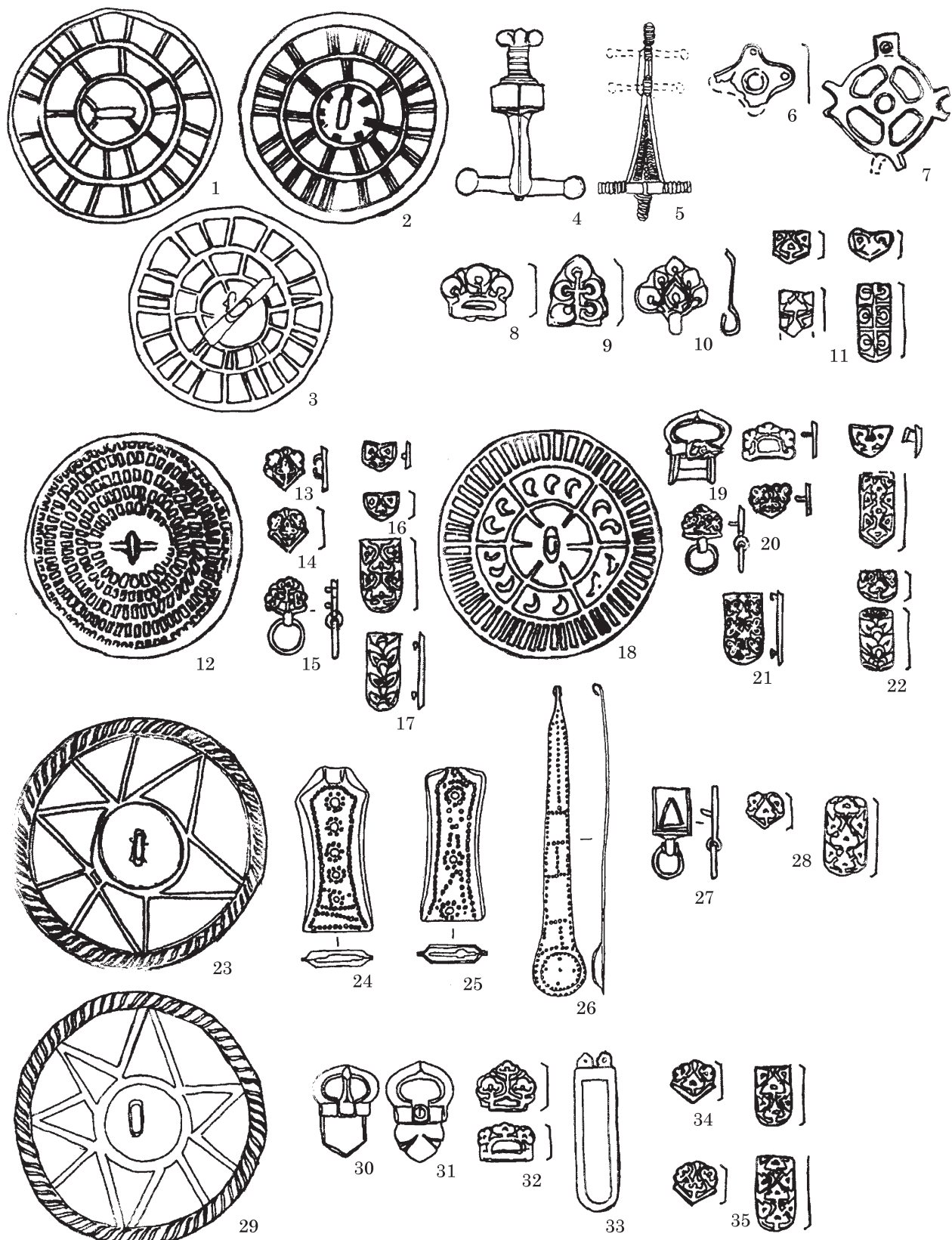

Рис. 2. Дзеркала таксонів 4, 9, 10 і супровідні елементи вбрання: 1 — кат. 2 ССМ; 2, 5 — кат. 18 ССМ; 3, 6, 7 — кат. 15 ВСМ III; 4 — кат. 19 ВСМ III; 8—11 — кат. 46 ВСМ I; 12—17 — кат. 70 ВСМ IV; 18—22 — кат. 71 ВСМ IV; 23, 27, 28 — кат. 68 ВСМ I; 24—26 — кат. 5 ССМ; 29, 34 — кат. 12 ВСМ III; 30—33, 35 — кат. 11 ВСМ III

Fig. 2. Mirrors of taxa 4, 9, 10 and costume elements that accompanied them. 1 — catacomb 2 Staryyi Saltiv; 2, 5 — catacomb 18 Staryyi Saltiv; 3, 6, 7 — catacomb 15 VS III; 4 — catacomb 19 VS III; 8—11 — catacomb 46 VS I; 12—17 — catacomb 70 VS IV; 18—22 — catacomb 71 VS IV; 23, 27, 28 — catacomb 68 VS I; 24—26 — catacomb 5 Staryyi Saltiv; 29, 34 — catacomb 12 VS III; 30—33, 35 — catacomb 11 VS III

сованій тут класифікації. Наприклад, дзеркало стандартного розміру (діаметр 5,9 см) із катакомби 2 ВСМ III, зворотна сторона якого доволі недбало прикрашена орнаментом у вигляді радіальних ліній, які відходять від центральної петельки (рис. 1: 22). Вірогідно, це дзеркало було виготовлено місцевим майстром. За знайденими разом із дзеркалом бронзовим роз'єднувачем на пояс і бронзовими бляшками-нашивками на головну стрічку, які були прикрашені рослинним орнаментом (рис. 1: 29, 30), катакомба 2 ВСМ III датована кінцем VIII — початком IX ст. Ще на двох дзеркалах присутні раніше невідомі орнаментальні мотиви. Так, орнамент дзеркала з катакомби 70 ВСМ IV складається з п'яти концентричних зон, кожна з яких доволі щільно заповнена радіальними лініями. Тобто уся поверхня нагадує сітку з дрібним вічком (рис. 2: 12). Дзеркало з катакомби 71 ВСМ IV декоровано трьома зонами, розділеними концентричними колами (рис. 2: 18). Перша прикрашена радіальними лініями. Друга та третя зони розбиті шістьма радіальними лініями, які сходяться біля центральної петельки. Друга орнаментальна зона між радіальними лініями прикрашена орнаментованими завитками. Орнамент цієї зони є характерним для дзеркал таксону 22 (Успенський, Албегова (Царикаева) 2021, с. 90). За знайденими в цих катакомбах елементами наборних поясів і бляшками, наконечниками від ремінців взуття (рис. 2: 13—17, 19—22) ці поховальні комплекси датуються другою — третьою чвертями IX ст. (Комар 1999, табл. 4; 2018, табл. 39).

Таксон 96 — два дзеркала (катакомби 5 ССМ; 68 ВСМ I). Дзеркала декоровані навколо петельки ламаною лінією, яка утворює зірку з чотирма променями. Орнамент доповнюють кілька радіальних ліній, спрямованих від кола, яке оточує центральну петельку, до краю дзеркала (рис. 2: 23). Дзеркала цього таксону з'являються не пізніше рубежу VII—VIII ст., а у комплексах X—XII ст. їх вже немає (Албегова, Ковалевская 2015, с. 74). Таких дзеркал на території поширення аланської культури знайдено небагато, переважно на пам'ятках Центрального Кавказу (Успенський, Албегова (Царикаева) 2021, с. 87). На салтівських могильниках Подоння дзеркала цього таксону представлені поодинокими екземплярами (кат. 87 Дмитрієвського могильника; Плетнева 1989, рис. 53). Катакомба 5 ССМ із дзеркалом цього типу датована другою половиною VIII ст. (Аксенов 1999а, с. 141) завдяки знайденому у похованні штампованим наконечникам пояса (рис. 2: 24, 25), орнамент яких має аналогії у старожитностях Пастирського городища та комплексах першої половини VIII ст. із могильника Мокра Балка (Афанасьев, Руніч 2001, рис. 154: 1; Приходнюк 2005, рис. 48: 1, 2; 71: 3, 4). За знайденими в катакомбі 68 ВСМ I елементами поясної гарнітури та металевими елементами, що прикрашали ремінці взуття (рис. 2: 27, 28), цей поховальний комплекс слід

віднести до першої половини IX ст. (Комар 1999, табл. 4; 2018, табл. 39).

Таксон 10а — два дзеркала (катакомби 11, 12 ВСМ III). Ці дзеркала декоровані зіркою з п'ятьма променями та кількома радіальними лініями між ними (рис. 2: 29). За знайденими в цих поховальних комплексах елементами поясної гарнітури та металевими прикрасами ремінців взуття (рис. 2: 30—35) катакомби Верхнього Салтова з дзеркалами цього типу датуються першою половиною IX ст. (Комар 2018, табл. 39). В аланських старожитностях Північного Кавказу дзеркала цього таксону є у комплексах першої половини VIII ст. (кат. 5а некрополь Мокра Балка; Афанасьев, Руніч 2001, рис. 146: 20) і в старожитностях X — першої половини XI ст. (кат. 114Р Змейського некрополя; Савенко 2017, рис. 20: 104).

Таксон 13 — два дзеркала (катакомби 11 ВСМ I; 6 ВСМ III). Дзеркала прикрашені зображенням багатопроменевої зірки та концентричним колом у зовнішній зоні, внутрішня зона не орнаментована (рис. 3: 1, 2). Катакомба 6 ВСМ III була створена у першій половині IX ст., а катакомба 11 ВСМ I — у другій — третій чверті IX ст. На це вказують знайдені в них металеві елементи наборних поясів і металеві прикраси ремінців взуття (рис. 3: 4—7), характерні для салтівських старожитностей II та III хронологічних горизонтів (Комар 1999, табл. 4). За спостереженнями дослідників, дзеркала цього таксону датуються доволі широко (IV—X ст.; Албегова, Ковалевская 2015, с. 81).

Таксон 14б — два дзеркала (катакомби 12 ВСМ I; 16 ВСМ IV). Орнамент складається з багатопроменевої зірки та концентричного кола у зовнішній зоні, радіальних ліній і концентричного кола у середній і не орнаментованій внутрішній зоні (рис. 3: 3). Дзеркала цього виду походять із поховальних комплексів, які за елементами поясної гарнітури (рис. 3: 8—10) датуються серединою — другою половиною IX ст. (III хронологічний горизонт салтівських старожитностей; Комар 1999, табл. 4). Подібні дзеркала в аланських старожитностях Центрального та Північно-Західного Кавказу трапляються від V ст., а найпізніші екземпляри представлені у комплексах X—XII ст. (Албегова, Ковалевская 2015, с. 82).

Таксон 17в — 12 дзеркал (катакомби 13, 15 ВСМ I; 17 ВСМ III; 6, 7, 8, 17, 67, 78, 110, 132, 133 ВСМ IV). Дзеркала мають три орнаментальні зони. Зовнішня та середня зони прикрашені ламаними лініями, які роз'єднані концентричним колом. Внутрішня зона не орнаментована (рис. 4: 1). За знайденим поховальним інвентарем (елементами поясної гарнітури, металевими прикрасами ремінців взуття, фібулами, підвісками-амулетами, рис. 4: 5—34, 43—45, 47) усі дзеркала цього таксону походять із поховальних комплексів, датованих початком — третьою чвертю IX ст. (II та III хронологічні горизонти; Комар 1999, табл. 4). Дзеркала цього таксону в

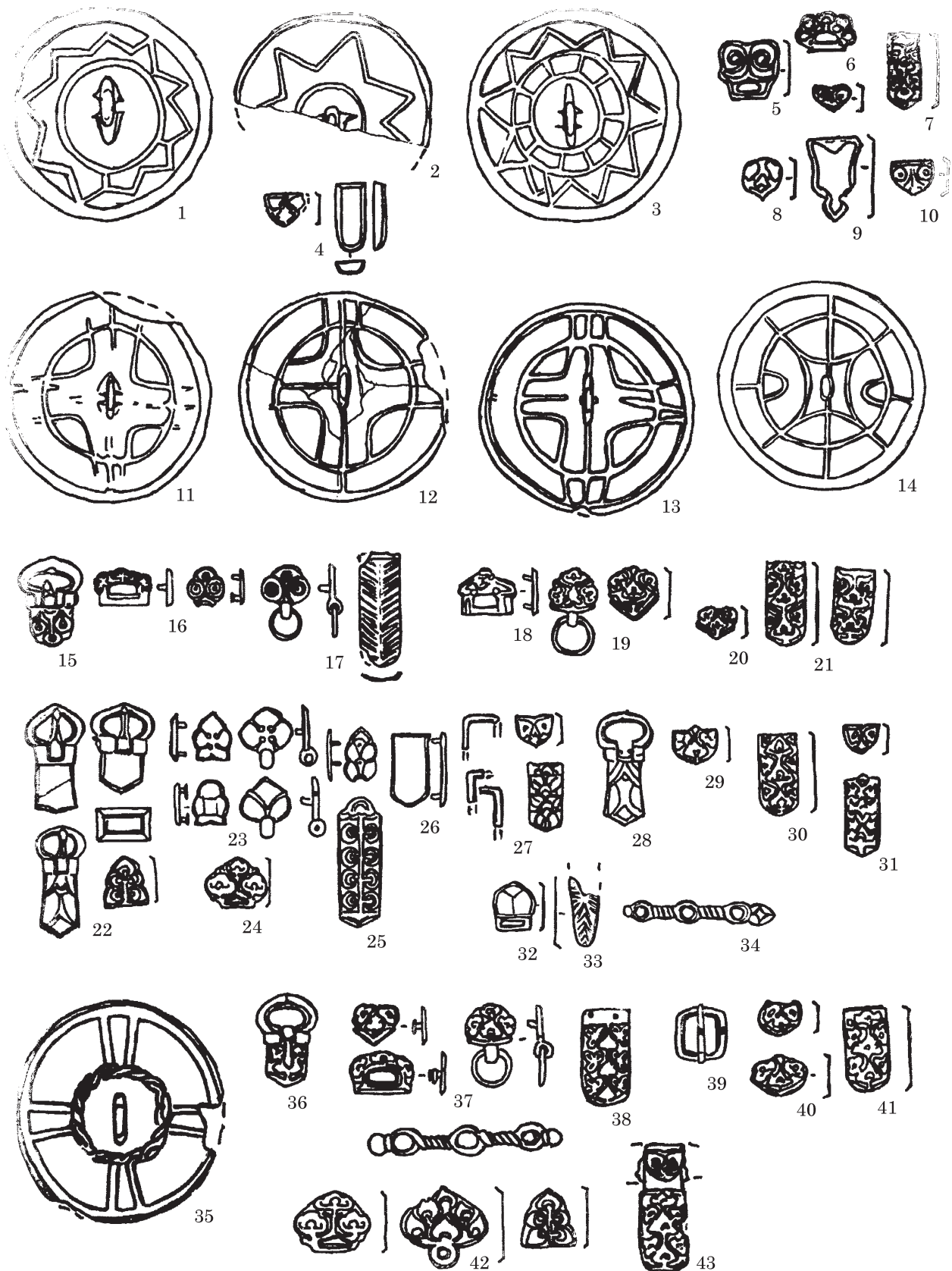

Рис. 3. Дзеркала таксонів 13, 14 і супровідні елементи вбрання: 1, 5—7 — кат. 11 ВСМ I; 2, 4 — кат. 6 ВСМ III; 3, 8—10 — кат. 12 ВСМ I; 11, 18—21 — кат. 74 ВСМ I; 12, 15—17 — кат. 25 ВСМ III; 14, 32—34 — кат. 21 ВСМ I; 13, 22—31 — кат. 30 ВСМ IV; 35—43 — кат. 96 ВСМ IV

Fig. 3. Mirrors of taxa 13, 14 and costume elements that accompanied them. 1, 5—7 — catacomb 11 VS I; 2, 4 — catacomb 6 VS III; 3, 8—10 — catacomb 12 VS I; 11, 18—21 — catacomb 74 VS I; 12, 15—17 — catacomb 25 VS III; 14, 32—34 — catacomb 21 VS I; 13, 22—31 — catacomb 30 VS IV; 35—43 — catacomb 96 VS IV

аланських старожитностей Північного Кавказу трапляються від V ст. (Албегова, Ковалевская 2015, с. 85), а найбільшого поширення набули у VIII—X ст. і відомі у пам'ятках аланського населення Північного Кавказу та Середнього Дону (Албегова, Ковалевская 2015, с. 85; Иченская 1982, рис. 1: 2, 3; Плетнева 1989, рис. 51).

Дзеркало з катакомби 131 ВСМ IV є різновидом розглянутих вище виробів таксону 17в. Його відрізняє поєднання орнаменту з ламаних ліній і рельєфних цяток у зовнішній та середній зонах (рис. 4: 2). Це дзеркало походить із комплексу, що за бляшками та наконечниками від наборного пояса (рис. 4: 28, 29) датований першою половиною IX ст.

Ще одне дзеркало (катакомба 1 ВСМ IV) орнаментоване двома ламаними лініями, з'єднаними між собою дев'ятьма радіальними лініями (рис. 4: 3). Воно походить із комплексу першої половини IX ст. На це вказують елементи поясної гарнітури (рис. 4: 36—39), знайдені разом із цим дзеркалом.

Таксон 20d — три дзеркала (катакомби 74 ВСМ I; 25 ВСМ III; 30 ВСМ IV). Поверхня дзеркала навколо центральної петельки прикрашена концентричним колом і чотирма дугами, які утворюють хрест. Орнамент доповнюють радіальні лінії, які проходять через середню частину лопатей хреста (рис. 3: 11—13). Дзеркала цього типу походять із поховальних комплексів, що за елементами поясної гарнітури (рис. 3: 15—31) датовано першою половиною IX ст. (кат. 25 ВСМ III; 30 ВСМ IV) та другою — третьою чвертю IX ст. (кат. 74 ВСМ I).

Різновидом таксону 20 є дзеркало з катакомби 96 ВСМ IV, прикрашене концентричним колом у вигляді перевитої мотузки навколо центральної петельки. Поле цієї зони не орнаментоване. Зовнішнє поле прикрашене вісьмома радіальними лініями, які утворюють хрест (рис. 3: 35). Дзеркало походить із катакомби другої чверті IX ст., на що вказують металеві елементи наборного пояса та прикраси від ремінців взуття (рис. 3: 36—43) з цього ж поховального комплексу.

Таксон 22в — три дзеркала (катакомби 14 ССМ; 38, 66 ВСМ I). Дзеркала орнаментовані трьома зонами, які роз'єднані концентричними колами. Дві зовнішні зони прикрашені опуклими завитками у вигляді коми (рис. 5: 1—3). Додатково поле від краю до центральної петельки перетинають шість радіальних ліній. Дзеркала цього таксону походять із комплексів другої половини VIII ст. (кат. 14 ССМ; Аксёнов 1999а, с. 140), кінця VIII — початку IX ст. (кат. 38 ВСМ I) та середини IX ст. (кат. 66 ВСМ I). Дзеркала зі схожою орнаментациєю є в поховальних комплексах Тарського катакомбного могильника VIII—IX ст. (Кантемиров, Дзаттиати 1995, табл. XXI: 16; XXII: 12; XXV: 18; XXVI: 2; XXXI: 13). Дзеркала з орнаментом у вигляді опуклих «завитків» є типовими для

комплексів у Дар'яльської ущелини, території Чечні та Інгущетії (Ковалевская 1981, с. 87).

Таксон 23б — чотири дзеркала (катакомби 48 ВСМ I; 107, 118, 130 ВСМ IV). Дзеркала орнаментовано замкнутою хвилястою (у одному випадку подвійною) лінією з опуклими цятками між хвилями та концентричним колом (рис. 5: 8, 9). Внутрішня зона не орнаментована. Ці дзеркала походять із комплексів, що за знайденими разом із ними елементами поясної гарнітури та прикрасами від ремінців взуття (рис. 5: 10—21) датовано початком IX ст. (кат. 130 ВСМ IV) — першою половиною IX ст. (кат. 48 ВСМ I; 107, 118 ВСМ IV).

Таксон 27 — два дзеркала (катакомби 16 ВСМ III; 119 ВСМ IV). Зворотний бік цих дзеркал прикрашений стилізованими зображеннями двох «ящірок» або драконів (рис. 5: 22, 23). Обидва дзеркала походять із поховальних комплексів, датованих початком IX ст. (кат. 16 ВСМ III) та другою — третьою чвертю IX ст. (кат. 119 ВСМ IV; Аксёнов 2016b, с. 118). Час виникнення комплексів визначено за знайденими разом із дзеркалами елементами поясної гарнітури (рис. 5: 24—26, 29) і металевими прикрасами ремінців взуття (рис. 5: 30). Не суперечать такому датуванню і знайдені там само сережки з привіскою, що складається з низки кульок (рис. 5: 31), підвіски-амулету (рис. 5: 28, 32—34) та предмети туалетного набору (рис. 5: 27).

Дзеркало з катакомби 10 ВСМ III орнаментовано маленькими опуклими цятками, які утворюють два замкнені кола навколо центральної петельки (рис. 5: 35). Подібне орнаментоване дзеркало походить із катакомби 119 Дмитрієвського могильника (Плетнева 1989, рис. 52), обидва дзеркала знайдені в комплексах, датованих серединою IX ст. Схожа орнаментация є характерною для маленьких за розміром дзеркал (дзеркал-гудзиків), які утворюють таксон 31в (Албегова, Ковалевская 2015, рис. 2). Дзеркала стандартного розміру з таким орнаментом на пам'ятках Північного Кавказу не відомі. Можна припустити, що дзеркала з орнаментом у вигляді опуклих цяток навколо центральної петельки є виробом місцевих салтівських майстрів.

Окрім зазначених типів дзеркал в колекції є вироби, які не входять до застосованої класифікації. Це дзеркало з катакомби 21 ВСМ I, яке має три орнаментальні зони (рис. 3: 14). Зовнішня та середня роз'єднані концентричним колом. Основу орнаменту складають чотири дуги, які утворюють хрест. Його середня частина (внутрішня не орнаментована зона) має форму прямокутника з увігнутими сторонами. Зовнішня зона прикрашена чотирма радіальними лініями, середня — двома півдугами, розвернутими у бік центральної петельки. Дзеркало, вірогідно, слід розглядати як варіант дзеркал таксону 20. Походить воно з катакомби другої — третьої чверті IX ст., на що вказують знайдені у поховальному комплексі елементи

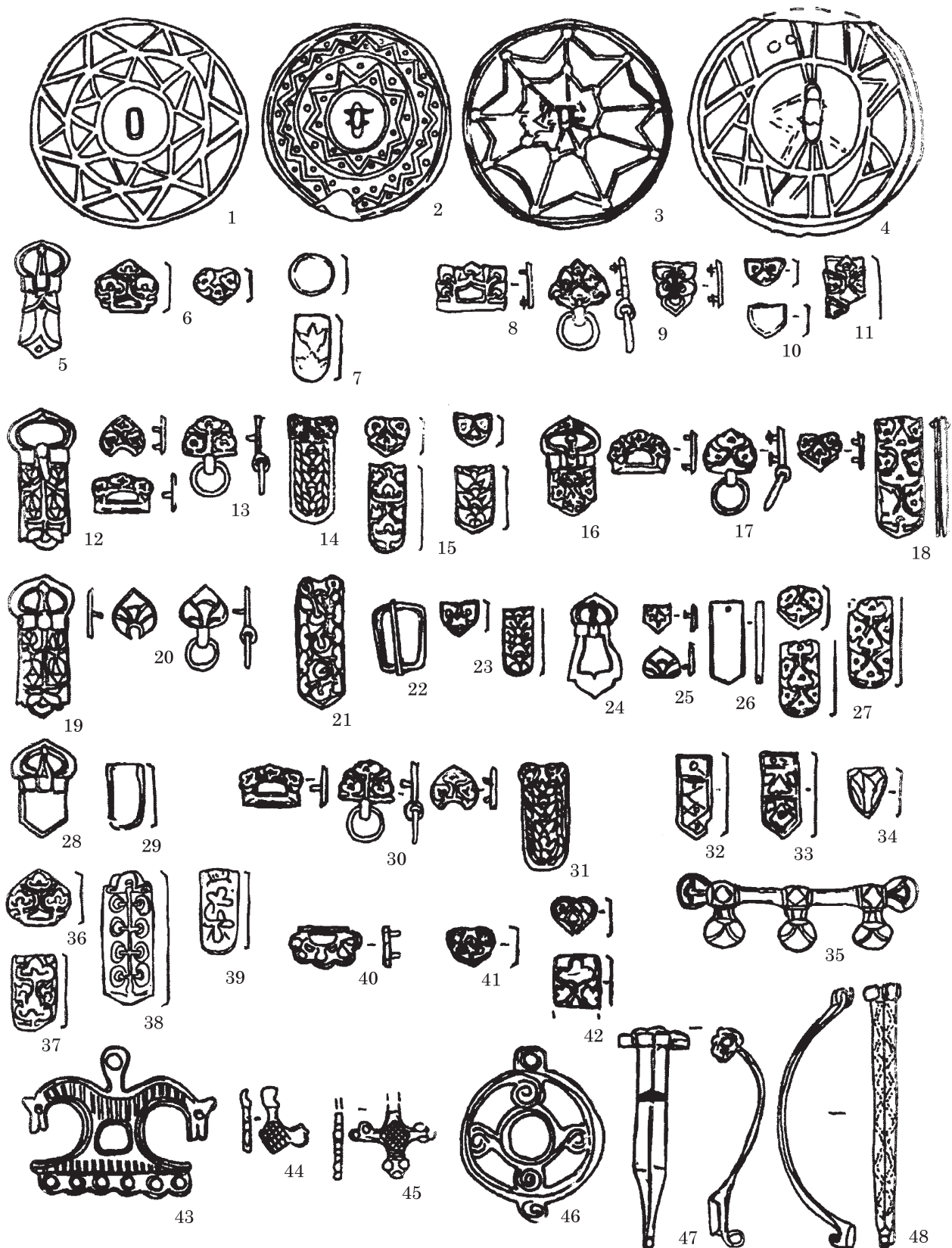

Рис. 4. Дзеркала таксону 17 і супровідні елементи вбрання: 1 — кат. 8 ВСМ IV; 2, 28, 29 — кат. 131 ВСМ IV; 3, 36—39 — кат. 1 ВСМ IV; 4, 48 — кат. 64 ВСМ I; 5—7 — кат. 7 ВСМ IV; 8—11 — кат. 67 ВСМ IV; 12—15 — кат. 78 ВСМ IV; 16—18 — кат. 133 ВСМ IV; 19—27 — кат. 132 ВСМ IV; 30, 31 — кат. 17 ВСМ III; 32—35, 47 — кат. 13 ВСМ I; 40—46 — кат. 15 ВСМ I

Fig. 4. Mirrors of taxa 17 and costume elements that accompanied them. 1 — catacomb 8 VS IV; 2, 28, 29 — catacomb 131 VS IV; 3, 36—39 — catacomb 1 VS IV; 4, 48 — catacomb 64 VS I; 5—7 — catacomb 7 VS IV; 8—11 — catacomb 67 VS IV; 12—15 — catacomb 78 VS IV; 16—18 — catacomb 133 VS IV; 19—27 — catacomb 132 VS IV; 30, 31 — catacomb 17 VS III; 32—35, 47 — catacomb 13 VS I; 40—46 — catacomb 15 VS I

Рис. 5. Дзеркала таксонів 20, 22, 23, 27, 31 і супровідні елементи вбрання: 1, 6, 7 — кат. 14 ССМ; 2, 4 — кат. 38 ВСМ І; 3, 5 — кат. 66 ВСМ І; 8 — кат. 48 ВСМ ІІІ; 9, 18—21 — кат. 107 ВСМ ІV; 10—13 — кат. 130 ВСМ ІV; 14—17 — кат. 118 ВСМ ІV; 22, 24—29 — кат. 16 ВСМ ІІІ; 23, 30—34 — кат. 119 ВСМ ІV; 35 — кат. 10 ВСМ ІІІ

Fig. 5. Mirrors of taxa 20, 22, 23, 27, 31 and costume elements that accompanied them. 1, 6, 7 — catacomb 14 Staryyi Saltiv; 2, 4 — catacomb 38 VS I; 3, 5 — catacomb 66 VS I; 8 — catacomb 48 VS III; 9, 18—21 — catacomb 107 VS IV; 10—13 — catacomb 130 VS IV; 14—17 — catacomb 118 VS IV; 22, 24—29 — catacomb 16 VS III; 23, 30—34 — catacomb 119 VS IV; 35 — catacomb 10 VS III

наборного пояса та металеві прикраси ремінців взуття (рис. 3: 32—34).

Дзеркало з катакомби 64 ВСМ І має дві орнаментальні зони, роз'єднані концентричним колом. Обидві вони прикрашені радіальними лініями, які у зовнішній зоні місцями утворюють

ломану лінію (рис. 4: 3), що нагадує орнамент на дзеркалах таксону 17. Катакомба, з якою походить це дзеркало, містить інвентар, серед якого є бронзова фібула із завитком на кінці приймача (рис. 4: 48), характерний для салтівських старожитностей середини — другої половини ІХ ст.

Рис. 6. Дзеркала з рослинним орнаментом і репліки імпортованих дзеркал, супровідні елементи вбрання: 1, 5—10 — кат. 5 ВСМ І; 2, — кат. 74 ВСМ І; 3, 13 — кат. 30 ВСМ ІV; 4, 14 — кат. 104 ВСМ ІV; 11, 12, 15, 32—36 — кат. 60 ВСМ ІІІ; 16, 26 — кат. 70 ВСМ ІІІ; 17, 27—31 — кат. 67 ВСМ ІІІ; 18, 37 — кат. 68 ВСМ ІІІ; 19, 23—25 — кат. 6 ВСМ ІІІ

Fig. 6. Mirrors with lotus-shaped ornament, replicas of imported mirrors and costume elements that accompanied them. 1, 5—10 — catacomb 5 VS I; 2, — catacomb 74 VS I; 3, 13 — catacomb 30 VS IV; 4, 14 — catacomb 104 VS IV; 11, 12, 15, 32—36 — catacomb 60 VS III; 16, 26 — catacomb 70 VS III; 17, 27—31 — catacomb 67 VS III; 18, 37 — catacomb 68 VS III; 19, 23—25 — catacomb 6 VS III

Під час досліджень Верхньосалтівського могильника були виявлені дзеркала, орнаментовані рослинним орнаментом із бутонів лотосу. Такі дзеркала походять із катакомб 5, 74, 75 ВСМ I та 30, 104 ВСМ IV (рис. 6: 1—4). Орнамент на них не рельєфний, як на розглянутих вище виробках, а прокреслений різцем, усі орнаменти різні. Дзеркала з рослинним орнаментом з квітів лотосу походять із поховальних комплексів початку IX ст. (кат. 30 ВСМ IV) — другої—третьої чверті IX ст. (кат. 5, 74, 75 ВСМ I). Датування комплексів здійснено на підставі знайдених у них елементів поясної гарнітури (рис. 3: 22—31; 6: 5—12) та підвісок-амулетів (рис. 6: 13, 14).

Із Верхньосалтівського некрополя походять ще два дзеркала з подібним рослинним орнаментом, який виконано у тій же техніці (Иченская 1982, рис. 7: 2, 3). Дзеркала з катакомб 5 та 75 ВСМ I (рис. 6: 1) мають орнамент як на дзеркалі з катакомби 56 Дмитрієвського могильника, а дзеркало з катакомби 30 ВСМ IV (рис. 6: 3) тотожне виробу з катакомби 168 Дмитрієвського некрополя (Плетнева 1989, рис. 52).

У п'яти катакомбах (60, 67, 68, 70 ВСМ I, 6 ВСМ III) знайдені вироби, які є репліками імпортованих, вірогідно китайських, дзеркал (рис. 6: 15—19). Хоча питання, де їх виготовлено, залишається відкритим, бо неякісно зроблені дзеркала використовували й у Китаї, про що свідчать численні факти їх наявності у музейних зібраннях (Тишкин, Серегин 2018, с. 132). Китайські майстри могли виготовляти неякісні дзеркала для кочівників, для яких сенс зображень на виробках був не важливим (Тишкин, Серегин 2011, с. 87). Питання про місце виготовлення цих дзеркал потребує спеціального вивчення, зокрема із застосуванням методів природничих наук. Це допоможе отримати відомості не тільки щодо складу сплаву кожного дзеркала, а й визначити прийоми, застосовані під час їх виробництва.

Три з таких дзеркал (кат. 60, 67, 70 ВСМ I) мали стандартний діаметр — 5,5—6,2 см, а два інші — 8,7 см (кат. 6 ВСМ III) та 9,5 см (кат. 68 ВСМ I). Усі вони мали «розмитий» і доволі нечіткий орнамент, що вказує на те, що ми маємо справу з копіями, зробленими не з оригіналу. На двох дзеркалах стандартного розміру (кат. 60, 70 ВСМ I) зворотний бік має дві орнаментальні зони, роз'єднані концентричним колом (рис. 6: 15, 16). В обох зонах присутній рослинний орнамент зі стеблини з загостреним листям, що звивається хвилюподібно. Від орнаменту на третьому стандартному дзеркалі (кат. 67 ВСМ I) залишилися ледь помітні контури (рис. 6: 17). Дзеркало з катакомби 68 (ВСМ I; рис. 6: 18) належить до типу так званих восьмилопатевих китайських дзеркал VII—VIII ст. (Лубо-Лесниченко 1975, с. 54—66, 60). Копією з китайського дзеркала епохи Тан (VII—IX ст.) є і дзеркало з катакомби 6 ВСМ III (рис. 6: 19), на що вказують залишки орнаменту у вигляді чотирьох сильно стилізованих фігур тварин навколо центральної

шишки-петлі, та рослинного орнаменту у зовнішній орнаментальній зоні. Це дзеркало походить із катакомби кінця VIII — початку IX ст., на що вказують знайдені у цьому ж поховальному комплексі бляшки наборного пояса та металеві прикраси ремінців взуття (рис. 6: 23—25). Інші репліки імпортованих дзеркал (кат. 60, 67, 68, 70 ВСМ I), за знайденими разом з ними металевими елементами вбрання та деталями наборного пояса (рис. 6: 26—37), входили до комплексів, датованих початком — третьою чвертю IX ст.

Вивчення дзеркал із катакомб Верхньосалтівського, Старосалтівського та Рубіжненського некрополів підтвердило, що для салтівських пам'яток другої половини VIII—IX ст. регіону характерна велика їх кількість і різноманітність (Албегова, Ковалевская 2015, с. 87). Дзеркала таксонів 1, 4, 9, 13, 22 та їх різновиди були поширені у аланського населення регіону впродовж усього часу існування салтівської культури. Вони широко представлені у аланського населення V—VIII ст. і потрапили в середині VIII ст. у басейн Сіверського Дінця разом із першими переселенцями з Північного Кавказу (Албегова, Ковалевская 2015, с. 87). Дзеркала таксонів 10а, 14б, 17в, 20д, 22в, 23б, 27, 31в і дзеркала з лотосоподібним орнаментом більш характерні для салтівських комплексів IX ст. А найпопулярнішими дзеркалами того часу є дзеркала таксону 17в, яких більше за інші види, і які трапляються на усіх поховальних пам'ятках аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури. Це підтверджує спостереження інших дослідників (Албегова, Ковалевская 2015, с. 88). Імпортовані дзеркала траплялись у населення Верхнього Салтова в незначній кількості. До того ж вони відомі лише у вигляді реплік, зроблених аж ніяк не з оригіналу. Однак усі репліки імпортованих дзеркал походять із поховальних комплексів, які належали представникам майнової верхівки салтівської громади. Загалом усі дзеркала, знайдені в катакомбних похованнях зазначених могильників, представлені таксонами, що були доволі популярними у аланського населення VIII—X ст. Подоння та Північного Кавказу.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксёнов, В. С. 1999а. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita Antiqua*, 2, с. 137-149.
- Аксёнов, В. С. 1999б. Исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1997 г. *Древности 1997—1998. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 218-220.
- Аксёнов, В. С. 2001. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология*, 1—2, с. 62-78.
- Аксёнов, В. С. 2012а. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса с Т-образными фибулами. В: Свистун, Г. Є. (ред.). *Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження*, 2. Харків: Савчук О. О., с. 10-18.

- Аксёнов, В. С. 2012b. Ранняя группа личных украшений салтовского населения Подонцовья (по материалам погребений с фибулами Нетайловского могильника). *Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 172-187.
- Аксёнов, В. С. 2016a. Подвески-амулеты в виде коней из катакомбных захоронений Верхне-Салтовского могильника: типология и хронология. *Хазарский альманах*, 14, с. 15-37.
- Аксёнов, В. С. 2016b. Катакомба 119 Верхне-Салтовского IV могильника под Харьковом. *Российская археология*, 4, с. 106-123.
- Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12, с. 25-50.
- Албегова, З. Х., Ковалевская, В. Б. 2015. Компьютерное картографирование массовых типов раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой как исторический источник (таксоны 9—17). *Историко-археологический альманах*, 13, с. 71-90.
- Атаев, Д. М. 1963. *Нагорный Дагестан в раннем средневековье (по материалам археологических раскопок в Аварии)*. Махачкала: АН СССР.
- Афанасьев, Г. Е., Рунич, А. П. 2001. *Мокрая Балка. Выпуск 1: Дневник раскопок*. Москва: Научный мир.
- Гавритухин, И. О. 2005. Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы ремённой гарнитуры). В: Петрухин, В. Я. (ред.). *Хазары*. Москва: Мосты культуры, с. 378-426.
- Гавритухин, И. О. 2010. Фибулы могильника Мамисондон в контексте кавказских находок. В: Албегова, З. Х., Верещинский-Бабайлов, Л. И. *Раннесредневековый могильник Мамасондон*. Москва: Таус, с. 410-428.
- Иченская, О. В. 1982. Орнаментация зеркал Салтовского могильника. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новые памятники древней и средневековой художественной культуры*. Киев: Наукова думка, с. 151-163.
- Кантемиров, Э. С., Дзаттиаты, Р. Г. 1995. Тарский катакомбный могильник VIII—IX вв. н. э. В: Тменов, В. Х. (ред.). *Аланы: история и культура*. Владикавказ: Северо-Осетинский институт гуманитарных исследований, с. 259-314.
- Ковалевская, В. Б. 1981. Северокавказские древности. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. Москва: Наука, с. 83-97.
- Ковалевская, В. Б. 1995. Хронология древностей северокавказских алан. В: Тменов, В. Х. (ред.). *Аланы: история и культура*. Владикавказ: Северо-Осетинский институт гуманитарных исследований, с. 123-183.
- Ковалевская, В. Б., Албегова, З. Х., Пьянков, А. В., Евсюков, А. Н. 2006. Компьютерное картографирование массовых типов раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой. В: *Археология и геоинформатика*, 3. CD-ROM. Москва: ИА РАН.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы. *Vita antiqua*, 2, с. 111-136.
- Комар, А. В. 2000. Горизонт Столбище-Старокорсунская и некоторые проблемы возникновения салтовской культуры. *Finn-Ugrica*, 1, с. 42-66.
- Комар, А. В. 2001. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа. В: Стащенко, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*. 2. Самара: СамВен, с. 103-117.
- Комар, А. В. 2018. *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. Budapest: Martin Opitz Kiado.
- Литвинский, Б. А. 1964. Зеркало в верованиях древних ферганцев. *Советская этнография*, 3, с. 97-104.
- Лубо-Лесниченко, Е. И. 1975. *Привозные зеркала Минусинской котловины. К вопросу о внешних связях древнего населения Южной Сибири*. Москва: Наука.
- Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Савенко, С. Н. 1985. Хронологические особенности зеркал X—XII вв. Центрального Предкавказья. В: Тургиев, Т. В. (ред.). *Проблемы хронологии археологических памятников Северного Кавказа*. Орджоникидзе: Северо-Осетинский государственный университет им. К. Л. Хетагурова, с. 97-109.
- Савенко, С. Н. 2017. *Характеристика социального развития аланского общества Северного Кавказа по материалам катакомбных могильников X—XII вв. н. э.* Пятигорск; Казань: Институт археологии им. А. Х. Халикова АН Республики Татарстан.
- Тишкин, А. А., Серегин, Н. Н. 2011. *Металлические зеркала как источник по древней и средневековой истории Алтая*. Барнаул: Азбука.
- Тишкин, А. А., Серегин, Н. Н. 2018. Результаты комплексного изучения металлических зеркал из средневековых памятников Алтая и южной части Верхнего Приобья. *Вестник Томского государственного университета*, 434, с. 129-136.
- Успенский, П. С., Албегова (Царикаева) З. Х.-М. 2021. *Древности Центрального Кавказа VII—XIII вв. (по материалам Даргавского могильника)*. Москва: ИА РАН.
- Хазанов, А. М. 1964. Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов. *Советская археология*, 3, с. 89-96.
- Шестопалова, Э. Ю. 2018. *Древний Дагом. По материалам археологических раскопок Дагомского катакомбного могильника V—VIII вв.* Владикавказ: Цопанова Ю. А.

REFERENCES

- Aksenov, V. S. 1999a. Starosaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita Antiqua*, 2, s. 137-149.
- Aksenov, V. S. 1999b. Issledovaniia Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika v 1997 g. *Drevnosti 1997—1998. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, s. 218-220.
- Aksenov, V. S. 2001. Rubezhanskii katakombnyi mogilnik saltovo-maiatskoi kultury na Severskom Dontse. *Donskaia arkheologiya*, 1—2, s. 62-78.
- Aksenov, V. S. 2012a. Katakombnye zakhroneniia Verkhne-Saltovskogo arkheologicheskogo kompleksa s T-obraznymi fibulami. In: Svystun, H. Ye. (red.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*, 2. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 10-18.
- Aksenov, V. S. 2012b. Ranniaia gruppa lichnykh ukrashenii saltovskogo naseleniia Podontsovia (po materialam pogrebenii s fibulami Netailovskogo mogilnika). *Drevnosti 2012. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, s. 172-187.
- Aksenov, V. S. 2016a. Podveski-amulety v vide konei iz katakombnykh zakhronenii Verkhne-Saltovskogo mogilnika: tipologiya i khronologiya. *Khazarskii almanakh*, 14, s. 15-37.
- Aksenov, V. S. 2016b. Katakomba 119 Verkhne-Saltovskogo IV mogilnika pod Kharkovom. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 106-123.
- Aksenov, V. S., Laptev, A. A. 2014. Osvoenie naseleniem Khazarskogo kaganata lesostepnogo Podontsovia: vzgliad na problemu. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12, s. 25-50.

Albegova, Z. Kh., Kovalevskaia, V. B. 2015. Kompiuternoe kartografirovaniye massovykh tipov rannesrednevekovykh metallicheskiykh zerkal s tsentralnoi petelkoi kak istoricheskii istochnik (taksony 9—17). *Istoriko-arkheologicheskii almanakh*, 13, s. 71-90.

Ataev, D. M. 1963. *Nagornyi Dagestan v rannem srednevekovye (po materialam arkheologicheskikh raskopok v Avarii)*. Makhachkala: AN SSSR.

Afanasev, G. E., Runich, A. P. 2001. *Mokraia Balka. Vypusk 1: Dnevnik raskopok*. Moscow: Nauchnyi mir.

Gavritukhin, I. O. 2005. Khronologiya epokhi stanovleniya Khazarskogo kaganata (elementy remennoi garnitury). In: Petrukhin, V. IA. (red.). *Khazary*. Moscow: Mosty kul'tury, s. 378-426.

Gavritukhin, I. O. 2010. Fibuly mogilnika Mamisonon v kontekste kavkazskikh nakhodok. In: Albegova, Z. Kh., Vereshchinskii-Babailov, L. I. *Rannesrednekovyi mogilnik Mamasonon*. Moscow: Taus, s. 410-428.

Ichenskaia, O. V. 1982. Ornamentatsiia zerkal Saltovskogo mogilnika. In: Baran, V. D. (red.). *Novye pamiatniki drevnei i srednevekovoi khudozhestvennoi kul'tury*. Kyiv: Naukova dumka, s. 151-163.

Kantemirov, E. S., Dzattiaty, R. G. 1995. Tarskii katakombnyi mogilnik VIII—IX vv. n. e. In: Tmenov, V. Kh. (red.). *Alany: istoriia i kul'tura*. Vladikavkaz: Severo-Osetinskii institut gumanitarnykh issledovaniy, s. 259-314.

Kovalevskaia, V. B. 1981. Severokavkazskie drevnosti. In: Pletneva, S. A. (red.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Arkheologiya SSSR. Moscow: Nauka, s. 83-97.

Kovalevskaia, V. B. 1995. Khronologiya drevnostei severokavkazskikh alan. In: Tmenov, V. Kh. (red.). *Alany: istoriia i kul'tura*. Vladikavkaz: Severo-Osetinskii institut gumanitarnykh issledovaniy, s. 123-183.

Kovalevskaia, V. B., Albegova, Z. Kh., Piankov, A. V., Evsiukov, A. N. 2006. Kompiuternoe kartografirovaniye massovykh tipov rannesrednevekovykh metallicheskiykh zerkal s tsentralnoi petelkoi. In: *Arkheologiya i geoinformatika*, 3. CD-ROM. Moscow: IA RAN.

Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita antiqua*, 2, s. 111-136.

Komar, A. V. 2000. Horizont Stolbishche-Starokorsunskaya i nekotorye problemy vozniknoveniya saltovskoi kul'tury. *Finnougrica*, 1, s. 42-66.

Komar, A. V. 2001. Proiskhozhdeniye poiasnykh naborov rannesaltovskogo tipa. In: Stashenkov, D. A. (red.). *Kul'tury evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysyacheletiya n. e. (iz istorii kostiama)*. 2. Samara: SamVen, s. 103-117.

Komar, A. V. 2018. *Istoriia i arkheologiya drevnykh madiar v epokhu migratsii*. Budapest: Martin Opitz Kiado.

Litvinskii, B. A. 1964. Zerkalo v verovaniakh drevnykh fergantsev. *Sovetskaia etnografiia*, 3, s. 97-104.

Lubo-Lesnichenko, E. I. 1975. *Privoznye zerkala Minusinskoi kotloviny. K voprosu o vneshnykh svyaziakh drevnego naseleniia Iuzhnoi Sibiri*. Moscow: Nauka.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slavianokhazarskom pograniiche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moscow: Nauka.

Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskoe horodyshe*. Kyiv: Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Savenko, S. N. 1985. Khronologicheskie osobennosti zerkal X—XII vv. Tsentralnogo Predkavkazia. In: Turgiev, T. V. (red.). *Problemy khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov Severnogo Kavkaza*. Ordzhonikidze: Severo-Osetinskii gosudarstvennyi universitet im. K. L. Khetagurova, s. 97-109.

Savenko, S. N. 2017. *Kharakteristika sotsialnogo razvitiia alanskogo obshchestva Severnogo Kavkaza po materialam katakombnykh mogilnikov X—XII vv. n. e.* Piatigorsk; Kazan: Institut arkheologii im. A. Kh. Khalikova AN Respubliki Tatarstan.

Tishkin, A. A., Seregin, N. N. 2011. *Metallicheskie zerkala kak istochnik po drevnei i srednevekovoi istorii Altaia*. Barnaul: Azbuka.

Tishkin, A. A., Seregin, N. N. 2018. Rezultaty kompleksnogo izucheniia metallicheskiykh zerkal iz srednevekovykh pamiatnikov Altaia i Iuzhnoi chasti Verkhnego Priobia. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 434, s. 129-136.

Uspenskii, P. S., Albegova (Tsarikaeva) Z. Kh.-M. 2021. *Drevnosti Tsentralnogo Kavkaza VII—XIII vv. (po materialam Dargavskogo mogilnika)*. Moscow: IA RAN.

Khazanov, A. M. 1964. Religiozno-magicheskoe ponimanie zerkal u sarmatov. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 89-96.

Shestopalova, E. Iu. 2018. *Drevnii Dagom. Po materialam arkheologicheskikh raskopok Dagomskogo katakombnogo mogilnika V—VIII vv.* Vladikavkaz: Tsopanova Iu. A.

V. Aksionov

EARLY MEDIEVAL MIRRORS WITH A CENTRAL LOOP FROM THE SUMTSOV KHARKIV MUSEUM OF HISTORY COLLECTION

The archaeological collection of the Sumtsov Kharkiv History Museum contains 69 mirrors with a central loop on the reverse side, which were discovered by museum expedition in 1982—2021 at the Verkhni Saltiv (VS), Staryi Saltiv (SS) and Rubizhne burial grounds. 63 mirrors were unearthed in the burial assemblages of the big Verkhni Saltiv necropolis: 26 mirrors come from 22 catacombs of the burial ground (VS 1), 14 mirrors from 12 catacombs of the third burial ground (VS III), 23 mirrors from 21 catacombs of the fourth burial ground (VS IV). One more mirror comes from the burials of the Rubizhne burial ground and 5 mirrors from the catacombs of the Verkhni Saltiv necropolis.

Most of the mirrors were found intact. Only catacombs 70 (VS 1) and 110 (VS IV) contained the mirrors that were deliberately broken in antiquity. Mirror fragments with traces of being in the fire were found in catacomb 19 of VS III. A half of mirror was found in catacomb 6 of VS III, while a whole mirror was also found in the same assemblage.

In all cases, mirrors were part of the grave goods of adult women of reproductive age. Mirrors in most cases were lying face downwards and were located not far from the head of their owner.

Mirrors from the museum's collection are quite diverse in terms of ornamental motifs on the reverse side of HX. There are mirrors in the collection, which according to the classification of V. B. Kovalevska belong to taxa 1, 4a, 4g, 4z, 9b, 10a, 13, 14b, 17v, 20d, 22v, 23b, 27, 31v. The catacomb grave goods shows that mirrors of taxa 1, 4a, 4g, 4z, 9b, 13, 22v were widespread among the Alan population throughout the entire existence of the Saltiv culture. Mirrors of taxa 10a, 14v, 17c, 20d, 22v, 23v, 27, 31v, and mirrors with lotus-shaped ornament are more typical of the Saltiv assemblages of the 1st century. At the same time, during this period the most popular the mirrors of 17b taxon were, which numerically prevail over mirrors of all other types. Imported (Chinese) mirrors in the Saltiv assemblages are represented in the form of replicas, which were made too far from the original. All replicas of imported mirrors were found in burials belonging to representatives of the social and property upper class of the Saltiv society in the region.

Keywords: Saltiv culture, mirror, catacomb, Alans.

Одержано 05.06.2024

АКСЬОНОВ Віктор, кандидат історичних наук, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.

AKSIONOV Viktor, Ph. D. in history M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0648-0696,
e-mail: aksyonovvictor@gmail.com.

В. Колода

САЛТІВСЬКА КЕРАМІКА СЕЛИЩА МОХНАЧ ІІ

Одним із найкраще досліджених мікрорегіонів лісостепової зони Хозарського каганату є городище в с. Мохнач Слобожанської територіальної громади сучасного Чугуївського району Харківської області. Серед 21 відомого навколо нього селищ, найпівнічніше розташовано селище Мохнач ІІ. Воно є найбільш дослідженим серед усіх поселень-сателітів. Робота присвячена аналізу керамічного посуду салтівської культури (середина VIII — середина X ст.), котрі превалюють серед означеної категорії знахідок. Обробка керамічної колекції охоплює аналіз форм, орнаменталізації, об'ємів, призначення та розподіл у просторі культурного шару.

Ключові слова: раннє середньовіччя, Хозарський каганат, салтівська археологічна культура, салтівська культурно-історична спільність, керамічний посуд.

Вступ. Селище Мохнач ІІ¹, відкрите 2008 р., входить до округи городища в с. Мохнач Харківської області та є найпівнічнішим його поселенням-сателітом (рис. 1: 1). Його неодноразово (2009, 2011, 2014 рр.) розкопувала Середньовічна експедиція Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди на чолі з В. В. Колодою (2009; 2011, с. 4—29; Колода, Свистун 2014, с. 31—45). Загалом вивчено орієнтовно 4000 м². Найбільшим є розкоп 1 у південно-західній частині поселення, де досліджено суцільну площу 3848 м² (рис. 1: 2). Розкоп 2 складав лише 84 м², також пройдено кілька пошукових шурфів для пла-

нування робіт і з'ясування меж пам'ятки. Необхідно наголосити, що значні складнощі під час дослідження були пов'язані не тільки із вирощеного тут захаращеного підліском та кущами природного листяного лісу, котрий нараховує не один десяток років, а й наявність німецьких бліндажів, вогньових точок і ходів сполучення часів Другої світової війни.

Матеріали цієї пам'ятки неодноразово привертати увагу дослідників. Окрім інформаційних повідомлень і тез конференцій, деякі групи археологічних джерел проаналізовано у підсумкових монографіях щодо розвитку сільського господарства ранньосередньовічного населення Східної Європи (Горбаненко, Колода 2013, с. 67, 76—115, 190—191; Колода, Горбаненко 2018, с. 61—63, 67—122; Koloda, Gorbanenko 2020, р. 40—42, 46—83) і у спеціалізованих археологічних дослідженнях. Останні присвячені певним питанням розвитку цієї пам'ятки під час існування тут населення салтівської культурно-історичної спільності, зокрема розвитку ремесла (Колода, Колода 2009; Колода 2016b; 2017), організації житлового простору в межах поселення (Колода 2021) та аналізу житлово-господарських комплексів (Колода 2015; 2016c). На жаль, керамічне виробництво як напрям діяльності ранньосередньовічного населення у часи Хозарського каганату досі залишався, практично поза увагою науковців². Все це робить запропоновану роботу актуальною. Важливості їй додає той факт, що кераміка (від часів її появи) практично завжди слугує основним культурно-хронологічним показником стародавніх племен, пам'яток і комплексів. У

1. Від 1950-х рр., з часів відкриття першого поселення в околицях городища в с. Мохнач, Б. О. Рибаків запропонував нумерувати селища за кириличною абеткою. Це триває донині. У деяких публікаціях (не з вини авторів) літеру «ІІ» (*ne*) замінено на римську цифру ІІ.

© В. КОЛОДА, 2024

2. Єдина робота щодо кераміки присвячена добі пізньої бронзи (Корохіна, Колода 2019).

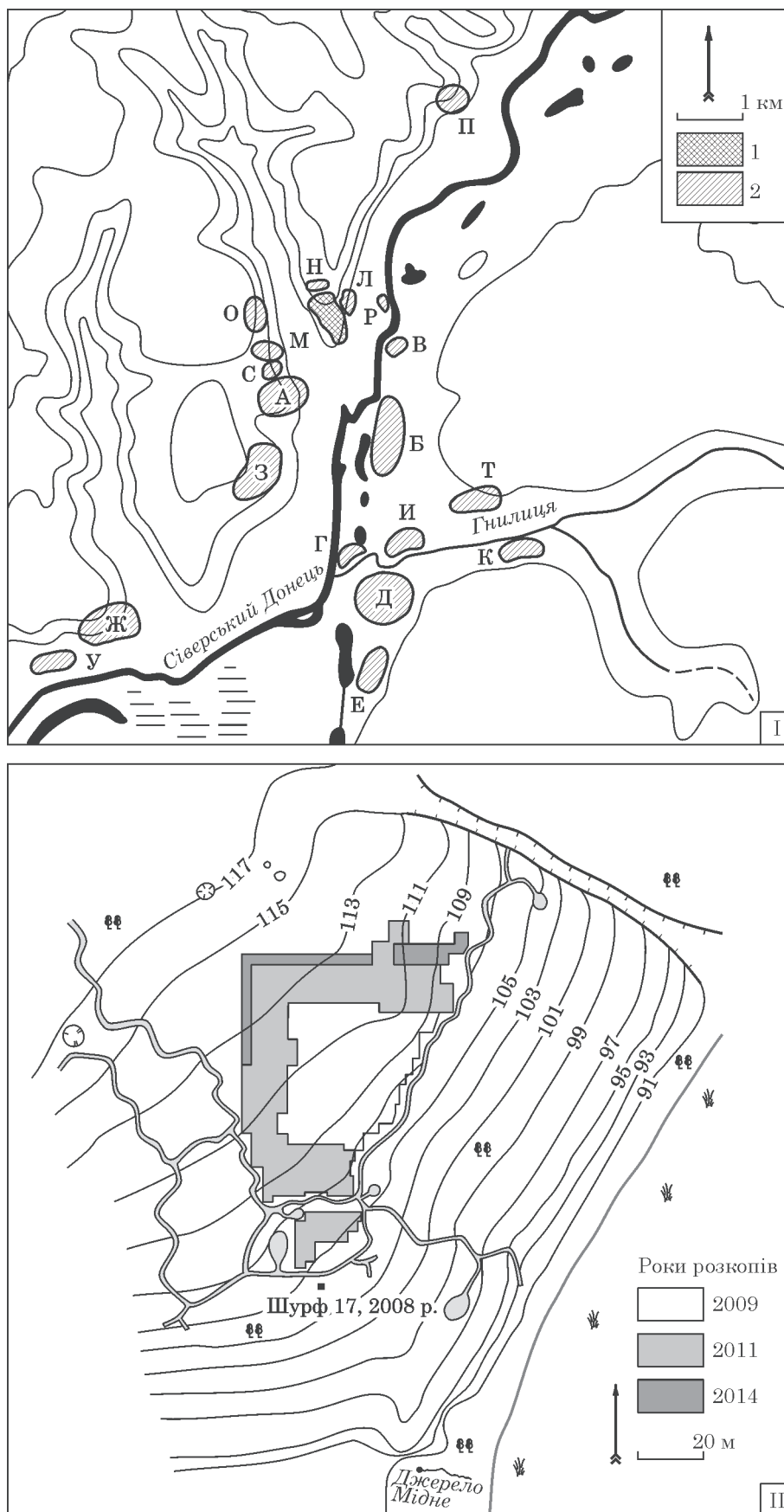

Рис. 1. Селище Мохнач II: I — селища навколо городища Мохнач; II — розкоп 1 на селищі. **Умовні позначення:** 1 — городище Мохнач; 2 — селища

Fig. 1. Mokhnach II settlement: I — settlements around Mokhnach hillfort; II — Excavation area 1 on the settlement. **Map key:** 1 — Mokhnach hillfort; 2 — settlements

Таблиця 1. Невзятий керамічний матеріал з розкопів на селищі Мохнач II
Table 1. Unregistered ceramic material from excavations on Mokhnach II settlement

Культура / категорія	Розкоп 1 (3848 м²)				Розкоп 2 (84 м²)	Разом	Кількість комплексів
	Глибина, см						
	20	40	60	80	20		
Зрубна	318	360	56	9	—	743	2, р. 1
Пеньківська	34	20	19	—	—	73	—
Салтівська / амфори	356	156	—	—	9	521	+
Салтівська / тарна	11	4	—	—	—	15	+
Салтівська / кухонна	2330	408	6	2	42	2788	+
Салтівська / столова	2605	736	1	—	—	3342	+
Новий час	276	73	4	—	—	353	1, р. 1
Разом	5930	1757	86	11	51	7835	—

Салтівська культура — 38 комплексів: 36 — на розкопі 1; 2 — на розкопі 2. Докладніше див. Колода 2021.

Saltiv culture — 38 sites: 36 — at the exavation 1; 2 — at the excavation 2. For more details, please view Koloda 2021.

ній відображається технологічний рівень суспільства з його ресурсною базою, а через форми та орнамент — його естетичні вподобання. Розвиненість форм і категорій керамічного посуду може свідчити про рівень розвитку господарства і зручність влаштування хатнього життя. До того ж, у кераміці доволі часто проявляються міжетнічні контакти і культурні взаємовпливи.

Результати та їх обговорення. На поселенні Мохнач II виявлено керамічні рештки кількох археологічних культур, належних до різних епох: неоліту — єдиний фрагмент посудини *культури ямково-гребінцевої* кераміки IV тис. н. е. (Корохіна, Колода 2019, с. 167); розвиненого етапу *зрубної культури* бронзового віку — XVII—XVI ст. до н. е., що доповнені двома господарськими ямами (Корохіна, Колода 2019, с. 173), раннього середньовіччя та нового часу. Ранньосередньовічна група охоплює кераміку *пеньківської* (VI — перша половина VIII ст.)³ та *салтівської культур* (середина VIII — середина X ст.). Є тут і *слобожанська кераміка* (XVIII—XIX ст.)⁴. Найяскравішим, хоча і не абсолютним, показником частки

салтівського керамічного посуду на селищі Мохнач II є його кількість у невзятому до музейного зберігання матеріалі (табл. 1). Для цієї пам'ятки вона становить 85,08 % (загалом 6666 фрагментів). Далі мова йтиме лише про салтівську групу решток.

Про частково місцеве створення частки керамічного посуду свідчать дві виявлені ями для гомогенізації глини (Колода 2016с, с. 51). Вони були невеликі за обсягом та розташовані у різних садибах (Колода 2021, с. 136—138, табл. 1). Для створення виявленого на поселенні посуду майстри використовували як «швидке» гончарне коло з традиційним ножним приводом, так і «повільне» коло (обертовий столик). Про останнє свідчать невеликі, зокрема столові, посудини із товщиною черепка ≈ 1 см та слідами загладжування жмутком трави із внутрішнього боку тіла, хоча якість тіста і випалу, правильні пропорції тіла не поступаються безсумнівно гончарним виробам. Все це свідчить, вірогідно, про обмежений (домашній) характер гончарного виробництва на самому поселенні за панівного становища високоякісного привізного посуду. Його постачання відбувалось із причорноморських територій (принаймні амфори, гідрії) та сусідніх гончарних центрів лісостепової території Хозарського каганату, зокрема з городища Мохнач, де виявлено садибу гончара із гончарним горном (Колода 2010).

Увесь виявлений посуд населення салтівської культурно-історичної спільності (далі — СКІС) традиційно за призначенням можна розділити на три групи: тарний, кухонний і столовий (Плетнева 1967, с. 103—134). Ці групи співвідносяться у відсотках як 8,04 : 41,82 : 50,14. Також зазначимо, що за роки розкопок на селищі виявлено 25 розвалів салтівських посудин різно-

3. Хронологія пеньківських старожитностей не входить до завдань цієї роботи. Але, як показує піввікова практика польових досліджень лісостепової зони Сіверського Дінця і Осколу, пеньківські пам'ятки доживають тут до середини VIII ст. і є однією зі складових салтівської археологічної культури. У селищі Мохнач II пеньківська кераміка в незначній кількості фіксується лише на обмеженій площі найпівденнішої частини розкопу 1; комплекс цієї культури не виявлено.

4. Новий час представлений однією господарською спорудою у південній частині того ж розкопу; він містить і певну кількість фрагментів гончарного посуду, котрі подекуди траплялись нам у всьому розкопі.

Таблиця 2. Зведена таблиця ймовірних обсягів посудин з селища Мохнач II
Table 2. Summary table of probable amount of vessels from Mokhnach II settlement

Група	Категорія	Зображення	Обсяг, л	Номер, польовий опис
Тарний посуд	Амфора	Рис. 2: 1	20,5	18
		Рис. 2: 2	9,2	340
	Гідрія Великий парадний піфос	Рис. 2: 3	17	355
		Рис. 3: 1	12,6	53/78
		Рис. 3: 2	10,7	121
		Рис. 3: 3	9,2	318
		Рис. 3: 4	9,5	215
		Рис. 3: 5	≈17,5	280
		Рис. 3: 6	22,6	361/370
		Рис. 3: 7	23,4	477
		Рис. 3: 8	11,4	342
Кухонний посуд	Горщик	Рис. 4: 2	2,5	220
		Рис. 4: 3	1,8	442
		Рис. 4: 4	>0,58	445 *
		Рис. 4: 6	>0,58	74
		Рис. 4: 7	≈2	205
Столовий посуд	Глечик	Рис. 6: 1	>1л	281
		Рис. 6: 7	0,6л	278
		Рис. 7: 1	>2,5	54
	Кухоль	Рис. 7: 2	>2	363
		Рис. 7: 5	≈2	529
		Рис. 7: 3	>1	531
	Горщик / сільниця	Рис. 6: 6	≈0,5	276
		Рис. 4: 5	≥0,5	445 *
	Культова посудина	Рис. 8: 1	≥0,3 + 0,3	232

* Під час польових досліджень під 445 взято скупчення фрагментів як від одного горщика, під час камеральної роботи в умовах лабораторії виявлено, що це рештки двох посудин.

* In the process of the field research, the accumulation of fragments that seemed to belong to the same pot was taken under N 445; however, during cameral work in laboratory conditions, they occurred to be from two different vessels.

го ступеня збереженості⁵. Це допомогло в більшості випадків реконструювати їхній зовнішній вигляд: реставрувати в натурі або відновити графічно (переважно). Завдяки цьому ми пропонуємо і обчислення їхніх «робочих» обсягів — від дна до шийки (у гідрій і глеків — до нижнього краю горловини). Для цих розрахунків ми використали математичні формули обчислення суми обсягів двох усічених конусів (від дна до найширшого перетину і від цього перетину до шийки / нижнього краю горловини). Для визначення обсягу деяких посудин використано формули розрахунку кулі або циліндру. Всі отримані дані зведені у табл. 2.

Перейдемо до розгляду категорій посуду по групах.

Тарний посуд. Ця група представлена такими категоріями посуду: амфори, великі тарні піфоси, гідрії, баклаги, великі парадні піфоси

(обсягом ≈10 л і більше). Зазначимо, що беззаперечно відносити всі сіро- та чорнолощені або бежеві піфоси до парадного столового посуду навряд чи правильно. Сосуди такого великого обсягу важко уявити як одиницю столового набору. Скоріш за все, їх використовували для збереження питної води або зерна, крупи чи борошна безпосередньо у житлі, де вони відігравали роль частини інтер'єру. Їхня орнаментация (лощиння, канелюри) докорінно відрізняється від горизонтально прокреслених по тулубу прямих чи хвилястих ліній кухонних горщиків (чи горизонтально і вертикально / навкоси прокреслених ліній у тарних піфосів), чим зближає їх із парадним престижним посудом. Таке ж значення могли мати і великі (10 л та більше) глеку та горщики, котрі поки не виявлені серед матеріалів цього поселення, але добре відомі на інших пам'ятках, зокрема у Верхньому Салтові (Колода 2016а, с. 115—119, табл. 1).

Амфори. Серед зафіксованих, але не взятих до колекції керамічних фрагментів салтівського часу, амфорний матеріал становить 7,8 %. Цей

5. Ще один розвал (530 за польовим описом розкопу 1) із фарбовим орнаментом і петлею / вушком належить до нового часу.

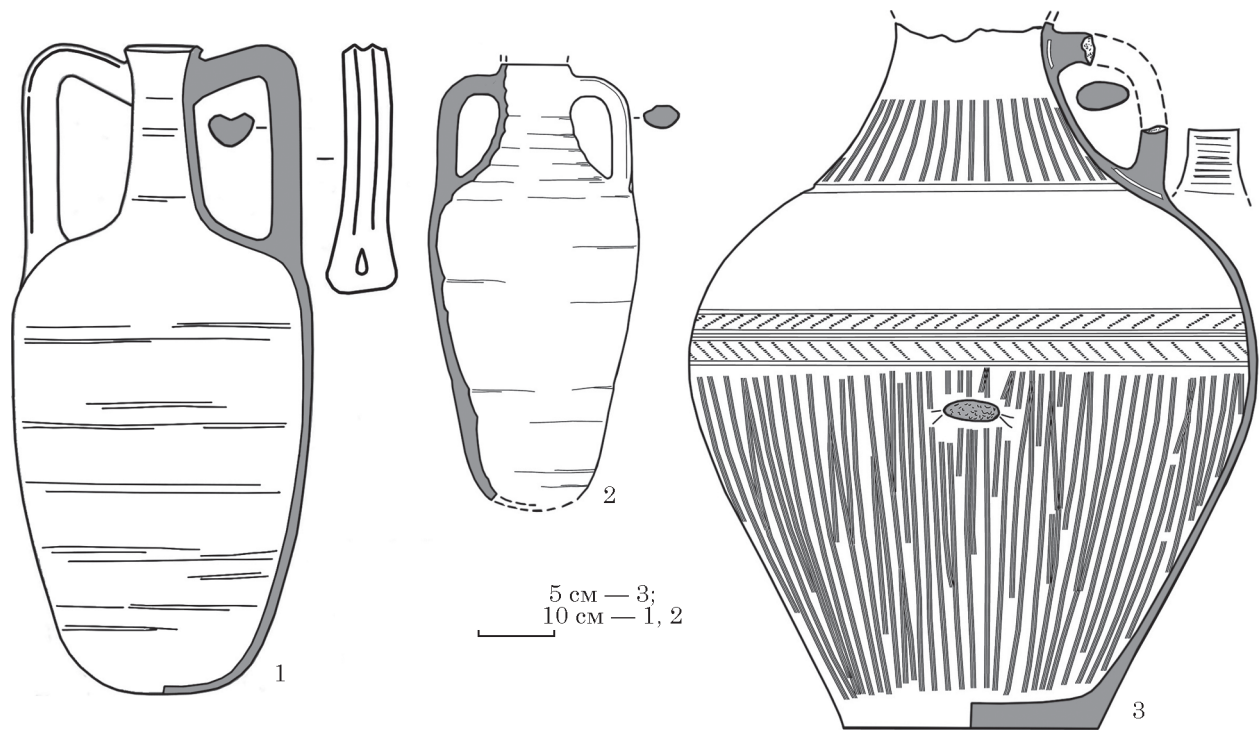

Рис. 2. Тарний посуд: 1, 2 — амфори; 3 — гідрія
Fig. 2. Tare utensils: 1, 2 — amphorae; 3 — hydria

посуд створювали із якісного щільного тіста, він має рівномірний випал здебільшого теракотового кольору з обох боків черепка та (у більшості випадків) в перетині. Це були вироби майстерень Причорномор'я — Приазов'я. Практично всі вони належать до так званих округлодонних «гофрованих» виробів, але ступінь гофрованості різний: від чітко помітних до ледь виражених смуг. Серед цієї категорії матеріалу в розкопі 1 виявлено три розвали амфор. Одна з них, що мала сірий колір (307 за польовим описом розкопу 1) не підлягала реставрації. Дві інші відновлені (рис. 2: 1, 2). Обсяг їх різний: 9,2 та 20,5 л (табл. 2). Цей різновид тарного посуду використовували переважно для перевезення та зберігання рідини.

Великі тарні піфоси. Привертає увагу той факт, що рештки традиційних для інших пам'яток СКІС товстостінних (>1 см) тарних піфосів мало представлені у видобутому матеріалі. Їхня загальна кількість лише 2,8 % від виявленої і не взятої до колекції тарної кераміки (табл. 1). Знайдені були лише стінки товщиною 1,5—2,5 см без морфологічних ознак чи орнаменту. Невеликою кількістю уламків товстих стінок із додаванням грубого шамоту вони представлені лише у комплексі 28, котрий за призначенням інтерпретований як комора для зберігання харчових (передовсім зернових) запасів. Це свідчить, що для збереження збіжжя та інших твердих продуктів мешканці поселення використовували м'яку тару (Горбаненко, Колода 2013, с. 97—98; Колода, Горбаненко 2018, с. 92—93), що підтверджено і етнографічним матеріалом (аж до сучасності).

Гідрії представлені на поселенні єдиним придатним для графічного відновлення екземпляром (рис. 2: 3). Хоча не виключено, що серед уламків, котрі ми віднесли до столового посуду, могли траплятись і фрагменти інших гідрій. Особливістю цього посуду є наявність трьох вертикальних ручок: дві в місці найбільшого діаметру — для перенесення тари, одна — поблизу горловини (для зручності наливання у менші ємкості). Наш сіроглиняний екземпляр мав багатий графічно-лощений орнамент. Він складався з вертикально лощених смуг по шийці та нижній частині тулуба, а також горизонтально нанесених канелюрів, котрі в центральній частині доповнені рядами відбитків гребінцевого штампавкосу. Верхня ручка теж прикрашена горизонтально лощеними лініями. Обчислений обсяг становив 17 л. Сама назва категорії цього посуду вказує на його використання для збереження води.

Великі парадні піфоси. Це вісім посудин, що представлені фактично не повними (не повністю відновленими) тілами, котрі, однак, дають можливість їх впевнено реконструювати графічно (рис. 3). Їхній обсяг становить 9,2—23,4 л (табл. 2), що виключає їх із групи столового посуду і дає підстави віднести до тарної групи.

Вони створені з якісного, добре відмученого тіста з невеликою кількістю дрібних домішок і якісним випалом тонкого черепка переважно бежевого або сіро-бежевого кольору. Їхня поверхня не має кіптяви або інших слідів впливу вогню. Вона добре заглажена, лише в одному випадку фасуються «треки» — сліди від викришування

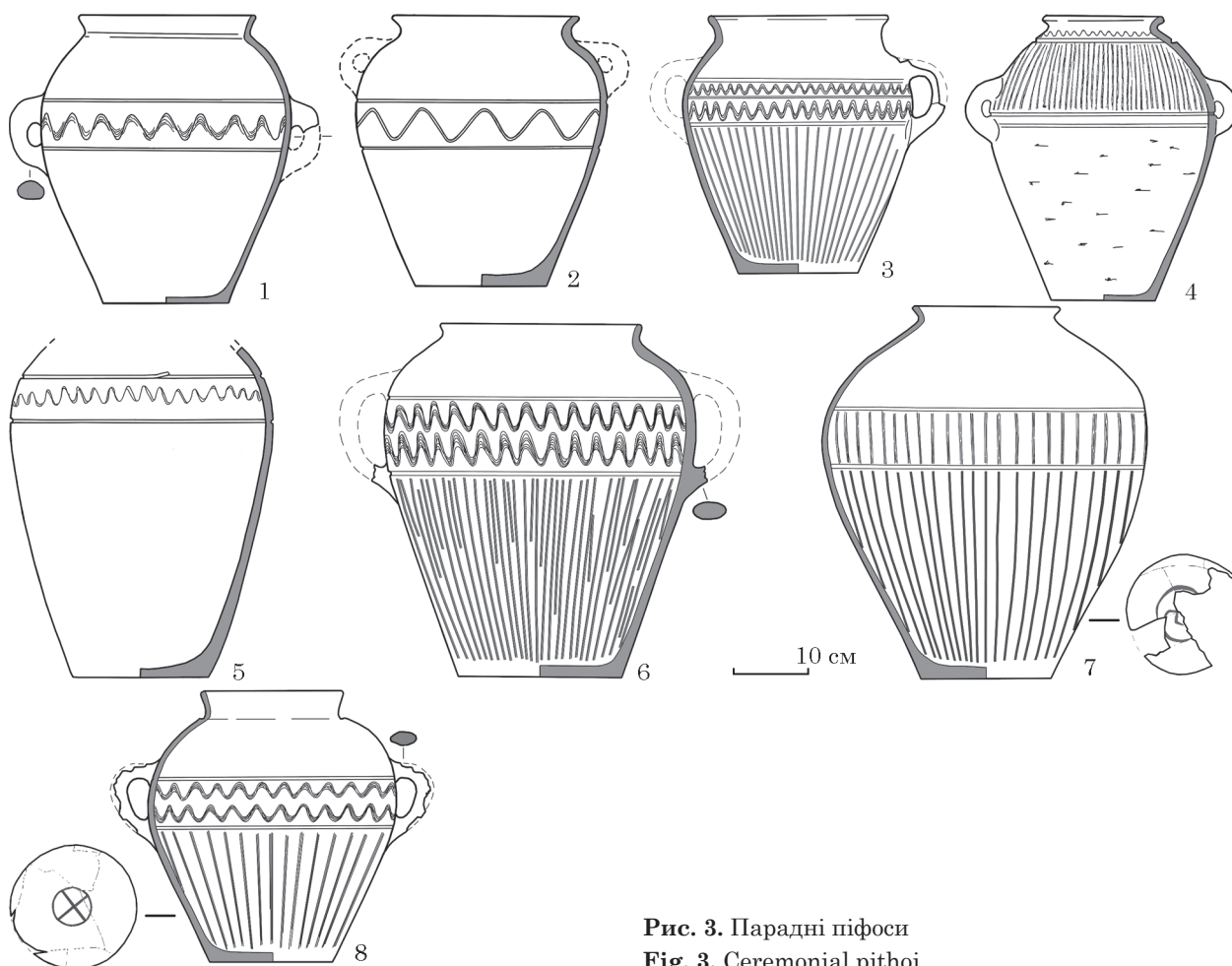

Рис. 3. Парадні піфоси
Fig. 3. Ceremonial pithoi

дрібних часточок шамоту під час остаточного формування тіла на швидкому гончарному колі (рис. 3: 4). На більшості з них зафіксовані по дві вертикальні ручки біля найширшої частини (рис. 3: 1—4, 6, 8). На двох є «клейма» на денцях: «хрест в колі» (рис. 3: 8) — один із найпоширеніших різновидів «клейма», а також «свастика в колі» (рис. 3: 7) — трапляється нечасто. Серед орнаментальних мотивів є графічні і лощіння в різних комбінаціях. Перша група представлена горизонтальними канелюрами, що зафіксовані на всіх виробах цієї категорії, та горизонтально прокресленими хвилястими лініями між канелюрами (рис. 3: 1—3, 5, 6, 8) або по шийці (рис. 3: 4). Для нанесення таких ліній використовували одинокі вістря / паличку (рис. 3: 2, 4, 5) або 3—5-зубчастий штамп (рис. 3: 1, 3, 6, 8). Лощіння було простим: неширокими мало упорядкованими вертикальними смугами / лініями. Ними покривали верхню (рис. 3: 4), середню (рис. 3: 7) або, найчастіше, нижню частину тулуба (рис. 3: 3, 6—8).

Аналогії більшості цих посудин (тісто, форма, орнамент) широко відомі на пам'ятках СКІС, наприклад на селищі у Верхньому Салтові (Колода 2016а, рис. 4: 2, 4, 6). Такі посудини виконували не тільки роль хатнього тарного посуду для збереження питної води або першочергового запасу зер-

на / крупи / борошна, а й були частиною інтер'єру житла, прикрашаючи побут господарів.

Баклаги. Їхні рештки в невеликій кількості знайдені в розкопі 1 (297, 298, 302, 311 — за польовим описом) та розкопі 2 (6, 7). Не виключено, що деякі їхні дрібні уламки були занесені до решток амфорних фрагментів. Це були невеличкі посудини ємкістю 1—3 л для збереження рідини (вина чи води) під час кінних подорожей. За етнографічними даними, їх найчастіше прив'язували до сидла або зберігали у сумці, прикріплений до сидла.

Кухонний посуд. Ця група представлена горщиками, глечиками та їхніми фрагментами (рис. 4: 5).

Горщики. Ця категорія складає майже 42 % від не взятих до колекції і обчислених фрагментів, серед яких виділяють кілька розвалів від умовно цілих форм. Принаймні збереженість дає змогу відновити їх графічно (окрім одного випадку — 144 за описом розкопу 1). Саме на прикладі горщиків можна стверджувати про місцеве керамічне виробництво за допомогою «обертового» столика (повільного гончарного кола). Вироби, створені у такий спосіб, більш товстостінні, приземкуваті, в їхньому тісті прослідковується шамот середнього розміру (із гранню зерна до 5—7 мм), котрий створює

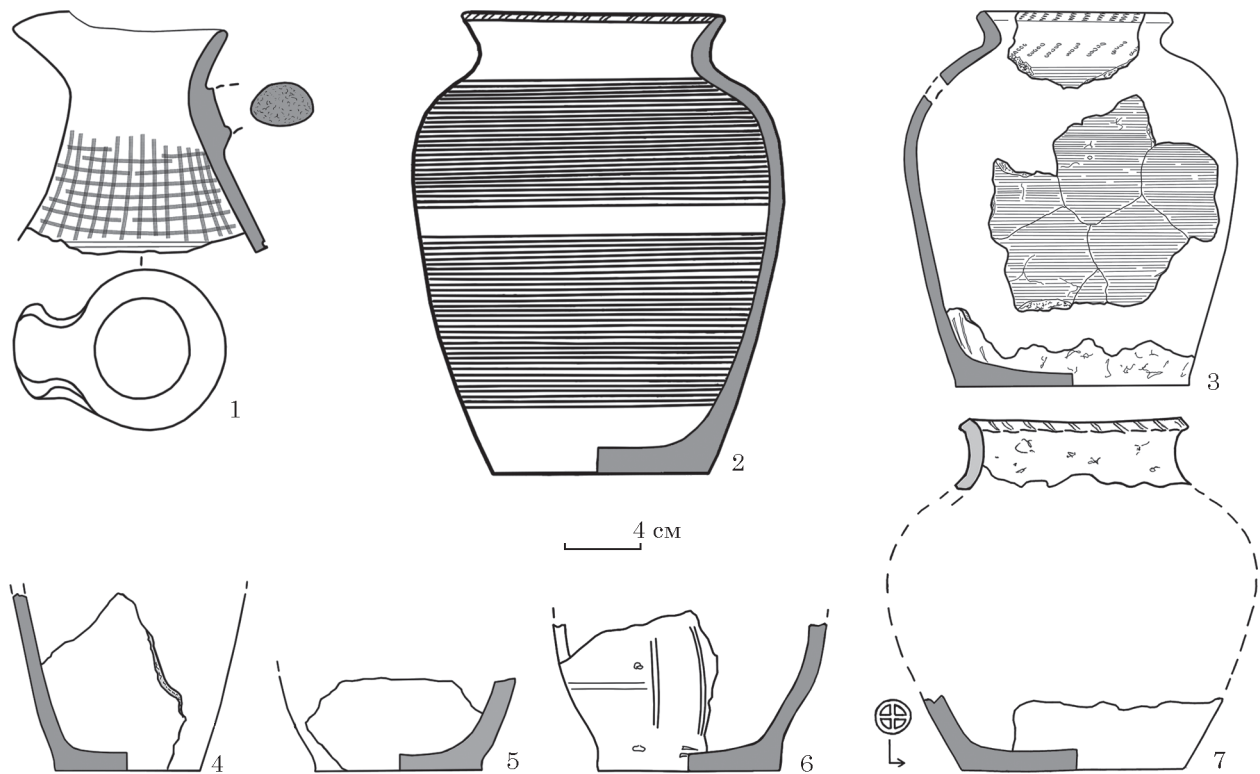

Рис. 4. Кухонний посуд: 1 — глек (?); 2—7 — горщики
Fig. 4. Cooking utensils: 1 — jug (?); 2—7 — pots

перехату поверхню (рис. 4: 3, 6, 7; 5: 1, 2, 12). Більшість горщиків створені із якіснішого однорідного тіста щільного замісу із додаванням піску та дрібного шамоту (тут розмір зерна не перевищує в перетині 3—4 мм). Випал посудин різної якості, але завжди на зламі середня частина темніша за колір поверхонь. Це, за власним досвідом, є традиційним для салтівських горщиків, що свідчить про нижчу температуру випалу, аніж під час виготовлення амфор, великих парадних піфосів або столового посуду. Більшість горщиків та їхніх уламків свідчать про перебування їх на вогні: кіптява, підпалини, а в деяких випадках — і перепалення.

Менша частина цих посудин не була прикрашена (рис. 4: 4, 5), але більшість мала традиційну орнаментацию по тулубу та краю вінця. Найчастіше зафіксовано такі елементи традиційної салтівської орнаментации тулуба: горизонтальні прямі або хвилясті лінії, нанесені загостреною паличкою / щепкою або гребінцевим штампом із різною кількістю зубців (найчастіше 3—5). Прямі горизонтальні лінії могли покривати практично все тіло посудини або лише плечики (рис. 4: 2, 3; 5: 1, 4, 8). Горизонтальні хвилясті лінії, додані до прямих, створювали певне різноманіття візерунку (рис. 5: 2, 8, 11). По плечиках горщиків можна спостерігати й відбитки гребінцевого штампа: частіше — упорядкованими рядами (рис. 4: 3; 5: 7, 9), рідше — хаотично (рис. 5: 5). Значно рідше тіло горщиків прикрашали групами паралельних прямих ліній, котрі перетинались навкосячи майже перпендикулярно (рис. 5: 3, 12). Такий

різновид орнаментации широко представлений на грубошамотних товстостінних тарних піфосах, а для кухонного посуду не є властивим. Можливо, виробник хотів цим підкреслити сферу майбутнього використання цієї посудини?

Також зафіксовані фрагменти горщиків із оригінальним орнаментом: використання зворотних (спрямованих догори) фестонів, нанесених на прямі горизонтальні лінії (рис. 5: 6, 13). В одному випадку це доповнено додатковим нанесенням поодиноких коротких вертикальних ліній (рис. 5: 13). Ще одним унікальним артефактом колекції можна визнати фрагмент плечика, прикрашеного ярусами горизонтальних прямих і хвилястих ліній, між якими є вертикальні відбитки п'ятизубчатого штампа з ледь нанесеними хвилястими завитками (рис. 5: 15). Ще одним незвичайним фрагментом є уламок стінки горщика, суцільно прикрашений прямими та дугоподібними лініями, створеними багатозубчастим штампом (рис. 5: 14). Аналогії описаним вище оригінальним орнаментам на горщиках серед кухонної кераміки СКІС нам поки не відомі. Не виключено, що тут проявилась якась фантазія, або власні пошуки новизни в орнаментации. Нижня частина ще одного горщика, створеного явно за допомогою повільного гончарного кола, була прикрашена двома вертикальними і однією горизонтальною неупорядкованими лініями (рис. 4: 6), котрі взагалі не створюють орнаменту (періодична, упорядкована повторювальність окремих елементів). Його виготовлено явно не професійно, а як хатній виріб.

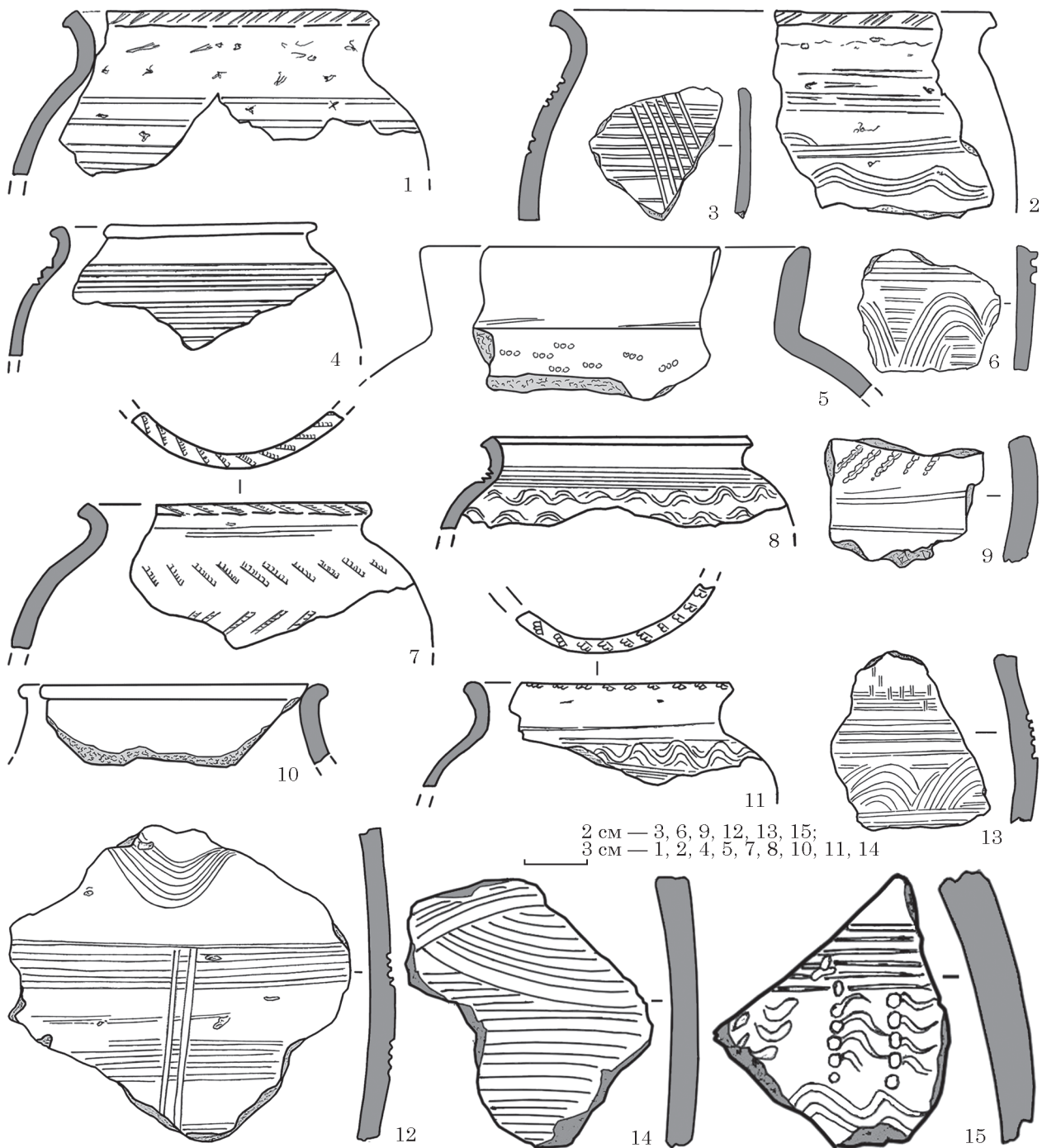

Рис. 5. Фрагменти кухонних горщиків
Fig. 5. Fragments of cooking pots

Край вінця горщика міг бути прикрашений одинарними або подвійними відбитками палички (рис. 4: 2, 7; 5: 1, 2) чи-то гребінцевого штампа (рис. 4: 3; 5: 7, 11), нанесеними навкося. Частина вінець не орнаментована (рис. 5: 4, 5, 8, 10).

Більшість горщиків дійшли до нас лише у вигляді фрагментів, однак отримані обсяги відновлених форм вельми показові (табл. 2) і становлять 1,8—2,5 л (рис. 4: 2, 3, 7). Неповні форми (рис. 4: 4, 6), скоріш за все, наближаються до 1 л. Такий обсяг кухонного горщика свідчить

про те, що в ньому могли готувати їжу лише на одне вживання для малої родини, яка не перевищувала 4—6 осіб (Колода 2001, с. 225). І це сповна корелює із корисним обсягом житлових споруд на поселенні (Колода 2021). Додаємо, що на денці одного з виробів (рис. 4: 7) виявлене традиційне клеймо — «хрест у колі».

Глечики. Зазвичай ця категорія виробів властива групі столового посуду, але розміри знайденого фрагмента чорнолощеного глека є підставою віднести його, принаймні, до групи кухонного посуду (рис. 4: 1). В нього чітко

виділений злив, наявні рештки вертикальної ручки; по низу шийки є канелюра, над нею лощінням нанесена орнаментальна сітка з перехресних під прямим кутом нешироких лощених смуг. Знахідки кухонних і тарних глечиків обсягом до 10 л відомі на пам'ятках лісостепової зони Хозарського каганату, зокрема, на селищі Верхній Салтів (Колода 2016а, с. 117, рис. 4: 1), на сусідньому городищі Мохнач (Колода 2006, с. 33, рис. 52: 2; Колода, Квитковський 2008, с. 47—49, рис. 107).

Столовий посуд. Згідно зі статистичними обчисленнями не взятого до колекції керамічного матеріалу, фрагменти столового посуду становлять понад 50 % відсотків, що не є характерним для поселень СКІС. Скоріш за все, це (а також значна кількість парадних піфосів) свідчить про певний рівень статків мешканців цього поселення, а також особливе (більше) значення цього поселення у мікрореєоні з центром на городищі Мохнач у часи Хозарського каганату. Столовий посуд тут представлений такими категоріями: глечики, кухлі, кубушки,

горщики, горщики-вази. До цієї ж групи ми зараховуємо й обрядову посудину із двома емностями. Більшість їх використовували для споживання напоїв. Всі вироби виготовлені із якісного, тонко відмученого дрібнодисперсного тіста, без видимих домішок. Вони мають добре заглажену зовнішню поверхню, часто — із лощінням; якісно випалені (колір черепка на поверхнях і в перетині — практично однаковий: переважно чорний або відтінки сірого, зрідка бежевий або сіро-бежевий). Це, безсумнівно, продукція професійних гончарів.

Глечики. Їхні уламки в культурному шарі поселення є переважно фрагментами зливів по краю вінця та уламками видовжених ручок із лощінням або відповідними (широкими) профілями придонних частин. Окрім згаданих фрагментів виявлено і два розвали глечиків. Один із них (21 за польовим описом розкопу 1) з орнаментом у вигляді двох горизонтальних хвилястих ліній по плечу не піддавався реконструкції. Інший зберігся значною мірою — верхня частина тулуба (рис. 6: 1). Його обсяг

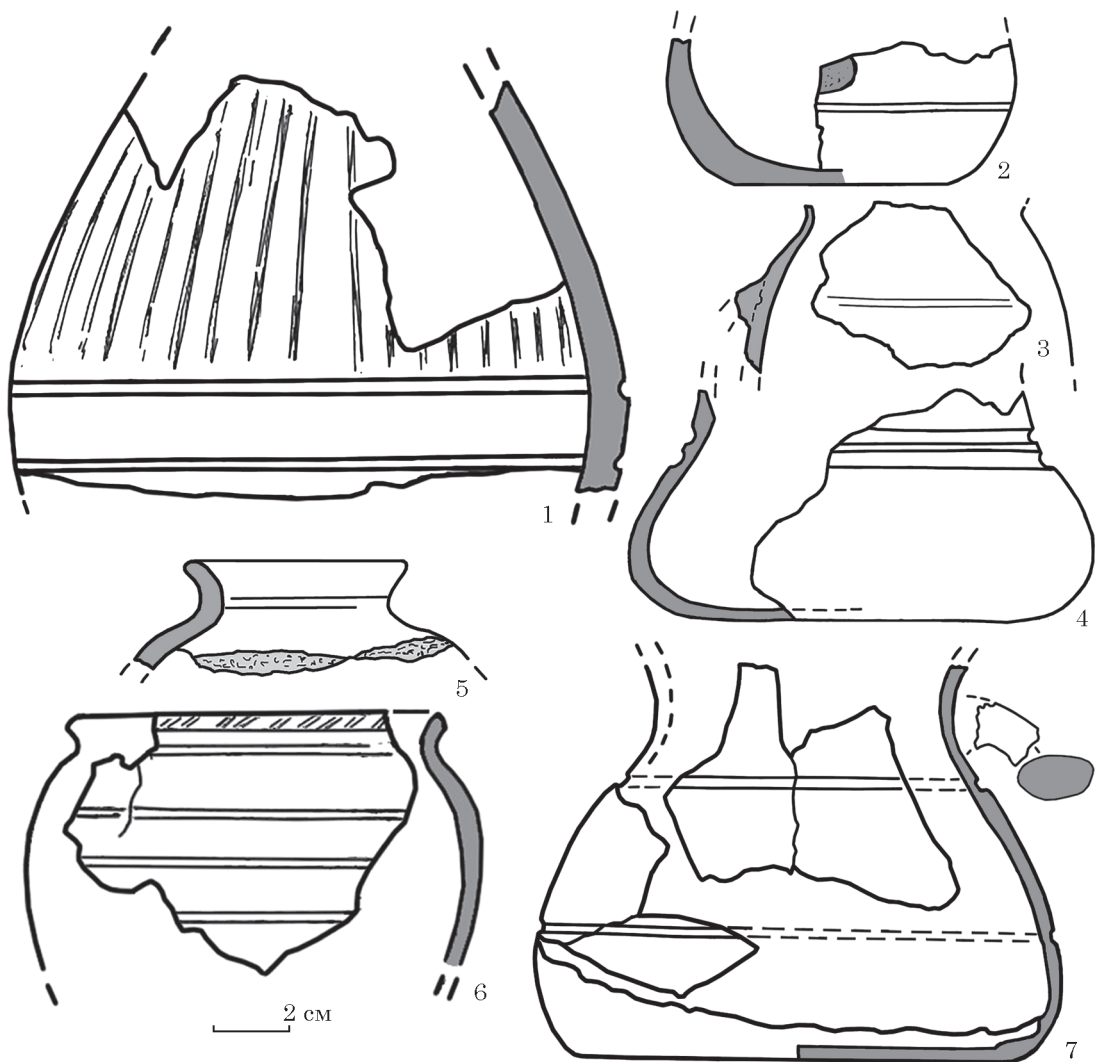

Рис. 6. Столовий посуд: 1 — глечик; 2—4, 7 — кухлі; 5 — кубушка; 6 — горщик
Fig. 6. Tableware: 1 — jar; 2—4, 7 — mugs; 5 — kubyshka; 6 — pot

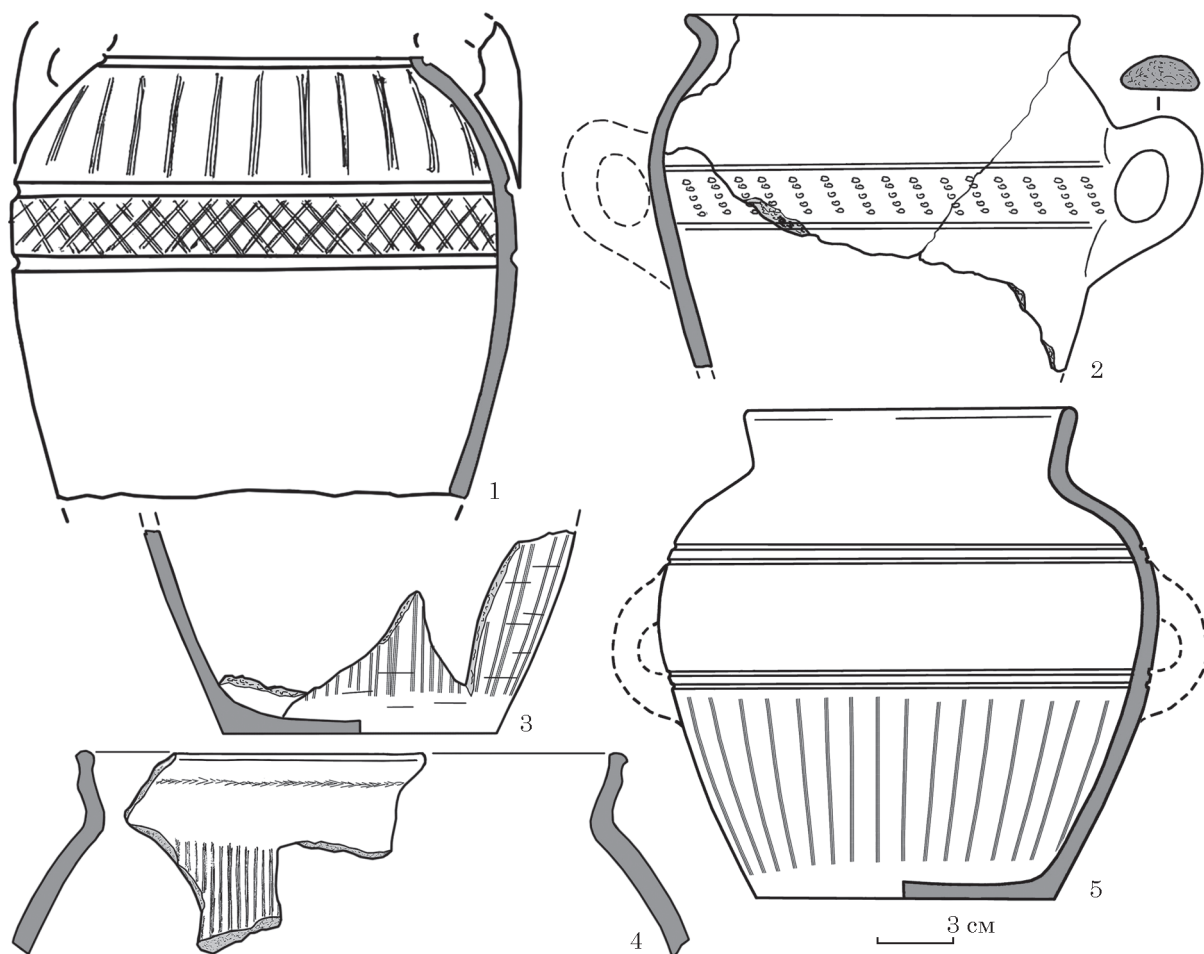

Рис. 7. Горщики-вази

Fig. 7. Pot vessels

був понад 1 л, але у цілому вигляді не більше 2 л, орнаментация складалась із двох горизонтальних канелюрів у місці максимального діаметру та подвійних упорядкованих вертикальних ліній над ними.

Кухлі. Ця категорія посуду вирізняється сірим кольором, петельчастою ручкою та відсутністю лощіння. Їхнє тіло мало традиційне розширення поблизу придонної частини та не менш традиційну орнаментацию горизонтальними канелюрами (рис. 6: 2, 3, 4, 7). Обсяг найбільшого із відновлених (рис. 6: 7) становив 0,6 л (табл. 2), інших — 0,3—0,5 л.

Кубушки. Ця категорія посуду важко виділяється серед фрагментованого керамічного загалу. До того ж, з власного досвіду та літератури, можна сказати, що ця категорія посуду була нечисленною у населення СКІС. Нам пощастило виявити лише одну фрагментовану кубушку (рис. 6: 5). Її обсяг обчислити було неможливо, але за аналогіями він не перебільшував 0,5 л.

Горщики-вази. Посуд цієї категорії представлений різноманітними фрагментами і кількома умовно цілими формами. Його характерною особливістю є наявність двох діаметрально розташованих ручок, що тяжіють до

місця найбільшого діаметру посудини (рис. 7: 1, 2, 5). Їхній обчислений обсяг становив 2—2,5 л (табл. 2). У прикрашанні помітна ярусність, для створення якої використано одинарні або подвійні канелюри. Деякі яруси могли залишатись неорнаментованими (рис. 7: 1, 2, 5). Найчастіше яруси орнаментували вертикальними або навкоси перехрещеними лощеними лініями (рис. 7: 1, 5) чи відбитками гребінцевого штампа у середньому ярусу навкоси (рис. 7: 2). Нижня частина одного з таких піфосів, що за розмірами і, як наслідок, за обсягом наближається до вимірюваних, орнаментована не тільки парними вертикальними лініями, але й горизонтально лощеними короткими лініями (рис. 7: 3). У цьому ми бачимо певну місцеву новацію. Уламок верхньої частини ще одного столового сосуда, прикрашений густим вертикальним лощінням (рис. 7: 4), з огляду на його обмежену збереженість, можна зарахувати як до категорії столових піфосів, так і до категорії тарного посуду (парадних піфосів чи парадних горщиків).

Горщики. На відміну від попередніх категорій столового посуду, пов'язаного із вживанням напоїв, цей посуд використовували для вживання густих страв (печеня, каші). За логі-

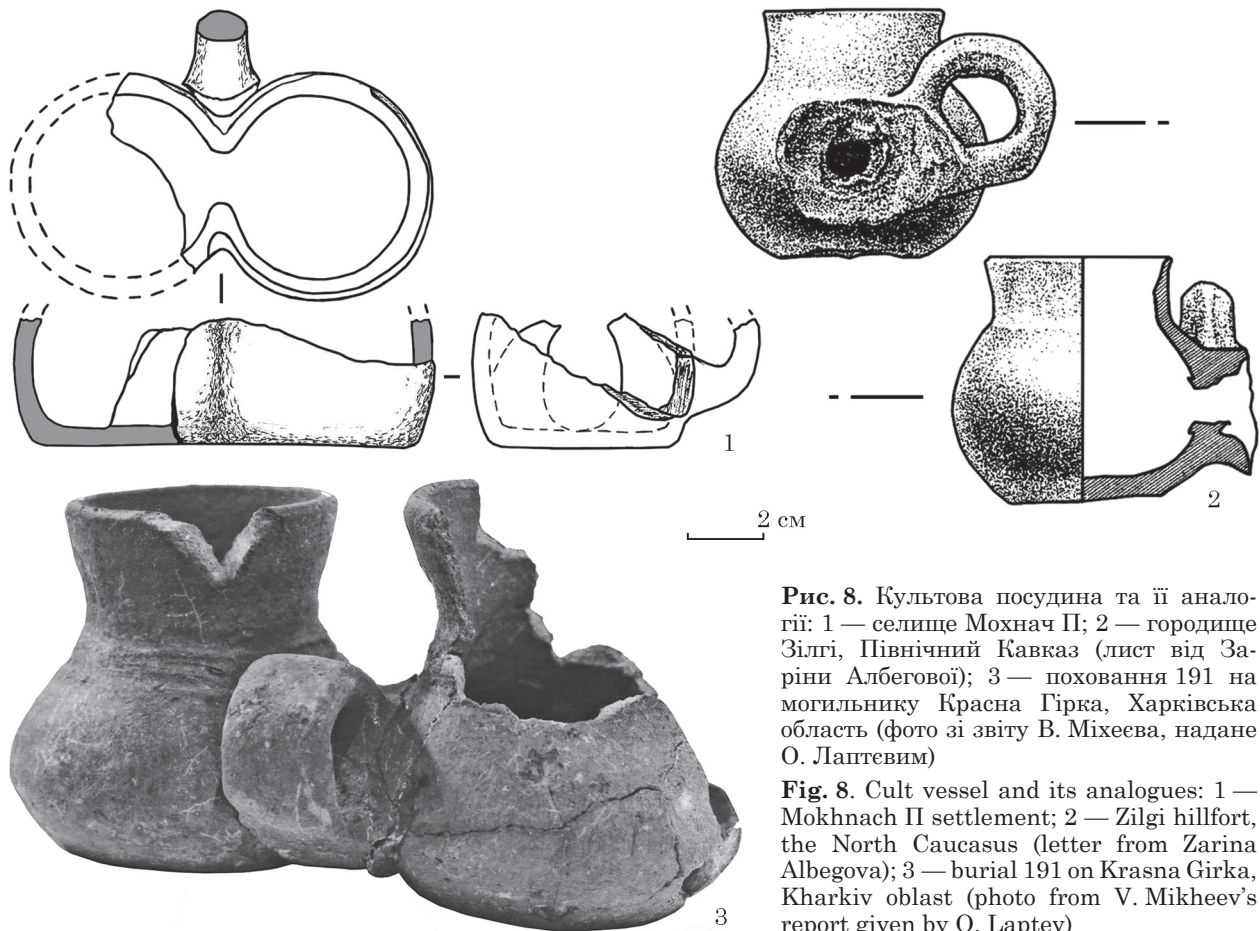

Рис. 8. Культова посудина та її аналогії: 1 — селище Мохнач II; 2 — городище Зілгі, Північний Кавказ (лист від Заріни Албегової); 3 — поховання 191 на могильнику Красна Гірка, Харківська область (фото зі звіту В. Міхеева, надане О. Лаптевим)

Fig. 8. Cult vessel and its analogues: 1 — Mokhnach II settlement; 2 — Zilgi hillfort, the North Caucasus (letter from Zarina Albegova); 3 — burial 191 on Krasna Girka, Kharkiv oblast (photo from V. Mikheev's report given by O. Laptev)

кою, його наявність в асортименті салтівського населення передбачали всі дослідники СКІС⁶. Однак, фактично, за допомогою математичних обчислень це вдалось виділити на масовому матеріалі гончарного центру в урочищі Роганіна (Колода 2001). Саме там були визначені три стандарти салтівських горщиків (столовий, кухонний і, умовно, «гостьовий»), менший із яких (0,5—0,6 л) зіставний із разовою порцією для вживання однієї людиною (Колода 2001, с. 225).

У керамічній колекції з селища Мохнач II можна впевнено говорити про наявність одного горщика (рис. 6: 6), традиційно прикрашеного горизонтально прокресленими поодинокими лініям по тулубу та відбитками палички / тріски. Його об'єм був близьким до пів літра. Не виключено, що можна виділити і ще одну таку неорнаментовану столову посудину (рис. 4: 5; табл. 2). Обидві вони, на відміну від традиційних кухонних горщиків, створені зі щільнішого тіста із додаванням домішок дрібного шамоту і не мали кіптяви та підпалін. Не виключено, що такі посудини могли використовувати не тільки для вживання густої їжі, а і як сільниці.

6. Вважаю, що складність виділення цієї категорії столового посуду полягала в тому, що у дослідників не було достатньої кількості цілих форм, придатних для коректного обчислення обсягу.

Обрядовий посуд. Ця категорія представлена єдиним екземпляром чорнолощеної посудини із двома однаковими ємностями (рис. 8: 1). Вони у край зрідка трапляються археологам, у чому я особисто пересвідчився, намагаючись відшукати аналогії цій посудині. На пам'ятках СКІС Харківщини відомо лише два майже ідентичні сіроглиняні підлощені екземпляри. Обсяг кожної частини з подвійних посудин, за приблизними підрахунками, не перевищував 0,5 л. Одна з них походить зі поховання 191 бі-ритуального могильника Красна Гірка (рис. 8: 3), в Ізюмському (раніше Балаклійському) районі (Міхеев, Колода, Любичев 1990, с. 14, табл. XXX). Друга виявлена під час дослідження інгумаційного поховання 107 на могильнику біля с. Нова Гусарівка (колишня Червона Гусарівка) того ж району (Аксенов 2017, с. 26, рис. 25: 9). Ще дві аналогії відомі на Північному Кавказі. Одна з них — половинка чорноглиняної із лощінням посудинки, знайденої на городищі Зілгі на Північному Кавказі (рис. 8: 2)⁷. Саме городище має доволі широке датування — I—VII ст. н. е. (Чшиєв 2021, с. 14), а обставини знахідки вказаного артефакта нам невідомі. Друга посудина відома за матеріалами багатого поховання, дослідженого на межі

7. Дякую Заріні Албеговій (ІА РАН) за консультацію і допомогу.

XIX—XX ст. неподалік від поселення Бахайта (Бахайтерах) на могильнику Верхня Рутха. Серед загального опису знахідок із «кам'яних камер» є добре збережений чорноглиняний двоemisний посуд, за формою аналогічний тим, що виявлені у могильниках Красна Гірка та Нова Гусарівка. Матеріали Верхньої Рутхи публікатор датує VI—VII ст. н. е. (Уварова 1900, с. 234, 369, рис. 197).

Призначення цих культових посудин виходить за межі звичайного побутового вживання страв (скоріш за все, напоїв). Вони вкрай зрідка трапляються в Європі та наближених до неї територіях починаючи з енеоліту (наприклад, трипільська культура). Відомі поодинокі екземпляри в кобанській культурі Північного Кавказу і на сарматських пам'ятках Передкавказзя⁸. Слід сказати, що взагалі тему посудин із двома емностями навіть не ставили як самостійний предмет дослідження, що ускладнює їх інтерпретацію і для салтівської культури.

Нещодавно була висловлена думка, що це — кухоль-«братина» (Аксёнов 2017, с. 26), котра, судячи з назви, могла бути використана в обряді побратимства. Такий звичай відомий у аланів-осетин ще зі скіфських часів. Дійсно, скіфський матеріал — платівка з кургану Куль-Оба зі сценами братання воїнів та аналогічна сцена на платівці з Сахнівки дають підстави стверджувати це. Тим більше, що численні лінгвістичні, археологічні та культурологічні дослідження неодноразово доводили, що сучасні осетини багато в чому наслідували скіфів і ранньосередньовічних аланів, наприклад (Цагараєв 2000, с. 82—292, рис. на обкладинці, рис. «б» на с. 284). Традиції побратимства та куначества (гостинності та дружби) зберігаються в осетинському суспільстві і дотепер (Калоев 2004, с. 294—301). Не заперечуючи таку інтерпретацію означеної посудини у обряді побратимства, вважаю за можливе доповнити і дещо розширити цю точку зору, котра базується на листуванні з Валерієм Цагараєвим, митцем і культурологом із Північної Осетії (м. Владикавказ).

Поштовхом для нашого спілкування і реєстрації стало історико-етнографічне дослідження осетин (Калоев 2004). Загальну суть можна визначити так: для сучасних корінних народів Північного Кавказу, зокрема осетин, родові звичаї та обряди — не далеке історичне минуле, а лише вчорашній день, котрий добре пам'ятають ще ті, хто були живими інформаторами В. Цагараєва ще у другій половині XX ст. Воно втілене в традиції господарювання, житлі, матеріальній культурі, збереженні родових звичаїв, елементах суспільного устрою, поховальному обряді. В них значною

мірою проявлено вплив кавказьких, тюркських та іранських елементів (Калоев 2004, с. 229, 286, 290—317, 327—367). Виходячи зі щойно означеного, вважаю за можливе навести найцікавіші тези, висловлені В. Цагараєвим у вже давньому нашому листуванні⁹.

За його відомостями, «подвійні посудини» для вживання напоїв, які він особисто бачив у фондах краєзнавчого музею Владикавказу (здебільшого дерев'яні), використовували під час осетинського молитовного застілля (кувда) як заміник ритуальної дерев'яної чаші для почесного гостя. Такому гостю давали особливу чашу, котрих могло бути дві, або навіть три (пити до дна з неї було не обов'язково). Далі він припускає, що «подвійна посудина» могла бути заміником такої почесної ритуальної чаші. Респондент припускає й іншу інтерпретацію її застосування: примирення «фамілій» (родів), між котрими виникла напруга (а це відбувалось часто у «тісному» кавказькому суспільстві). Підносила таку посудину рука нейтральної людини, котра мала авторитет з обох боків. Самої посудини сторони конфлікту руками не торкалися, кожен пив зі своєї «чаші», що цілком урівнювало їх, не даючи переваг жодній зі сторін. Тобто можна припустити, що така обрядова функція і такий її атрибут могли мати місце. Розумію, що це лише припущення. Але такі обставини спонукають до подальшого дослідження в означеному напрямі.

Безсумнівно, цікаво було б визначити набори посуду по виявлених на поселенні садибах, або комплексах. Однак більшість розвалів посудин знайдені поза межами житлово-господарських комплексів. А враховуючи інтенсивне використання площі поселення для господарських потреб у новий час і, особливо, у роки Другої світової війни, це не може бути коректним. Між тим, деякі з виявлених розвалів посуду зафіксовані в межах певних споруд. Так, один із великих парадних піфосів (рис. 3: 1) знаходився у комплексі 2, котрий залишився від невеликої ями-погребу із шатровим перекриттям (Колода 2009, с. 16—17; 2016с, с. 147—148). Один із розвалів кухонних горщиків, що так і не вдалось відновити навіть графічно (144 за польовим описом розкопу 1), виявлений у межах комплексу 8, що являв собою рештки літньої кухні (Колода 2009, с. 26—27; 2016с, с. 142—143). Найбільше розвалів посуду: три великих парадних піфоси та один горщик-ваза (рис. 3: 1, 6, 8; 7: 5) знайдені у комплексі 28. У салтівський час це була клуня (Колода 2011, с. 18—20; 2016с, с. 145—147).

Висновки. Виконаний аналіз керамічних матеріалів часів існування на селищі Мохнач II салтівської культурно-історичної спільності й

8. Інформація люб'язно надана З. Албеговою, В. Фльоровим та В. Малашевим (ІА РАН) в особистому листуванні.

9. Час листування 2009—2010 рр., коли я інтенсивно шукав аналогії цій незвичайній знахідці на селищі Мохнач II.

урахування попередніх досліджень цього поселення дають підстави для певних висновків.

Увесь посуд на селищі був гончарним. Для його створення майстри використовували як «швидке» гончарне коло, так і «повільне» коло (обертовий столик). Про місцеве створення посуду свідчать дві невеликі ями для гомогенізації глини у різних садибах. Але, скоріш за все, місцеве виготовлення кераміки було обмеженим (насамперед горщики), і існувало на рівні домашнього виробництва. Панівне становище в керамічному комплексі селища займав високоякісний привізний посуд, постачання його здійснювали з причорноморських територій і сусідніх гончарних центрів лісостепової зони Хозарського каганату, зокрема з городища Мохнач.

Набір посуду мешканців цього селища в часи його входження до населення лісостепової частини Хозарського каганату був якісним і різноманітним. Тут представлені всі його групи і практично всі категорії.

Тарна кераміка репрезентована амфорами, великими тарними піфосами, гідрією, баклагамми та великими парадними піфосами. Невелика кількість решток традиційних товстостінних тарних піфосів, виготовлених із додаванням до глиняного тіста великозернистого шамоту була незначною. Цей факт, а також відсутність зернових ям у піщаному та супіщаному матеріку, дають підстави стверджувати, що збіжжя та інші тверді продукти (коренеплоди, фрукти) зберігали здебільшого у м'якій тарі (шкіряні або ткані лантухи та короби з лози або лика). Однією з особливостей цієї групи кераміки на поселенні є значна кількість високоякісних орнаментованих великих парадних піфосів.

Кухонна кераміка представлена горщиками та глечиками. Перші з них — майже 40 % всього виявленого посуду. Здебільшого вони прикрашені традиційним для цієї категорії орнаментом: горизонтальні прямі та хвилясті лінії по тулубу доповнені косими відбитками гребінцевого штампа; край вінця прикрашено відбитками такого ж штампа або палички навкоси. Поряд із тим, на деяких горщиках є незвичайні і навіть оригінальні елементи орнаменту: перехресні або дугоподібні лінії, фестони, завитки. Це свідчить про пошуки майстрами-гончарями нових способів естетичного самовираження. Обсяг виміряних горщиків свідчить про панування на поселенні малої парної сім'ї, що корелює із невеликим корисним обсягом досліджених тут жителів.

Найрізноманітнішою та найбільшою є група столового посуду (понад половина керамічного матеріалу). Це є доволі незвичним для салтівських поселенських пам'яток і, зважаючи на значну кількість парадних тарних піфосів, свідчить про високий матеріальний рівень мешканців поселення. Столовий посуд тут представляють глечики, кухлі, кубушки, горщики-вази,

горщики, а також обрядова посудина із двома ємностями. Більшість їх використовували для споживання напоїв. Всі вони створені із якісного тіста, мають добре оброблену прикрашену поверхню, добротний випал переважно чорно-сірих відтінків. Це була, безсумнівно, продукція професійних гончарів.

Єдиний посуд із двома ємностями представляє гранично обмежену категорію обрядово-культової кераміки і має незначну кількість аналогій: перш за все, в салтівських пам'ятках Сіверського Дінця. За походженням така форма сягає кінця бронзової — ранньої залізної доби Північного Кавказу і Передкавказзя. Вона відображає багатовікові традиції і культуру іраномовних, тюркських і кавказьких племен. Подібні посудини могли використовувати в обрядах побратимства, куначества, міжродового примирення, а також застосовувати як почесну питну чашу для найшанованішого гостя під час застілля.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксёнов, В. С. 2017. *Моги́льни́к салтово-маяцко́й культу́ры у с. Черво́ная Гусаро́вка на Северском Донце*. Харьков: Рожко С. Г.
- Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі*. Київ: ІА НАН України.
- Калоев, Б. А. 2004. *Осетины. Историко-этнографическое исследование*. Москва: Наука.
- Колода, В. В. 2001. Салтовское гончарное производство (по материалам ремесленного центра в урочище Роганина). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2, с. 219-232.
- Колода, В. В. 2006. *Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2006 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/29.
- Колода, В. В. 2009. *Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2009 году (селище «Мохнач П» в Змиевском районе Харьковской области)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/175.
- Колода, В. В. 2010. Жилище и мастерская гончара на городище Мохнач. *Верхнедонский археологический сборник*, 5, с. 149-163.
- Колода, В. В. 2011. *Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2011 году (селище «Мохнач П» в Змиевском районе Харьковской области)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2011/97.
- Колода, В. В. 2015. Унікальний жилищно-хозяйственный комплекс салтовской культуры на селище Мохнач П. *Хазарский альманах*, 13, с. 111-129.
- Колода, В. В. 2016а. Раннесредневековая керамика селища Верхний Салтов (по материалам раскопок 1996—1998, 2004 гг.). В: Аксёнов, В. С. (ред.). *Верхньосалтівське городище. Одне життя у контексті великих досліджень. Пам'яті Н. В. Чернігової*. Харків: Федорко, с. 112-124.
- Колода, В. В. 2016б. Специализированные ремесленные инструменты, их роль и место среди орудий труда на салтово-маяцком селище Мохнач П. В: Скоробагатов, А. М. (ред.). *Археология восточноев-*

ропейской лесостепи: материалы II Международной научной конференции. Воронеж, 18—20 декабря 2015 года. Воронеж: ВГПУ, с. 317-326.

Колода, В. В. 2016с. Хозяйственные комплексы салтовского времени на селище Мохнач П. *Хазарский альманах*, 14, с. 135-163.

Колода, В. В. 2017. Специалізовані знаряддя як відображення рівня ремісничого виробництва на селищі «Мохнач П» у салтівський час. *Археологія і давня історія України*, 22, с. 40-49.

Колода, В. В. 2021. Садиби салтівської культурно-історичної спільноти на селищі Мохнач П: критерії виділення та господарський склад. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 131-140.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.

Колода, В. В., Квитковский, В. И. 2008. *Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2008 году (селище Пятницкое-1 и городище Мохнач в Харьковской области)*. НА ИА НАН України, ф. 64, 2008/91.

Колода, В. В., Колода, Т. А. 2009. Кузнечная мастерская нового ремесленного центра лесостепной Хазарии. *Хазарский альманах*, 8, с. 203-216.

Колода, В. В., Свистун, Г. Е. 2014. *Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2014 году (городище Мохнач и селище Мохнач П, Змиевской район Харьковской обл.)*. НА ИА НАН України, ф. 64, 2014/б. н. (в обробці).

Корохина, А. В., Колода, В. В. 2019. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Мохнач П. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 165-175.

Михеев, В. К., Колода, В. В., Любичев, М. В. 1990. *Отчёт о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета за 1990 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1990/226.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-Маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 142. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс)*. Москва: Наука.

Уварова, П. С. 1900. *Могильники Северного Кавказа*. Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества, VIII. Москва: Товарищество А. И. Мамонова.

Цагараев, В. А. 2000. *Золотая яблоня нартов: история, мифология, искусство, семантика*. Владикавказ: Республиканское издательско-полиграфическое предприятие им. В. А. Гассиева.

Чшиев, В. Т. 2021. Зилгинское раннеаланское городище: древний мегаполис на трассе Великого шёлкового пути. *Вестник Владикавказского научного центра*, 18 (1), с. 12-18.

Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria*. East Central and East-ern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 66. Leiden; Boston: Brill.

REFERENCES

Aksenov, V. S. 2017. *Mogilnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskom Dontse*. Kharkiv: Rozhko S. G.

Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Silske gospodarstvo na slov'iano-khozarському porubizhzhі*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kaloev, B. A. 2004. *Osetiny. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie*. Moscow: Nauka.

Koloda, V. V. 2001. Saltovskoe goncharnoe proizvodstvo (po materialam remeslennogo tsentra v urochishche Roganina). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2, s. 219-232.

Koloda, V. V. 2006. *Otchet o rabote Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2006 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/29.

Koloda, V. V. 2009. *Otchet o rabote Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2009 godu (selishche «Mokhnach P» v Zmievskom raione Kharkovskoi oblasti)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/175.

Koloda, V. V. 2010. Zhilishche i masterskaia gonchara na gorodishche Mokhnach. *Verkhnedonskii arkheologicheskii sbornik*, 5, s. 149-163.

Koloda, V. V. 2011. *Otchet o rabote Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2011 godu (selishche «Mokhnach P» v Zmievskom raione Kharkovskoi oblasti)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2011/97.

Koloda, V. V. 2015. Unikalnyi zhilishchno-khoziaistvennyi kompleks saltovskoi kultury na selishche Mokhnach P. *Khazararii almanakh*, 13, s. 111-129.

Koloda, V. V. 2016a. Rannesrednevekoviaia keramika selishcha Verkhonii Saltov (po materialam raskopok 1996—1998, 2004 gg.). In: Aksonov, V. S. (red.). *Verkhnosaltivske horodyshche. Odne zhyttia u konteksti velykykh doslidzhen. Pam'iaty N. V. Chernihovoi*. Kharkiv: Fedorko, s. 112-124.

Koloda, V. V. 2016b. Spetsializovannye remeslennye instrumenty, ikh rol i mesto sredi orudii truda na saltovo-maiatskom selishche Mokhnach P. In: Skorobogatov, A. M. (red.). *Arkheologiiia vostochnoevropeiskoi lesostepi: materialy II Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Voronezh, 18—20 dekabria 2015 goda*. Voronezh: VGPU, s. 317-326.

Koloda, V. V. 2016c. Khoziaistvennye komplekсы saltovskogo vremeni na selishche Mokhnach P. *Khazararii almanakh*, 14, s. 135-163.

Koloda, V. V. 2017. Spetsializovani znariaddia yak vido-brazhennia rivnia remisnychoho vyrobnytstva na selyshchi «Mokhnach P» u saltivskiy chas. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 22, s. 40-49.

Koloda, V. V. 2021. Sadyby saltivskoi kulturno-istorychnoi spilnoty na selyshchi Mokhnach P: kryterii vydielennia ta hospodarskyi sklad. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 131-140.

Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Silske gospodarstvo naselennia Khozaraskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akadempriodyka.

Koloda, V. V., Kvitkovskii, V. I. 2008. *Otchet o rabote Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2008 godu (selishche Piatnitskoe-1 i gorodishche Mokhnach v Kharkovskoi oblasti)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2008/91.

Koloda, V. V., Koloda, T. A. 2009. Kuznechnaia masterskaia novogo remeslennogo tsentra lesostepnoi Khazarii. *Khazararii almanakh*, 8, s. 203-216.

Koloda, V. V., Svistun, G. E. 2014. *Otchet o rabote Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2014 godu (gorodishche Mokhnach i selishche Mokhnach P, Zmievskoi raion Kharkovskoi obl.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2014/b. n.

Korokhina, A. V., Koloda, V. V. 2019. Materialy doby piznoi bronzy z poselennia Mokhnach P. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 165-175.

Mikheev, V. K., Koloda, V. V., Liubichev, M. V. 1990. *Otchet o rabote Srednevekovoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo universiteta za 1990 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/226.

Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Caltovo-Maiatskaia kultura*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 142. Moscow: Nauka.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khozarском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс)*. Moscow: Nauka.

Uvarova, P. S. 1900. *Mogilniki Severnogo Kavkaza*. Materialy, po arkheologii Kavkaza, sobrannye ekspeditsiiami

Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva, VIII. Moscow: Tovarithchestvo A. I. Mamontova.

Tsagaraev, V. A. 2000. *Zolotaia iablonia nartov: istoriia, mifologiya, iskusstvo, semantika*. Vladikavkaz: Respublikanskoe izdatel'sko-poligraficheskoe predpriiatiie im. V. A. Gassieva.

Chshiev, V. T. 2021. Zilginskoe rannealanskoe gorodishche: drevnii megapolis na trasse Velikogo shelkovogo puti. *Vestnik Vladikavkazskogo nauchnogo tsentra*, 18 (1), s. 12-18.

Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria*. East Central and East-ern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 66. Leiden; Boston: Brill.

V. Koloda

SALTOV POTTERY IN MOKHNACH P SETTLEMENT

The pottery of the Saltiv cultural-historical community period (8th — mid-10th centuries) found in Mokhnach-P settlement is analyzed in the paper. This settlement is the best researched one in the microregion of the hillfort Mokhnach, Chuhuiv district in Kharkiv region. The settlement was a part of the Khazar Khaganate forest-steppe territory at the late 1st millennium AD.

All pottery found in the settlement was wheel-made. The traces of local ceramic manufacture, such as two pits for clay homogenization, pointed to this fact. However, it related to the production of the most popular ceramic categories (cooking pots) and was at the level of homemade manufacturing. High-quality imported pottery occupied a dominant position. It was supplied from the Northern Pontic region and neighboring pottery centers of the Khaganate's forest-steppe. The tableware set was of high quality and diversity. Almost all of its groups and categories are mentioned here. Tare pottery are presented by amphorae, big tare

pithoi, hydria, flasks and big ceremonial pithoi. Pots and jugs can be found among cooking ceramics. Tableware includes jars, mugs, kubyshkas, table pithoi, pots, and also a ceremonial vessel with two containers. Form and ornamentation of these vessels are traditional and have a lot of analogies to all territories of the Saltiv cultural-historical community.

The peculiarity of the local ceramic complex is in the extremely small amount of remains of thick-walled tare pithoi made of chamotte clay for grain storage. Other features include a lot of high-quality ceremonial pithoi and separate rare ornaments on cooking pots. The volume of pots indicates the domination of a small couple family; it completely correlates with a tiny useful amount of the researched dwellings here.

The only vessel with two containers belongs to an extremely limited category of ceremonial and cult ceramics, and has a very restricted range of analogies, mostly on Saltiv sites of the Siverskyi Donets. It reflects the traditions and culture of Iranian-speaking, Turkic and also Caucasian nations, beginning, at least, from the early Iron Age. These vessels could be used in a ritual of fraternity, inter-family reconciliation, and also could serve as an honorable drinking bowl for the most respected guest during a feast.

Keywords: Early Middle Ages, The Khazar khaganate, Saltiv archaeological culture, Saltiv cultural-historical community, pottery.

Одержано 29.06.2024

КОЛОДА Володимир, кандидат історичних наук, Харківський національний педагогічний університету ім. Г. С. Сковороди, Харків, Україна.

KOLODA Volodymyr, Ph. D. in history (Candidate of Historical Sciences), Hryhori Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8614-2039,

e-mail: koloda.v@gmail.com.

О. Манігда, Я. Короленко,
М. Белінський, А. Колесникова, В. Колесник

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ДОМІНІКАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ВІННИЦІ У 2023 р.

У статті вводяться до наукового обігу результати археологічних досліджень археологічної експедиції Вінницького обласного краєзнавчого музею 2023 р. на території Домініканського монастиря в середмісті Вінниці. Новітні роботи передбачали відкриття законсервованого розкопу (1), який упродовж 2013—2018 рр. досліджувався археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом кандидата історичних наук Лариси Іванівни Виногородської. Основним завданням досліджень 2023 р. стало завершення досліджень у розкопі 1, дообстеження відомих об'єктів, уточнення їх датування. Окрім археологічних досліджень широко залучені всі відомі письмові джерела XVII ст. щодо території Домініканського монастиря, його фундаторів та духовництва, опрацьовані науковим співробітником Музею Вінниці Вікторією Колесник. Завдяки їй ґрунтовному дослідженню у 2023 р. вдалося атрибутувати архітектурні рештки в розкопі 1 як кам'яні фундаменти Домініканського монастиря часу його першої фази існування.

Ключові слова: Вінниця, Домініканський монастир, архітектура, залишки кам'яних фундаментів, новий час.

ВСТУП

Археологічні дослідження у 2023 р. на території пам'ятки архітектури та містобудування національного значення «Домініканський монастир» по вулиці Соборній 23 / Мури 1 (до 2015 р. — вулиці П. Осипенко 1; Спасо-Преображенський кафедральний собор) у Вінниці проводилися в рамках «Програми археологічних досліджень на території населених пунктів, що входять до складу Вінницької міської

територіальної громади, на 2022—2024 роки» затвердженої Вінницькою міською радою.

Роботами 2023 р. було передбачено відкриття законсервованого розкопу (1), який упродовж 2013—2018 рр. досліджувався археологічною експедицією ІА НАН України під керівництвом кандидата історичних наук Л. І. Виногородської. Завданням робіт археологічної експедиції Вінницького обласного краєзнавчого музею у 2023 р. стало завершення досліджень у розкопі 1, дообстеження відомих об'єктів, уточнення їх датування.

Архівні вишукування здійснені в травні 2023 р. та включали вивчення звітів про польові археологічні дослідження на території Домініканського монастиря, проведених експедицією ІА НАН України у 2013—2018 рр.

Польові роботи археологічної експедиції Вінницького обласного краєзнавчого музею (далі — ВОКМ) тривали з 19 червня по 7 серпня 2023 р. Задля вивчення історичної ситуації на час становлення та розбудови першого та другого комплексів Домініканського монастиря у XVII та XVIII ст. до роботи експедиції було залучено старшого наукового співробітника Музею Вінниці Вікторію Василівну Колесник. Її згода та глибоке знання архівних джерел нового часу з історії Вінниці дозволили атрибутувати археологічні об'єкти досліджені в розкопі 1 у 2023 р. відповідно до історичних реалій кінця XVII ст., зафіксованих у письмових джерелах¹.

1. Підрозділ «Історичні документи XVII—XIX ст. про утворення Домініканського монастиря у Вінниці та реалії життя в ньому» подано за авторства В. В. Колесник.

ПОПЕРЕДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Завдяки ґрунтовним кількарічним дослідженням під керівництвом Л. І. Виногородської було зафіксовано багато цікавих фактів про середньовічну історію Вінниці. Так, її дослідженнями упродовж 2013—2018 рр. на місці розкопу 1 встановлено існування дерев'яних споруд кінця XV — початку XVI ст. на території, яка пізніше належала Домініканському монастирю. Це — найбільш ранні факти заселення цієї частини Вінниці. Це відкриття важливе тим більше, що Вінниця часу XIV—XV ст. мала декілька осередків утворення середмістя — на обох берегах Південного Бугу.

Окрім того, у розкопі 1 дослідницею виявлені господарські споруди (льохи), різночасові поховання XVII—XIX ст., архітектурні деталі споруд, які існували в часи побутування тут Домініканського монастиря. Багатий археологічний матеріал, як-от набори пічних кахель, асортимент столового посуду, монети тощо. Артефакти, здобуті під час досліджень Л. І. Виногородської експонуються у ВОКМ, як показовий матеріал із життя Вінниці XV—XVII ст. Це засвідчує безперервність та насиченість життя в осередку міста протягом XV—XX ст.

Роботами експедиції упродовж 2013—2018 рр. у межах розкопу 1 виявлені такі об'єкти:

2013 р., траншея 2 (починаючи з 2014 р. — частина розкопу 1): споруда 1 — залишки фундаменту XVIII—XIX (?) ст. із рваного каменю та цегли-пальчатки, що взята на підмурки із більш ранніх фундаментів (перепланування). Споруда 2 — склеп (?), датування не визначене. Споруда 3 у кв. 1, 2 — залишки фундаментів із тесаного каменю на вапняному розчині, поряд із фундаментом сліди опалубки. Над спорудою та всередині фіксувалися сліди зітлілого дерева та сліди пожежі. Стіна потинькована. З внутрішнього боку простежені сліди кладки та розвал кахельної груби (впала з дерев'яного другого поверху?). Кахлі датовані кінцем XV — початком XVI ст. (за словами Л. І. Виногородської ці дані потребують уточнення). Споруда інтерпретована як сліди церкви або костюлу більш раннього часу, ніж зафіксовано писемними джерелами (?). Знахідки — посуд початку XVII ст., кахлі коробчасті — початку XVII ст. та посуд XVI—XVII ст. Споруда визначена як дерев'яна кінця XV — першої половини XVI ст., що згоріла й більше не відновлювалась. Незрозуміло, чи належала ця споруда до мурованої стіни: заплановано дослідити розкопками у 2014 р. Поховання 1—3 — XVII—XVIII ст., пошкоджені. На заселення території у XVI ст. вказують нечисленні знахідки цього часу та монета Сигізмунда Старого — 1523—1524 рр. (Виногородська, Герасимчук, Калашник 2013, с. 22—26).

2014 р., розкоп 1 — прирізано до траншеї 2 (2013 р.) з північного боку. У розкопі зафік-

соване продовження споруди 1 з траншеї 2 2013 р. — фундамент XVIII—XIX ст. у вигляді кладки з рваного каменю із використанням пальчатки з більш раннього підмурку. Кладка 1 з цегли XX ст. Споруда 2 з бутового каменю із фрагментами цегли на вапняково-піщаному розчині 1,2 м завширшки, з кладкою, яка примикає перпендикулярно — контрфорс (у 2013 р. зафіксована як споруда 3, траншея 2). Рівчак, пов'язаний із будівництвом споруди містить у заповненні матеріали XVI—XVIII ст. Також були знайдені фрагменти посуду XV—XVI ст., вістря стріли XV—XVII ст. Із південного боку споруди 2 та східного боку контрфорсу зафіксовано заповнення дерев'яної споруди 3 (траншея 2, 2013 р.). Споруда 3 — без кладки. Фіксується на рівні материка. Збудована одночасно або раніше споруди 2. Являє собою підклет дерев'яної споруди 2, датується першою половиною XVI ст. Поховання 1—4 — XVIII ст. (Виногородська, Калашник 2014, с. 12—26).

2015 р., прирізка до східної стінки розкопу 1 2014 р. Споруда 1 — нововиявлена у 2015 р., трапецієподібна в плані, врізана в материк, глибина 3,3—3,8 м від рівня материка. У заповненні споруди матеріал XVIII—XX ст. Споруда 2 — виявлена у 2013 р., частково досліджена у 2014 р. (споруда 2, розкоп 1 2014 р.). Обстежена її східна частина. Споруда завершується за 0,18 м на захід від розкопу 1 2015 р. прямовисною засипкою фундаменту — фрагментами каміння та цегли у вапняному розчині. Виявлена частина завершує орієнтовану широтно стіну з каміння та цегли на вапняково-глиняному розчині, яка стоїть на материковому суглинку. Південний фас стіни — хаотична забутовка, північний — кам'яна забутовка із включенням битої цегли та дрібного каміння. Висота стіни — 1,4 м, ширина — 1,2 м. Стіна введена в споруду 3 2014 р., у верхню частину кладки введено поховання 4 (2014 р.). У висновках до звіту вказано, що споруда може бути датована XVII — початком XVIII ст. (мається на увазі виявлений фрагмент стіни з контрфорсом). Споруда 3 — виявлена у 2013 р., частково досліджена у 2014 р. Досліджена східна частина та дно споруди заглибленої в материк. Завершується прямовисною стіною напівземлянкового приміщення. Виявлене пониження зі сходу на захід у вигляді п'яти материкових сходиночок. Збоку від сходів — канавки від повздовжніх лаг. У заповненні матеріал XVI—XVII, XVII—XVIII ст., у великій кількості — фрагменти кахлів — мисок XV—XVI ст. Поховання 1—3 — перша половина XVIII ст. (Виногородська, Калашник 2015а, с. 12—20; Виногородська 2016).

У 2018 р. розкоп було законсервовано дерев'яним накриттям без засипки з можливістю продовження досліджень у наступні роки. На жаль, подальші події, такі як пандемія 2019—2020 рр. та початок повномасштабного

вторгнення у 2022 р. перервали можливість продовження робіт на пам'ятці. Їх завершення стало можливим лише у 2023 р. У цій статті ми пропонуємо увазі читача результати саме 2023 р. досліджень та інтерпретацію об'єктів, досліджених у розкопці 1 упродовж 2013—2018 та 2023 рр.

ІСТОРИЧНІ ДОКУМЕНТИ XVII—XIX ст. ПРО УТВОРЕННЯ ДОМІНІКАНСЬКО- ГО МОНАСТІРЯ У ВІННИЦІ ТА РЕАЛІЇ ЖИТТЯ В НЬОМУ

З огляду на характер пам'ятки як одного з основних елементів, які утворювали середмістя Вінниці нового часу вважаємо за необхідне подати історичну картину передумов виникнення, особливостей започаткування та функціонування Домініканського монастиря. Саме в цьому підрозділі ми покажемо історичні джерела, на підтвердження подій, які стосувалися безпосередньо спорудження двох фаз: першої (дерев'яної) — розпочатої у 1624 р. та другої (кам'яної) 1750—1758 рр.

1. Фундація Стефана Черленковського. Осередок домініканців — членів католицького чернечого Ордену братів-проповідників (лат. *Ordo fratrum praedicatorum*) — з'явився у Вінниці завдяки фундації Стефана Черленковського, представника впливового шляхетського роду. Черленковські були одним із відгалужень боярського роду Кмітів (Кмітичів) і із середини XVI ст. почали використовувати топонімічне прізвище — від назви свого села Черленків². Вони обіймали важливі уряди в Брацлавському воєводстві. Зокрема Юрій Черленковський, син Олександра Кмітича, був від 1593 р. брацлавським війським. З п'яти його синів особливо відомі два: Іван (?—1617), посол на сейм 1585 р. від Брацлавського воєводства, брацлавський земський суддя (1609—1617), за рішенням сейму 1613 р. комісар для ревізії Вінницького замку, і Стефан (?—1623), брацлавський ловчий (перед 1599), підчаший (1603) і стольник (1609), за рішенням сейму 1613 р. комісар для ревізії Хмельницького староства, а 1616 р. — для люстрації вінницьких ґродських, земських і підкоморських книг. Іван і Стефан брали участь у Смоленській кампанії Зигмунта III (1609—1611). Щоправда, брати розійшлися в релігійному питанні. Іван залишився вірним православній церкві. Його син Сильвестр, брацлавський земський писар (1628—1659), посол від Брацлавського воєводства на сейми 1633, 1638 і 1641 рр., відомий православний меценат, зокрема один з опікунів Києво-Могилянської академії, згадується в заповіті Петра Могили. Натомість Стефан Черленковський перейшов у католицизм і зробив значні пожер-

тви на католицькі осередки³ (Яковенко 2008, с. 162, 178; Boniecki 1900, s. 361; Litwin 2000, s. 208—210).

Фундація Стефана Черленковського — 4000 злотих (польських), були записані в заповіті від 23 жовтня 1623 р. Він залишив деякі кошти і вінницьким єзуїтам (Отамановський 1993, с. 249). Фундація спершу призначалася на створення осередку Ордену братів-проповідників у місті Черленкові (Новий Черленків), заснованому Черленковськими на землях с. Селище⁴. Він мав знаходитися на території черленківського замку, де вже було збудовано мурований костіол (Acta... 1786, s. 72).

Втім, останню волю брацлавського стольника не було виконано. У різних джерелах знаходимо цьому відмінні пояснення, зокрема часто згадується напад татар на черленківський замок 1624 р. Шимон Окольський стверджує, що самі домініканці вважали тамтешні умови невідповідними для своєї діяльності («*ob incomoditatem loci*»; Okolski 1646, s. 98). Згідно з дослідженням В. Отамановського (1993, с. 249), рішення про перенесення фундації до Вінниці, яка з 1598 р. була столицею Брацлавського воєводства, прийняли виконавці заповіту на нараді 2 вересня 1624 р. «через небезпеку від схизматів».

У візитаціях вінницького осередку домініканців 1797 і 1824 рр. серед документів, які підтверджували права братів-проповідників на тутешній осідок, першим зазначено декрет капітули (або «Ради Ордену») *Ordo fratrum praedicatorum* про переведення домініканців із Черленкова до Вінниці та «*прийняття суми 4000 зл. Черленковського, записаних у заповіті з метою фундації*». Він датований 2 вересня 1624 р., а оригінал явлений у Вінницькому ґроді 31 грудня 1728 р. (Описание... 1823—1824, арк. 102, 114, 118). Ймовірно, це той самий документ, який згадує В. Отамановський.

Угода спадкоємців Стефана Черленковського із домініканцями включала зобов'язання останніх проводити деякі богослужіння в черленківському костіолі (Wołyniak 1928, s. 259). Остаточного дозволу духовної влади на заснування у Вінниці домініканського кляштору отримано в період, коли провінціалом Руської провінції домініканців був Ян Дамасцен Соколовський (19.I.1626 — 9.II.1629; Okolski 1646, s. 54. 98, 99; Wołyniak 1928, s. 259), а постанову про перенесення фундаційної суми з Черленкова у Вінницю затвер-

3. Черленковський заповітом 1623 р. залишив деякі кошти і вінницьким єзуїтам (див.: Отамановський 1993, с. 249).

4. У 1670 р. василіянин Атаназій Черленковський (син Івана?) записав свої добра «містечко Селище, або Новий Черленків, із замком, також села Черленків, Неродинці, Комарів, Ровець, Ярошівку, або Слободівку, Грижинці, Юрківці, Іванівці й Бохоники» Стефану Пясечинському (ред. Боряк та ін. 2002, с. 794).

2. У XIX — на початку XX ст. — с. Черлінків Вінницького повіту, нині в складі с. Бохоники.

див луцький єпископ Ахаці Гроховський, який обіймав цей пост із жовтня 1627 до січня 1633 р. (Описание... 1823—1824, арк. 102).

2. Заснування комплексу монастиря. Тогочасна Вінниця, попри свій статус воеводського центру, була порівняно невеликим містом із населенням до двох тисяч осіб і дерев'яною забудовою. Упродовж XIV—XVI ст. місто зростало навколо дерев'яних замків на лівому березі Бугу, а на рубежі XVI—XVII ст., зі спорудженням замку на острові, з'явилися перші вулиці на правому березі. Цю частину міста до кінця XVIII ст. називали Новим містом, відтак за лівобережною частиною закріпилися назва Старе місто. Люстрація Вінницького староства 1629 р. (?) (Мицик 2010, с. 121) містить опис Нового міста: «Воно лежить на горі, над річкою. Має довкола себе рів, а за ровом — частокіл. Довкола міста дві башти: одна біля мосту, а друга на іншій стороні міста. Бійниць довкіл міста сім. Забудова як Нового, так і Старого міста нараховує в собі 600 будинків. Серед них є шляхетські садиби, двори католицьких монахів, церковні двори і двори ремісників» (Люстрація... б. д.).

Домініканці набули ділянку на краю Нового міста, із західного боку від ділянки єзуїтів, які розпочали в місті діяльність дещо раніше: 1611 р. Товариство Ісуса (лат. *Societas Iesu*) заснувало у Вінниці місію, 1619 р. — постійну резиденцію, 1630 р. — школу, перетворену на колегіум. Слід зазначити, що єзуїти тривалий час мали невеликий дерев'яний монастир і костюл, а дерев'яний будинок під школу купив їм біля ринку вінницький староста Адам Калиновський. У 1626 р. отці з Товариства Ісуса завдяки щедрим записам доброчинців придбали достатньо велику ділянку навпроти Ринкової площі для будівництва мурованого комплексу (Paszenda 2011, с. 62). У 1630-х рр. (починаючи з 1633 р.) єзуїти спорудили на

ній кляштор, до 1645 р. — костюл, — це були перші муровані будівлі у Вінниці.

Деякі єзуїтські джерела містять відомості про домініканський комплекс. Особливо важливим для нашого дослідження є проектний план єзуїтського комплексу (рис. 1), датований 30 травня 1632 р. (Ричков 2011, с. 65—66). На

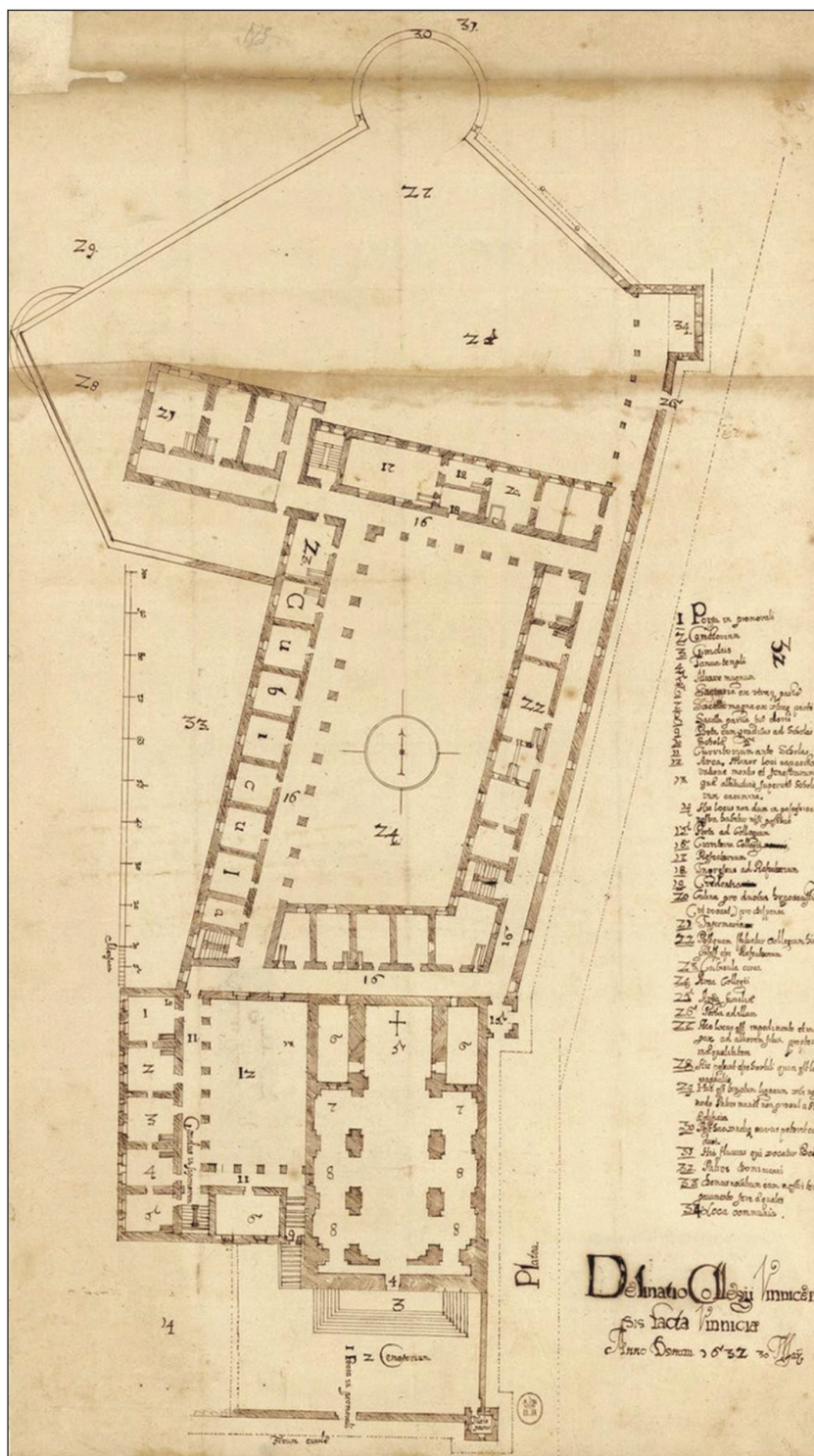

Рис. 1. Проектний план єзуїтського колегіуму в Вінниці, 30 травня 1632 р. (під номером 32 позначено домініканський осередок). Національна бібліотека Франції, M134157

Fig. 1. Project of the Jesuit Collegium in Vinnytsia, May 30, 1632 (The Dominican church is marked number 32). National Library of France, M134157

Рис. 2. Наріжна башта постезуїтського господарського флігеля, до якої прибудований мур домініканського комплексу (вигляд із сучасної вул. Монастирської). Світлина 1927 р., з колекції ВОКМ

Fig. 2. The corner tower of the Post Jesuit farm wing, to which the wall of the Dominican complex is attached (view from the present-day street Monastyrська). Photo of 1927, from the collection of the VMLH

ньому видно, що езуїтська ділянка з північного боку виходить на головну вулицю, навпроти Ринкової площі. Зі східного боку від комплексу позначено місце розташування тогочасного дерев'яного езуїтського чернечого дому з невеликим костюлом (29), а із західного — домініканський комплекс (32) і вулицю («platea»), яка розмежовувала два чернечі осередки. Ця вулиця згодом зникла. На думку П. Ричкова (2011, с. 12), її приєднали езуїти, частково вирівнявши в такий спосіб свою ділянку.

Отже, домініканці на «плацу», набутому поруч із езуїтським, «пізніше різними наданнями приватних осіб збільшеному», збудували невеликий дерев'яний костюл і кляштор (Описание... 1823—1824, арк. 102, 118). Будівництво завершене у 1630 р. (Описание... 1823—1824, арк. 102, 118). На думку деяких дослідників, збережені дотепер ділянки огорожувального муру домініканського комплексу (рис. 2) та наріжна башта (рис. 3) вже існували на 1647 р. (Бируля 1930, с. 32), однак спорудження потужних стін навколо порівняно невеликих дерев'яних будівель здається малоймовірним.

3. Діяльність вінницьких домініканців перед 1648 р. Головні напрямки діяльності Ордену домініканців — проповідництво та підготовка проповідників. Перед Хмельниччиною у Вінниці було 12 домініканців (Wołyniak 1928, s. 259). Така кількість дозволяла організовувати катехізацію в тутешній католицькій парафії та місії в сусідніх містах і містечках. Зупинимося докладніше на Вінницькій католицькій па-

рафії. В одному з документів Товариства Ісуса 1639 р. є згадка, що езуїти впродовж 24 років (тобто з 1615 р.) за дорученням єпископа виконують усі обов'язки у парафії (Archiwum... 1990; Paszenda 2011, s. 62—63). Варто зауважити, що парафія включала, окрім Вінниці, ще навколишні населені пункти, а парафіяльний священник (пробощ, або плебан) належав до дієцезіальних священників, призначався луцьким єпископом і здебільшого у Вінниці постійно не мешкав (Описание... 1823—1824, арк. 128 зв.). Дослідження Л. Гжебеня підтверджує, що езуїти брали участь у провадженні тут католицької парафії перед 1648 р. та у XVIII ст. (до 1773 р.), а езуїтський костюл був парафіяльним (Grzebień 2011, с. 26, 34, 37).

У деяких публікаціях є згадки про існування у Вінниці в XVII ст. окремого парафіяльного костюлу, знищеного «козацькими й татарськими війнами» (Heleniusz 1894, s. 319).

Підґрунтям для таких тверджень було, зокрема, виявлення тут у 1745 р. старого парафіяльного цвинтаря, на основі чого луцький єпископ Францішек Кобельський висловив припущення, що «там поблизу був костюл». Попри те, що підтвердження в документах знайти не вдалося й жодних слідів від храму там не було, єпископ загорівся ідеєю «відбудувати» костюл. Відтак він звернувся до великого коронного канцлера, хелмінського єпископа Анджея Станіслава Залуського. Останній у листі до вінницького старости Людвіка Калиновського (від 24 березня 1745 р., з м. Дрездена) просив посприяти

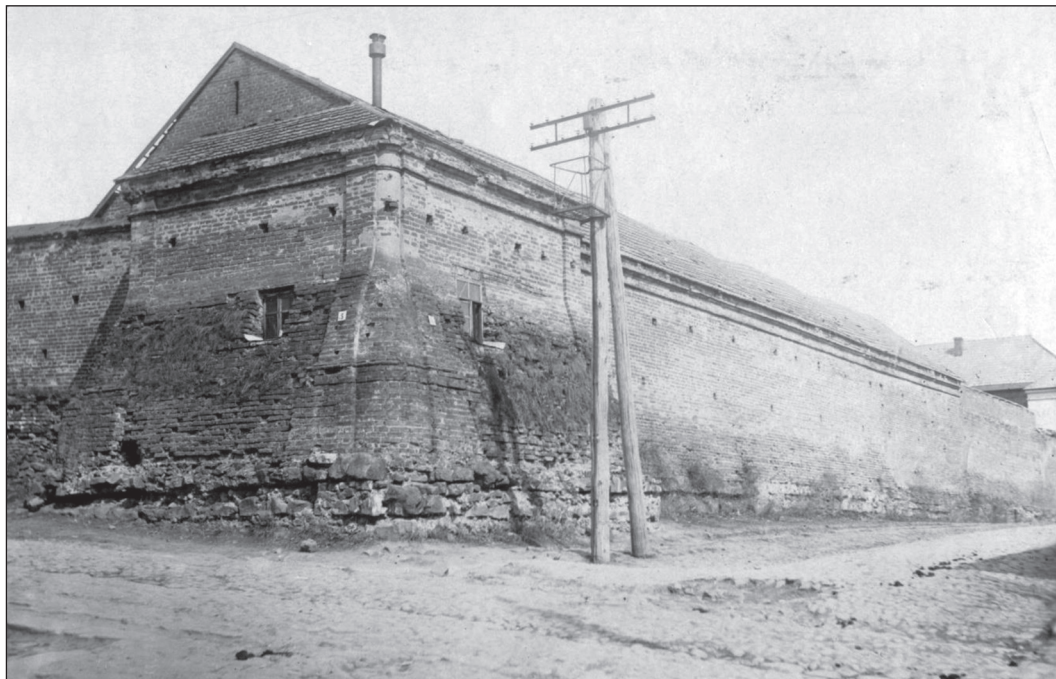

Рис. 3. Наріжна башта огорожувального муру в домініканському комплексі, середина XVIII ст. Світлина 1927 р., з колекції ВОКМ

Fig. 3. The corner tower of the enclosing wall in the Dominican complex, mid-18th century. Photo of 1927, from the collection of the VMLH

Кобельському в його планах спорудження парафіяльного костюлу «на віднайденому місці давнього цвинтаря» (Heleniusz 1894, s. 320). Калиновський (листом від 2 квітня 1745 р., з м. Вінниця), хоч і був саме зайнятий фундацією капучинського кляштору у Вінниці, запевнив канцлера, що виділить кошти на будівництво й половину необхідної суми на утримання. Втім, цей проект не реалізовано, а парафією надалі опікувалися єзуїти (Dijariusz... b. d., K. 24, 25; Heleniusz 1894, s. 321).

Припускаємо, що саме цей цвинтар описано в люстрації Вінницького староства 1767 р.: «велика ділянка, парканом обнесена, на цвинтар для фарного⁵ костюлу призначена, розташована ближче до Бугу, біля уніатської церкви Святої Покрови». Люстрація інформує, що єзуїти тут «ховать померлих із парафіяльного люду простого стану» (План... 1808—1812, арк. 13—13 зв.; Петренко 2011, с. 147).

Перед Хмельниччиною домініканці вже мали щедрих доброчинців, так вінницький староста Ян Одживольський записав ім 1639 р. ділянку на фільварок і сад за містом, 1640 р. — став і млин (Описание... 1823—1824, арк. 118; Wołyniak 1928, s. 261), згодом ще сіножать, «прозиваему Следзіовського» (затверджену вінницькою міщанською громадою 1642 р.; Отамановський 1993, с. 165); княгиня Кристина Корибут-Вишневецька 1640 р. — 3000 злотих, забезпечених на містечку Кирнасівці (?), та

зобов'язання до повного покриття суми сплачувати щорічно по 300 злотих (Описание... 1823—1824, арк. 117 зв.; Отамановський 1993, с. 249); Мацей і Ядвіга Закжевські у 1639 і 1642 рр. — векселі по 1500 злотих під заставу с. Соловіївки. На основі цих векселів Соловіївка перейшла у власність домініканців перед 1648 р. (Описание... 1823—1824, арк. 116) та у в 1646 р. — плац та два двори у Вінниці (Описание... 1823—1824, арк. 114 зв., 118 зв.). На свої земельні володіння вінницькі домініканці отримали привілей Владислава IV 1641 р. і затвердження (одночасно з єзуїтами) сеймовою конституцією 1647 р. (Volumina Legum... 1860, s. 66; Wołyniak 1928, s. 259).

4. Домініканський осередок у 1648—1750 рр. З початком Хмельниччини католицькі ченці залишили Вінницю в пошуках безпечнішого місця. Вінницький домініканець Єнджей Мосціцький, генеральний проповідник, потрапив у татарський полон і там помер від отриманих ран (Wołyniak 1928, s. 259). Домініканський костюл був зруйнований і спалений двічі: 1648 р. козаками й татарами та перед 1700 р. татарами. Вперше його відбудував після 1666 р., ймовірно, Ян Черленковський (онук фундатора), вдруге — Михайло Калетинський (Описание... 1823—1824, арк. 102 зв.).

Є згадки в документах про перебування домініканців у Вінниці орієнтовно в 1666—1672 і близько 1700—1702 рр. (до початку повстання Палія; Аста... 1786, s. 72; Описание... 1823—1824, арк. 102 зв.). Домініканці знову повернулися до Вінниці близько 1710 р. та дізналися,

5. Фарний — парафіяльний (від лат. *farra* — парафіяльний костюл).

що їхні маєтності в місті приборав до рук вінницький староста (з 1709 р.) Марцін Калиновський. Зокрема, пан староста на хуторі біля р. Вінниці (нині Вінничка), набутому братами-проповідниками у вінницького вйта Парфена Омеляновича ще в 1641 р. за 350 злотих польських, заснував слобідку Писарівку, а іншу домініканську власність — ставок із млином, фільварком і кільканадцятьма хатами — продав місту (Отамановський 1993, с. 260; Wołyniak 1928, s. 260).

Серед домініканців, які прибули до Вінниці на початку XVIII ст., був Альбін Шугайський, колишній пріор Старокостянтинівського домініканського кляштору (до 1691 р.; Сінкевич 2009, с. 359). Шугайський став вікарієм. Коли Вінницю почала спустошувати чергова епідемія морової зарази, він один залишився в монастирі, допомагаючи хворим. Оскільки керівництво ордену деякий час не надсилало нових монахів до Вінниці, в останні роки життя ним опікувались єзуїти. 25 серпня 1725 р. отець Альбін помер у вінницькому осередку Товариства Ісуса й був похований у підземеллі єзуїтського костьолу (Acta... 1786, s. 72), а місцевий люд шанував його як святого. Домініканці після повернення до Вінниці хотіли перепоховати його у своєму підземеллі, однак наштотхнулися на опір єзуїтів. Геленіуш стверджує, що затята суперечка між двома орденами була в центрі уваги всього міста й поділила городян на два табори — «один єзуїтський, другий домініканський»: *«Одні вважали, що домініканці мали повне право нагадати про свого монаха, другі, що кс[ондзи] єзуїти, опікуючись хворим, хоронячи померлого, доклали зусиль і коштів, здобули право до володіння скарбом, яким було тіло святобливого ченця, який отримав таку видиму ласку Божу, що серед загального мору смерть від нього відступила та втекла від мужа, званого в місті й серед люду ангелом»* (Heleniusz 1882, s. 146—147).

Часом доходило навіть до сутичок на єзуїтському подвір'ї, у яких брали участь ченці з обох орденів, вихованці єзуїтського колегіуму й палестранти (Heleniusz 1882, s. 145—148). Ймовірно, тільки після скасування Товариства Ісуса домініканцям вдалося провести церемонію перепоховання отця Альбіна.

Не минуло домініканців і бурхливе політичне життя Брацлавщини. Так у серпні 1740 р. домініканський осідок опинився в епіцентрі протистояння прибічників вінницького старости Людвіка Калиновського і брацлавського каштеляна Яна Потоцького, прибулих до Вінниці на сеймик Брацлавського воеводства. Згідно з королівським універсалом він мав відкритися 22 серпня та обрати послів на сейм, крім того, шляхта планувала визначитися з кандидатурами на вакантні уряди земського суду та підкоморія (Крикун 2008, с. 367—385). З анонімного діаріуша учасника сеймика

дізнаємося, що в домініканському кляшторі зупинився брацлавський хорунжий Ян Дзік. У цій резиденції Дзіка брацлавський воевода Станіслав Свідзінський приймав регіментаря Нітославського.

Шляхта провадила численні переговори щодо кандидатур на вакантні уряди і принагідно зводила різні майнові порахунки, так що часом доходило до сутичок із застосуванням шабелів і палахів прямо в єзуїтському костьолі та до внесення маніфестів у ґродську книгу. Автор діаріуша описав, як сеймик вчасно не відкрився, а шляхетські наради 23 серпня перемістилися в домініканський костьол: *«[...] тоді пішли їх милості до костьолу о[тців] домініканців і про початок сеймику й[ого] м[илість] пана воеводу просили. Сюди і й[ого] м[илість] пан регіментар з усім своїм військовим супроводом прийшов разом із ними. Там став перед великим віттарем й[ого] м[илість] пан воевода, питаючи, чи є згода всіх присутніх на початок засідання. І лише й[ого] м[илість] п[ан] Ласький, хорунжий панцир[ної] хоругви й[ого] м[илості] пана брацл[авського] каштеляна, з кількома їх м[илостями] членами тієї ж хоругви згоди не дали»* (Крикун 2008, с. 383—384).

Отож, довелося воеводі знову перенести відкриття сеймика, врешті він так і не відбувся (Крикун 2008, с. 384).

Цей діаріуш є важливим джерелом для дослідження історії першого домініканського комплексу, адже він свідчить, що на 1740 р. домініканці перебували у Вінниці (у деяких опрацюваннях це заперечується) і домініканський комплекс був у досить гарному стані, адже в кляшторі зупинилися впливові урядники і проводили там важливі зустрічі, а в костьолі ледь не відбувся сеймик. Останнє дає підстави вважати, що костьольна зала була достатньо просторою.

Тут ще варто згадати, що після заснування у Вінниці капуцинського осередку (фундація 1745 р.) на сторінках капуцинської хроніки від початку з'являються домініканці. Зокрема, її автор записав: *«Нам пощастило з дуже приязним товариством ченців, а насамперед в[ельможних] о[тців] проповідників Ордену св. Домініка, які в цьому місті займають сусідню ділянку [...]»* (Dijariusz... b. d., K. 1). Він також зафіксував, що серед гостей, які прибули на закладання наріжного каменя Вінницького капуцинського кляштору, були домініканці з Братством св. Ружанця (Heleniusz 1894, s. 323).

5. Фундація Ґрохольських. У 1745 р. розпочинається масштабне будівництво капуцинського кляштору коштом вінницького старости Людвіка Калиновського. Того часу єзуїти також взялися добудовувати свій комплекс, споруджуючи в середині XVIII ст. брамовий, шкільний і господарський флігелі та новий

огороджувальний мур. Натомість домініканці, володіючи значною ділянкою, мали на ній порівняно невеликі дерев'яні будівлі монастиря й костюлу (зведені, ймовірно, на кам'яних фундаментах). Втім, невдовзі в них з'явилися заможні і впливові покровителі з родини Грохольських. Брацлавський земський суддя Міхал Грохольський (1704—1770) і його дружина Анна з Радзімінських фундували будівництво мурованих костюлу і кляштору на тій самій ділянці, але «дещо вище» від дерев'яних, які згодом було розібрано (Описание... 1823—1824, арк. 102 зв.) (ймовірно, після освячення нового костюлу).

Будівництво тривало в 1750—1758 рр., а після його завершення Міхал та Анна Грохольські записали на утримання комплексу і його мешканців 30 тисяч злотих, забезпечених на Воронівському маєтку. Запис зроблено 27 грудня 1758 р. у Терешках, волинській резиденції Грохольських. З боку домініканців його засвідчив провінціал Руської провінції Вінценти Спендовський (Книга... 1815, арк. 503—504 зв.). Приточимо тут уривок із цього документа з інформацією про старі будівлі та місцезнаходження нових: *«Це є очевидна річ і явна правда, що коли в місті й[ого] к[оролівської] м[илості] Вінниці, яке лежить у Брацлавському воеводстві, костюл і кляштор в[ельможних] отців домініканців на плацах, конституцією тисяча шістьсот сорок сьомого р[оку] тому ж кляштору у власність затверджених, з дерева збудовані, через свою древність і різні в цьому краї революції підупали, до останнього свого прийшли занепаду, тоді вельможні їх милості панство Грохольські [...] для помноження хвали Божої [...] на тих же плацах, які Вінницькому конвенту отців домініканців належать на підставі прав, підтверджених вищеназваною коронною конституцією, і нині в їхній власності залишаються, костюл на честь Внебовзяття Пресвятої Діви Марії і кляштор de nova radice⁶ своїм власним коштом із Божою поміччю мурований для міцності фундувавши, вже до нього ad divina obsequia⁷ цих їх м[илостей] ксьондзів домініканців під час урочистої процесії ввели»* (Книга... 1815, арк. 504).

Вінницькі домініканці за умовами фундації зобов'язалися відправляти щотижня по дві поминальні меси за батьків Міхала Грохольського й за батьків та брата Анни Грохольської, а крім того ще дві меси — за благополуччя самих доброчинців (Книга... 1815, арк. 504).

Новозбудований домініканський храм Внебовзяття Пресвятої Діви Марії був консекрований 4 березня 1761 р. луцьким єпископом

Антоні Еразмом Волловичем (Dijariusz... b. d., К. 57; Описание... 1823—1824, арк. 103).

Також Міхал Грохольський у заповіті 1768 р. записав домініканцям 4000 злотих на будівництво мурованого шпиталю для вбогих і призначив фундуш у розмірі 10000 злотих «на утримання вбогих дідів і бабів» (затверджений конституцією 1775 р.; Описание... 1823—1824, арк. 104, 117).

6. Домініканська хроніка на тлі життя міста й парафії в останній третині XVIII — першій третині XIX ст. Зі спорудженням мурованого комплексу й отриманням фундушу 1760 р. домініканці мали ширші можливості для провадження проповідницької діяльності. У 1773 р. відбулися важливі зміни в житті міста й католицької парафії, зокрема після скасування Товариства Ісуса закрито єзуїтський колегіум. У єзуїтському костюлі за розпорядженням влади вилучено всі срібні та золоті речі, проте він залишався парафіяльним і знаходився, як і вся парафія, під опікою дієцезіальних священників. Під час пожежі 17 серпня 1778 р. костюл зазнав значних руйнувань, однак чудотворну ікону св. Анни та речі із захристії було врятовано й перенесено до капучинів. Плебани надалі призначалися з грона дієцезіальних священників Луцької єпархії і виконували свої обов'язки при капучинському осідку. В 1786 р. новопризначений плебан Антоні Камінський, який за свідченням капучинського хроніста, був не надто прихильний до капучинів, переніс парафіяльний центр до домініканців (Dijariusz... b. d., К. 103).

Домініканці (на 1795 р. — 7 монахів, 1799 р. — 5; див.: ред. Гунько 2007, с. 61; упор. Легун 2017, с. 26) надалі провадили проповідницьку діяльність і утримували шпиталь для вбогих (зі шляхетського стану), фундований Міхалом Грохольським. Одноповерхова мурована будівля шпиталю (30 × 15 ліктів) знаходилася на ділянці домініканської юридики — «одразу за кляшторною брамою через вулицю» (трохи нижче Козьмо-Дем'янівської церкви; рис. 4). На 1797 р. у шпиталі на повному утриманні перебувало сім осіб, на 1824 р. (через певні проблеми з виплатами по фундушу) — тільки чотири літні жінки (Описание... 1823—1824, арк. 104 зв.).

Домініканський костюл час від часу ставав осередком важливих політичних подій. Приміром, саме тут міська влада провела присягу Конституції 3 травня: *«19 листопада [1791] магистрат міста з урядниками й людом Вінниці в костюлі в[ельможних] отців домініканців після урочистої меси й серед гарматних пострілів у присутності я[сно]в[ельможного] п[ана] Порчинського, брацлавського стольника, цивільно-військового комісара, склали присягу захищати, навіть якби довелося пролити кров, Конституцію польську, д[ня] 3 травня*

6. De nova radice (лат.) — цілком наново.

7. Ad divina obsequia obsequia (лат.) — для божественної покірливості.

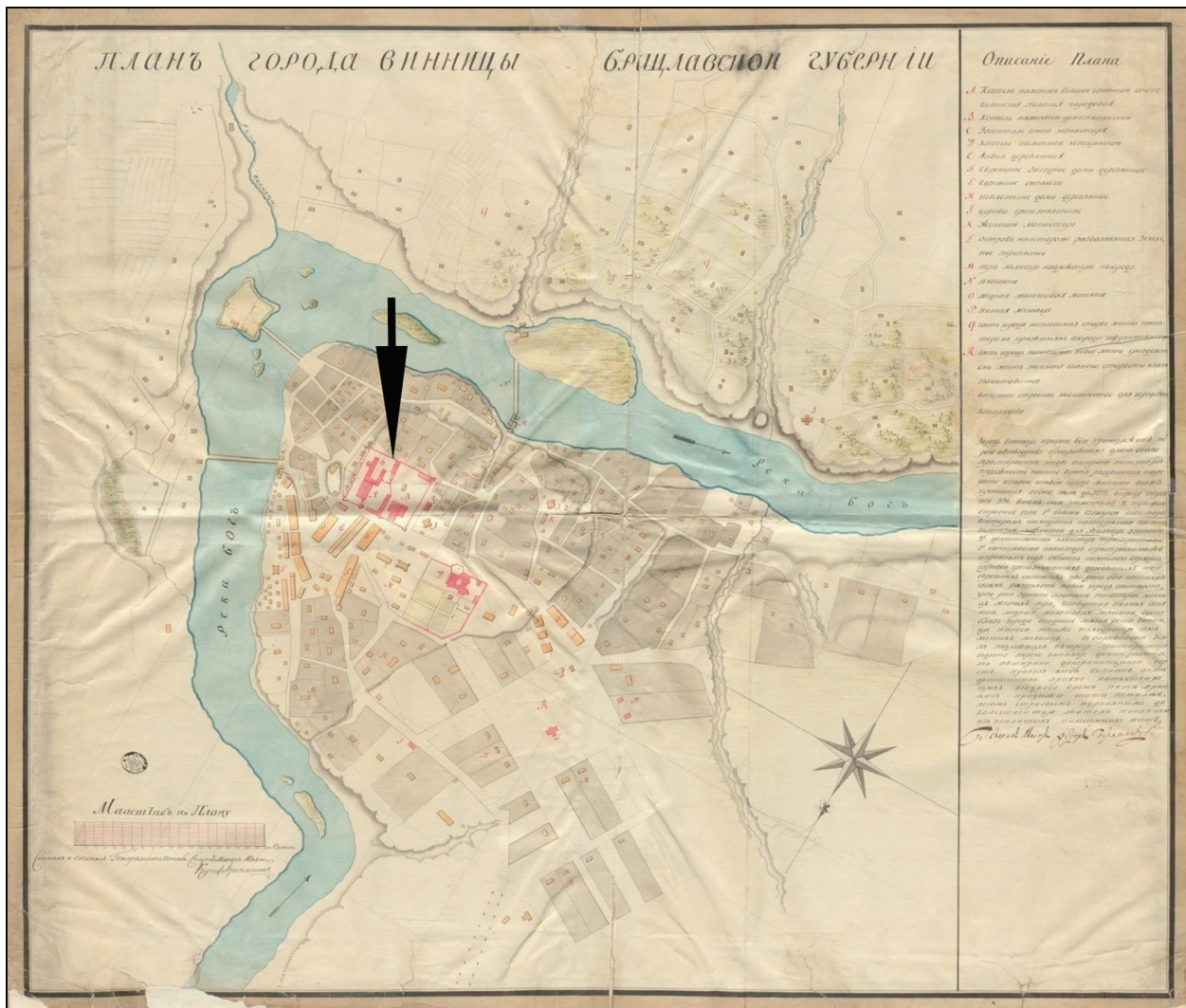

Рис. 4. Постезуїтський і домініканський комплекси, Козьмо-Дем'янівська церква і шпиталь для убогих на плані Вінниці, орієнтовно 1795 р.

Fig. 4. Post Jesuit and Dominican complexes, Kozmo-Demyanivska church and a hospital for the poor on the Vinnytsia city plan, around 1795

поточного року прийняту» (Dijariusz... b. d., K. 111, 112).

У лютому 1792 р. в домініканському костьолі пройшов сеймик Брацлавського воеводства (Dijariusz... b. d., K. 112).

Після анексії Поділля Російською імперією й реорганізації католицьких єпархій Вінниця

з 1795 р. належала до Летичівської єпархії, з 1798 р. — до Кам'янецької. У домініканців 1796 р. відбулося «відкриття Брацлавської губернії»: «22 лютого це святкування розпочалося від зібрання шляхти в [постезуїтському] колегіумі, звідти вирушили процесією до руської церкви, а потім до [туті] домініканців, де після відправи св. меси місцевим [летичівським] єпископом Сераковським і проповіді, виголошеної я[сно]в[ельможним] сурогатом⁸ Новосельським, всі виконали присягу на вірність при обранні достойних на уряди, у присутності багатьох генералів та за асистенції двох полків жовнірів — серед частих гарматних пострілів. У наступні дні вибори відбувалися далі — аж до дня 2-го березня, у котрий із подібною урочистістю після виконання об-

8. Сурогат (лат.) — заступник.

Рис. 5. Нове місто і замковий острів на плані Вінниці 1811 р., складеному повітовим землеміром Алоїзи Корево

Fig. 5. The New city and the Castle island on the plan of Vinnytsia in 1811, drawn up by the district surveyor Aloiza Korevo

раними присяги, відкриття губернії було завершено [...]» (Dijariusz... b. d., K. 123).

Також варто згадати, що саме в домініканців 24 листопада 1796 р.⁹ відбулася присяга на вірність Павлу I (Dijariusz... b. d., K. 124).

У цей період парафіяльний центр знову перемістився в капуцинський осідок, принаймні в 1797 р. плебан Мокжицький уже мешкав там, а капуцини допомагали йому виконувати обов'язки по парафії (Описание... 1823—1824, арк. 129).

У 1803 р. кам'янецький єпископ Ян Дембовський надіслав розпорядження пріору Вінницького домініканського кляштору Евстахи Хмельовському про передачу парафії для провадження домініканцям. Плебаном надалі мав бути дієцезіальний священник, а вікарієм парафії — пріор кляштору (Распоряжения... 1802—1803, арк. 186—186 зв.; Описание... 1823—1824, арк. 130).

Причиною такого рішення була ситуація, яка склалася на той час у парафії: «Парафіяльні богослужіння через окремі інциденти, дуже часто й аж до сміху, а також нарікань світських осіб і публічного обурення, переводилися з капуцинського костьолу в домініканський і навпаки» (Описание... 1823—1824, арк. 129 зв.). Крім того, у липні 1802 р. офіціал Едмунд Бжосньовський, перебуваючи у Вінниці, дав

розпорядження, щоб капуцини «всі останки в гробах поезуїтського костьолу поховали в ямі, глибоко викопаній, при звичайних молитвах». Після того, як капуцини «відрапортували» про виконання розпорядження, єпископ отримав листа від подільського цивільного губернатора Володимира Чевкіна, що людські останки досі розкидані в підземеллі поезуїтського костьолу (Распоряжения... 1802—1803, арк. 186 зв.).

Домініканці належним чином виконали розпорядження про перепоховання та відслужили жалобну месу. Разом із парафією вони отримали чудотворну ікону св. Анни (Dijariusz... b. d., K. 126; Heleniusz 1882, s. 148—149).

На 1803 р. плебаном був ксьондз Себастьян Ореховський, кам'янецький канонік, після його смерті 1805 р. вінницьку плебанію отримав вищезгаданий ксьондз Едмунд Бжосньовський, майбутній декан Кам'янецької катедри. Домініканці надали йому все необхідне: «[У кляшторі] три станції нагорі коло сходів, якщо стати ліворуч на коридорі, унизу мав окрему станцію для людей, на дворі мав маленький садочок під вікнами станції; частину стайні на коней і у возовні місце на повози. Замість законної платні брав тільки м'ясо від кляштору й у кухні вогонь для його готування. Пізніше був перебрався до наріжної станції на тому ж поверсі [...]» (Описание... 1823—1824, арк. 130).

У 1818 р. ксьондз Бжосньовський посварився з пріором домініканців і знову хотів перенес-

9. Тут і далі всі дати за юліанським календарем.

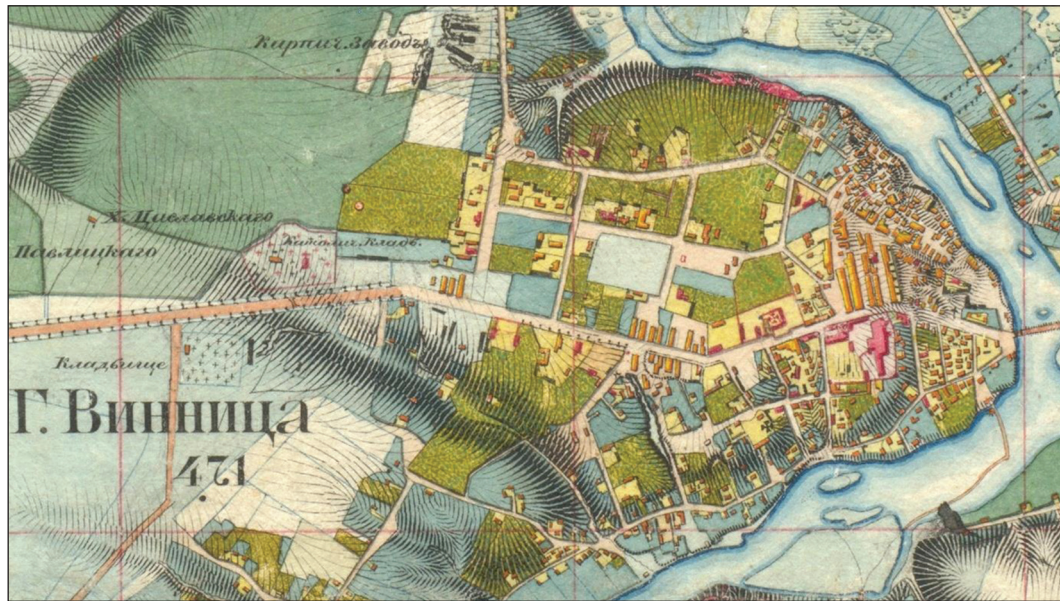

Рис. 6. Фрагмент плану Вінниці 1845 р.

Fig. 6. Fragment of the plan of Vinnytsia in 1845

ти парафіяльне богослужіння до капуцинів, але вінницький декан йому не дозволив. Наступними вінницькими плебанами були: кам'янецький катедральний канонік Миколай Гурський (1819—1824), кам'янецький катедральний канонік Миколай Жуковський (1824—1827?), кустощ кам'янецької катедральної капітули ксьондз Йордан (1827—1831?), колишній кам'янецький катедральний проповідник, капелан Подільської гімназії ксьондз Томаш Куявський (1831—1839; *Описание... 1823—1824*, арк. 129; Szczepaniak 2021, s. 59, 83, 94, 103).

На 1824 р. у кляшторі залишилися три особи: пріор ксьондз Едмунд Кляузович, проповідник ксьондз Бартломей Зидліцький і послушник-новик (*«laik nowicyusz»*) Юзеф Новіцький (*Описание... 1823—1824*, арк. 122, 122 зв.).

Отже, домініканці не мали власної парафії, але відігравали головну роль у провадженні Вінницької католицької «світської» парафії, яку очолював плебан (пробощ) — дієцезіальний священник, призначений кам'янецьким єпископом. Виконувати парафіяльні обов'язки їм допомагали, попри певні тимчасові непорозуміння, капуцини (*Описание... 1823—1824*, арк. 122, 122 зв., 124 зв.).

Вінницька парафія охоплювала терени зі сходу на захід 30, а з півночі на південь 45 верст. На 1824 р. вона включала, крім Вінниці, три містечка, 31 село, вісім присілків (*Описание... 1823—1824*, арк. 125, 128 зв.). Загальна кількість парафіян — 4015 осіб (1974 чоловічої статі і 2041 жіночої). Найбільше парафіян було у Вінниці — 597, найменше в Тютках — 11 (*Описание... 1823—1824*, арк. 125). Про обсяг обов'язків по парафії свідчать наступні дані за 1823 р.: посповідалося 3219 осіб, одружилось

49 пар, народилося 100 дітей, померло 125 осіб (*Описание... 1823—1824*, арк. 125 зв.). Варто зазначити, що саме домініканці вели в цей період метричні книги.

Парафіяльний цвинтар знаходився за версту від костьолу при дорозі на Літин із правого боку (нині південна частина міського парку імені Леонтовича; рис. 6). Він був оточений ровом. На 1824 р. поряд із дерев'яною цвинтарною каплицею були підготовлені матеріали для мурованої (*Описание... 1823—1824*, арк. 105).

До Вінницької католицької парафії в цей період відносилися такі культові споруди: мурована каплиця в Селищі (при ній того часу мешкав уніатський декан), дерев'яна каплиця в Телепеньках і мурований «костьолик» у Стрижавці, збудований власником містечка, подільським цивільним губернатором Миколаєм Грохольським. Домініканці іноді приїздили сюди, щоб відправити службу (*Описание... 1823—1824*, арк. 125 зв.).

Після відкриття у Вінниці Подільської губернської гімназії (1814), директор якої ксьондз Міхал Мацейовський приділяв релігійному вихованню величезне значення, домініканський костьол фактично виконував функції гімназичного храму. Вихованці гімназії й парафіяльної школи при ній розпочинали кожний навчальний день із ранкової меси, по неділях і святах відвідували урочисті богослужіння. На месях постійно звучав гімназичний хор. На прохання директора гімназії домініканці й капуцини допомагали йому сповідати вихованців католицького віросповідання, організовували реколекції перед Різдом і Великоднем тощо. Деякі заможні гімназисти винаймали помешкання в домініканському кляшторі (Колесник 2011, с. 176).

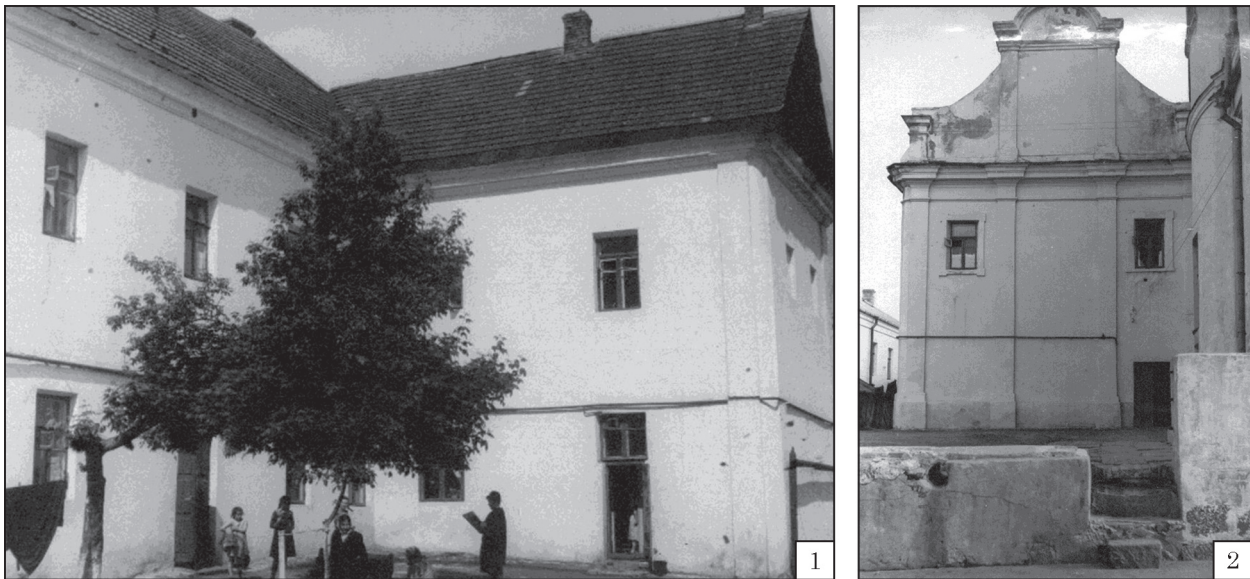

Рис. 7. Колишній домініканський кляштор, пристосований під житлове приміщення. Світлина 1961 р.: 1 — вигляд з двору, 2 — вигляд із сучасної вул. Соборної

Fig. 7. The former Dominican monastery, adapted for living quarters. Photo of 1961: 1 — view from the yard, 2 — view from the present-day street Soborna

Під час заходів із нагоди Ювілейного року ¹⁰ 1825, який Католицька церква в Російській імперії відзначала у 1826 р., «костюлом великого святкування» у Вінниці обрано домініканський. З огляду на велике скупчення людей, які прибули на святкування з навколишніх населених пунктів, священники сповідали та проводили катехізацію на дворах домініканського комплексу (Книга... 1824, арк. 51 зв.; Dijariusz... b. d., K. 162).

З візитації 1824 р. дізнаємося також, що в домініканському кляшторі того часу зберігався архів земських і гродських актів Брацлавського воеводства (Описание... 1823—1824, арк. 102).

7. Стан домініканського комплексу наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. Костьол (завдовжки 42, завширшки 26 і заввишки (стіни) 16 ліктів) фасадом виходив на головну вулицю. Він мав дві незакінчені вежі (з обох боків від центральної частини), на одній вежі розміщувалися дзвони. Бічні каплиці «при вежах» були продовговаті, вузькі та низькі, а далі до пресвітерію — високі й «широко заокруглені». Фасад костьолу і круглих високих каплиць — «гладкий, з карнизами», з вежами, «у трикутник закінченими», із залізними хрестами. У 1814 р. весь костьол був потинькований і побілений, «у багатьох місцях жовтим кольором». Костьол, вежі, бічні каплиці, захристія і скарбець були покриті гонтом. Куполок над дахом костьолу був оббитий білою англійською бляхою. На ньому зверху знаходився залізний

хрест, а в середині — «спижова сигнатурка» (Описание... 1823—1824, арк. 102 зв.).

На фронтоні костьолу над входом висів родовий герб Грохольських Сирокомля (у круглому медальйоні, прикрашений гірляндюю). Стіни і склепіння костьолу та захристії були повністю розписані *al fresco* (Описание... 1823—1824, арк. 102 зв.) ¹¹.

На хорах розміщувався десятиголосий орган із трьома міхами, покритий зеленим лаком. Дубовий амвон, з лівого боку нефа під аркою, також був покритий зеленим лаком. У костьолі, крім головного великого вітваря, було ще шість вітварів у каплицях. Підлогу викладено цеглою квадратами. У наві стояли чотири великі дубові лави «з потрійним рядом сидінь», у пресвітерії — дві довгі окремі для ченців під час молитви, у каплицях — дві окремі лавки (Описание... 1823—1824, арк. 103).

У підземеллі костьолу знаходилися поховання монахів і крипта фундаторів (Описание... 1823—1824, арк. 103). У візитації 1824 р. також згадується невеликий цвинтар перед костьолом, «муром від міста відмежований» (Описание... 1823—1824, арк. 103).

Кляштор домініканців, головний фасад якого виходив на південь (рис. 7: 1), мав два поверхи. Всі комини були муровані та виведені на дах. Коридори на обох поверхах — склепінчасті, підлога — цегляна, на 1824 р. «значно витоптана». Вхід до кляштору — «зі цвинтаря перед костьолом, з півночі, через хвіртку» (рис. 7: 2). На першому поверсі розміщувалися

10. Ювілейний (або Святий) рік — особливий рік у Католицькій церкві, впродовж якого можна отримати повну індульгенцію за умови виконання певних дій.

11. У 1983 р. виявлено розписи XVIII ст. під шарами пізнішого масляного живопису і фарбування (Памятник... 1983, с. 8).

Рис. 8. Підземний мурований коридор, виявлений біля виступаючого крила домініканського кляштору. Світлини 14 березня 2018 р.

Fig. 8. An underground brick corridor discovered near a wing of a Dominican monastery. Photo March 14, 2018

дві одинарні і дві подвійні келії (в одній з останніх зберігався архів земських і гродських актів Брацлавського воеводства; Описание... 1823—1824, арк. 102, 103 зв.), рефекторій, кухня з пекарнею, на другому — 11 келій (вісім одинарних і три подвійні, всі склепінчасті, з підлогою з дощок, постеленою 1820 р.), бібліотека, три склади (Описание... 1823—1824, арк. 103 зв.).

У візитації 1824 р. також описано великий двір, до якого в'їжджали через браму в західній частині муру, і садки: «Двір перед кляштором із півдня досить просторий, навкіл високим муром опасований, має із заходу з вулиці велику подвійну в'їзну браму і при ній збоку хвіртку, добре обладнану. Стайня і возовня з наріжною кімнатою для людей стаєнних, під одним добрим дахом, гонтом побитим, мурована, з двома великими від фронту дверима та одними одинарними дверима. Шопи обіч возовні, при мурі паркановому кляштору побудована, гонтом побита, зусюди відкрита. Шпихлір¹² із дерева збудований, добрий, гонтом побитий, входом на захід повернутий. Садочки невеликих три, два на дворі, частково деревами засаджені, частково овочами, третій при кляшторі, де-

12. Шпихлір (діал.) — приміщення, у якому зберігається зерно; житниця, амбар.

ревами засаджений. Дві крамнички в тому садочку від публічної вулиці новозмуровані, ще не закінчені, гонтом побиті. Всі будови в гарному стані, ремонту не потребують» (Описание... 1823—1824, арк. 103 зв.).

На 1824 р. домініканці мали в комплексі чимале господарство, зокрема дев'ять коней (три молодих для їзди і шість робочих для доставки дров і до плуга), одного мула «для возіння води», шість робочих волів до плуга, дві корови, одне телятко, два льохи, два кабани. У возовні розміщувалися нова кута бричка на двох ресорах, з відкидним верхом; стара бричка, оббита шкірою, із зіпсованим відкидним верхом; два прості куті візки, оббиті лубом; один візок на ресорах, оббитий шкірою; три кінські куті вози; два волові вози; одна кута підвода; чотири саней, обшитих лубом; чотири саней простих «гринджолових» (Описание... 1823—1824, арк. 104).

Ймовірно, вже після будівництва мурованого комплексу домініканці розширили монастирську ділянку з південного боку до рівня езуїтського огорожувального муру. Зокрема на це вказує фундамент більш раннього огорожувального муру, виявлений на дворі комплексу під час розкопок 2013 р. (Виноградська 2016, с. 9, 15, 16).

З південного й південно-західного боків від комплексу знаходилася домініканська юридика, яка утворилася на ділянках, записаних кляштору (здебільшого із забудовою) Яном Кухарським (1637), Яном Глінцеревицем (1640), Яном та Ельжбетою Негребецькими (1640) і вищезгаданими Закжевськими (1646; Описание... 1823—1824, арк. 114, 118, 118 зв.). На 1795 р. юридика налічувала 17 дворів (ред. Гунько 2007, с. 61), 1824 р. — тільки три «чоловічі душі» (Описание... 1823—1824, арк. 119; Wołyniak 1928, s. 260, 261).

На планах Вінниці близько 1795¹³, 1811, 1845 рр. (рис. 4—6) та інших схематично позначено домініканський комплекс і в його межах косяол, кляштор, а також деякі вищезгадані господарські будівлі, зокрема шпихлір посеред двору, навпроти лівого крила мурованого монастиря, орієнтовно на місці розташування розібраних дерев'яних косяолу і кляштору. Нагадаємо, що на початку 2018 р. під час проведення ремонтних робіт у кухні Преображенського собору, який того часу перебував у користуванні громади УПЦ МП, за стіною кухні виявлено початок підземного мурованого коридору (рис. 8), який був частково замулений і

13. План 1795 р. складений, ймовірно, за більш раннім планом. На це вказує ремарка з опису до нього — «з поділом місць за планом колишнього старости князя Понятовського», який отримав Вінницьке староство 1786 р. і того ж року передав його в оренду Проту Потоцькому. Також потрібно звернути увагу на початок опису: «Місто Вінниця при річці Буг належить Короні і воеводству Брацлавському...» (див.: Paszenda 2011, с. 66).

засипаний¹⁴. Можна припустити, що згадуваний коридор з'єднував новий мурований комплекс із катакомбами, розташованими біля першого домініканського осідку, або зі шпіхлером. Натомість наявні твердження, що він тягнувся до Бугу й мав каналізаційне призначення, наразі нічим не підтверджені¹⁵.

Домініканці підтримували свій комплекс у гарному стані, зокрема у 1823 р. у кляшторі здійснено лагодіння й побілку та частково перекрито дах новим ґонтом (Описание... 1823—1824, арк. 103 зв.).

З огляду на значні обов'язки по парафії й чимале власне господарство, домініканцям доводилося брати на «службу» в костьолі і кляшторі світських осіб для виконання функцій органіста, захристіянина, рефектарія, кухаря, фурмана тощо. На 1824 р. таких було вісім осіб, всі шляхетського стану. Крім того, наймали «парубків» для різних господарських робіт (1824 р. — сім осіб), здебільшого з місцевої православної громади. Також користувалися послугами цирульника, прачки, коминара (Описание... 1823—1824, арк. 123).

8. Православний собор у подомініканських мурах. Після розгрому Листопадового повстання серед репресивних заходів царату було закриття численних католицьких чернечих осередків згідно з указом Миколи I від 19 липня 1832 р. «Про скасування деяких римо-католицьких монастирів» (Полное... 1833, с. 507—510). У їх переліку опинився і Вінницький домініканський монастир, останнім пріором якого був Чеслав Гумінський (ред. Гунько 2007, с. 61). За рішенням київського військового губернатора, подільського і волинського генерал-губернатора Василя Левашова 14 листопада 1832 р. подомініканський костьол перейшов у відання православного духовництва.

14. Того часу члени релігійної громади без погодження з археологами, істориками та пам'яткоохоронними структурами, з порушенням закону «Про охорону культурної спадщини» самовільно організували розкопки й очищення тунелю, внаслідок чого було знищено археологічний шар. Крім того, розчищений хід не було укріплено підпорами, що призвело до його обвалу 13 березня 2018 р. в одному місці.

15. Висловимо тут лише кілька міркувань. Довжина мурованого коридору наразі не відома, однак, з огляду на результати розкопок 2013—2015 рр., можемо стверджувати, що до огорожувального муру він не доходив. Таке будівництво в середині XVIII ст. вимагало дозволу магістрату і власників земельних ділянок, через які б ця досить масивна мурована споруда проходила. Все це неодмінно відбилося б у ґродських актах. Нагадаємо також, що каналізаційна система потребує води, а в комплексі домініканців навіть не було криниці. Отож, воду доставляли з Бугу або з міських криниць. Принагідно зазначимо, що в п'ятичанському замку-палаці Ґрохольські створили каналізаційну систему аж на початку XX ст.

Католицьку парафію, яка налічувала у Вінниці й навколишніх населених пунктах 794 двори і 4400 осіб, передали у відання капучинів, відтак упродовж 14—26 листопада проходила процедура скасування кляштору. Всі ікони й костьольні речі перенесено до капучинів (Jankiewicz 2014, s. 322—323; Памятник... 1983, с. 13).

25 березня 1833 р. на свято Благовіщення в подомініканському костьолі урочисто посвячено православний Преображенський собор. Натомість стару соборну Козьмо-Дем'янівську церкву, розташовану через дорогу (рис. 4), було розібрано.

У 1834—1835 рр. до північної мурованої огорожі з двору прибудовано 7 кам'яних крамничок коштом настоятеля протоієрея Сильвестра Адіясеви́ча. Фактично вони зайняли простір обабіч входу до собору — три ліворуч і чотири праворуч, утворюючи перед входом невеликий двірник площею 51 квадратний сажень (далі — кв. саж.). Під крамничку також здавали в оренду північно-західну наріжну вежу (Памятник... 1983, с. 12).

Зі східного й західного боків від храму були невеликі двори, відділені мурованими стінами. Колишній монастир і решта території комплексу із забудовою до 1841 р. знаходилися в розпорядженні Палати державного майна, відтак були передані Преображенському собору. У монастирській будівлі розміщувався причет собору, під час Кримської війни тут був військовий шпиталь (Летопись... б. д., с. 7).

В 1842 р., згідно з розпорядженням подільського цивільного губернатора, здійснено опис приміщень на ділянці колишнього монастиря. Ймовірно, саме тоді землемір Бородаху склав фіксаційний план комплексу (рис. 9). На ньому показані плани і фасади всіх будинків та їхня експлікація. Забудова комплексу майже не змінилася з домініканських часів, лише додалися вищезгадані крамнички з північного боку та дерев'яна «ізба» для сторожа біля в'їзду на двір (рис. 9; Памятник... 1983, с. 13).

У 1847 р. до Синоду надійшли проекти й кошториси перебудови кількох подільських костьолів, перетворених на православні храми, зокрема і Вінницького собору. Наступного року імператор затвердив проект реконструкції останнього, але через відсутність коштів його не реалізовано (Єсюнін 2016, с. 394—395).

Православна парафія Преображенського собору була досить великою, однак узимку через низьку температуру в храмі багато парафіян, особливо з дітьми, не відвідували відправи. У 1854 р. настоятель протоієрей Порфирій Вознесенський звернувся з рапортом до єпископа Подільського і Брацлавського щодо потреби в теплій церкві. За пропозицією єпархіального архітектора Миколи Кулаковського вирішили обладнати її в підземеллі собору, де знаходилася крипта Ґрохольських. Кулаковський

склав документацію для ремонту й перебудови цього приміщення (Єсюнін 2016, с. 394—395). Перед початком робіт навесні 1855 р. одразу ж постало питання про 14 поховань, які там знаходилися. До Вінниці прибув представник кам'янецького єпископа. Разом із настоятелем

православної парафії він засвідчив акт (від 18 травня 1855 р.) про перенесення й замурування всіх уцілілих трун «у приміщенні біля входу праворуч». Дві зруйновані труни «опустили в могилу, викопану в південній стороні підвалу, і засипали» (Памятник... 1983, с. 17). Все це зроблено без розголошу.

Деяко раніше, в 1854 р. було здійснено огляд нетлінних мощів вищезгаданого домініканця Альбіна Шугайського в підземеллі подомініканського костюлу й за рішенням дієцезіальної влади їх поховано в окремій катакомбі (Wołyniak 1928, s. 261).

Пристосовуючи підземелля під церкву, там зняли шар землі на пів аршина й постелили дерев'яну підлогу, приміщення поштукатурили, поставили іконостас роботи Фелікса Гуцевича. 1 листопада 1855 р. теплу церкву освячено на честь святих Козьми й Дем'яна, на згадку про стару соборну церкву.

Єпархіальний архітектор Кулаковський 1856 р. провів огляд собору та інших будинків у комплексі і склав акт про поганий стан ґонтової покрівлі на всіх будівлях, її протікання і промокання склепінь із уже помітними руйнівними наслідками. Зокрема, у соборі в деяких місцях були пошкоджені розписи (Памятник... 1983, с. 18). Також архітектор зауважив, що «невеликий купол на церкві через свою потворність не відповідає візантійському стилю» і його потрібно замінити (Памятник... 1983, с. 18).

Указом консисторії від 9 листопада 1856 р. надано дозвіл на ремонтні й будівельні роботи. Їх виконано у 1858—1860 рр., зокрема в соборі перекладено підлогу з плит, знято надбудову над верхнім карнизом двох веж і зроблено нові цегляні завершення. Крім того, вибито чотири нові вікна 1,5 × 1 лікоть, виготовлено наличники для 12 вікон, поштукатурено добудовані вежі, підправлено пошкоджену штукатурку в різних місцях, всю будівлю побілено двічі, а стару ґонтову покрівлю замінено листовим залізом (О ремонте... 1856—1867, арк. 2—32, 150—160). Тоді ж протоієрей Вознесенський збудував своїм коштом біля собору 14 мурованих лавок за проектом Голубцова.

Під час пожежі 14 квітня 1861 р., яка розпочалася вночі в поезуїтському комплексі, вогонь зруйнував у

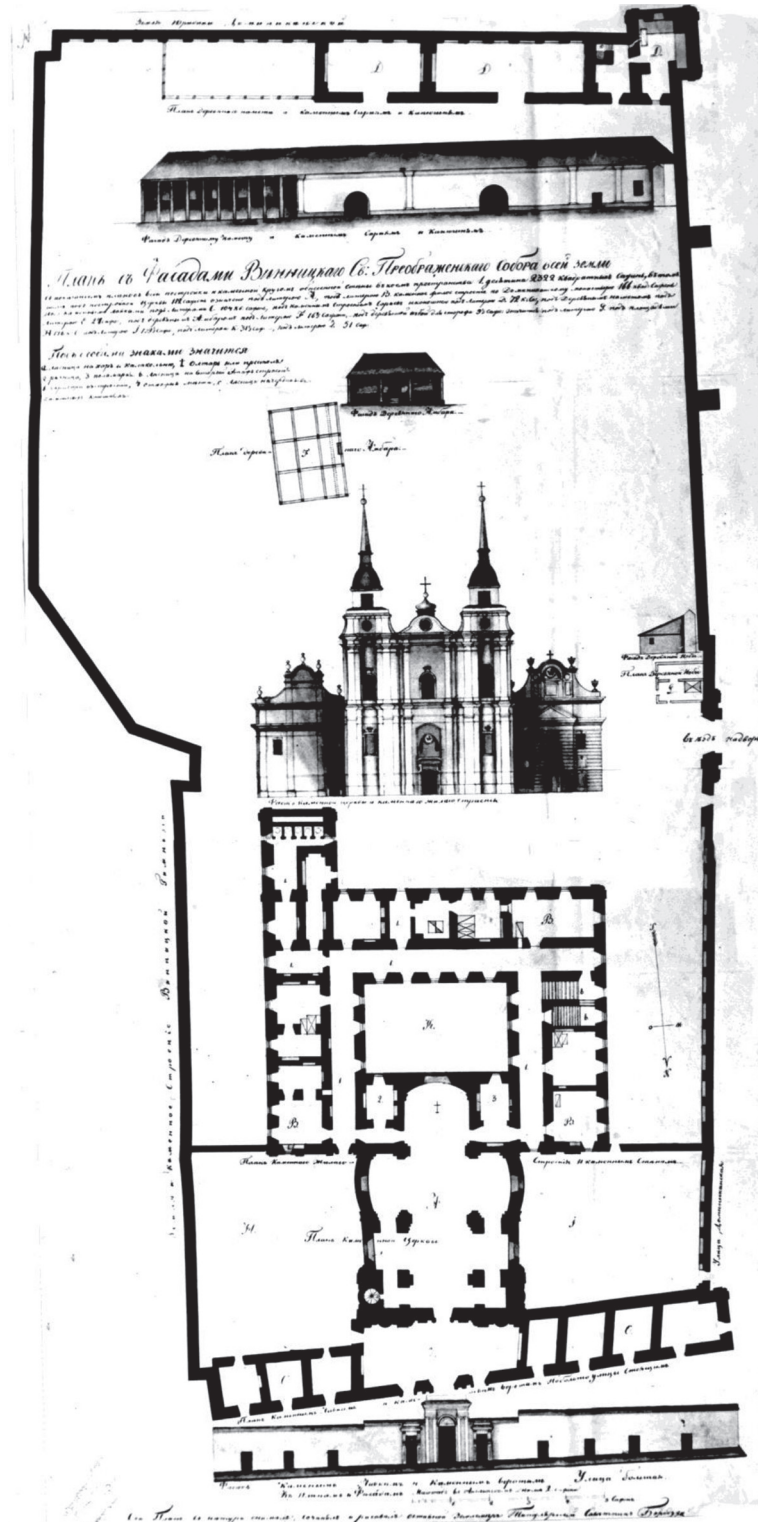

Рис. 9. Плани і фасади будівель Преображенського собору, початок 1840 рр. (за: Памятник... 1983)

Fig. 9. Plans and facades of buildings of the Transfiguration Cathedral, early 1840s (after Pamiatnik... 1983)

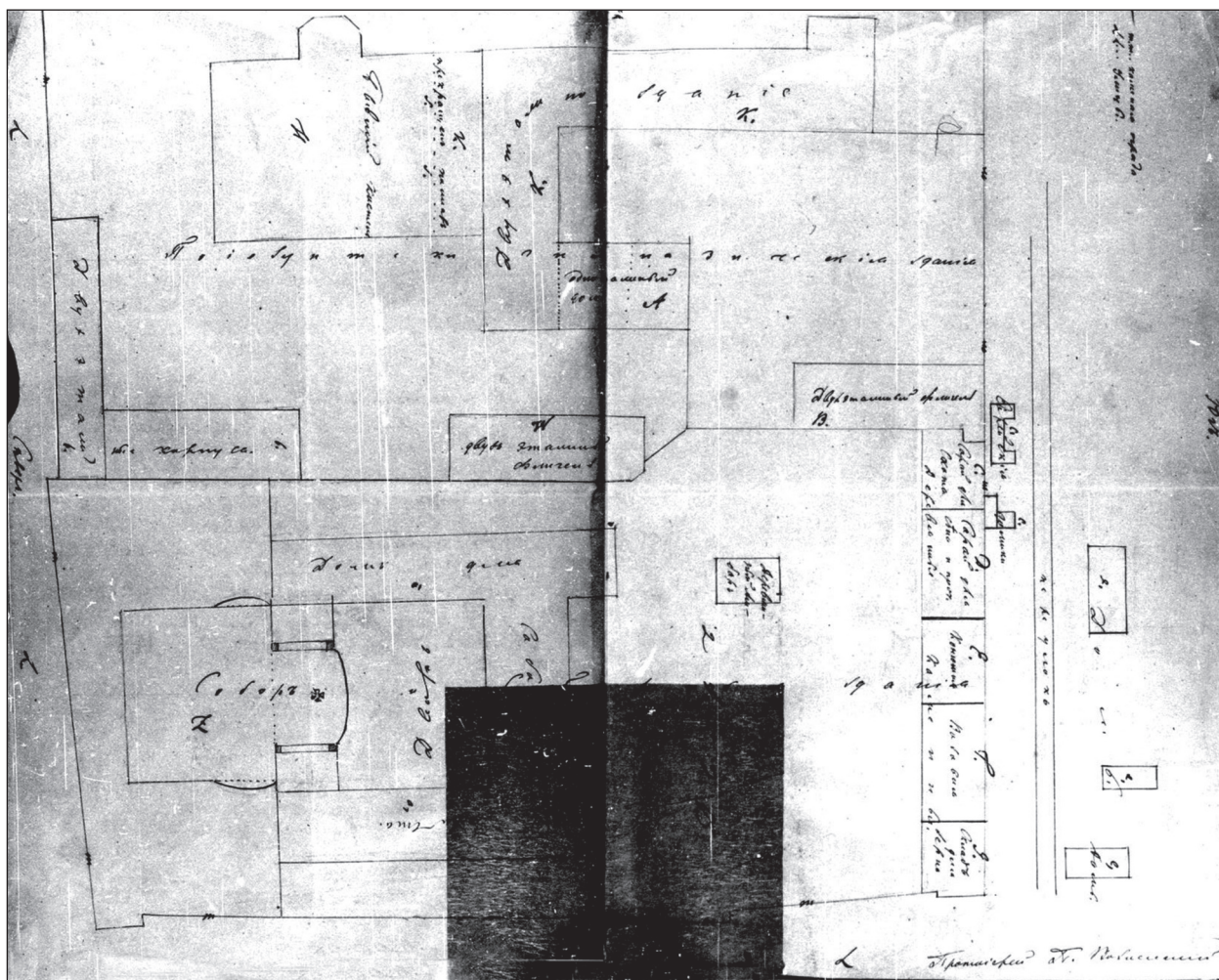

Рис. 10. План садиби Преображенського собору і поезуїтського комплексу, 1861 р. (за: Пам'ятник... 1983)

Fig. 10. Plan of the estate of the Preobrazhensky Cathedral and the Postjesuit complex, 1861 (after Pamiatnik... 1983)

середмісті повністю або частково багато будинків. З нерухомості Преображенського собору постраждали тільки деякі господарські споруди. У зв'язку з цим парафіяльний священник замовив схематичний план усієї садиби (рис. 10; О расследовании... 1861—1863). Зупинимося на ньому детальніше, оскільки він, як і план Бородухи (рис. 9), містить назви всіх будівель, включно з господарськими. Розпочнемо з південної стіни огорожувального муру, прибудованої до двоповерхового поезуїтського флігеля, точніше до його наріжної башти. До цієї стіни з двору були прибудовані 2 дерев'яні сараї «для скота» й сіна (вищезгадана «шопа»), муровані стайня і возовня, у наріжній башті позначено склад для зерна. У центрі господарського двору надалі стояв дерев'яний шпихлір, який тепер отримав назву «амбар».

Варто зауважити, що із зовнішнього боку до південної стіни огорожувального муру був прибудований один єврейський будинок, а другий споруджено майже впритул до муру. Далі, на певній відстані від муру й цих будинків, йшов провулок (вулиця, яка нині має назву Монастирська, виникла дещо пізніше). Прибудовані

до муру зовні житлові будинки зафіксовані й на плані 1811 р. (рис. 5), а згадуваного провулку тоді ще не було. Це пояснює існування мурованих підземель біля огорожувального муру, виявлених нещодавно під час будівельних робіт (з формуванням тут сучасної вулиці Монастирської забудова «посунулася» на південь, а льохи давно вже знесених будинків подекуди збереглися).

У 1866 р. в соборі встановлено новий іконостас, виконано розпис і фарбування, покладено паркетну підлогу, — відповідний контракт успішно виконав Сильвестр Турусевич (О ремонте... 1856—1867, арк. 184, 190).

Згідно з кліровою відомістю 1857 р., Преображенському собору належали садиби подомініканського комплексу (2145 кв. саж.), закритої Козьмо-Дем'янівської церкви із забудовою (314 кв. саж.), згорілої Покровської церкви (417 кв. саж.) і ще одна (1982 кв. саж.), набута в Марії Гардецької, доньки покійного священника Данила Крубовича (Дело... 1842—1845, арк. 59, 123); крім того, під цвинтарями — 1 десятина 948 кв. саж.; орної й сіножатної землі — 44 десятини 1390 кв. саж. Загалом

Рис. 11. Постезуїтські Мури, Преображенський собор і капуцинський комплекс, вигляд з південного сходу. Фрагмент світлини 1900 р.

Fig. 11. Post Jesuit Walls, Preobrazhensky Cathedral and Capuchin complex, view from the southeast. Fragment of a photo from 1900

Рис. 12. Преображенський собор. Поштові листівки, початок XX ст.

Fig. 12. Preobrazhensky Cathedral. Postcards, beginning of the 20th century

Рис. 13. Колишній домініканський кляштор, вигляд з південного заходу. Світлина 1927 р., з колекції ВОКМ

Fig. 13. The former Dominican monastery, a view from the southwest. Photo of 1927, from the collection of the VMLN

на 1857 р. всієї «зручної й незручної» соборної землі було 48 десятин 1940 кв. саж. (Клірові... 1857, арк. 35—43).

Завдяки своїй нерухомості собор мав певний дохід. Передусім це стосується його мурованих крамничок («лавок»), кількість яких у 1860 рр. вже сягнула понад два десятки. Їх спорудили своїм коштом перші настоятелі Адіяевич (1833—1854) і Вознесенський (1854—1869). Крамнички знаходилися в церковній огорожі та «в окремому корпусі, збудованому (Адіяевичем) на ділянці після скасованого Козьмо-Дем'янівського собору». Оскільки це були землі собору, Адіяевич і Вознесенський володіли крамничками на певних умовах і передали їх (перший через 25 років, а другий через 20) у власність собору, який здавав крамнички в оренду (Летопись... б. д., с. 8). Собор також здавав в оренду дерев'яний будинок, зведений на місці згорілого приміщення Вінницького духовного правління (за 300 карбованців сріблом на рік), дерев'яну колишню «шкілку» Козьмо-Дем'янівської церкви (120 карбованців сріблом) і незабудовану садибу давньої Покровської церкви (350 карбованців сріблом; Летопись... б. д., с. 8). Час від часу проводилися ремонтні роботи (здебільшого місцевим єпархіальним коштом). Зокрема, в 1866 р. замінено іконостас і виконано невеликі лагодіння, в 1871 р. здійснено побілку, а всі будівлі на господарському дворі перекриті новим ґонтом. Особливо масштабні роботи здійснено у 1894—1895 рр.: у соборі прибудовано ганок, встановлено нові подвійні вікна з кольоровим склом, укладено нову підлогу (у верхньому

й нижньому храмах), виготовлено нові іконостаси, у деяких місцях замінено розписи. Крім того, «калориферну піч прибудовано зовні храму». Тоді ж придбали позолочене кадило й нові підсвічники (Летопись... б. д., с. 5, 6).

Початок ХХ ст., а саме 1918 р. відзначився для приміщень колишнього Домініканського монастиря, а пізніше — для православного Преображенського собору, цілком очікуваною заборонаю релігійної діяльності. Просторий комплекс у самому серці міста (рис. 11—13) мав багатьох претендентів на влаштування у його стінах різноманітної діяльності. І, навіть, попри той факт, що 14 травня 1918 р. Вінницька міська дума ухвалила передачу приміщення Мурів Подільському товариству охорони історичних пам'яток для влаштування музею, здійснити цей задум вдалося лише 1929 р. (Шароварська 2011, с. 350). З того часу і до сьогодні у приміщеннях Домініканського монастиря розташовані наукові відділи та експозиція Вінницького обласного краєзнавчого музею та Вінницький обласний художній музей (з 1987 р.), який був створений з художнього відділу ВОКМ.

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2023 р.

Методика досліджень: фіксація об'єктів у внутрішньому об'ємі розкопу 1. Враховуючи факт, що дослідження проводилися в об'ємі, який переважно досліджений до материка протягом 2013—2017 рр. і більшість об'єктів від-

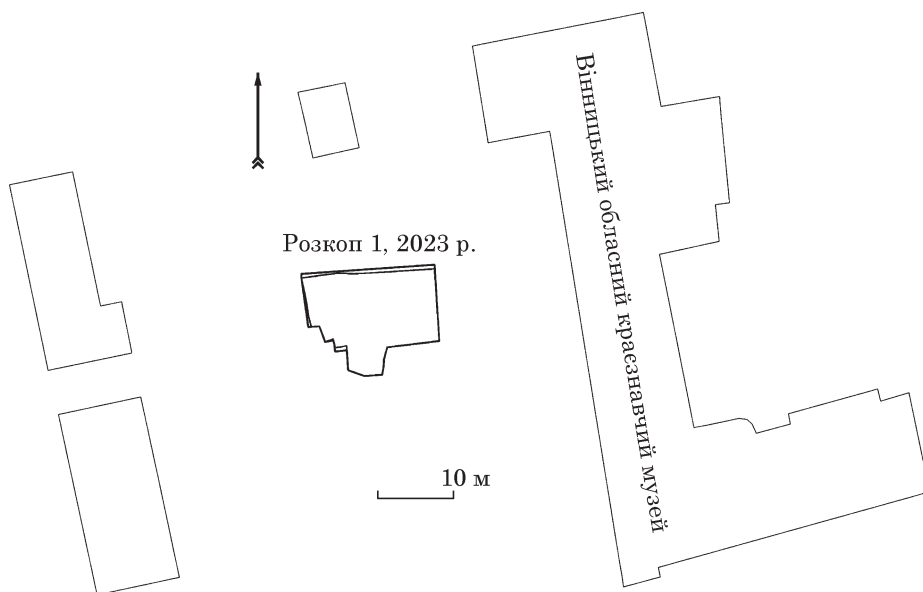

Рис. 14. Схема розташування розкопу 1 у контексті будівель другого (кам'яного) комплексу Домініканського монастиря.

Fig. 14. Plan of the location of excavation area 1 in the context of the buildings of the second (stone) complex of the Dominican monastery

крита та вибрана, у тому числі — центральна частина розкопу із залишками фундаментів, було вирішено поділити площу розкопу по довгій центральній осі на північну та південну частини та на сектори 2×5 м, довгою стороною орієнтовані по лінії північ — південь. Північна сторона розкопу — сектори А1—А10 — 10 секторів 2×5 м; південна сторона розкопу — сектори В1—В10 — 10 секторів 2×5 м (рис. 14, 15). Передбачалося дослідження кутів та заваленої частини стратиграфії всіх стінок розкопу. Загальна площа розкопу на рівні сучасної поверхні складала $183,8 \text{ м}^2$, по низу розкопа ($3,5$ м від рівня сучасної поверхні) — $171,1 \text{ м}^2$. Роботи проводились у межах збереженого об'єму розкопу, жодних прирізків не здійснювалось. Фіксація об'єктів велася за допомогою лазерного тахеометра Nikon NPL-332. Похибка зйомки в горизонтальній площині (x, y) становить $\text{max } 1 \text{ см}$; похибка по висоті (z) $\text{max } 3 \text{ см}$. Зняття культурних нашарувань здійснювалося пошарово, вручну з фіксацією глибини залягання об'єктів та знахідок від R0 (нульовий репер у північно-західному куті розкопу на рівні денної поверхні $R0 = 0$, $R0 = +284,78$; система висот — балтійська). Усі глибини залягання об'єктів у тексті вказані від $R0 = 0$. Додатково створено план з основними позначками відміток у балтійській системі для роботи з консерваційним накриттям, яке заплановане для збереження досліджених об'єктів.

Результати геодезичної зйомки (фіксації об'єктів у розкопі) оброблено за допомогою програмного забезпечення AutoCAD 2020. Створено план розкопу для підготовки облікової документації (рис. 14, 15), ув'язано в одну систему збережену частину навколишнього ансамблю Домініканського монастиря. Допомогу в наданні файлу геодезичної зйомки ансамблю монастиря надали фахівці Департаменту архітектури та містобудування Вінницької міської ради.

Низьковисотна аерофотозйомка здійснювалася за допомогою квадрокоптера DJI Mavic AIR. План польоту було задано таким чином: на обраний полігон площі закладався маршрут «подвійний ґрид» — обліт площі в напрямку північ — південь, а потім обліт цієї ж площі в напрямку схід — захід із перекриттям кожного попереднього кадру на 80% . Зйомка ортофотопланів — автоматична. Висота обльоту — $10\text{--}100$ м. Програмне забезпечення, за допомогою якого здійснювалося програмування польоту та зйомки, — Dron Deploy (менеджер планів польотів для квадрокоптерів, встановлений на смартфон, у нашому випадку працював з IOS). Аерофотозйомку для виконання ортофотопланів та 3D-моделі розкопу здійснила к. і. н. Ольга Грабовська.

Фотограмметричні моделі, ортофотоплани розкопу виконані Ольгою Манігдою та Марком Белінським; фотографування та підготовка планів здійснені Ольгою Манігдою; рисунки знахідок — Яною Короленко; інвентарний колекційний опис знахідок уклав Марк Белінський.

Опис та характеристика об'єктів, досліджених у розкопі 1. У 2023 р. археологічні роботи в розкопі 1 розпочалися після зняття захисного накриття (дерев'яні риштування із захисним покриттям зверху). Об'єм розкопу не був законсервований глиною або піском, залишки будівельних конструкцій, розкопані протягом 2013—2018 рр., частково перебували під впливом атмосферних опадів, що призвело до руйнування східної частини решток фундаменту. Глибина розкопу на момент розкриття становила від 1 до 3 м від рівня сучасної поверхні, стіни та кути осипались, утворивши завали, вся поверхня розкопу була вкрита рослинністю. Розчистка від рослинності, осипів та завалів тривала вісім робочих днів і стала можливою виключно завдяки наявності студентів

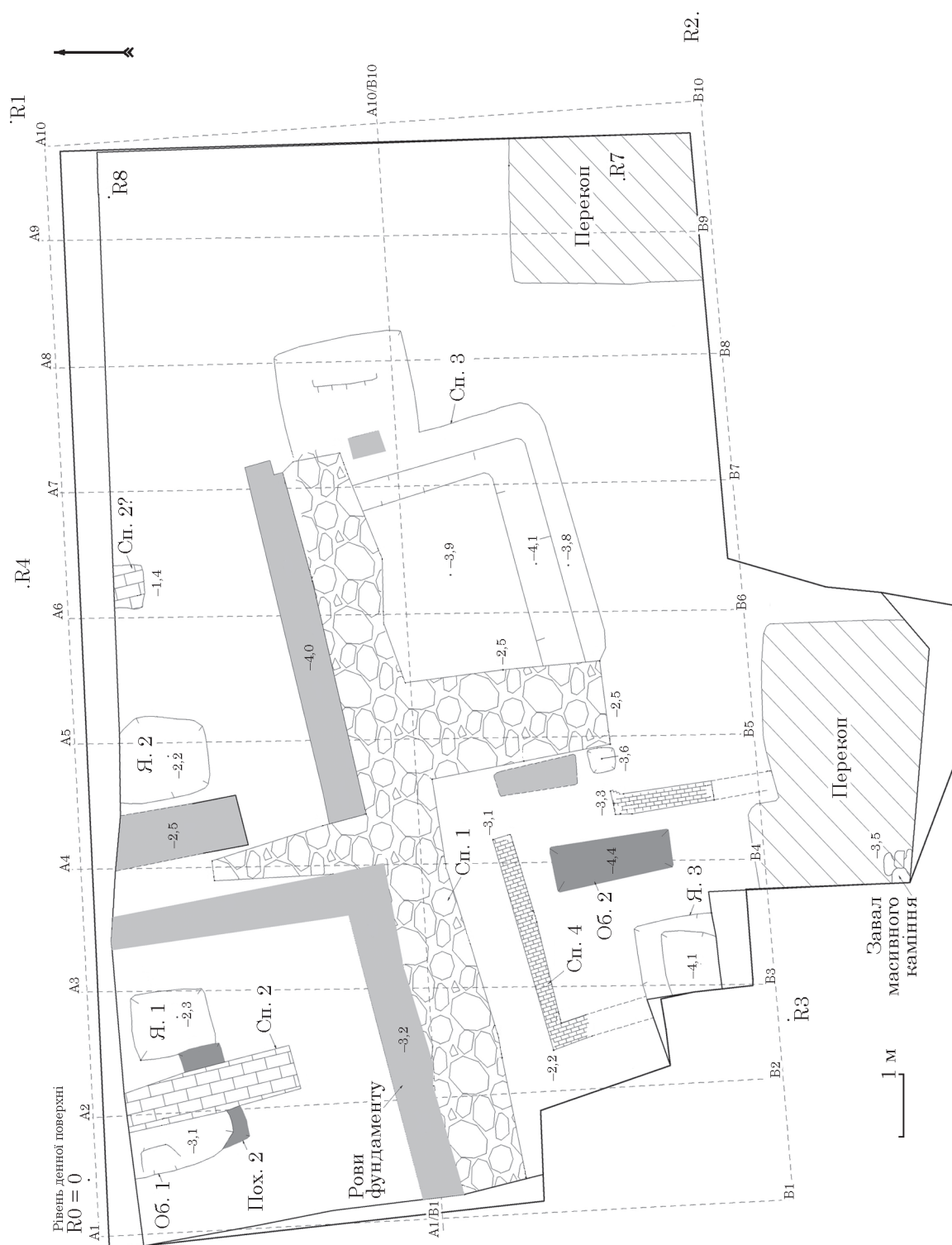

Рис. 15. План розкопу 1 (2023 р.) з позначеними об'єктами досліджень. Глибини вказані від $R0 = 0$ (рівень сучасної поверхні)
 Fig. 15. Plan of the excavation area 1 (2023) with research objects marked. The depths are indicated from $R0 = 0$ (Benchmark is nowadays surface level)

двох вищих навчальних закладів, які проходили археологічну практику на об'єкті¹⁶.

Розбір осипів стратиграфії найбільше спостерігався в секторах А1—А3, А7, А10, Б5—Б7, Б10.

У розкопі 1 у 2023 р. досліджено такі об'єкти (рис. 15):

споруда 1 — залишки фундаментів культової (?) будівлі кінця XVII — першої половини XVIII ст. та фундаменті рови споруди (назва та номер збережені за нумерацією Л. І. Виногородської);

споруда 2 — залишки фундаментів будівлі кінця XIX — першої половини XX ст.;

споруда 3 — заглиблена споруда досліджена у 2013—2014 рр. (назва та номер збережені за нумерацією Л. І. Виногородської);

споруда 4 — цегляний склеп (?) кінця XVII — початку XVIII ст.;

об'єкт 1 — заглиблений зі сходиною (досліджений частково) — кінця XVI — XVIII ст.;

об'єкт 2 — могильна яма, що містила рештки п'ятьох поховань (3—7), поховання 5 та 6 датовані кінцем XVII — початком XVIII ст.;

ями 1 і 3 — об'єкти XX ст. (яма 2 — об'єкт досліджений у 2013—2014 рр.);

поховання 1 — скелет тварини в анатомічному порядку в шарі XVII—XIX ст. (сектор Б6—Б7 у стінці розкопу);

поховання 2 — скелет людини, орієнтовно датоване XVIII ст.

Споруда 1 — залишки фундаментів культової (?) споруди кінця XVII — першої половини XVIII ст. та фундаменті рови споруди. Основний предмет дослідження експедиції ВОКМ у 2023 р. споруда 1 досліджувалася з метою уточнення датування, приналежності, розмірів та способів подальшої консервації і використання об'єкту. Як зазначалося, основний об'єм споруди 1 досліджений експедицією ІА НАН України у 2013—2015 рр. під керівництвом Л. І. Виногородської. Детальні обміри та креслення наведені в наукових звітах, підготовлених керівником досліджень (Виногородська, Герасимчук, Калашник 2013; Виногородська, Калашник 2014; 2015а, с. 12—20).

Споруда являє собою масивні рештки фундаменту орієнтовані по лінії захід—схід (рис. 16: 1, 2). З північного боку — залишки стіни, орієнтовані по лінії північ—південь, примикають до основної стрічки фундаменту, розташовані на рівні верхньої збереженої частини, з південного боку — масивний фрагмент стіни, визначений Л. І. Виногородською як контрфорс до основної споруди (рис. 16: 3), датований нею орієнтовно XVII — початком XVIII ст. (Виногородська, Калашник 2014, с. 12—26). Стрічка фундаменту

по лінії захід—схід збереглася на різних рівнях. У 2023 р. досліджений західний край, виявлено, що вона має продовження в західному напрямку (рис. 17: 1, 2). Східний торець завершується прямовисно (рис. 17: 3, 4). У тілі фундаменту виявлені фрагменти столової та будівельної кераміки, датовані кінцем XVII — першою половиною XVIII ст. (Виногородська, Калашник 2015b). Висота фундаменту становить у різних місцях від 0,5 м із західного боку до 1,6 м зі східного. Ширина стрічки — 1 м. Склад: масивний обтесаний граніт, забутовка всередині — цегла повторного використання, розчин сірий цем'янковий. Досліджений у 2023 р. західний фрагмент стрічки фундаменту довжиною 2,27 м, який має продовження в західному напрямку і входить у стінку розкопа, а також фундаментний рів із північного боку засвідчили незначне відхилення стіни в північному напрямку, так начебто нижня частина фундаменту прибудована або ремонтівана (рис. 17: 1, 2).

Фрагмент стіни орієнтований по лінії північ—південь погано збережений, розібраний із північного боку, зберігся на висоту до 0,3—0,5 м, на ширину 0,3—0,8 м, примикає до основної стрічки. У стратиграфії північної стінки розкопу простежується вибраний рів від стрічки стіни та фундаментного рову, можливо, збережена частина стіни має продовження в північному напрямку. Практика розбирання попередніх споруд для будівництва нових була досить поширеною в Україні протягом багатьох століть аж до середини XX ст. З огляду на будівництво потужного нового кам'яного комплексу на цій ділянці, яке розпочалося у 1850 р., використання матеріалів попереднього будівництва більш ніж імовірно (див. розд. «Історичні документи...», підрозд. 5).

Фрагмент стіни з південного боку (визначений Л. І. Виногородською як контрфорс) має дещо інший розчин, однак техніка зведення та використані матеріали аналогічні до основної стрічки фундаменту, що дозволяє припустити побудову контрфорсу невдовзі після зведення основної споруди. Розміри контрфорсу: ширина — 1,3—1,6 м, висота — 1,6—1,8 м. Завершується прямовисно в південному напрямку.

Фундаментні рови (рис. 15) простежені вздовж усієї лінії основної стрічки фундаменту з північного боку та з обох боків фрагменту стіни орієнтованої по лінії північ—південь. Із західного боку контрфорса спостерігається заглиблення, яке може бути залишком фундаментного рову (?) Глибина фундаментних ровів сягає 1 м, цілком очевидно, що вона була більшою в давнину, ширина переважно зберігається 0,6 м. Дно фундаментних ровів вибране на різній глибині засвідчує, що фундамент зводився на пагорбі і його планування не здійснювалося одночасно по всьому периметру, а терасовано, у кілька сходинок, спадання схилу

16. Студенти історичних спеціальностей Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та Донецького Національного університету імені Василя Стуса.

Рис. 16. Споруда 1 (фундаменти кінця XVII — середини XVIII ст.): 1 — вигляд з північного боку; 2 — вигляд із західної сторони на фундаментний рів та розібрану стінку; 3 — контрфорс до споруди 1 (визначення Л. І. Виногородської)

Fig. 16. Building 1 (the foundations of the end of the 17th — middle of the 18th centuries): 1 — view from the north side; 2 — view from the western side of the foundation ditch and the dismantled wall; 3 — buttress to a building 1 (definition by L. Vynogradska)

простежується в східному напрямку, як і наростання глибини фундаментних ровів та збережених частин фундаменту споруди. Заповнення фундаментних ровів — суглинок, у якому вони влаштовані. Серед заповнення — фрагменти

столової та будівельної кераміки, датовані кінцем XVII — серединою XVIII ст.

Сектори А1—А3 — недосліджена ділянка розкопу площею 15 м². На рівні сучасної поверхні ділянка являла собою завал великих

Рис. 17. Споруда 1 (фундаменти кінця XVII — середини XVIII ст.): 1, 2 — західна частина фундаменту, відхилення в лінії стрічки (ремонт? добудова?); 3 — загальний вигляд на завершення східної частини споруди; 4 — східний торець фундаменту, спосіб кладки: тесане каміння зовні, забутовка битою цеглою та розчином всередині

Fig. 17. Building 1 (the foundations of the end of the 17th — middle of the 18th centuries): 1, 2 — the western part of the foundation, deviation in the line (repair? completion?); 3 — general view at the completion of the eastern part of the building; 4 — the eastern end, fixation of the masonry method: hewn stones on the outside, building with broken bricks and mortar inside

каменів та цегли переважно XX ст.¹⁷ У результаті розкопок сектору A1—A2 на глибині 1,5 м виявлено збережений культурний шар XVII—XVIII ст. який перерізала **мурована конструкція з каменю та фрагментів цегли повторного використання — споруда 2** (рис. 15). Низ фундаменту перерізав шар XVII ст., фундамент опущений не в материк (суглинок), а в культурний шар XVII—XVIII ст., що може свідчити про тимчасовість конструкції, функціонування якої не передбачалося довгий час (?). Низ фундаменту являє собою обтесане каміння, середина — забутовка з битої цегли (повторне використання), збережена частина верху — обтесане каміння. Розчин — світлий цем'янковий. Ймовірно, споруда функціонувала й у XX ст., або була ремонтувана, оскільки

17. З різних ділянок розкопу, відповідно до розчищених об'єктів, зібрано колекцію цегли (35 одиниць) датовану XVII—XX ст., створено їх каталог. Зразки зберігаються у фондах ВОКМ. Визначення датування цегли — к. і. н. Ольга Грабовська.

в забутовці присутня цегла фабричного виробництва. Під час розчистки завалу каміння в споруді 2 виявлено численний матеріал XVIII — першої половини XX ст. Фрагмент стіни датований кінцем XIX ст. — початком XX ст. та орієнтований по лінії північ—південь, зберігся на висоту 1,6 м, його розміри 2,8 × 0,7 м. Стіна заходить у північну стінку розкопу та має продовження в північному напрямку. У секторі A6 на глибині 1,4 м у стратиграфії північної стінки розкопу спостерігається фрагмент аналогічної за складом будівельної конструкції (рис. 15), очевидно ці два об'єкти є фрагментами однієї споруди, орієнтовно кінця XIX — початку XX ст., яка існувала на території двору Домініканського монастиря після завершення функціонування обителі (див. розділ «Історичні документи...», підрозділ 7).

Тут же, на глибині 2 м, зафіксовано могильну яму (**поховання 2**), яку перерізав вказаний фрагмент стіни XIX ст. Досліджено верхню та нижню частину поховання, орієнтованого головою на захід (рис. 18: 1, 2). Для антрополо-

Рис. 18. Поховання 2: 1 — західна частина могильної ями, верхня частина поховання; 2 — загальний вигляд поховання під спорудою 2 (стіною кінця XIX — початку XX ст.)

Fig. 18. Burial 2: 1 — the western part of the burial pit, the upper part of the burial; 2 — general view on the under building 2 (a wall of the late 19th — early 20th century)

гічних досліджень взято доступні фрагменти: череп, частину шийних та грудних хребців (12 хребців), лопатки, ключиці, кисть лівої руки (рука знаходилася під черепом, розвернутим вліво) довгі трубчасті кістки плечей та гомілок, частину п'яткових кісток. Нижня частина поховання 2 також перерізана шурфом XX ст. (*яма 1*) внаслідок чого, нижні кінцівки частково втрачені. Середня частина поховання залишається під стіною. Розміри могильної ями поховання 2: 1,55 × 0,6 м, глибина 0,2 м.

У цьому ж секторі на рівні 1,55 м зафіксовано пляму *об'єкту 1* (рис. 15). Він являє собою видовжену яму зі сходинкою, частково заходить під стіну XIX ст. (однак, лише із західного боку, зі східного боку стіни продовження цього об'єкту не зафіксоване) та в північну стінку розкопу 1. Верхній шар об'єкту до глибини 2,8 м заповнено фрагментами кераміки середини — кінця XVII ст. та кістками тварин. Така кераміка дуже розповсюджена в об'єктах цього часу, виявлених у середмісті Вінниці. Наприклад, з розкопок ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України ІА НАН України» у 2021 р. на ділянках по вулицях Мури 7 та Монастирська 17. Нижній шар об'єкту, до відмітки 3,1 м, є глинистим шаром із включенням кераміки кінця XVI ст., сильно насиченим попелом (спалене дерево?). Нижній шар об'єкту 1 завершується на вказаній глибині і знахідки з нього є єдиними фрагментами часу функціонування першого дерев'яного комплексу Домініканського монастиря, заснованого на цьому місці у 1624—1630 рр. (див. розд. «Історичні документи...», підрозд. 1—3).

Південну частину об'єкту 1 перерізала могильна яма поховання 2 (на глибині 2,2 м). Північна (довга) сторона могильної ями введена в об'єкт 1, що свідчить про те, що поховання 2 за часом пізніше за об'єкт 1 верхній шар якого датований XVII ст.

У секторі А4—А5 при зачистці стратиграфії північної стінки розкопу на глибині 1,5 м виявлено білоглиняну люльку-носогрійку з рослинним орнаментом, датовану XVII—XVIII ст. (рис. 19: 1).

У секторі А9—А10 культурний шар складався переважно з фрагментів будівельних матеріалів XVIII—XIX ст. Серед іншого, у секторі А10 компактно, однак у перевідкладеному стані, зафіксовано та зібрано два набори пічних кахель, полив'яні поліхромні (173 фрагменти) та неполив'яні рельєфні (309 фрагментів). Кахлі відібрано для реставрації. Датуються вони переважно XVIII ст. — часом перебування Вінниці в складі Російської імперії (див. розд. «Історичні документи...», підрозд. 6). Також у перевідкладеному стані виявлено монети XVIII—XX ст.¹⁸ (рис. 19: 4, 7—9).

Споруда 4 (склеп кінця XVII — початку XVIII ст.) (рис. 15; 20: 4). Сектор Б2—Б3 — на початку робіт зафіксовано руйнування фрагменту стіни, складеної з цегли-пальчатки. Цегла датована XVII ст. Товщина стіни в одну цеглину. Збережена висота — до 1 м. Верх стіни зафіксований на рівні 2,2 м від R0 (рис. 20: 1). Зафіксований фрагмент стіни інтерпретований як збережена частина цегляного склепу кінця XVII — початку XVIII ст. Із західного боку стіни зберігся культурний шар XVII—XIX ст. Верхній шар у перевідкладеному стані, пошкоджений об'єктами другої половини XX ст. Серед знахідок, у шарі XVII—XVIII ст., — білоглиняна люлька-носогрійка (рис. 19: 2), фрагменти кераміки кінця XVII — середини XVIII ст., у тому числі й із зеленою та коричневою поливою, характерні для вінницького посуду цього періоду.

18. Монети виявив Роман Ковтун — волонтер експедиції. Визначення нумізматичних матеріалів — нумізмат Юрій Шилін.

Рис. 19. Матеріал з культурного шару розкопу 1: 1, 2 — люльки для паління XVII—XVIII ст.; 3 — скло віконне XVIII ст.; 4 — монета номіналом три копійки, 1930 рр., СРСР; 5 — торгова пломба кінця XIX ст., Російська імперія; 6 — пломба, 1940 рр., СРСР; 7 — монета, «боратинка» Ян Казимір 1660 рр.; 8 — монета номіналом дві копійки, 1930 рр., СРСР; 9 — монета номіналом три копійки, 1750 рр., Єлизавета Петрівна, Російська імперія; 10, 12 — декоративні елементи, залізо; 11 — вістря стріли XVII ст. (?); 13 — цвяхи ковані XVIII ст.

Fig. 19. Artifacts from the cultural layer of excavation area 1: 1, 2 — smoking pipes, 17th–18th centuries; 3 — window glass, 18th century; 4 — coin, denomination of three kop., 1930s, USSR; 5 — trade seal, late 19th century, Russian Empire; 6 — seal, 1940s, USSR; 7 — coin, «boratynka» Jan Casimir, 1660s; 8 — coin, denomination of two kop., 1930, USSR; 9 — coin, denomination of three kop., 1750s, Elizaveta Petrovna, Russian Empire; 10, 12 — decorative elements, iron; 11 — arrowhead, 17th century (?); 13 — forged nails, 18th century

Рис. 20. Споруда 4, цегляний склеп (крипта?) кінця XVII — середини XVIII ст.: 1 — західна стіна споруди, у верхніх збережених ярусах складена з цегли-пальчатки XVII ст.; 2 — материкова засипка між фундаментом споруди 1 та цегляною

стіною споруди 4 (склепу); 3 — залишки глинистого заповнення, яке становило частину засипки стіни між спорудою 4 (склепом) та спорудою 1; 4 — вигляд склепу зверху (в плані)

Fig. 20. Building 4 a brick crypt of the late 17th — mid-18th centuries: 1 — the western wall of a building, in the upper preserved tiers, is made of 17th century brick; 2 — mainland backfill between the foundation of building 1 and the brick wall of building 4 (crypt); 3 — remains of the clay fill, which was part of the backfill of the wall between building 4 (crypt) and building 1; 4 — top view of crypt (in plan)

Сектор Б2—Б5. Між основною стіною споруди та північною стіною споруди, інтерпретованої як склеп кінця XVII — початку XVIII ст., зроблено забутку чистою глиною, таким чином, що споруда відстоїть від основного фундаменту на відстань до 1 м, висота забутки глиною — 0,7 м (рис. 20: 2). Ширина збереженої частини стіни склепу в цьому місці — 0,6 м, вона утворює прямий кут зі стіною з пальчатки в секторі Б2—Б3. З внутрішнього боку споруди добре видно, що цей фрагмент стіни продовжується в західному напрямку. Таким чином, можливо, склеп мав кілька камер (?). Склеп складено в нижніх шарах із підтесаного граніту, верхні збережені фрагменти — з цілої цегли-пальчатки XVII ст. та з цієї ж цегли битої (повторне використання; рис. 20: 3).

Сектор Б3—Б4. При зачистці дна розкопу на позначці 3,6 м виявлено пляму **ями 3**. Об'єкт підквадратної форми, з уступом, заглиблений на 0,55 м. Яма забутована будівельним сміттям XX ст. При розборі виявлено окремих хребців та ребро (людські?), целофанове сміття XX ст. та обтесаний камінь, який лежав на материк. Можливо, розчищений об'єкт є частиною будівельного котловану, перебитого пізнім об'єктом XX ст.

Сектор Б4—Б5. Розчищено збережений фрагмент східної стіни (?) склепу кінця XVII — початку XVIII ст. Стіна збережена на довжину 1,5 м, ширину — 0,4 м, висоту — до 0,45 м. Складена шириною в одну цеглину.

У цьому ж секторі, на рівні низу фундаменту склепу зафіксовано верх могильної ями — **об'єкт 2**, орієнтованої по лінії північ—південь. Могильна яма містила рештки п'ятьох поховань. У верхньому шарі засипки могильної ями на глибині 0,1 м від краю ями виявлено розрізнені поодинокі кістки: два черепи та фрагменти посткраніального скелету (зібрані як поховання 3 та поховання 4). Також зібрані розрізнені кістки черепа та ребра від дитячого поховання (поховання 7). На дні могильної ями зафіксоване поховання 5. Попередньо, скелет чоловіка, випростаний на спині, орієнтований головою на північ. Череп добре збережений, морфологія довгих трубчастих кісток вказує на розвинені м'язи рук та ніг. З інвентарю збереглися накладки на підбори підковоподібні із шипом, характерні для кінця XVII ст. Під ним виявлено рештки дерев'яної домовини, яка, очевидно, була оббита тканиною, від чого збереглися металеві (мідні?) заклепки на торцях дощок. Віко домовини провалилося, затрухляло, зафіксовано лише бокові й нижні дошки. У домовині зафіксовано скелет, орієнтовано жіночий, випростаний на спині, орієнтований головою на південь. Збереження кісток погане. У порівняно непоганому стані зберігся череп. Серед інших кісток: частково кістки тазу, ребер, довгих трубчастих кісток. З інвентарю — накладки на підбори підковоподібні із шипом, характерні для кінця XVII ст., мен-

шого розміру ніж у похованні 5. Могильна яма (об'єкт 2) була зроблена саме для поховання 6. Поховання 5 підхоронено спеціально до нього, а розрізнені кістки поховань 3, 4, 7 у верхньому шарі могли бути скидані в могильну яму при руйнуванні сусідніх (?) поховань, або при перезахороненні.

Сектор Б6—Б7. Під час зачистки осипів стратиграфії в стінці розкопу 1 на глибині 1,7 м виявлено скелет тварини в анатомічному порядку, розташований вертикально — **поховання 1**. Для археозоологічного дослідження зібраний весь кістяк, окрім черепа, який знаходиться в стінці розкопу. Скелет тварини (коза?) залягав у перевідкладеному шарі XVII—XVIII ст. із вмістом будівельного сміття.

Також у секторі Б6—Б7 в стратиграфії стінки розкопу на позначці 1,9 м зафіксовано профіль могильної ями та кришку черепа поховання, орієнтованого головою на захід, як і поховання 2. Цей об'єкт не досліджений, знаходиться повністю в масиві культурного шару під стіною розкопу, залягає в шарі XVII—XVIII ст.

Сектор Б6—Б9. Під час зачистки стінки основного фундаменту та дна розкопу дочищено до материка залишки **споруди 3**, дослідженої експедицією Л. І. Виногородської у 2013—2015 рр. Дно котловану споруди зафіксоване на глибині 3,9 м. Контури споруди суттєво змінені внаслідок пошкодження консерваційного накриття. У звітах про польові дослідження за 2013—2015 рр. ця споруда описана досить детально. Вона інтерпретована Л. І. Виногородською як дерев'яна двоповерхова будівля кінця XV — початку XVI ст., що згоріла й більше не відновлювалась (Виногородська, Герасимчук, Калашник 2013, с. 22—26). Споруда розташована в східній частині розкопу 1 (рис. 15). Являє собою заглиблений котлован зі сходінками, частково збережений ровик котловану — зі східного та південного боку споруди. Східна частина основного фундаменту культової споруди кінця XVII — першої половини XVIII ст. стоїть частково на залишках дослідженої Л. І. Виногородською споруди 3. При зачистці дна розкопу під стіною фундаменту виявлено шар попелу, очевидно, заповнення споруди 3 (рис. 21). Отже, споруда 1 (залишки фундаментів культової споруди кінця XVII — середини XVIII ст.) була зведена на ділянці, де існувала більш рання забудова, а саме — об'єкти XVI ст. Функціонування на цій території більш ранньої забудови не викликає сумнівів, оскільки, відповідно до писемних джерел, домініканці побудували перший дерев'яний костіол *«на плацу, набутому поруч із єзуїтським, «тісніше різними наданнями приватних осіб збільшеному»* (як зазначено вище в розділі, присвяченому історичним джерелам). Отже, тут існували приватні забудови.

Сектор Б7—Б9 — у стратиграфії південної стінки розкопу 1 на глибині 0,5 м зафіксова-

Рис. 21. Фіксація горілого шару на дні котловану споруди 3 (підтвердження побудови споруди 1, фундаменту XVII — середини XVIII ст., на місці більш ранньої забудови)

Fig. 21. Fixing of the burned layer at the bottom of the pit of building 3 (confirmation of the construction of building 1, the foundation of the 17th — middle of the 18th centuries, on the place of an earlier building)

ний верх торця цегляного склепу (?) першої половини XX ст. Нижня відмітка підлоги склепу — 1,9 м.

Сектор Б9—Б10 — у куті південної стінки розкопу 1 на глибині 2,1 м частково розчищено нішу заглибленої споруди льоху (?) у якій виявлено скляну тару початку — першої половини XX ст., зокрема й скляне аптечне приладдя.

Спостереження в стратиграфії стінок розкопу. У північній, західній та південній стінках розкопу 1 на рівні від 1, 1,5 й 2 м спостережено тонкий вугільний прошарок, не більше 1—2 см завтовшки, який залягає в нашаруваннях XVII—XVIII ст. Цей прошарок може бути свідченням козацьких облог монастиря у XVII ст. (див. розд. «Історичні документи...», підрозд. 4). На цих же глибинах виявлено дві білоглинні люльки-носогрійки, що є поширеним предметом побуту у XVII—XVIII ст. Також вугільний прошарок простежено під час зачистки основної стрічки фундаменту споруди 1 з південного боку, на рівні залягання найнижчого рівня фундаменту та в нижніх шарах об'єкту 1 (3,1 м) та при зачистці споруди 3 (4 м). Вугільний шар у об'єкті 1 та споруді 3 свідчить про наявність на місці збереженої частини фундаментів більш ранньої дерев'яної конструкції

або кількох споруд. Одна з них — споруда 3, датована кінцем XV — XVI ст., підтверджена розкопками Л. І. Виноградської у 2013—2015 рр.

У стратиграфії північної стінки розкопу 1 у секторі А6 на висоті -1,4 м спостерігається фрагмент аналогічної до споруди 2 за складом будівельної конструкції, очевидно ці два об'єкти є фрагментами однієї споруди кінця XIX — початку XX ст. (?), яка існувала на території двору Домініканського монастиря після завершення функціонування обителі.

У стратиграфії східної стінки розкопу 1 практично всю площу займає котлован заглибленої споруди XX ст. (льох?).

У стратиграфії західної стінки розкопу 1 у секторі А1 зафіксовано фрагмент збереженого культурного шару XVII—XVIII ст.

Інтерпретація досліджень. Експедицією ВОКМ 2023 р. завершено дослідження будівельних конструкцій, виявлених експедицією ІА НАН України у 2013—2015 рр. Далі аналізуємо лише об'єкти, досліджені у 2023 р.

Споруда 1 орієнтована по лінії захід—схід із контрфорсом із південного боку та залишками стіни з північного боку згодом інтерпретована як ремонт основної споруди Домініканського монастиря, здійснений у кінці XVII — першій

половині XVIII ст. до часу побудови другого (кам'яного) комплексу монастиря. На це датування вказує спосіб забутовки внутрішнього об'єму стіни битого цеглою XVII—XVIII ст. (повторне використання), знахідки предметів матеріальної культури, виявлені в тілі фундаменту та фундаментних ровах, а також свідчення в писемних джерелах, завдяки яким існування та функціонування приміщення монастиря на початку та в середині XVIII ст. не викликають сумніву (див. розд. «Історичні документи...», підрозд. 4).

Споруда 2, виявлена в секторі А1—А2 в плані та А6—А7 (у стратиграфії північної стінки розкопу), — тимчасова споруда кінця XIX — початку XX ст., фундамент якої опущений у культурний шар XVII—XVIII ст. На її тимчасовість вказує як і спосіб зведення (не в материковому суглинку), так і хитка конструкція і спосіб забутовки внутрішнього простору стіни.

Споруда 3, виявлена та досліджена експедицією Л. І. Виногородської у 2013—2015 рр., — дерев'яна двоповерхова споруда, що згоріла й не відновлювалась. Датована кінцем XV — XVI ст.

Споруда 4 виявлена в секторах Б2—Б5, інтерпретована як залишки цегляного склепу (крипти?), датованого кінцем XVII — серединою XVIII ст. Стіни склепу складені в нижніх шарах із тесаного каменю, у верхніх — з цегли-пальчатки XVII ст. Збережена західна стіна склепу з цілої цегли, заповнення культурного шару внутрішнього простору та виявлені поховання 5 та поховання 6 дозволяють датувати споруду вказаним часом. Окрім того, про наявність підземних захоронень та, що важливо, приміщень свідчать писемні джерела (див. розд. «Історичні документи...», підрозд. 3—4). Окрім того, сектор на південь від основних фундаментів Домініканського монастиря у XVII—XVIII ст. був заповнений похованнями, кілька з яких досліджені експедицією Л. І. Виногородської протягом 2013—2015 рр. Припускаємо, що основний масив цвинтаря під час функціонування Домініканського монастиря до зведення другого (кам'яного) комплексу розташовувався саме в районі виявленого склепу на південь від основних стін монастиря.

ВИСНОВКИ

Виявлені монументальні рештки на сьогодні є найбільш ранніми мурованими залишками споруд міста Вінниці та, на нашу думку, належать до комплексу Домініканського монастиря часу його функціонування наприкінці XVII — першій половині XVIII ст. Такий об'єкт безперечно заслуговує на найпильнішу увагу з боку містян задля його збереження та вивчення в наступні роки.

Відповідно до сучасних стратегій розвитку міст у Європі та світі — збереження, вивчен-

ня та експонування унікальної археологічної спадщини є пріоритетом, що засвідчує унікальність локальної історії, збереження витоків та фіксує час формування міста.

Об'єкти цього часу фіксуються в середмісті Вінниці під час рятівних досліджень, зокрема у 2021 р. на ділянках по вулиці Мури 7 та вулиці Монастирська 17, та засвідчують розвинене міське життя у XVII—XVIII ст. навколо пагорбу, де функціонував Домініканський монастир. Неодноразове знищення комплексу монастиря та стан конструкцій спонукали Орден до розбудови потужнішого кам'яного комплексу, будівництво якого розпочалося у 1750 р. навколо першого комплексу, заснованого у 1624—1630 рр., ремонтovanого наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

Наприкінці 2023 р. зусиллями Департаменту архітектури та містобудування Вінницької міської ради над об'єктом дослідження було влаштоване накриття з металопрофілю з водовідведенням та вентиляцією, здійснене терміном на п'ять років. Це зроблено з метою музеєфікації найбільш ранніх кам'яних фундаментів споруд Вінниці. Наразі місто розглядає можливість передачі досліджених об'єктів на баланс однієї з музейних установ, затвердження програми музеєфікації та організацію доступу для відвідувачів. Розглядається також варіант розкриття об'єкту широкою площею (на сьогодні, орієнтовно розкопана $\frac{1}{4}$ частина споруди). Ймовірно, вона має продовження в північному та західному напрямках. Вважаємо, що відкритий фрагмент є частиною південної стіни монастиря.

ПОДЯКИ

Археологічна експедиція Вінницького обласного краєзнавчого музею висловлює щирі вдячності колегам, які взяли участь у роботі та завдяки яким, завершення багаторічних досліджень на ділянці стало можливим.

Офіційний ресурс установи

Археологічні дослідження у 2023 р. на території пам'ятки архітектури та містобудування національного значення «Домініканський монастир» по вулиці Соборній 23 / Мури 1 (Спасо-Преображенський кафедральний собор) здійснені на замовлення Департаменту архітектури

та містобудування Вінницької міської ради (Договір 33 від 26 травня 2023 р.).

Офіційний ресурс установи

Археологічні дослідження проведені за інформаційної підтримки КЗ «Музей Вінниця», за що висловлюємо щирю подяку директору Олександру Федоришену, а також старшому науковому співробітнику Вікторії Колесник, чийі глибокі знання архівних джерел періоду XVII—XIX ст. стали складовою частиною нових наукових результатів, отриманих під час досліджень у 2023 р.

Офіційний ресурс установи

Робота Археологічної експедиції ВОКМ у 2023 р. здійснена за технічної підтримки Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України.

Офіційний ресурс експедиції

У роботі Археологічної експедиції ВОКМ взяли участь на волонтерських засадах: заступник директора з виставкової роботи КЗ «Музей Вінниця» Євгеній Сафар'янс, студентка магістерської програми НаУКМА Анастасія Дегтярьова, студент історичного факультету КНУ імені Т. Шевченка Дмитро Гайдайчук, школярі м. Вінниця Остап Сафронов та Воло-

димир Гуцол, інші зацікавлені жителі міста. На час роботи експедиції пройшли археологічну практику студенти історичних спеціальностей Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та Донецького Національного університету імені Василя Стуса. Керівники практики: к. і. н., доцент Анатолій Войнаровський, к. і. н. Віктор Косаківський, д. і. н. Роман Литвиненко, к. і. н. Євгенія Кузнецова.

ЛІТЕРАТУРА

Бируля, О. 1930. *Архітектурна історія Вінниці*. Вінниця: Державна друкарня імені Леніна.

Боряк, Г. та ін. (ред.). 2002. *Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673*. Київ.

Виногородська, Л. 2016. Археологічні дослідження на території колишнього домініканського монастиря у м. Вінниця в 2013—2015 рр. В: Колесник, В. (ред.). *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. Матеріали наукової конференції, 24—25 вересня 2015 р.* Вінниця: Нілан, с. 6-19.

Виногородська, Л. І., Герасимчук, Л. В., Калашник, Є. С. 2013. *Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Вінниця Вінницької області у 2013 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2013/б. н.

Виногородська, Л. І., Калашник, Є. С. 2014. *Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Вінниця Вінницької області у 2014 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2014/б. н.

Виногородська, Л. І., Калашник, Є. С. 2015а. *Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Вінниця Вінницької області у 2015 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2015/б. н.

Виногородська, Л. І., Калашник, Є. С. 2015б. *Керамічний посуд пізньосередньовічної Вінниці (за матеріалами археологічних досліджень у 2013 р.)*. *Археологія*, 4, с. 91-108.

Гулько, М. М. (ред.). 2007. *Вінниця: історичний нарис*. Вінниця: Книга-Вега.

Дело... 1842—1845. *Дело об установлении прав пользования землёй Винническим Преображенским собором. 30 марта 1842 — 20 июня 1845 гг.* Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО), ф. 470, оп. 1, спр. 380.

Єсюнін, С. 2016. *Спархіяльні архітектори XIX — на початку XX ст. (на прикладі Подільської єпархії)*. В: Капраль, М., Киричук, О., Орлевич, І. (ред.). *Історія релігій в Україні: науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926—2010)*. 3: Сакральні пам'ятки. Львів: Логос, с. 392-399.

Клірові... 1857. *Клірові відомості по церквах Вінницького повіту за 1857 р.* ДАВіО, ф. 473, оп. 1, спр. 131.

Книга... 1815. *Книга записи нотариальних актів (завещания, контракты, векселя и т. д.). 2 января — 31 декабря 1815 г.* ДАВіО, ф. 480, оп. 1, спр. 42.

Книга... 1824. *Книга записи ежедневных рапортов директора о школьном порядке и наказании учеников 1824 г.* ДАВіО, ф. 844, оп. 1, спр. 85.

Колесник, В. 2011. *Польська і російська гімназії в поезійських Мурах у першій половині XIX ст.* В: Висоцька, К. (ред.). *Вінницькі Мури. Погляд крізь*

віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть». Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р. Вінниця: Розвиток, с. 173-200.

Крикун, М. 2008. Брацлавське воеводство у XVI—XVIII століттях: статті і матеріали. Львів: Український католицький університет.

Легун, Ю. (упоряд.). 2017. Топографічний опис Подільської губернії 1799 р.: Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти. Вінниця: Нілан.

Летопись... б. д. Летопись по Винницкому собору. Кам'янець-Подільський історичний музей, 333.

Люстрація... б. д. Люстрація Вінницького замку 1628—1634 рр. (переклад В. Франчука). Копія із зібрань Музею Вінниці.

Мицик, Ю. 2010. Малознана люстрація українських земель 1628—1634 рр. Київська старовина, 1, с. 121-124.

О расследовании... 1861—1863. О расследовании причин возникновения пожара церковных построек и крыши собора г. Винницы. 20 апреля 1861 — 22 апреля 1863 гг. Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХМО), ф. 315, оп. 1, спр. 3232.

О ремонте... 1856—1867. О ремонте Винницкого собора. 30 июня 1856 — 3 февраля 1867 гг. ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 2908.

Описание... 1823—1824. Описание костёлов Подольской римо-католической духовной консистории. ДАХМО, ф. 685, оп. 4, спр. 21.

Отамановський, В. Д. 1993. Вінниця в XIV—XVII століттях: історичне дослідження. Вінниця: Континент-Прим.

Памятник... 1983. Памятник архитектуры XVIII в. Костёл и келии доминиканского монастыря в г. Винница (охр. 55/1, 2): проект реставрации и приспособления под зал органной и камерной музыки. II: Историческая справка (машинопись). Киев. Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 7520.

Петренко, О. 2011. Вінницькі Мури на рубежі XVIII—XIX ст. В: Висоцька, К. (ред.). Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть». Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р. Вінниця: Розвиток, с. 133-172.

План... 1808—1812. План та опис будівель Вінницької школи (Мурів) та ін. документи (випис люстрації, перелік ремонтних робіт тощо) за 1781, 1808—1812 рр. ДАВіО, ф. 844, оп. 1, спр. 178.

Полное... 1933. Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание второе. VII: 1832 (от 5053—5876). Санкт-Петербург: II отделение ЕИВ Канцелярии.

Распоряжения... 1802—1803. Распоряжения епископа. 24 ноября 1802 — 23 декабря 1803 гг. ДАХМО, ф. 685, оп. 4, спр. 8.

Ричков, П. 2011. Архітектурний комплекс Товариства Ісуса у Вінниці. В: Висоцька, К. (ред.). Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть». Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р. Вінниця: Розвиток, с. 7-24.

Сінкевич, Н. 2009. Laudare Benedicere Praedicare: Домініканський орден на Волині в кінці XVI — на початку XIX ст. Київ: Кайрос.

Шароварська, С. 2011. Вінницький краєзнавчий музей у Мурах (1929—1941 рр.). В: Висоцька, К. (ред.). Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський

комплекс у Вінниці крізь призму століть». Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р. Вінниця: Розвиток, с. 349-374.

Яковенко, Н. 2008. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика.

Acta... 1786. Acta Provinciae S. Hyacinthi In Russia Sacri Ordinis FF Praedicatorum Sub Initio Regiminis Eximii A. R. P. Sacrae Theologiae Praesentati Fratris Laurentii Katuski Missionarii Apostolici Per Capitulum Cameneci Podoliae Anno 1786-to Die 8-va Septembris Celebratum In Priorem Provinciale Electi Inchoata. PAN Biblioteka Kórnicka. Ms. F1. BK 96.

Archiwum... 1900. Archiwum Romanum Societatis Iesu (Centralne archiwum jezuitów w Rzymie). 1900. Pol. 10, k. 225 (cat. III).

Boniecki, A. 1900. Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. III: Chmielewscy — Czetowscy. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Dijariusz... b. d. Dijariusz OO. Kapucynów winnickich od początku założenia klasztoru prowadzony. Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, Oddział Rękopisów, sygn. 5910, fol. 1.

Grzebień, L. 2011. Szkoły jezuickie w Winnicy. В: Висоцька, К. (ред.). Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть». Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р. Вінниця: Розвиток, с. 25-48.

Heleniusz, E. 1882. Pamiątki polskie z różnych czasów. II. Kraków: Wł. L. Anczyca i Sp.

Heleniusz, E. 1894. Wspomnienia polskich czasów dawnych i późniejszych. I. Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta.

Jankiewicz, P. R. 2014. XVIII-wieczne klasztory kapucyńskie na Ukrainie. Kraków: Promo.

Litwin, H. 2000. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569—1648. Warszawa: Sempe.

Okolski, S. 1646. Russia Florida Rosis Et Liliis. Leopoli: Typis Coll. Societas Iesus.

Paszenda, J. 2011. Wiadomości o budowlach jezuickich w Winnicy na podstawie archiwaliów rzymskich. В: Висоцька, К. (ред.). Вінницькі Мури. Погляд крізь віки. Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть». Вінниця, Україна, 9—10 вересня 2010 р. Вінниця: Розвиток, с. 61-68.

Szczepaniak, J. 2021. Diecezja kamieniecka w świetle schematyzmu na 1831 rok (3). Duchowieństwo. Textus et Studia, 1 (25), s. 41-138.

Volumina Legum... 1860. Volumina Legum. Przekład Zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. IV. Petersburg: Jozafat Ohryzki.

Wołyński (Girzycki, J. M.). 1928. Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. Wołyńskiej, Kijowskiej i Podolskiej). Nowa Polonia Sacra, I, s. 1-312.

REFERENCES

Byrulia, O. 1930. Arkhitekturna istoriia Vinnytsi. Vinnytsia: Derzhavna drukarnia imeni Lenina.

Boriak, H. ta in. (red.). 2002. Ruska (Volynska) metryka: rehesty dokumentiv Koronnoi kantseliarii dlia ukrainskykh zemel (Volynske, Kyivske, Bratslavskie, Chernihivske voievodstva) 1569—1673. Kyiv.

Vynohrodskia, L. 2016. Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii kolyshnoho dominikanskoho monastyria u m. Vin-

- nytsia v 2013—2015 rr. In: Kolesnyk, V. (red.). *Mista i mistechka Podillia vid doby Serednovichchia do pochatku XX st. Materialy naukovoï konferentsii, 24—25 veresnia 2015 r.* Vinnytsia: Nilan, s. 6-19.
- Vynohrodska, L. I., Herasymchuk, L. V., Kalashnyk, Ye. S. 2013. *Naukovyi zvit pro arkeologichni doslidzhennia u m. Vinnytsia Vinnytskoi oblasti u 2013 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2013/b. n.
- Vynohrodska, L. I., Kalashnyk, Ye. S. 2014. *Naukovyi zvit pro arkeologichni doslidzhennia u m. Vinnytsia Vinnytskoi oblasti u 2014 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2014/b. n.
- Vynohrodska, L. I., Kalashnyk, Ye. S. 2015a. *Naukovyi zvit pro arkeologichni doslidzhennia u m. Vinnytsia Vinnytskoi oblasti u 2015 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2015/b. n.
- Vynohrodska, L. I., Kalashnyk, Ye. S. 2015b. Keramichnyi posud piznoserednovichnoi Vinnytsi (za materialamy arkeologichnykh doslidzhen u 2013 r.). *Arkeolohiia*, 4, s. 91-108.
- Hunko, M. M. (red.). 2007. *Vinnytsia: istorychni narys.* Vinnytsia: Knyha-Veha.
- Delo... 1842—1845. *Delo ob ustanovlenii prav polzovaniia zemlei Vinnitskim Preobrazhenskim soborom. 30 marta 1842 — 20 iunია 1845 gg.* Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (dali — DAViO), f. 470, op. 1, spr. 380.
- Yesiunin, S. 2016. Yeparkhialni arkhitektury XIX — na pochatku XX st. (na prykladi Podilskoi yeparkhii). In: Kapral, M., Kyrychuk, O., Orlevych, I. (red.). *Istoriia relihii v Ukraini: naukovyi zbirnyk svitlii pam'iaty profesora Yaroslava Dashkevycha (1926—2010).* 3: Sakralni pam'iatky. Lviv: Lohos, s. 392-399.
- Klirovi... 1857. *Klirovi vidomosti po tserkvakh Vinnytskoho povitu za 1857 r.* DAViO, f. 473, op. 1, spr. 131.
- Kniga... 1815. *Kniga zapisi notarialnykh aktov (zaveshchaniia, kontrakty, vekselia i t. d.). 2 ianvaria — 31 dekabria 1815 g.* DAViO, f. 480, op. 1, spr. 42.
- Kniga... 1824. *Kniga zapisi ezheдневnykh raportov direktora o shkolnom poriadke i nakazaniakh uchenikov 1824 g.* DAViO, f. 844, op. 1, spr. 85.
- Kolesnyk, V. 2011. Polska i rosiiska himnazii v poiezuitskykh Murakh u pershii polovyni XIX st. In: Vysotska, K. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Iezuitskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit».* Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r. Vinnytsia: Rozvytok, s. 173-200.
- Krykun, M. 2008. *Bratslavske voievodstvo u XVI—XVIII stolittiakh: statyi i materialy.* Lviv: Ukrainskyi katolytskyi universytet.
- Lehun, Yu. (uporiad.). 2017. *Topohrafichni opys Podilskoi hubernii 1799 r.: Vinnytskyi, Yampilskyi, Bratslavskyi povity.* Vinnytsia: Nilan.
- Letopis... b. d. *Letopis po Vinnitskomu soboru.* Kam'ianets-Podilskyi istorychni muzei, 333.
- Liustratsiia... b. d. *Liustratsiia Vinnytskoho zamku 1628—1634 rr.* (pereklad V. Franchuka). Kopia iz zibran Muzeiu Vinnytsi.
- Mytsyk, Yu. 2010. Maloznana liustratsiia ukrainskykh zemel 1628—1634 rr. *Kyivska starovyna*, 1, s. 121-124.
- O rassledovanii... 1861—1863. *O rassledovanii prichin vznikhovniia pozhara tserkovnykh postroek i kryshi sobora g. Vinnytsy. 20 aprelia 1861 — 22 aprelia 1863 gg.* Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskyi oblasti (dali — DAKhMO), f. 315, op. 1, spr. 3232.
- O remonte... 1856—1867. *O remonte Vinnitskogo sobora. 30 iunია 1856 — 3 fevralia 1867 gg.* DAKhMO, f. 315, op. 1, spr. 2908.
- Opisanie... 1823—1824. *Opisanie kostelov Podolskoi rimokatolicheskoi dukhovnoi konsistorii.* DAKhMO, f. 685, op. 4, spr. 21.
- Otamanovskiy, V. D. 1993. *Vinnytsia v XIV—XVII stolittiakh: istorychne doslidzhennia.* Vinnytsia: Kontynent-Prym.
- Pamiatnik... 1983. *Pamiatnik arkhitektury XVIII v. Kostel i kelii dominikanskogo monastyrja v g. Vinnitsa (okhr. 55/1, 2): projekt restavratsii i prispobleniia pod zal organnoi i kamernoi muzyki.* II: Istoricheskaia spravka (mashinopis). Kiev: Vinnytskyi oblasnyi kraieznavechyi muzei, spr. 7520.
- Petrenko, O. 2011. Vinnytski Mury na rubezhi XVIII—XIX st. In: Vysotska, K. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Iezuitskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit».* Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r. Vinnytsia: Rozvytok, s. 133-172.
- Plan... 1808—1812. *Plan ta opys budivel Vinnytskoi shkoly (Muriv) ta in. dokumenty (vypys liustratsii, perelik remontnykh robit toshcho) za 1781, 1808—1812 rr.* DAViO, f. 844, op. 1, spr. 178.
- Polnoe... 1933. *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii poveleniem gosudaria imperatora Nikolaia Pavlovicha sostavlennoe. Sobranie vtoroe. VII: 1832 (ot 5053—5876). Sankt-Peterburg: II otdelenie EIV Kantseliarii.*
- Rasporiazheniia... 1802—1803. *Rasporiazheniia episkopa. 24 noiabria 1802 — 23 dekabria 1803 gg.* DAKhMO, f. 685, op. 4, spr. 8.
- Rychkov, P. 2011. Arkhitekturnyi kompleks Tovarystva Isusa u Vinnytsi. In: Vysotska, K. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Iezuitskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit».* Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r. Vinnytsia: Rozvytok, s. 7-24.
- Sinkevych, N. 2009. *Laudare Benedicere Praedicare: Dominikanskyi orden na Volyni v kintsia XVI — na pochatku XIX st.* Kyiv: Kairos.
- Sharovarska, S. 2011. Vinnytskyi kraieznavechyi muzei u Murakh (1929—1941 rr.). In: Vysotska, K. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Iezuitskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit».* Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r. Vinnytsia: Rozvytok, s. 7-24.
- Yakovenko, N. 2008. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV — do seredyni XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina.* Kyiv: Krytyka.
- Acta... 1786. *Acta Provinciae S. Hyacinthi In Russia Sacri Ordinis FF Praedicatorum Sub Initio Regiminis Eximii A. R. P. Sacrae Theologiae Praesentati Fratris Laurentii Katulski Missionarii Apostolici Per Capitulum Cameneci Podoliae Anno 1786-to Die 8-va Septembris Celebratum In Priorem Provinciale Electi Inchoata.* PAN Biblioteka Kórnicka. Ms. F1. BK 96.
- Archiwum... 1900. *Archiwum Romanum Societatis Iesu (Centralne archiwum jezuitów w Rzymie).* 1900. Pol. 10, k. 225 (cat. III).
- Boniecki, A. 1900. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich.* III: Chmielewscy — Czetowscy. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Dijariusz... b. d. *Dijariusz OO. Kapucynów winnickich od początku założenia klasztoru prowadzony.* Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, Oddział Rękopisów, sygn. 5910, fol. 1.
- Grzebień, L. 2011. *Szkoły jezuickie w Winnicy.* In: Vysotska, K. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Iezuitskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit».* Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r. Vinnytsia: Rozvytok, s. 25-48.
- Heleniusz, E. 1882. *Pamiętki polskie z różnych czasów.* II. Kraków: Wł. L. Anczyca i Sp.
- Heleniusz, E. 1894. *Wspomnienia polskich czasów dawnych i późniejszych.* I. Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta.
- Jankiewicz, P. R. 2014. *XVIII-wieczne klasztory kapucyńskie na Ukrainie.* Kraków: Promo.
- Litwin, H. 2000. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569—1648.* Warszawa: Sempie.
- Okolski, S. 1646. *Russia Florida Rosis Et Liliis.* Leopoli: Typis Coll. Societas Iesus.
- Paszenda, J. 2011. *Wiadomości o budowlach jezuickich w Winnicy na podstawie archiwaliów rzymskich.* In: Vysotska, K. (red.). *Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Iezuitskyi kompleks u Vinnytsi kriz pryzmu stolit».* Vinnytsia, Ukraina, 9—10 veresnia 2010 r. Vinnytsia: Rozvytok, s. 61-68.
- Szczepaniak, J. 2021. Diecezja kamieniecka w świetle schematyzmu na 1831 rok (3). *Duchowieństwo. Textus et Studia*, 1 (25), s. 41-138.
- Volumina Legum... 1860. *Volumina Legum. Przedruk Zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane.* IV. Petersburg: Jozafat Ohryzki.
- Wołyniak (Girzycki, J. M.). 1928. *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. Wołyńskiej, Kijowskiej i Podolskiej).* Nowa Polonia Sacra, I, s. 1-312.

*O. Manihda, Y. Korolenko, M. Byelinsky,
A. Kolesnykova, V. Kolesnyk*

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN 2023 ON THE TERRITORY OF THE DOMINICAN MONASTERY IN VINNYTSIA

Archaeological researches of 2023 on the territory of the site of architecture and urban planning «Dominican Monastery» in Vinnytsia was carried out by the Archaeological Expedition of the Vinnytsia Regional Museum of Local Lore as part of the «Program of Archaeological Research on the Territory of Sites which are part of the Vinnytsia City Territorial Community for 2022—2024» approved by the Vinnytsia City Council.

The main task for 2023 was to open a preserved excavation area (excavation area 1) and to complete it. This excavation area was established and explored in 2013—2018 by the Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, headed by Dr. Larysa Vynogradskaya.

In the Excavation area 1 several objects in 2023 were discovered: building 1 — the remains of the foundations of a cult (?) building from the late 17th — the first half of the 18th century and constructive ditches of the building (the name and number according to the numbering of Dr. L. Vynogradskaya); building 2 — the remains of the foundations of the building, constructed in the late 19th — the first half of the 20th century; building 3 is a deepened structure, explored in 2013—2014 (the name and number according to the numbering made by Dr. L. Vynogradskaya); building 4 — a brick crypt (?) of the late 17th — early 18th centuries; object 1 — deepened with a step (partially explored) — late 16th — 17th centuries; object 2 is a burial contained the remains of five persons (burials 3—7), burials 5 and 6 are dated ca. late 17th — early 18th century; pits 1, 3 — objects of the 20th century (pit 2 is the object explored in 2013—2014); burial 1 — an animal skeleton in anatomical order which was discovered in the 17th—19th century layer (sector B6—B7 in the excavation area); burial 2 — a human burial approximately dated to the 18th century.

Photofixation, processing and drawing of the material have been done, orthophoto plans and 3D modeling of objects in excavation area 1 were made based on the results of the archaeological expedition of the Vinnytsia Regional Museum of Local Lore in 2023.

In addition to archaeological research, all known written sources of the 17th century about the territory of the Dominican monastery, its founders and clergy

were widely involved. These sources were processed by researcher of Vinnytsia Museum Victoria Kolesnyk.

Due to her sophisticated research in 2023 it was possible to attribute the architectural remains in excavation area-1 as the stone foundations of the Dominican monastery during its first phase of its existence. Probably, the discovered remains are traces of the renovation of the monastery building from the late 17th — the first half of the 18th century and existed until the time of the second phase of construction, which began in the second half of the 18th century.

The result of the second phase of construction is the raising of a complex of buildings which are in use for now and as a complex with a status of National Importance, named the «Dominican Monastery».

Keywords: Vinnytsia, Dominican monastery, architecture, remains of stone foundations, Modern time.

Одержано 23.08.2024

БЕЛІНСЬКИЙ Марк, Вінницький обласний краєзнавчий музей, Вінниця, Україна.

BIELINSKYI Mark, Vinnytsia Regional Museum for Local History, Vinnytsia, Ukraine.

ORCID: 0009-0002-9803-3603,

e-mail: bielinskyimw@gmail.com.

КОЛЕСНИК Вікторія, Комунальний заклад «Музей Вінниця» Вінницької міської ради, Вінниця, Україна.

KOLESNYK Viktoriya, Municipal Institution Vinnytsia Museum of the Vinnytsia City Council, Vinnytsia, Ukraine.

e-mail: victoria_kolesnik@i.ua.

КОЛЕСНИКОВА Анастасія, Вінницький обласний краєзнавчий музей, Вінниця, Україна.

KOLESNYKOVA Anastasiya, Vinnytsia Regional Museum for Local History, Vinnytsia, Ukraine.

ORCID: 0009-0001-9689-1877,

e-mail: anastasiia.a.kolesnykova@gmail.com.

КОРОЛЕНКО Яна, магістр археології, Вінницький обласний краєзнавчий музей, Вінниця, Україна.

KOROLENKO Yana, Master in Archaeology, Vinnytsia Regional Museum for Local History, Vinnytsia, Ukraine.

ORCID: 0009-0009-7357-1799,

e-mail: yana.magura.korolenko@gmail.com.

МАНІГДА Ольга, кандидат історичних наук, Вінницький обласний краєзнавчий музей, Інститут археології НАН України, Київ, Вінниця, Україна.

MANIHDA Olha, Ph. D., Vinnytsia Regional Museum for Local History, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Vinnytsia, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9819-8059,

e-mail: manigda_olga@iananu.org.ua.

В. Гнера, А. Борисов, В. Мисак

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СЕРЕДМІСТІ БЕРДИЧЕВА

До наукового обігу вводяться матеріали науково-рятивних робіт у середмісті м. Бердичева, здійснених 2024 р. У результаті новітніх досліджень на ділянці в долині струмка Канава, розташований по вулиці Житомирська 11/4, у розкопі площею понад 60 м² виявлені матеріали кінця XVIII—XIX ст. Деякі артефакти можна пов'язати з функціонуванням поближного торжища і шtetла, у межах якого розташована ділянка досліджень. Це перші публічно доступні результати археологічних досліджень селітебної частини міста XVIII—XIX ст. поза межами комплексу Монастиря Босих кармелітів. Також поданий короткий нарис давньої історії населеного пункту і розглянуто історію археологічних досліджень міста.

Ключові слова: Бердичів, науково-рятивні дослідження, археологія середмість, єврейська археологія.

Дослідження історичного розвитку населеного пункту — одна з найдавніших галузей історичної й почасті археологічної науки. Проте неабияка частина історичних населених пунктів України залишаються слабо дослідженими чи зовсім невідомими в археологічному аспекті. Переважна більшість археологічних досліджень у межах міст і містечок відбуваються або в рамках рятивної археології, або внаслідок необхідності реставрації певних пам'яток архітектури. Не стало винятком і місто Бердичів. Незважаючи на досить поважну історію організації музейних установ, лише цього року здійснено перші задокументовані археологічні дослідження на території власне селітебної території міста.

Вагомим кроком до невідворотності археологічних досліджень є затвердження «Історико-архітектурних опорних планів» (далі ІАОП)

© В. ГНЕРА, А. БОРИСОВ, В. МИСАК, 2024

як частини «Генерального плану» населеного пункту. Цей документ є основним у визначенні кордонів історичних ареалів, господарська діяльність у межах яких пов'язана з попередніми археологічними дослідженнями. На жаль, часто ІАОП не є публічними документами, а їх отримання пов'язане з запитами в місцеві органи влади. У випадку з м. Бердичевом такий запит був переадресований на ДП Науково-дослідний і проектний Інститут містобудування «НДПІ Містобудування» — виконавця робіт зі складення ІАОП, з яким і тривало листування задля доступу до документа.

Поза тим, археологічні дослідження часто є єдиним способом отримати інформацію не лише про витоки заселення та урбанізаційних процесів на конкретній території, але і шансом здобути предметні свідчення побутового життя мешканців міста, особливості матеріальної культури, розширити уявлення про конкретні форми існування груп населення.

Історична довідка. Бердичів, попри сучасне адміністративно-територіальне підпорядкування Житомирській області, є одним з історичних містечок старої Київщини. Територія сучасного міста неодноразово слугувала місцем оселення в попередні історичні епохи, задовго до появи на цих теренах населеного пункту міського типу.

Зокрема, багатощарове поселення із матеріалами доби бронзи та черняхівської культури відоме на лівому березі р. Гнилоп'яті в урочищі Жмури (охоронний 41, рішення від 29.09.1969 442). Матеріали раннього залізного віку зафіксовано на території Монастиря Босих кармелітів (Петраускас 2018). Пам'ятки пізнього римського часу зосереджено на лівому березі р. Гнилоп'яті на західній околиці міс-

та: у межах вулиці Дружби (охоронний 1867, рішення від 26.12.1979 559) і прибережної території між вулицями Львівською, Бистрицькою, Козацькою та береговою лінією Гнилоп'яті (має статус нововиявленої пам'ятки; наказ управління культури й туризму Житомирської ОДА від 21.04.2011). Там само, на лівому березі Гнилоп'яті, зафіксовано і знахідки поодиноких фрагментів кераміки культури Луки-Райковецької та великокняжого часу (Махно 1960, с. 23). Великокняжими часами, на думку А. В. Петраускаса, можна датувати і першу белігеративну споруду (городище) на території сучасного міста (Петраускас 2018). На користь такого припущення свідчать поодинокі знахідки кераміки великокняжого часу, виявлені під час досліджень 2018 р. у межах комплексу Монастиря Босих кармелітів. Загалом же обриси поселенської структури місцевості часів Русі залишаються досить невиразними й потребують подальших археологічних досліджень.

Населений пункт під сучасною назвою вперше згадано в описі Житомирського замку 1545 р. як частина Слободищенської волості: «Пан Василій Тишкевич, маєтки його Слободище, Бердичів, Рудники, селця два Чортолеські, отчизна Безнавка; куплені маєтності Кодня й Озеряни, люди його, що в них мешкали, пішли до Слободища»¹ (red. Jabłonowski 1877, s. 130). Як бачимо з тексту, поселення на той момент мешканці залишили. Та вже в документі 1593 р. Бердичів названо заново «осадженим» містечком, з замком, збудованим на городищі: «Новозаселене місто Бердичів, розташоване над річкою П'яті великій, від Слободища за дві милі вгору по річці П'яті, яке його світлість недавно за власний коштом заселив; у якому оселилося сто сорок чоловік, котрі жодної повинності не мають, відповідно до вольностей наданих у листі його милості, і так, як це описано в цьому листі. У цьому містечку замок, на Городищі, почали будувати; у тому замку збудовані: вежа перед замком над брамою, у вежі велика світлиця, у стіні чотири малі світлиці, городень шість, на горі зала велика, пекарня, сіни, світлиця мала, навпроти ще дві, сіни й комора; збоку від сіней [навпроти вежі почали будувати й недобудували]; і, нарешті, Городище [з вежею?], а коло замку передгороддя, [оточене огорожею?]. Під замком на річці П'яті насипали дамбу, на ставку млин збудували, у якому чотири водяних колеса — два для борошна, третій для помелу, а четвертий для валяння (сукна); млин той уперше цього року тисяча п'ятсот дев'яносто дев'ятому (sic) його милість зданий орендував

жиду за сто коп на рік, з митом [погребельним] — з [воза накладного] по грошу; а іншого пожитку й прибутку не має жодного; шинки в містечку [... (sic)... / усякою яловичиною?]; мені показали грамоту про надання вольності на двадцять років від його милості надану, з якої я отримав копію; фільварку до замку й містечка Бердичева в його милість не має»² (ред. Козловський 1876, с. 227—228).

Отже, розвиток просторової структури сучасного населеного пункту можна впевнено датувати серединою XVI ст.³ Проте аж до XIX ст. територія міста обмежена була досить невеликим простором, організованим навколо бердичівського замку. Південно-східною межею оселеної території був так званий Житомирський шлях (теперішня вулиця Житомирська). Від неї й до будівель монастиря простягалась ділянка єврейської ділянки міста, бердичівський штетл. Його східна, прибережна частина уздовж правого берега р. Гнилоп'яті мала назву Качанівка, а розташовану на схід від монастиря / замку частину, яку обмежував струмок Канавою, називали Старим Містом. За Канавою вирував бердичівський торг (м'ясні та рибні ряди).

Загалом, на сьогодні археологічна мапа та історична топографія міста мають досить схематичні й невиразні обриси. Варто констатувати, що історія міста як просторової структури відома дуже поверхово й переважно із середини XIX ст. Така ситуація пояснюється почасти

2. Переклад наш, в квадратних дужках непевне прочитання. Оригінал: «Miasto nowoosiadłe Berdyczów, w położeniu nad rzeką Piatem wielkim, od Słobodyszcz we dwóch milach w górę Piate, które jego mość niedawno swoim własnym kosztem y nakładem osadził; w którym podymia osiadłego sto czterdzieści, z których żadney powinności niemasz, według nadania wolności za listem jegomościny, iako to w tym liście nadanym wolnościach onych szyrzey opisuie. W tymże miasteczku zamek, na Horodyszczu, poczęty budować; w którym zamku budowanie: naprzód wieża nad wroty zbudowana, w teyże wieży świetlica, w scienie świetelki cztery, horodeń sześć, na górze sala zbudowana wielka, piekarnia, sieni, świetelka, na przeciwko-sświetelki dwie, sieni y komora; w bok sieni naprzeciwko wieży poczęto budować y niedobudowaną; a na ostatek Horodyszcz ostrogiem obstawioną, w koło zameczku przygrodek, ostrogiem obwarowaną. Pod zamkiem, na rzece Piate, grobla zasypiana, staw zaięty y młyn zbudowany, w którym młynie kołcztery, — dwie mącznych, trzecie stępnę, a czwarty folusz; który młyn teraz pierwszy raz tego-roku tysiącznego pięćsetnego dziewiędziesiątego (sic) jego mość żydowi zaarędował, z mytem pogrobelnym, — od woza накладного по grosze, za sto kop na rok; a inszego pożytku y przychodu więcej niemasz niczego; szynków miasteczku od wszelakiey (sic) wolny; jakoż y list nadania wolności na dwanaście lat, od jego mości dany, pokazywali mnie, z którego do jego mości y kopię przeżeranie dali; folwarku do tego zamku y miasteczka Berdyczowa na jego mości niemasz».

3. Огляд припущень і аргументації щодо часу заснування Бердичева див., напр.: Горобчук 2023, с. 6—9.

1. Переклад наш. Оригінал: «Pan Wasiley Tyszkewicz, imienia ieho Słobodyszcz, Berdyczów, Rudniki, selco dwoi Czortoleski, Beznawka otczyzna, a kupleni imienia Kodnia a Ozeranie, ludi ieho, kotoryi tut meszkali, poszli wżo do Słobodyszcz».

історією археологічного вивчення міста й безпосередньої околиці.

Історія археологічних досліджень Бердичева. Перші відомості про археологічні об'єкти на території міста датують 1895 р. Йдеться про опис погребів, що розташовані були під містом: «*Бердичів. Під містом знаходиться 208 великих льохів; з них 130 мають вигляд коридорів зі стрілчастими склепіннями, з бічними розгалуженнями; деякі облаштовані на два поверхи; найдовший хід має 79 аршин. Облаштування погребів відносять до XVII і XVIII століть*»⁴ (Антонович 1895, с. 65). Описи запозичені В. Б. Антоновичем із праці А. Кона та К. Мехліса, польського та німецького дослідників (Kohn, Mehliś 1879, S. 49—55), та із замітки в газеті «Кієвлянинъ» (12—13 за 1875 р.).

Архітектурно-археологічні дослідження на території Монастиря Босих кармелітів організовано було під керівництвом Т. М. Мовчанівського в 1920—1930 рр., коли комплекс монастиря належав до Округового соціально-історичного музею-заповідника (Мовчанівський 1931). Проте практично жодної детальної польової документації не зберіглося. Тоді ж, 1929 р. дослідник провів археологічні дослідження на території старого єврейського цвинтаря, що мав бути перепланованим задля облаштування парку культури та відпочинку в центрі міста. Працівники музею-заповідника дослідили кілька поховальних комплексів. Результати цих досліджень відомі за звітами Т. М. Мовчанівського, надісланими до Всеукраїнського археологічного комітету (Мовчанівський 1929а; 1929б; 1929с), документами, що збереглися у фонді Наркомату освіти ЦДАВО України (Матеріали... 1926—1930а, арк. 262—264; 1926—1930б, арк. 122—125; Яненко 2016, с. 216) та Архівному відділі міської ради Бердичева (Листування... 1929—1930, арк. 32, 236, 249, 630). Дослідження на єврейському цвинтарі Бердичева розглянуті в публікації, присвяченій археологічній діяльності Бердичівського державного історико-культурного заповідника (Павленко, Павленко 2017, с. 153—156). Особливе зацікавлення викликає згадка про залишки валоподібних насипів у південній частині цвинтаря, за припущенням Т. М. Мовчанівського, — рештками зовнішніх валів старого міста. Але документація про їх дослідження досі не знайдена.

Обстеження берегів р. Гнилоп'яті в районі міста упродовж 1950—1960 рр. здійснив

4. Чи не під час облаштування, ремонту чи руйнування одного із цих льохів-підвалів на Лук'янівці (частині Бердичева?) знайшли «написи грецькою мовою в печері під цегляним заводом» та «грецькі монети» з датою 868 р., про які є запис у щоденнику Т. М. Мовчанівського з відсилкою на повідомлення Б. В. Куткіна (див.: Павленко, Павленко 2017, с. 179).

Г. Г. Богун під час роботи в Бердичівському палаці піонерів. У результаті він виявив вісім археологічних об'єктів: поселення пізньоримського часу, місцезнаходження ліпної кераміки та один курганний насип (Богун 1968, с. 13—14).

Упродовж 1982—1984 рр. археологічні розвідки на теренах комплексу кляштору-фортеці Ордену Босих кармелітів виконували члени Житомирського археологічного товариства (Тарабукін 2019).

2018 року дослідження на території Монастиря Босих кармелітів (бердичівського замку) здійснено під керівництвом А. В. Петраускаса: обстежена ділянка на місці реконструкції оборонного муру. Найдавніші археологічні рештки, виявлені під час робіт, автори досліджень датували добою бронзи — раннім залізним віком. Окрім того в межах розкопу виявлені старожитності I тис. н. е. і великокняжого часу. Основний масив знахідок представлений артефактами XVII—XVIII ст. Особливістю ділянки, на якій наголошували дослідники, стало добре збереження органічних матеріалів (дерева, шкіри) через перезволоженість та оглеєність культурних нашарувань (Петраускас 2018; Петраускас, Тарабукін, Хададова 2019).

Отже, варто констатувати, що археологічні дослідження міста, про які збереглися документальні свідчення, були спорадичними й безсистемними, обмеженими оглядами та обстеженнями окремих поселенських пам'яток (Г. Г. Богун) і невеликими дослідженнями на території осердя міста — замку / монастиря (А. В. Петраускас) та єврейського кладовища (Т. М. Мовчанівський). Ці дослідження явно недостатні для розуміння археологічного контексту території. Саме тому можливість дослідити ділянку в середмісті викликала жваве зацікавлення співробітників Інституту археології (ІА) НАН України.

Археологічні дослідження 2024 р. здійснено за керівництва наукового співробітника Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України В. А. Гнери⁵, за участі наукового співробітника відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України А. В. Борисова та волонтерів С. М. Грузда й О. М. Мартищенка. Основним завданням було візуальне та інструментальне обстеження ділянки для підтвердження наявності чи відсутності культурних нашарувань, археологічних об'єктів і матеріалів, визначення стратиграфічної ситуації на ділянці.

Характеристика ділянки. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 878, місто Бердичів внесене до Списку історичних населених місць України

5. Роботи проведено за Кваліфікаційним документом (Відкритим листом) від 30.05.2024 148/24 і Дозволом Міністерства культури та інформаційної політики України від 08.07.2024 № 114/24.

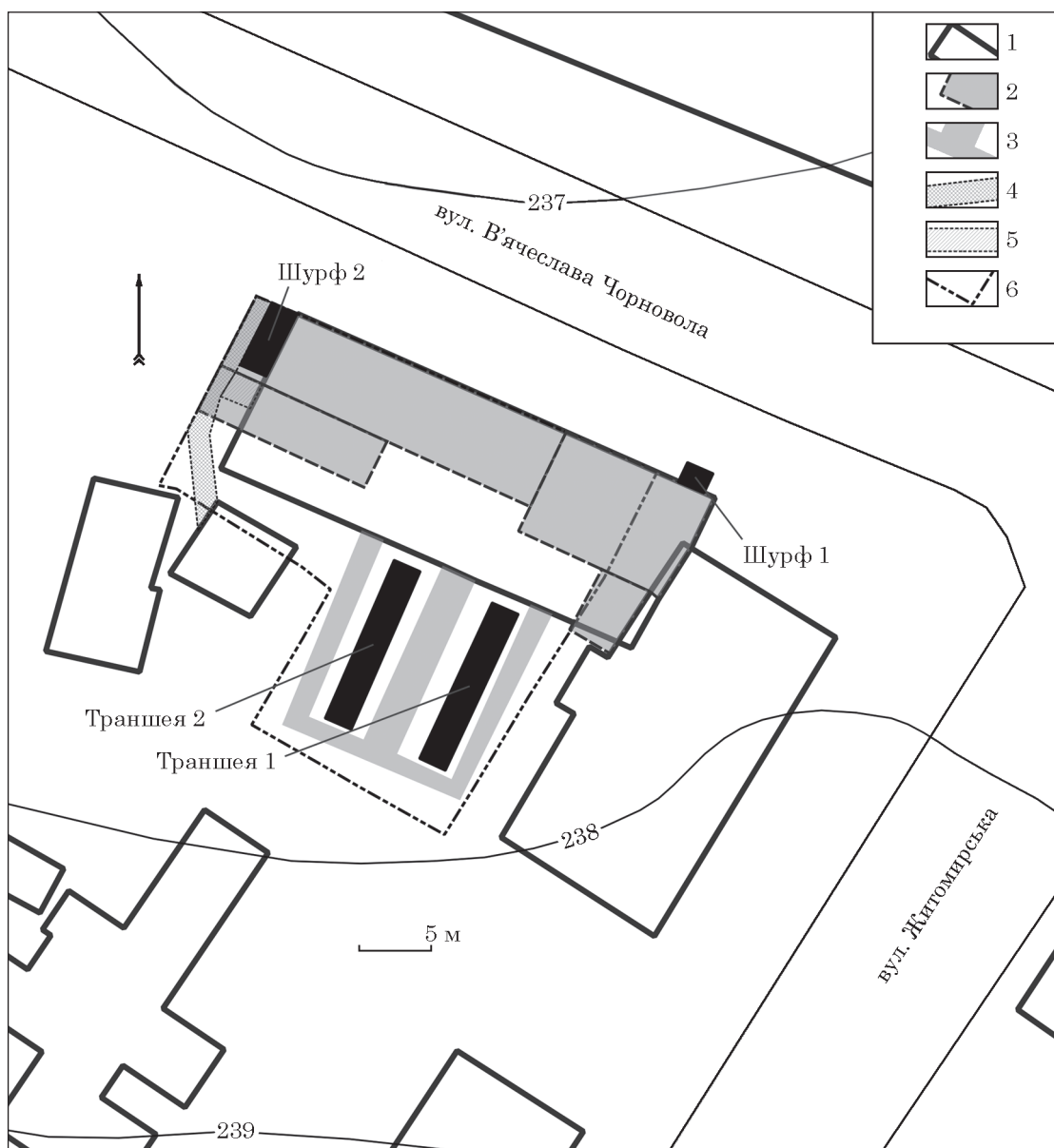

Рис. 1. Бердичів 2024, схема ділянки досліджень із позначенням шурфами й траншеями. **Умовні позначення:** 1 — існуючі будівлі; 2 — знесені будівлі; 3 — фундаменти; 4 — траса високовольтного кабеля; 5 — траса каналізації; 6 — межі ділянки

Fig. 1. Berdychiv 2024, plan of the research area with marked pits and trenches. **Legend:** 1 — existing buildings; 2 — torn down buildings; 3 — foundations; 4 — high-voltage cable route; 5 — sewerage route; 6 — site boundaries

(Левада, Пархоменко, Титова 2006). Ділянка, на якій передбачено було археологічні дослідження, розташована в середмісті Бердичева на розі між вулицями Житомирською та В'ячеслава Чорновола, поблизу Ринку (кадастровий 1810400000:01:020:0271⁶, площа 0,0688 га). Ця територія, відповідно до історико-архітектурного опорного плану Бердичева (Рішення Бердичівської міської ради від 04.05.2015 1028), входить у межі історичного ареалу міста, у кордонах якого передбачено проведення археологічних досліджень перед будь-якими земляними роботами, пов'язаними

із будівельною діяльністю. Також ділянка входить у межі нововиявленої пам'ятки археології «Історичний центр м. Бердичева» (Наказ управління культури й туризму Житомирської ОДА від 21.04.2011 209). Фасадна частина ділянки розвернута вздовж вулиці В'ячеслава Чорновола. Історично ділянка складала цілісність із сусідньою садибою по вулиці Житомирська 11 (кадастровий 1810400000:01:020:0047), де 1956 р. зведений двоповерховий будинок. Топографічно територія досліджень розташована на схилі до струмка Канава (права притока р. Гнилоп'ять), зараз повністю схованого під землею. Вище ділянки розташована корінна тераса, нижче — заплава струмка. Абсолютна висота — 238—237 м (рис. 1).

6. Інформація дана за: <https://kadastr.live/parcel/1810400000:01:020:0271>.

Рис. 2. Ділянка досліджень на мапах і планах XIX ст.: 1 — 1849 р.; 2 — 1860 р.; 3 — 1863 р.; 4 — 1866 р.

Fig. 2. Area of research on maps and plans of the 19th century: 1 — 1849; 2 — 1860; 3 — 1863; 4 — 1866

До XIX ст. ця територія була околицею міста. За нею, вже не в межах міської забудови, традиційно розташовувався бердичівський базар (рис. 2: 1—4)⁷. На мапі міста 1849 р. (План...

7. Оригінали використаних у статті картографічних матеріалів XIX ст. зберігаються в Державному архіві Житомирської області. Їхні електронні копії

1849) уздовж вулиці Житомирської помітні видовжені дерев'яні споруди (рис. 2: 1). На проектному плані 1863 р. (Проектный... 1863) цей самий квартал показаний як територія дерев'яних будівель, критих залізом (рис. 2:

люб'язно надані А. Горобчуком та В. Матвійчуком, за що висловлюємо щирі вдячність.

3). План міста 1866 р. (Выкопировка... 1866) дає змогу описати окремі споруди на ділянці (рис. 2: 4). Уздовж сучасної вулиці В'ячеслава Чорновола (колишній Суринов (?)) провулок та частина вулиці Мурованої розміщувалась видовжена кам'яна споруда (34). За нею у дворі стояли менші дерев'яні споруди 30—31 (будівля на два господаря?) та 29. На серії світлин 1914—1915 рр., виконаних із повітря з дирижабля «Гриф», які потім тиражували у вигляді листівок, помітний не лише район ділянки, але й споруди, що стояли на садибі (рис. 3: 1). Це два двоповерхові будинки, перпендикулярні до вулиці Житомирської. Оскільки навпроти ділянки є один із примітних будинків Бердичева, «аптека Чудновського», досить ймовірно є зіставлення будинків, що містились на ділянці досліджень і зображені на листівках 1917 р., із світлинами панорами вулиці (рис. 3: 2, 3).

Територія ділянки досліджень імовірно входила до єврейської частини міста, бердичівського штетла. Далі, за вулицею Житомирською було старе (XVII—XVIII ст.) кладовище юдейської громади міста та околиць. У 1950-х рр. ця частина міста була кардинально перебудована: більшість споруд XIX ст. знесли і вздовж вулиці Житомирської побудували типові двоповерхові будинки.

До 2020 р. на ділянці вздовж вулиці В'ячеслава Чорновола стояли одноповерхові нежитлові приміщення (рис. 4: 1, 2). Під час побудови новітньої споруди ці приміщення були знесені. У процесі риття котловану під нову будівлю виявили «склепінчасті підвали», імовірно, від кам'яної споруди середини XIX ст. (план 1866 р.) чи початку XX ст. (рис. 3: 1). Під час будівництва нової споруди виявилось, що ґрунтові води на ділянці піднімаються до рівня 1,5—2 м від денної поверхні.

Перебіг робіт. Первинний етап дослідження передбачав ознайомлення із документацією на ділянку та бібліотечно-архівні вишукування. Унаслідок чого простежено історію дослідження району та сформовано історичну довідку. У процесі підготовки до розмітки площ дослідження виявилось, що переважна площа ділянки недоступна для археологічного вивчення. Із сукупних 665,7 м² площі 328,2 м² зайняті забудовою, 89,9 м² — фундаментами споруди початку XXI ст. у вигляді ровів, заповнених бетонними блоками та щебенем, 4 м² — діючою каналізаційною трубою, 19,7 м² — трасою високовольтного кабелю (10000 вольт).

Отже, доступними для археологічних досліджень залишилось 223,9 м². Конфігурація придатних для археологічного дослідження частин ділянки зумовила обмеження досліджень площею 61 м². Зі східного боку фасадної частини сучасної будівлі закладений шурф 1 (2 × 1,5 м), з північного торця будівлі — шурф 2 (5 × 2 м), а з тильного боку будівлі, на території двору, між наявними фундаментами закладені дві тран-

шеї (1 та 2 розміром 12 × 2 м кожна). Орієнтація шурфів і траншей визначена конфігурацією ділянки, тому вони видовжені у напрямку із північ-північ-схід на південь-південь-захід. Дослідницькі шурфи та траншеї закладені з таким розрахунком, щоб якомога повніше дослідити доступну площу. Саме тому шурф 1 виявився фактично поза межами ділянки будівництва, а шурф 2 — в її дальньому куті.

Шурф 1 розміром 2 × 1,5 м закладений упритул до східної частини сучасної будівлі вздовж її фасаду, що виходить на вулицю В'ячеслава Чорновола. Шурф доведений до глибини 1,5 м. На цій позначці з ґрунту активно почала просочуватися вода, яка зрештою затопила дно шурфу. В усіх стінках шурфу зафіксовано численні шари засипок будівельним сміттям, насиченим уламками битої цегли. Особливо помітно, що засипали котлован, влаштований на місці сучасної будівлі: у північно-західній стінці шурфу шари засипок помітно спускались у бік наявної будівлі. Опис стратиграфії здійснений за південно-західною стінкою шурфу. Верхня частина стратиграфічної колонки представлена прошарком суглинкового чорноземного ґрунту, насиченого різноманітним сучасним сміттям (товщина 0,2 м). Нижче, до глибини 0,5 м, залягав шар із включенням шматків битої цегли. Його можна інтерпретувати як будівельний горизонт XX ст. Далі, на глибині 0,5—0,8 м, знайдено темно-коричневий шар, насичений побутовим сміттям і уламками цегли кінця XIX — початку XX ст. Безпосередньо під ним — шар потужністю від 0,2 до 0,5 м зі шматками цегли. Цей потужний завал будівельного сміття перекривав сильно гумусований, перенасичений вологою та органікою шар, що починався із глибини 1,1—1,2 м. Лише його верхня частина залягала вище рівня надходження ґрунтових вод, тому дослідити його повністю не вдалось. Цей шар можна датувати кінцем XVIII — початком XIX ст. У північній частині стінки зафіксовано перекоп до глибини залягання насиченого будівельного шару, впущений із глибини другого шару. Активне перебування ґрунтових вод, мала площа закладеного шурфу і зливу змусили терміново припинити дослідження в шурфі. Внаслідок цього вдалось зафіксувати лише одну стінку. З огляду на такий досвід, на іншій частині ділянки площу шурфу значно розширили.

Серед предметних знахідок відібрані кілька фрагментів фаянсового посуду кінця XIX — початку XX ст. та цеглину.

Шурф 2 розміром 5 × 2 м закладений уздовж торцевої північної стінки новозбудованої споруди. Конфігурація шурфу зумовлена розташуванням високовольтного кабелю вздовж межі ділянки та труби діючої каналізаційної системи (рис. 1). На ділянці розташування шурфу денна поверхня сформована вибіркою ґрунту між стіною будівлі та межею ділянки.

Рис. 3. Ділянка досліджень на поштових листівках: 1 — аерофото 1915 р. (вигляд із півночі); 2, 3 — панорама вулиці Житомирської 1917 р. (стрілка вказує на ділянку досліджень, навпроти — аптека Чудновського)
Fig. 3. Research area on postcards: 1 — aerial photo of 1915 (view from the north); 2, 3 — a panorama of Zhytomirskaya Street in 1917 (the arrow points to the research area, opposite is Chudnovsky's pharmacy)

Рис. 4. Ділянка досліджень у 2015 р., вигляд із боку вулиці В'ячеслава Чорновола. Сервіс Google Street
Fig. 4. Research site in 2015, view from the side of Vyacheslava Chornovola Street. Google Street service

Саме тому «денна поверхня» в цьому випадку досить умовна й означена на рівні цоколя (верхньої межі фундаменту) новозбудованої споруди. Шурф доведено до глибини 1,6—1,7 м. Нижня межа дослідження зумовлена активним надходженням ґрунтових вод. Незважаючи на це в частині шурфу зроблений невеликий стратиграфічний зондаж до глибини 2,2 м. Стратиграфічні спостереження здійснено на основі поперечної та поздовжньої стінок. Загалом стратиграфічна ситуація така, як у шурфі 1. Проте, на цій частині ділянки верхній шар практично повністю відсутній, темно-коричневий шар прослідковано лише в поперечній, південно-західній стінці, на глибині 0,8—1 м. Під ним так само є шар завалу будівельного сміття, а ще нижче — темний перезволожений гумусований шар. У поперечній південно-західній стінці в її лівій частині виявлений заповнений піском перекоп (слід від траншеї під високовольтний кабель, який зараз виведений в повітряну лінію) та перекоп під закладання

фундаменту новозбудованої споруди. Обидва перекопи розташовані в лівій частині стінки і прилягають до фундаменту споруди, низ якого залягав глибше 2 м. Особливістю цієї частини ділянки є інтенсивні шари засипки будівельним сміттям із включенням чималої частини цегляних уламків, простежені в поздовжній північно-західній стінці шурфу 2. Вірогідно, така стратиграфія засипок, прослідкована до глибини 1,4 м, є результатом інтенсивної перебудови споруд, що стояли на цьому місці або безпосередньо поруч. У поздовжній стінці вдалось зафіксувати структуру нижнього шару стратиграфічної колонки завдяки окремому зондажу в межах шурфу 2. На глибині 1,3 м від умовної денної поверхні, нижче шарів, утворених засипками будівельного сміття, знайдено щільний, суцільний, темно-коричневий прошарок завтовшки до 0,04 м, утворений органічними рештками і простежений вздовж усього зрізу стінки. Нижче залягав темний гумусований перезволожений шар із включен-

Рис. 5. Бердичів 2024. Місцерозташування траншей 1 та 2, фото із південного сходу

Fig. 5. Berdychiv 2024. Location of trenches 1 and 2, photo from the southeast

Рис. 6. Бердичів 2024. Стратиграфія північно-західної стінки траншеї 1

Fig. 6. Berdychiv 2024. Stratigraphy of the northwestern side of trench 1

ням органіки, неоднорідний, який поступово «освітлювався» до глибини 2,2 м, усе більше насичуючись водою та суглинковими включеннями. У верхньої межі цього шару зафіксовано знахідки поодиноких дерев'яних конструкцій у вигляді брусів дерева 20×20 см у перерізі. Вони залягали видовжено перпендикулярно до цих «лаг» траплялись залишки поодиноких дошок. Простежити загальну планувальну структуру цієї конструкції у вузькому просторі шурфу не вдалося.

Серед предметних знахідок із шурфу 2 варто згадати: металевий дрейdl (дрейдл) у верхніх шарах будівельного сміття (на глибині 0,5 м) та кістяний уламок тростини чи парасольки з цього ж прошарку. З нижнього, темного гуму-

сованого шару походять уламки керамічного кухля.

Траншея 1 розміром 12×2 м закладена в південно-східній частині ділянки, у дворі садиби (рис. 1) між фундаментами. Вона видовжена із північного сходу на південний захід уздовж наявних фундаментів (рис. 5). Траншея доведена до глибини 1,5—1,7 м — рівня проступання ґрунтових вод. Різниця в рівнях пояснюється перепадом висот на ділянці дослідження. За «денну поверхню» прийнято умовний рівень, із якого почалася прокопка. Проте цей рівень утворився внаслідок зняття шару ґрунту потужністю до 0,5 м на всій площі ділянки дослідження. Північно-східна поперечна стінка траншеї демонструє потужний горизонт із темного гумусованого шару, зафіксований на гли-

Рис. 7. Бердичів 2024. Планіграфія заглибленої частини об'єкту 1 в траншеї 1

Fig. 7. Berdychiv 2024. Planigraphy of the deepened part of object 1 in trench 1

бині 1—1,4 м. Вище нього розташовано перемішаний шар, складений із будівельного сміття, й насичений шматками цегли, уламками кераміки та скла XIX — початку XX ст. Зокрема тут знайдена керамічна люлька чорного кольору та кришечка від люльки. У лівій частині стратиграфічного зрізу зафіксований ямоподібний перекоп. Загалом стратиграфічна ситуація у траншеї практично аналогічна до стратиграфії в шурфах 1 та 2. У зрізі північно-західної стінки прослідкований переріз котловану споруди, не помітної на протилежній поздовжній стінці траншеї (рис. 6) і в стінках траншеї 2.

Об'єкт 1 описаний за стратиграфічним зрізом поздовжньої стінки (рис. 6). Довжина котловану об'єкта становить 6 м. Він простежений з глибини 0,3 м від поверхні. Ліва стінка зафіксована за 1,7 м від краю траншеї. Основний об'єм заглиблений на 0,8—1 м. У лівій частині перерізу об'єкт мав заглиблення до позначки 1,4 м прямокутної в перерізі форми, завширшки 2 м. Краї об'єкта в цьому заглибленні виявились оконтуреними деревним вугіллям — слідами згорілих дошок обшивки (?). У лівій частині заглиблення зафіксовано додаткове пониження напівовальної форми завширшки 0,8 м, помітне на горизонтальній зачистці траншеї на рівні 1,5—1,6 м (рис. 7). Його частина в горизонтальному перерізі мала довжину 1,5 м і ширину 1,2 м. Пониження закладене цеглою на піщаному розчині. Під час розбору цієї кладки виявлено п'ять шарів цегли, якою заглиблення закладено на товщину 0,45 м. У лівій частині кладка обмежена дошкою завширшки 0,2 м, під якою через два шари цегли зафіксована ще одна дошка, покладена уступом. Між дошками виявлено кілька яєчних шкаралуп, вкладених

одна в одну. Цегляна закладка розташована на світло-сірому материковому (?) шарі ґрунту. У засипці об'єкта, його ширшій частині, між цегляним завалом і сильно обпаленими шматками глиняної обмазки, виявлений керамічний виріб у вигляді невеликого горщика з ручкою та фрагменти битого посуду.

Об'єкт 2 виявлений у північно-східній частині траншеї, за 0,2 м від її кінця. Це округла яма, частково перерізнана траншеєю 1, досліджена частина якої мала розмір 1 × 1 м. Яма знаходилась у темному гумусованому шарі і простежена з глибини 1,6 м завдяки концентрації матеріалу. Зокрема в ній зафіксовані уламки скляних бокалів і пляшок, фрагменти гончарної кераміки, точильний камінь. Також у ямі виявлено фрагмент глиняної статуетки жовтіра (?).

Як і в шурфі 2, по всій площі траншеї 1 зафіксовано дерев'яні «лаги», укладені паралельно напрямку вулиці Житомирської, та дошки, розміщені перпендикулярно до «лаг». Ці дерев'яні конструкції з'являються на глибині від 1,4 м (рис. 6; 8).

Найнижчий шар у траншеї 1 ідентичний чорним, гумусованим, перезволоженим шарам у шурфах 1 та 2. З нього походять не лише уламки керамічного посуду кінця XVIII ст. а й численні шматки березової кори, стружки, шматки дерева, дерев'яний гребінець, шматки шкіри і навіть частини жіночого шкіряного взуття. Також у цьому шарі знайдені поодинокі торгові пломби.

Траншея 2 розміром 12 × 2 м закладена паралельно траншеї 1, за п'ять метрів північніше (рис. 1; 5). Вона видовжена з північного сходу на південний захід, паралельно наявним фун-

Рис. 8. Бердичів 2024. Рештки дерев'яних конструкцій в траншеї 1

Fig. 8. Berdychiv 2024. Remains of wooden structures in trench 1

даментам і траншеї 1 (рис. 5). Рівень прокопки визначений рівнем проступання ґрунтових вод — траншея доведена до глибини 1,5 м. Зафіксована в стінках стратиграфія нашарувань практично аналогічна спостереженій у сусідній траншеї 1. У її південно-західній частині виявлений значний сучасний перекоп, заповнений щебенем. Ним частково пошкоджена дерев'яна діжка, верх якої зафіксований на глибині 1,6 м. Поруч виявлена одна з її клепок (рис. 9). Сама діжка занурена в нижній, темний гумусований шар і знаходилась нижче рівня проступання ґрунтових вод (рис. 9). У центральній частині траншеї також є дерев'яні дошки та «лаги». У засипці верхніх перемішаних шарів будівельного сміття виявлені типові матеріали XIX — початку XX ст. (кераміка, скло, фаянс). Знахідки з нижнього шару представлені склом, фрагментами керамічних посудин із зеленою поливою, димленою поверхнею та пролощеним орнаментом, що можуть бути датовані кінцем XVIII ст.

Висновки. Археологічні дослідження 2024 р. в середмісті Бердичева здійснені на площі 61 м² за допомогою двох шурфів (2 × 1,5 та 5 × 2 м) і двох траншей (12 × 2 м кожна). У результаті визначені й описані стратиграфічні нашарування на ділянці та зафіксовані археологічні об'єкти у вигляді решток заглибленої споруди (траншея 1 об'єкт 1) та господарчої чи санітарної ями (траншея 1 об'єкт 2). Виявлені під час археологічних досліджень фрагменти дерев'яних конструкцій та артефактні знахідки дають підстави для висновків щодо використання цієї території з кінця XVIII ст.

Досліджена ділянка розташована під лівою терасою струмка Канава безпосередньо в його

заплаві. Через це територію, що прилягала до торгу поза межами оселеного простору, наприкінці XVIII ст. активно засипали різним побутовим сміттям, зокрема чималою кількістю органіки (наприклад, уламками деревини). Водночас, виявлені рештки дерев'яних конструкцій можна попередньо інтерпретувати як залишки дерев'яних помостів, прокладених через болотисту місцевість. Наявність санітарно-господарчої ями в найнижчому дослідженому шарі та чимала кількість знахідок побутового характеру вказують на активне використання цієї території. Ймовірно, вже із середини XVIII ст. цю частину міста поступово заселяли. Про активне освоєння ділянки упродовж XIX ст. свідчать потужні шари будівельного сміття, що вказують на численні перебудови споруд на цій площі. Артефактний матеріал чітко вказує на датування цих шарів саме XIX ст., а в той час це вже територія певного домовласництва. Залишається дискусійним належність прослідкованій заглибленої споруди (траншея 1, об'єкт 1) до будівель, показаних на плані 1866 р.

Підсумовуючи, варто зазначити, що роботи 2024 р. — це перші археологічні дослідження на території суто поселенської частини міста Бердичів. Ці дослідження доповнюють інформацію, отриману в ході робіт 2018 р. щодо археологічної ситуації на теренах міста і стратиграфії культурних нашарувань. Ступінь збереженості органічних матеріалів (кістка, дерево, шкіра) у нижніх перезволожених шарах міста ставить питання про необхідність спеціальної програми збереження таких органічних артефактів, що датовані XIX та навіть кінцем XVIII ст.

Рис. 9. Бердичів 2024. Дерев'яні бочка та бочкова клепка в траншеї 2

Fig. 9. Berdychiv 2024. Wooden barrel and barrel rivet in trench 2

Насиченість предметними матеріалами шарів вказує на необхідність подальших археологічних досліджень середмістя. Виявлені предмети, які є маркерами етнічної чи релігійної належності мешканців (дрейдл), або свідченнями торговельних відносин (торгові пломби), дають змогу доповнити інформацію про побут мешканців міста. На сьогодні триває обробка артефактного матеріалу, здобутого під час досліджень. Сподіваємось, що аналіз отриманих археологічних матеріалів допоможе одержати цілісніше уявлення про матеріальну культуру мешканців Бердичева на межі XVIII та XIX ст.

Виконані дослідження вказують на перспективність, наукову та суспільну доцільність проведення подальших археологічних досліджень на території міста. Аналіз актуального Історико-архітектурного опорного плану вказує на недостатність представленої в ньому інформації про археологічні пам'ятки та об'єкти на території сучасного міста. Сподіваємось, що пропонується публікація стане поштовхом до майбутнього уточнення охоронно-облікових документів на археологічні об'єкти й ініціює подальші наукові та науково-рятивні дослідження не лише в місті Бердичеві та околицях, але й в інших населених пунктах громади і району.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии. Приложение к: Древности, XV*. Москва: Типография М. Г. Волчанинова.

Богун, Г. Г. 1968. *Звіт про археологічні обстеження за час з 1954—1968 рр. на території басейну рр. Гнилоп'ять і Кодні в межах Бердичівського району*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/76.

Выкопировка... 1866. *Выкопировка из плана Киевской губернии уездного города Бердичева заселённой его части с показанием у розовых линиях кварталов Высочайше утверждённого плана в синих линиях ново проектированного плана*. Масштаб в английском дюйме 50 с. 1866 г. [...] сей план составил Бердичевский уездный землемер Подгурский.

Горобчук, А. П. 2023. *Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис)*. Житомир: Рута.

Козловский, К. Е. (ред.). 1876. *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498—1795)*. Архив Юго-Западной России. VI, I. Киев: Университетская типография (И. Завадского).

Левада, М. Є., Пархоменко, М. Т., Титова, О. М. (упор.). 2006. *Правова охорона культурної спадщини*. Нормативна база: Збірник документів. Київ: ХІК.

Листування... 1929—1930. *Листування з науковими та іншими установами з питань організації науково-дослідницької роботи музею*. Архівний відділ міської ради Бердичева, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8.

Матеріали... 1926—1930а. *Матеріали про організацію, стан та діяльність Державного історико-культурного заповідника — бувшого кляштору «Босих кармелітів» в Бердичеві (проект положення, постанови, доповідні записки, виписки з протоколів, акти, листування)*. 21 лютого 1926 — 1 листопада 1930 року. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1709.

Матеріали... 1926—1930б. *Матеріали про стан і діяльність Бердичівського окружного соціально-історичного та економічного музею (звіти, протоколи, доповідні записки, акти, листування)*. 27 березня 1926 — 7 жовтня 1930 року. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722.

Махно, Е. В. 1960. *Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты)*. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Черняховская культура. Материалы и исследования по археологии СССР*, 82. Москва: АН СССР, с. 9-83, 336-345.

Мовчанівський, Т. 1931. *Бердичівський державний історико-культурний заповідник*. Провідник. Харків: Пролетар.

Мовчанівський, Т. М. 1929а. *Звіт про роботу в 1929 р. на Бердичівщині*. НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2а.

Мовчанівський, Т. М. 1929б. *Розкопки й розвідки на Бердичівщині. Щоденник 22.VI.—24.X.1929 р.* НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2.

Мовчанівський, Т. М. 1929с. *Звіт про роботу за відкритим листом 244 Мовчанівського Т. М. в 1929 році на Бердичівщині*. НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1.

Павленко, Л. В., Павленко, С. В. 2017. *Бердичівський державний історико-культурний заповідник у другій половині 20-х — на початку 30-х рр. XX ст.: археологічний аспект діяльності*. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 136-182.

Петраускас, А. В. 2018. *Звіт про археологічні дослідження на території бердичівського замку в*

м. Бердичів Житомирської обл. у 2018 р. ДП «Науково-дослідний центр «Охорона археологічна служба України» ІА НАН України».

Петраускас, А. В., Тарабукін, О. О., Хададова, М. В. 2019. *Археологічні дослідження Бердичівського замку у 2018 р.* *Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 58: Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 220-річчю від дня народження відомого письменника Оноре де Бальзака та 160-річчю від дня народження класика єврейської літератури Шолом-Алейхема (Бердичів, 21—22 травня 2019 р.), с. 405-430.

План... 1849. *Киевской Губернии города Бердичева настоящего положения снятъ и составлен в 1849 году*.

Проектный... 1863. *Проектный план заселённой части уездного города Бердичева*. Составлен 1863 года взамен Высочайше утверждённого в 14 день мая 1853 года, плана той части города. Чертил Бердичевский уездный землемер Подгурский. Масштаб в английском дюйм 50 сажень.

Тарабукін, О. О. 2019. *Розвідки на території Бердичівського кляштору-фортеці ордену босих кармелітів у 1982—1984 рр.* *Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 58: Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 220-річчю від дня народження відомого письменника Оноре де Бальзака та 160-річчю від дня народження класика єврейської літератури Шолом-Алейхема (Бердичів, 21—22 травня 2019 р.), с. 397-402.

Яненко, А. 2016. *Історія музейної археології УСРР (1919—1934)*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

Jabłonowski, A. (red.). 1877. *Źródła Dziejowe. VI: Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku*. Warszawa: Druk J. Bergera.

Kohn, A., Mehlis, C. 1879. *Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa*. Jena: H. Costenoble.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaja karta Kievskoi gubernii. Prilozhenie k: Drevnosti, XV*. Moscow: Tipografiia M. G. Volchaninova.

Bohun, H. H. 1968. *Zvit pro arkheolohichni obstezhennia za chas z 1954—1968 rr. na terytorii baseinu rr. Hnylop'iat i Kodni v mezhakh Berdychivskoho raionu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/76.

Выкопировка... 1866. *Выкопировка из плана Киевской губернии уездного города Бердичева заселённой его части с показанием у розовых линиях кварталов Высочайше утверждённого плана в синих линиях ново проектированного плана*. Масштаб в английском дюйме 50 с. 1866 г. [...] sei plan sostavlil Berdichevskii uездnyi zemlemer Podgurskii.

Horobchuk, A. P. 2023. *Berdychiv. Istoriia mista vid zasnuvannia do sohodennia (istoryko-kraieznavchyi narys)*. Zhytomir: Ruta.

Kozlovskii, K. E. (red.). 1876. *Akty ob ekonomicheskikh i iuridicheskikh otnosheniakh krestian v XVI—XVIII veke (1498—1795)*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VI, I. Kyiv: Universitetskaja tipografiia (I. Zavadskego).

Levada, M. Ye., Parkhomenko, M. T., Tytova, O. M. (upor.). 2006. *Pravova okhrona kulturnoi spadshchyny*. Normativna baza: Zbirnyk dokumentiv. Kyiv: KhIK.

Lystuvannia... 1929—1930. *Lystuvannia z naukovymy ta inshymy ustanovamy z pytan orhanizatsii naukovo-doslidnytskoi roboty muzeiu*. Arkhivnyi viddil miskoi rady Berdycheva, f. R-261, op. 1, spr. 8.

Materialy... 1926—1930a. *Materialy pro orhanizatsiiu, stan ta diialnist Derzhavnoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka — buvshoho kliashtoru «Bosykh karmelitiv» v Berdychevi (proekt polozhennia, postanovy, dopovidni zapysky, vypysky z protokoliv, akty, lystuvannia)*. 21 liutoho 1926 — 1 lystopada 1930 roku. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 6, spr. 1709.

Materialy... 1926—1930b. *Materialy pro stan i diialnist Berdychivskoho okruzhnoho sotsialno-istorichnoho ta ekonomichnoho muzeiu (zvyty, protokoly, dopovidni zapysky, akty, lystuvannia)*. 27 bereznia 1926 — 7 zhovtnia 1930 roku. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 6, spr. 1722.

Makhno, E. V. 1960. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury na territorii USSR (materialy k sostavleniiu arkheologicheskoi karty). In: Rybakov, B. A. (red.). *Cherniakhovskaia kultura. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 82. Moscow: AN SSSR, s. 9-83, 336-345.

Movchanivskiy, T. 1931. *Berdychivskiy derzhavnyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk*. Providnyk. Kharkiv: Proletar.

Movchanivskiy, T. M. 1929a. *Zvit pro robotu v 1929 r. na Berdychivshchyni*. NA IA NAN Ukrainy, f. 20, spr. 2a.

Movchanivskiy, T. M. 1929b. *Rozkopky y rozvidky na Berdychivshchyni*. *Shchodennyk* 22.VI.—24.X.1929 r. NA IA NAN Ukrainy, f. 20, spr. 2.

Movchanivskiy, T. M. 1929c. *Zvit pro robotu za vidkrytyim lystom 244 Movchanivskoho T. M. v 1929 rotsi na Berdychivshchyni*. NA IA NAN Ukrainy, f. 59, op. 1, spr. 309/1.

Pavlenko, L. V., Pavlenko, S. V. 2017. Berdychivskiy derzhavnyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk u druhii polovyni 20-kh — na pochatku 30-kh rr. XX st.: arkheologichniy aspekt diialnosti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheologichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 136-182.

Petrauskas, A. V. 2018. *Zvit pro arkheologichni doslidzhennia na terytorii berdychivskoho zamku v m. Berdychiv Zhytomyrskoi obl. u 2018 r.* DP «Naukovo-doslidnyi tsentr «Okhoron-na arkheologichna sluzhba Ukrainy» IA NAN Ukrainy».

Petrauskas, A. V., Tarabukin, O. O., Khadadova, M. V. 2019. Arkheologichni doslidzhennia Berdychivskoho zamku u 2018 r. *Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»: Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, 58: Berdychivska zemlia yak fenomen rozvytku yevropeiskoi kultury ta mystetstva. Materialy mizhnarodnoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 220-richchiu vid dnia narodzhennia vidomoho pysmennyka Onore de Balzaka ta 160-richchiu vid dnia narodzhennia klasyka yevreiskoi literatury Sholom-Aleikhema (Berdychiv, 21—22 travnia 2019 r.), s. 405-430.

Plan... 1849. *Kievskoi Gubernii goroda Berdicheva nastoiashchego polozhennia sniat i sostavlen v 1849 godu*.

Proektnyi... 1863. *Proektnyi plan zaselennoi chasti uездного goroda Berdicheva. Sostavlen 1863 goda vzamen Vysochaishe utverzhdennoho v 14 den maia 1853 goda, plana toi chasti goroda. Chertil Berdichevskii uездnyi zemlemer Podgurskii*. Masshtab v angliiskom diuim 50 sazhen.

Tarabukin, O. O. 2019. Rozvidky na terytorii Berdychivskoho kliashtoru-fortetsi ordenu bosykh karmelitiv u 1982—1984 rr. *Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»: Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, 58: Berdychivska zemlia yak fenomen rozvytku yevropeiskoi kultury ta mystetstva. Materialy mizhnarodnoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 220-richchiu vid dnia narodzhennia vidomoho pysmennyka Onore de Balzaka ta 160-richchiu vid dnia narodzhennia klasyka yevreiskoi literatury Sholom-Aleikhema (Berdychiv, 21—22 travnia 2019 r.), s. 397-402.

Yanenko, A. 2016. *Istoriia muzeinoi arkheolohii USRR (1919—1934)*. Kyiv: Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk.

Jabłonowski, A. (red.). 1877. *Źródła Dziejowe*. VI: Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku. Warszawa: Druk J. Bergera.

Kohn, A., Mehlis, C. 1879. *Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa*. Jena: H. Costenoble.

V. Hnera, A. Borysov, V. Mysak

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE DOWNTOWN BERDYCHIV

Materials of 2024 scientific and rescue research in the downtown Berdychiv, at 11/4 Zhytomyrska Street are published in the paper. These are the first available results of archaeological research of the part of the city of the 18th—19th centuries outside the complex of the Barefoot Carmelite Monastery. The paper provides a brief outline of the settlement's history and a description of the history of archaeological research in the central part of the city. In 2024, on an area of 61 m² in the valley of the Kanava stream, materials of the late 18th—19th centuries were discovered. Some items can be associated with the functioning of a nearby marketplace that served the town. The research area belongs to the territory of the Jewish shtetl, and the found objects, including a metal dreidel, illustrate the material culture of its inhabitants.

The 2024 field season is the first archaeological research on the territory of the exact settlement part of Berdychiv. These explorations supply the information of the 2018 research on the stratigraphic situation in the city. The survival of organic materials (bone, wood, leather) in the lower, waterlogged layers of the city raises the question of the need for a special program for the preservation of such organic artifacts dating from the nineteenth and even the late eighteenth century. The discovery of individual objects which are the ethnic and religious markers of the inhabitants (a dreidel) and evidence of trade relations (trade seals) helps to supply the information about the life of the city's inhabitants. Now the processing of the artifacts obtained as a result of the research in progress. We hope that the analysis of the discovered artifacts will provide a more complete picture of the material culture of Berdychiv residents at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries.

This research indicates the prospects, scientific and social feasibility of archaeological research in the city. The analysis of the current Historical and Architectural Reference Plan indicates the lack of enough information about archaeological sites and objects on the territory of the modern city. We hope that this publication will be an impetus for the future clarification of the protection and registration documents for the city's archaeological sites and will initiate further scientific and scientific-rescue research not only in Berdychiv and its environs but also in other cities and towns.

Keywords: Berdychiv, scientific and rescue research, archaeology of the city centres, Jewish archaeology.

Одержано 14.08.2024

БОРИСОВ Артем, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Черкаський міський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини, Черкаси, Україна.

BORYSOV Artem, Ph. D., Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv; Cherkasy City Archaeological Museum of the Middle Dnipro Region, Cherkasy, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2322-2277;

e-mail: artem_borysov@iananu.org.ua.

ГНЕРА Володимир, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

HNERA Volodymyr, Ph. D., Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6589-9163;

e-mail: volodymyr_hnera@iananu.org.ua.

МИСАК Володимир, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MYSAK Volodymyr, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-5032-3762;

e-mail: volodymyr_mysak@iananu.org.ua.

В. Тарасевич, М. Плавінський

РОЗКОПКИ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА РУДНЯ В ПОЛОЦЬКОМУ ПОДВІННІ У 1961 році

Курганний могильник Рудня (Полоцький район Вітебської області Республіки Білорусь) неодноразово привертав увагу дослідників. Його перші розкопки проведені ще в середині — другій половині XIX ст. (1852 і 1889 рр.). Наукові дослідження некрополя здійснювалися в 1928, 1961 і 1967 рр. Загалом, за цей час розкопано 23 кургани. Отримані під час цих робіт матеріали дали змогу віднести курганний могильник Рудня до культури смоленсько-полоцьких довгих курганів. У статті детально розглянуто результати розкопок 1961 р., які раніше не були введені до наукового обігу у повному обсязі.

Ключові слова: курганний могильник, культура смоленсько-полоцьких довгих курганів, Північна Білорусь, поховальний обряд, кремація.

Серед ранньосередньовічних археологічних пам'яток Східної Європи є значна кількість таких, за якими закріпилася стійка репутація еталонних. Датування і культурна атрибуція таких пам'яток зазвичай не викликають сумнівів у нових поколінь дослідників, які впевнено використовують визначення своїх попередників, рідко звертаючись до вивчення першоджерел — звітів і музейних колекцій. Той чи інший некрополь або поселення можуть вважатися «еталонними» як на мікрорегіональному рівні, так і в межах великих регіонів, залишаючись фактично вкрай слабо дослідженими. Залежно від тривалості вивчення тієї чи іншої культури або категорії археологічних пам'яток, серед них може накопичуватися значна кількість подібних «еталонів», причому, найчастіше, чим довше та чи інша культура досліджується, тим більше їх стає.

До кола таких пам'яток належить і розташований неподалік від Полоцька курганний могильник Рудня, що вважається одним з ета-
© В. ТАРАСЕВИЧ, М. ПЛАВІНСЬКИЙ, 2024

лонних для західної частини ареалу культури смоленсько-полоцьких довгих курганів. Однак, незважаючи на те, що цей некрополь відомий у науковій літературі ще від середини XIX ст., матеріали його розкопок були лише частково введені в науковий обіг, що не давало змоги здійснити повноцінний аналіз поховального обряду та інвентарю могильника і визначити хронологічні рамки його функціонування. Пропонована стаття покликана виправити існуючу ситуацію.

Місце розташування та історія вивчення. Курганний могильник Рудня розміщується на північний захід від однойменного агромістечка Фаринівської сільської ради Полоцького району Вітебської області (рис. 1). Некрополь займає два сусідні миси тераси правого берега р. Ушача, в ур. Волотівки (біл. «валатоўкі»; рис. 2). Миси розділені заболоченою низиною. За даними на 1928 р. на західному мисі розташовувалося 73 кургани, на східному — 23 (Ляўданскі 1930, с. 180, мал. 13; Штыхаў 1985, с. 375).

Курганний могильник Рудня багаторазово привертав увагу дослідників. Ймовірно, перші розкопки були проведені тут ще у 1852 р. К. А. Гаворським. У розкопаних курганах він фіксував «попелясті прошарки», знаходив ліпні горщики та кістки (Говорський 1863, с. 131—133). На жаль, відомості, що містяться у публікації дослідника, малоінформативні, тому що місця, де він проводив свої розкопки, не завжди видається можливим локалізувати і впевнено співвіднести з відомими нині археологічними пам'ятками.

Досить докладні відомості про некрополь у Рудні надає О. М. Сементовський, який обстежив могильник у 1889 р., залишив його опис і

Рис. 1. Курганний могильник Рудня на мапі Східної Європи (рисунок В. О. Маковської)

Fig. 1. Rudnia barrow cemetery on the map of Eastern Europe (drawn by V. Makouskaya)

Рис. 2. План курганного могильника Рудня, 1928 р. (за О. М. Лявданським)

Fig. 2. Plan of the Rudnia barrow cemetery, 1928 (after A. Laudanski)

зібрав у місцевих мешканців інформацію про знахідки зі зруйнованих курганів (бронзові прикраси та залізний ніж). Вочевидь, якісь роботи були проведені й ним самим, оскільки у своїй книзі «Белорусские древности» він наводить детальні описи похоронного інвентарю одного з курганів і публікує малюнки частини виявлених знахідок (рис. 3): ліпного горщика, ножа та бронзової підковоподібної фібули зі спіральними кінцями (Сементовский 1890, с. 13—15).

Перші по-справжньому наукові дослідження курганів у Рудні здійснені О. М. Лявданським спільно з С. А. Дубинським у 1928 р. Вони

створили детальний план могильника (рис. 2) і розкопали 14 насипів. Матеріали досліджень невдовзі детально опублікував О. М. Лявданським (рис. 4—6), який вважав, що некрополь датується VIII—IX ст. Крім того, під час досліджень виявили, що кургани західної групи насипані на більш ранньому селищі без виразних ознак культурного шару, який був зруйнований у процесі створення насипів. Знахідки з селища представлені окремими фрагментами ліпної кераміки (рис. 7; Лявданські 1930, с. 180—196, с. 197, табл. VII: 1—6).

Наступний етап досліджень курганного могильника Рудня припадає на 1961 р. і

пов'язаний з діяльністю Організаційної групи (далі — Орггрупи) з підготовки Білоруського державного історико-краєзнавчого музею¹. Керувати розкопками запросили старшого наукового співробітника Інституту історії АН БРСР О. Г. Мітрофанова. Крім нього, до складу експедиції входили: «2/ О. В. Рижковська — зав. відділом історії первісної культури музею, 3/ І. М. Тюріна — науковий співробітник музею, 4/ Е. Ф. Прусов — зав. фотолабораторією музею» (рис. 8; Отчёт... 1961, л. 7; Мітрофанов б. г., с. 1). Загалом у 1961 р. дослідили 4 кургани². О. Г. Мітрофанов (б. г., с. 12) погодився із запропонованим О. М. Лявданським датуванням могильника і вважав, що досліджені ним у Рудні в 1961 р. насипи датовані VIII—IX ст. Матеріали цих розкопок ніколи цілеспрямовано не публікувалися, хоча відомості про них містяться в цілій низці праць, серед яких слід відзначити публікації Г. В. Штихова (1969, с. 119; 1972, рис. 4; 1992, с. 121). Крім того, частину інвентарю з розкопок 1961 р. у Рудні опублікував один з авторів, однак аналіз поховальних комплексів не здійснювався (Плавінські 2017, с. 147—149, мал. 127—129).

У 1967 р. вивчення могильника продовжив Г. В. Штихов, який розкопав тут п'ять курганів. Матеріали цих досліджень опубліковані автором у монографії (рис. 9), що узагальнювала результати вивчення курганних могильників Північної Білорусі³. На думку Г. В. Штихова, датування некрополя слід розширити до X ст., причому деякі поховання (що містили кругову кераміку і поховання за обрядом інгумації) могли бути здійснені не раніше X ст. Крім того, в насипі одного з курганів було виявлено слабoproфільовану ліпну кераміку, датовану ав-

Рис. 3. Курганний могильник Рудня: 1 — ліпна посудина, 2 — ніж, 3 — фібула (за: Сементовський 1890)

Fig. 3. Rudnia barrow cemetery: 1 — handmade vessel, 2 — knife, 3 — fibula (after Sementovskii 1890)

тором V—VIII ст. (рис. 9: В: 5, 6; Штыхаў 1992, с. 121—122).

Таким чином, упродовж тривалої історії вивчення курганного могильника Рудня тут розкопано 23 насипи і виявлено більш раннє селище, культурний шар якого використовувався для зведення частини курганів.

Крім безпосередніх авторів розкопок, до вивчення матеріалів з Рудні спеціально звертався М. В. Лопатін. Він включив селище, що передувало часу зведення курганів, до старожитностей кола Заозер'я-Узмень (західнодвінський варіант київської культурно-історичної спільноти). Датування пам'яток цієї культурної групи вкладається в межі III—V ст. Знайдено О. М. Лявданським кераміку віднесено М. В. Лопатиним до виділеного ним керамічного стилю VB (Лопатин, Фурасев 2007, с. 28, 61—65, 124).

Джерела з реконструкції процесу розкопок і колекції поховального інвентарю. Як уже було зазначено, повноцінну публікацію матеріалів розкопок 1961 р. ніколи не здійснювали ні О. Г. Мітрофанов, ні якийсь інший дослідник. І якщо самого О. Г. Мітрофанова детальне вивчення і публікація матеріалів розкопок поховальних пам'яток, які він здійснював, ніколи спеціально не цікавили, то не увагу до цих робіт інших дослідників, окрім Г. В. Штихова (1992, с. 121), можна пояснити досить прозаїчно. Річ у тім, що у звіті О. Г. Мітрофанова (1961), переданого на зберігання до архіву сектору археології Інституту історії АН БРСР⁴,

4. Сьогодні звіт зберігається у Фонді археологічної наукової документації Центрального наукового архіву НАН Білорусі.

1. Підставою для створення Орггрупи стало розпорядження Ради Міністрів БРСР від 15 грудня 1956 р. за 1728-р «Про створення організаційної групи з відкриття Білоруського державного історико-краєзнавчого музею». Фактична діяльність Орггрупи розпочалася 1 лютого 1957 р. В її структурі був відділ первісно-общинного ладу, співробітники якого займалися, зокрема, і польовими дослідженнями археологічних пам'яток з метою комплектування фондів новостворюваного музею.

2. Колекція предметів, отримана під час розкопок могильника Рудня у 1961 р., передана на постійне зберігання до фондів завідувачкою відділу первісно-общинного ладу О. В. Рижковською 1962 р. Наразі ця колекція знаходиться у зібранні прямого спадкоємця Орггрупи — Національного історичного музею Республіки Білорусь (далі — НІМ РБ) у колекції «Археологія Середньовіччя» під інвентарними номерами КП 6792/1—33 (акт прийому 611 від 05.05.1962 р.). Загалом до складу колекції входить 47 предметів.

3. У монографії Г. В. Штихова (1992, с. 121—122) не були опубліковані плани і профілі досліджених ним курганів. Відсутня документація (як графічна, так і фото) і в його звіті про розкопки за 1967 р. (Штыхов 1967, с. 32—34, рис. 62—65).

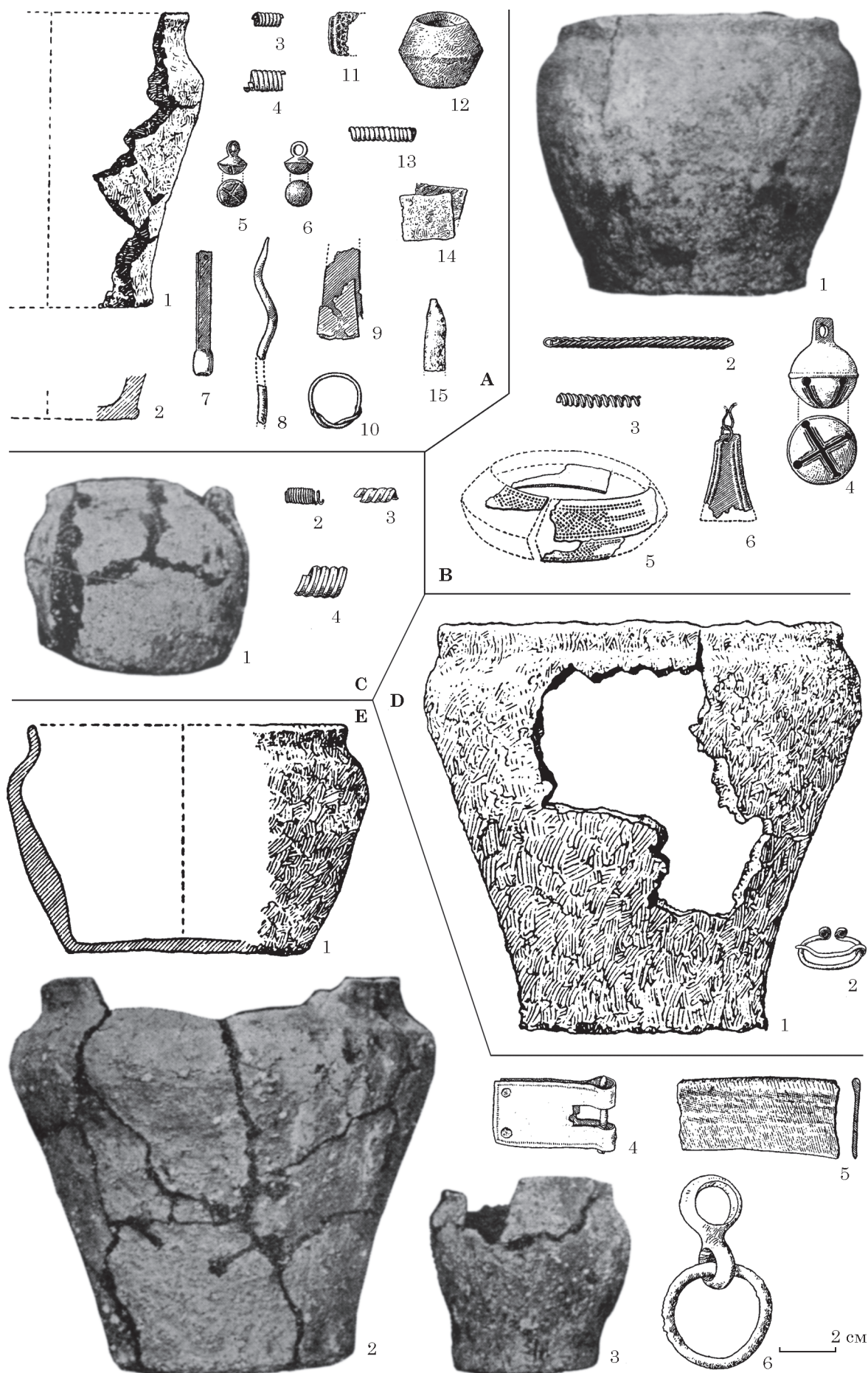

Рис. 4. Курганный могильник Рудня, 1928 р. Поховальний інвентар: А — курган 1; В — курган 2; С — курган 3; D — курган 4; E — курган 5 (за О. М. Лявданським)

Fig. 4. Rudnia barrow cemetery, 1928. Grave goods: A — barrow 1; B — barrow 2; C — barrow 3; D — barrow 4; E — barrow 5 (after A. Laūdanski)

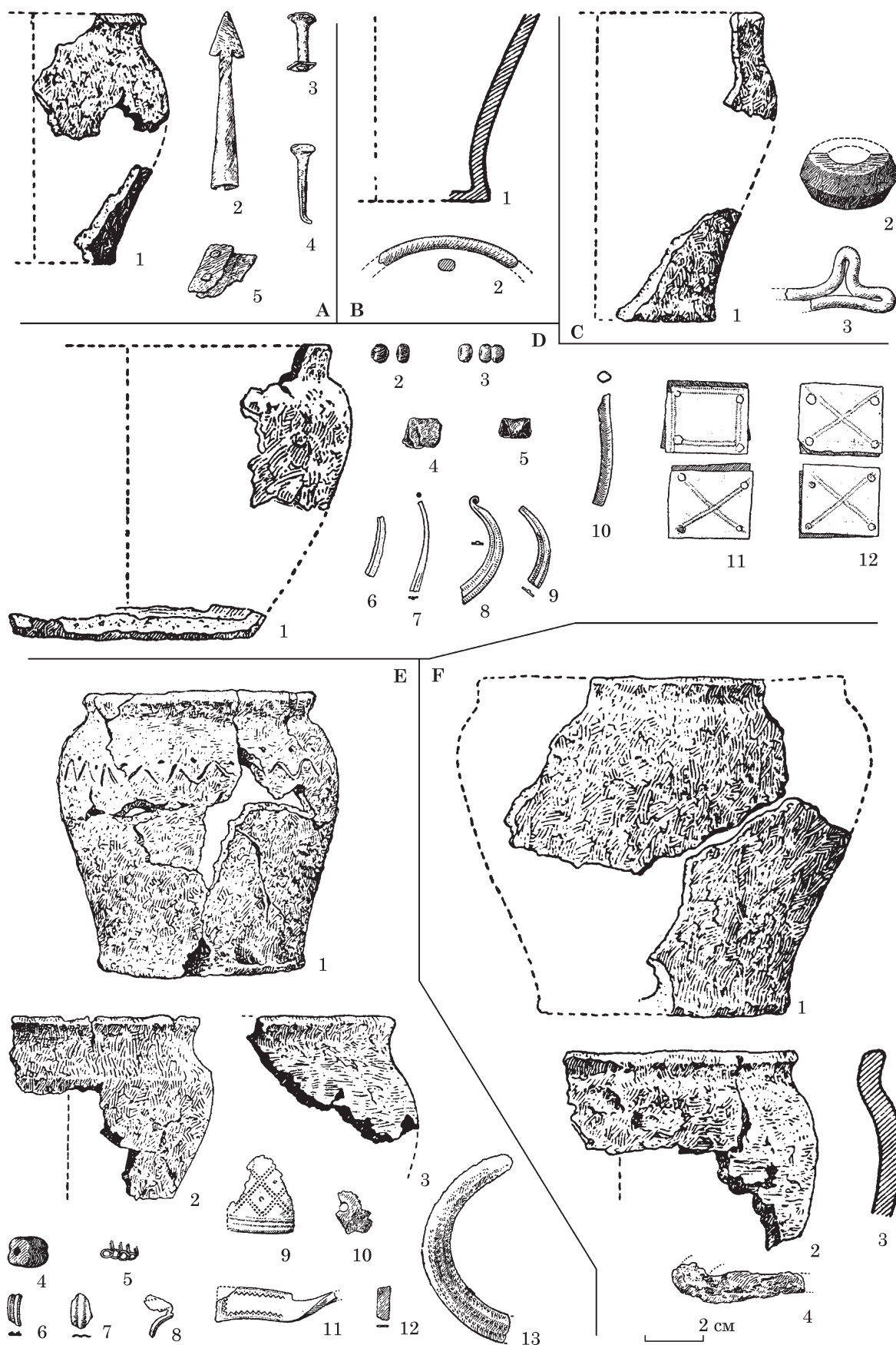

Рис. 5. Курганний могильник Рудня, 1928 р. Поховальний інвентар: А — курган 7; В — курган 8; С — курган 9; D — курган 10; Е — курган 12; F — курган 14 (за О. М. Лявданським)

Fig. 5. Rudnia barrow cemetery, 1928. Grave goods: A — barrow 7; B — barrow 8; C — barrow 9; D — barrow 10; E — barrow 12; F — barrow 14 (after A. Laüdanski)

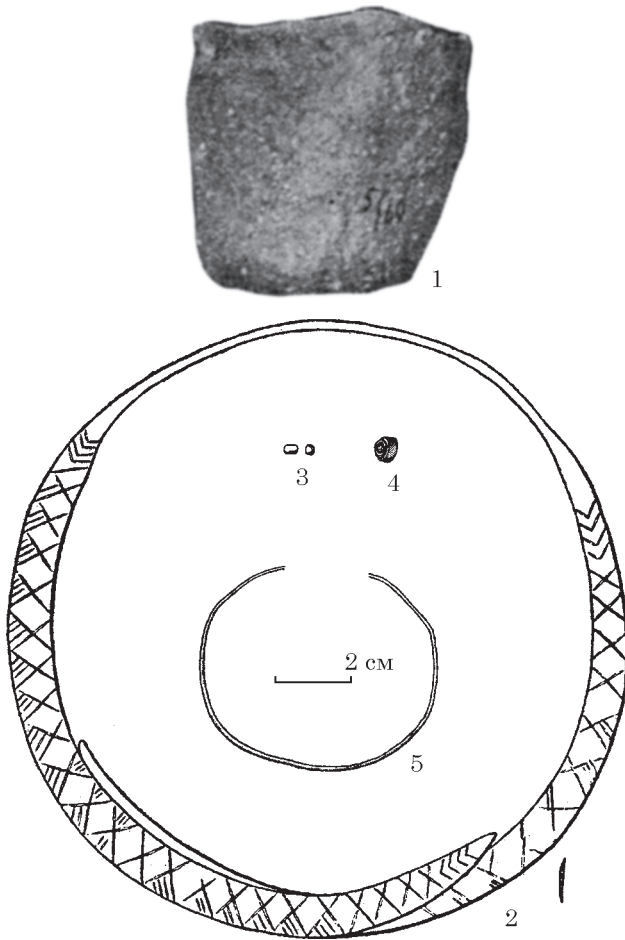

Рис. 6. Курганний могильник Рудня, 1928 р. Курган 13, поховальний інвентар (за О. М. Лявданським)
Fig. 6. Rudnia barrow cemetery, 1928. Barrow 13, grave goods (after A. Laūdanski)

жодної інформації про дослідження курганного могильника Рудня, окрім згадки самого факту проведення робіт, не міститься.

У цих умовах єдиними джерелами, що дають змогу реконструювати перебіг робіт 1961 р. і отримані колекції, стають матеріали, що зберігаються в НІМ РБ. До їх числа, насамперед, належить звіт⁵, що містить, зокрема, й відомості про розкопки курганів у Рудні, з якихось причин не включені О. Г. Мітрофановим (б. г.) до звіту, переданого на зберігання до Інституту історії⁶.

Крім цього тексту, як ілюстративні джерела, що дають змогу реконструювати роботи, проведені в Рудні, можна використати тематичні картки (19 одиниць), що зберігаються у фототеці НІМ РБ. Картки були ановані І. М. Тюріною у 1964 р. (рис. 8). Частина фотографій відображає процес розкопок (рис. 8; 10; 15: 1; 17: 1), тоді як інші зображують виявлені в курганах предмети (рис. 11; 13: 2, 4—5, 9; 14: 1; 15: 4).

5. Текст О. Г. Мітрофанова, озаглавлений як «Звіт про розкопки Орггруппи Білоруського Державного історико-краєзнавчого музею 1961 року» зберігається в колекції «Археологія Середньовіччя». На обкладинці звіту, у правому верхньому кутку, є наклейка з позначенням «Опис 1, Справа 14», що, імовірно, відповідає нумерації справ, яку використовували в архіві музею, який сьогодні не існує. Переплетений звіт складається з 12 сторінок машинописного тексту та однієї ілюстрації (план городища Товкач). До машинописного звіту додається його рукописна чернетка на 29 сторінках.

6. Ймовірно, саме цим текстом користувався при описі курганного могильника Рудня Г. В. Штихов (1992, с. 121) у своїй монографії 1992 р.

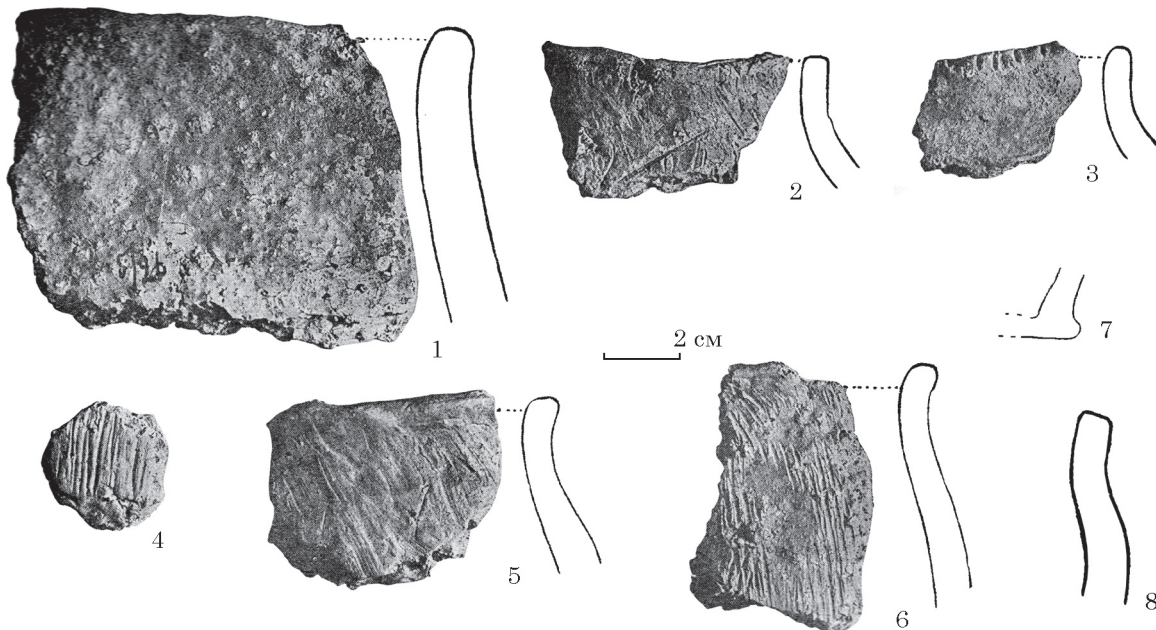

Рис. 7. Курганний могильник Рудня, 1928 р. Ліпна кераміка з культурного шару селища: 1, 4 — курган 4; 2, 3, 5, 6 — курган 7; 7 — курган 6; 8 — курган 8 (за О. М. Лявданським)
Fig. 7. Rudnia barrow cemetery, 1928. Handmade pottery from the cultural layer of the open settlement: 1, 4 — barrow 4; 2, 3, 5, 6 — barrow 7; 7 — barrow 6; 8 — barrow 8 (after A. Laūdanski)

Рис. 8. Курганний могильник Рудня, 1961 р. Процес розчищення поховання 1 у кургані 1/15. На фото І. М. Тюріна. Фото Е. Ф. Прусава (тематична картка з фототеки НІМ РБ)

Fig. 8. Rudnia barrow cemetery, 1961. The process of unearthing a burial in the grave 1 in barrow 1/15. I. Ciuryina in the photo. Photo by E. Prusaŭ (card from the photo library of the National Historical Museum of the Republic of Belarus)

Нарешті, склад виявлених комплексів похоронного інвентарю можна реконструювати на підставі аналізу колекції, що зберігається в НІМ РБ, та акту прийому 611 від 05.05.1962 р., основою для якого став колекційний опис знахідок із розкопок 1961 р.

Методика розкопок, поховальні комплекси та інвентар. Судячи з фотографій, під час робіт 1961 р. кургани розкопували під знос, із розбивкою насипу на чотири сектори і записанням стратиграфічних перемичок (рис. 10: 2, 3; 15: 1; 17: 1). Поховання фіксували в межах секторів. Рівчак навколо курганів, найімовірніше, не досліджувалися, хоча, судячи з одного з фото (курган 4/18 на рівні основи), вони могли потрапляти в межі розкритої під час розкопок площі (рис. 17: 1).

Звернемося до розгляду вивчених у 1961 р. курганів і виявленого під час їхніх розкопок інвентарю. Опис досліджених насипів подається відповідно до машинописного тексту звіту, що зберігається в НІМ РБ⁷. У процесі публікації

7. У публікації тексту ми дозволили собі не відображати особливості орфографії та пунктуації, наявні в машинописі, адже внесені правки не несуть смислового навантаження (тим паче, в перекладі російськомовного оригіналу українською мовою).

використовується подвійна нумерація курганів, за якої перша цифра відповідає номеру за О. Г. Мітрофановим, а друга є номером кургану в наскрізній нумерації насипів, досліджених упродовж 1928, 1961 і 1967 рр.⁸

Курган 1/15 (рис. 10): «Він має овально-подовжену форму. Розміром: довжина — 10,8 м, ширина — 8,4 м, висота — 1,7 м. Курган підсилювали не менше двох разів. Під першим, найбільш пізнім насипом, ближче до південного краю кургану, виявлено поховання спаленого небіжчика в глиняній урні. Перепадені кістки лежали і навколо урни (тут знайдено головку коня з кістки (підпис олівцем — В. Т. і М. П.)). Поруч із поховальною урною стояли цілі п'ять

8. Такий принцип нумерації курганів у могильниках, що вивчалися впродовж тривалого часу, неодноразово використовував один з авторів під час публікації матеріалів розкопок поховальних пам'яток Браславського Поозер'я і Верхнього Повілля (Плавінські та ін. 2014; Плавінські 2017; 2022). Такий самий принцип був раніше застосований і Г. В. Штиховим (1992, с. 121—122), який використовував наскрізну нумерацію досліджених у Рудні курганів, за якої насипи, розкопані у 1928 р., зберегли номери з 1 до 14, кургани, досліджені у 1961 р., пронумеровані з 15 до 18, а насипи, вивчені самим Г. В. Штиховим у 1967 р., — 19—23.

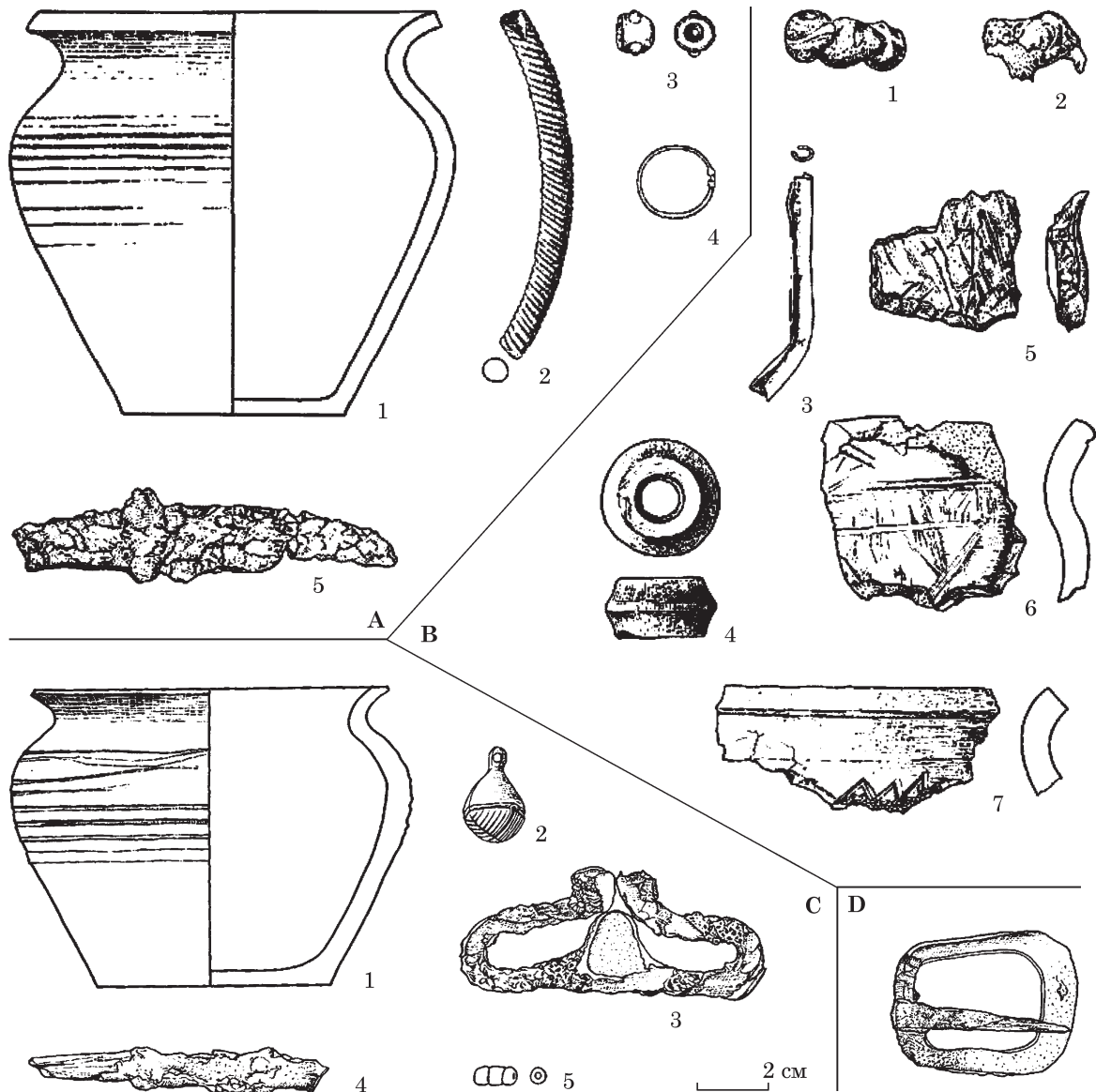

Рис. 9. Курганний могильник Рудня, 1967 р.: А — курган 1/19, інвентар поховання за обрядом інгумації; В — курган 1/19, інвентар пошкодженого поховання за обрядом кремації (?) і предмети з культурного шару селища; С — курган 2/20, поховальний інвентар; D — курган 5/23, поховальний інвентар (за Г. В. Штиховим)

Fig. 9. Rudnia barrow cemetery, 1967: A — barrow 1/19, inhumation grave goods; B — barrow 1/19, destroyed cremation grave goods (?) and finds from the cultural layer of the open settlement; C — barrow 2/20, grave goods; D — barrow 5/23, grave goods (after H. Štychaň)

ліпних від руки посудин. Тут же знаходився залізний ніж із прямою спинкою. В урні разом із кістками знайдено дві скляні намистини. Після зняття другого, найбільш раннього, насипу, на горизонті зустрінуто ще два поховання, одне в I секторі, а інше в III секторі. Поховання 2 у першому секторі кургану складалося з перепалених кісток, попелу та вугілля. При похованні була лише одна розчавлена глиняна посудина горщикovidної форми. Третє поховання, як і друге, було дуже бідним: крім кісток, вугілля, попелу і розчавленої посудини при ньому нічого не знайдено» (Митрофанов б. г., с. 11).

З лаконічного опису можна зробити кілька висновків. Початковий насип перекривав два

скупчення кісток (поховання 2 і 3). На другому етапі було здійснено поховання 1, після чого курган був досипаний. Так само інтерпретував опис О. Г. Митрофанова і Г. В. Штихов (1992, с. 121).

Додаткові дані для реконструкції поховального обряду дає аналіз фотографій, хоча відсутність на знімках лінійок і стрілок, спрямованих на північ, сильно ускладнює можливості їх інтерпретації. У будь-якому разі, судячи з фото (рис. 10: 3), поховання 1, імовірно, розташовувалося дещо вище за рівень похованого ґрунту (здійснено на підсипці? у насипі?).

Поховання 1 супроводжувалося досить багатим інвентарем (рис. 10: 3—5), до складу якого входили такі речі.

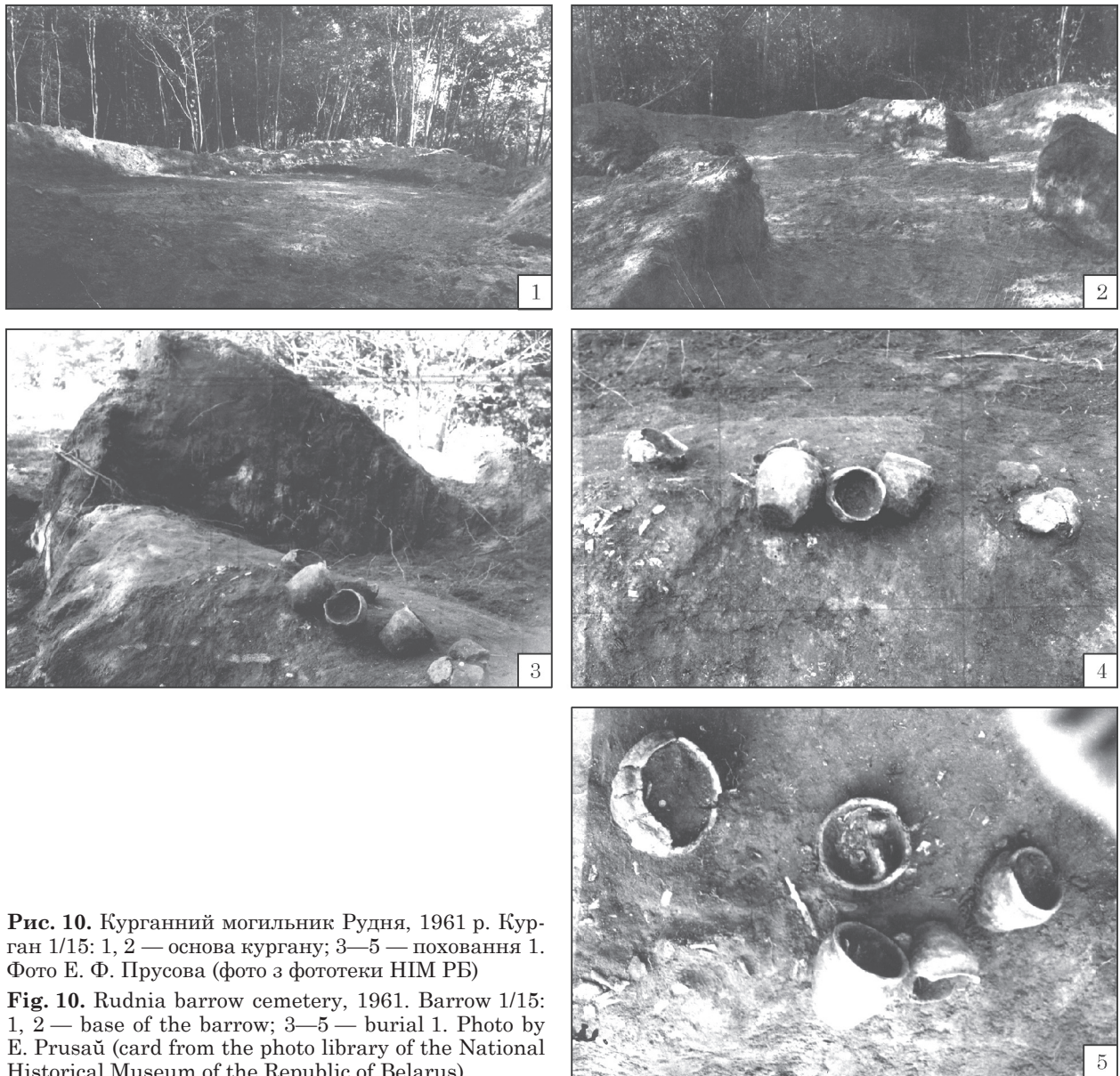

Рис. 10. Курганний могильник Рудня, 1961 р. Курган 1/15: 1, 2 — основа кургану; 3—5 — поховання 1. Фото Е. Ф. Прусава (фото з фототеки НІМ РБ)

Fig. 10. Rudnia barrow cemetery, 1961. Barrow 1/15: 1, 2 — base of the barrow; 3—5 — burial 1. Photo by E. Prusaŭ (card from the photo library of the National Historical Museum of the Republic of Belarus)

- Ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/5), що виконувала функції поховальної урни (рис. 11: 1; 12: 1)⁹. Верхня частина посудини втрачена. Виготовлена з тіста з домішкою некаліброваної жорстви розміром до 0,9 см (середній розмір — 0,4 см). Висота збереженої частини — 11 см, діаметр плічок — орієнтовно 14,1 см, діаметр дна — 9 см.

- Ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/3), виготовлена з глини з домішкою неколіброваної жорстви розміром 0,1—0,4 см (рис. 11: 2; 12: 2). Випал посудини нерівномірний. Висота — 13 см, діаметр вінця — 12,9 см (вінці асиметричне, профілювання його краю нагадує профілювання кругової кераміки, можливо, імітує його), діаметр плічок — 13,8 см, діаметр дна — 6,9 см. На дні помітні сліди підсипки з піску.

9. Маса кальцинованих кісток, що зберігаються у фондах НІМ РБ, становить 130 г.

- Ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/4), виготовлена з тіста з домішкою некаліброваної жорстви розміром 0,1—0,4 см (рис. 11: 3; 12: 3). Висота посудини — 10,3 см, діаметр вінця — 10,8 см (на вінці є сліди нагару), діаметр плічок — 12,2 см, діаметр дна — 7,8 см.

- Мископодібна ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/6), що збереглася частково й у фрагментах (рис. 11: 4; 12: 4). Виготовлена з тіста з домішкою дрібної жорстви розміром до 0,1 см. Висота — 7,5 см, діаметр вінця — 12,8 см, діаметр плічок — 12,8 см, діаметр дна — 6,7 см. Стінки посудини ззовні та зсередини носять сліди підправлення на повільному гончарному крузі.

- Ліпна посудина, що збереглася в чотирьох фрагментах (НІМ РБ, КП 6792/1). Денце відсутнє (рис. 11: 5; 12: 5). Посудина виготовлена з тіста з домішкою некаліброваної жорстви розміром до 0,2 см. Висота збереженої частини — 8 см, діаметр вінця — 7 см, реконструйований діаметр плічок — 8,3 см.

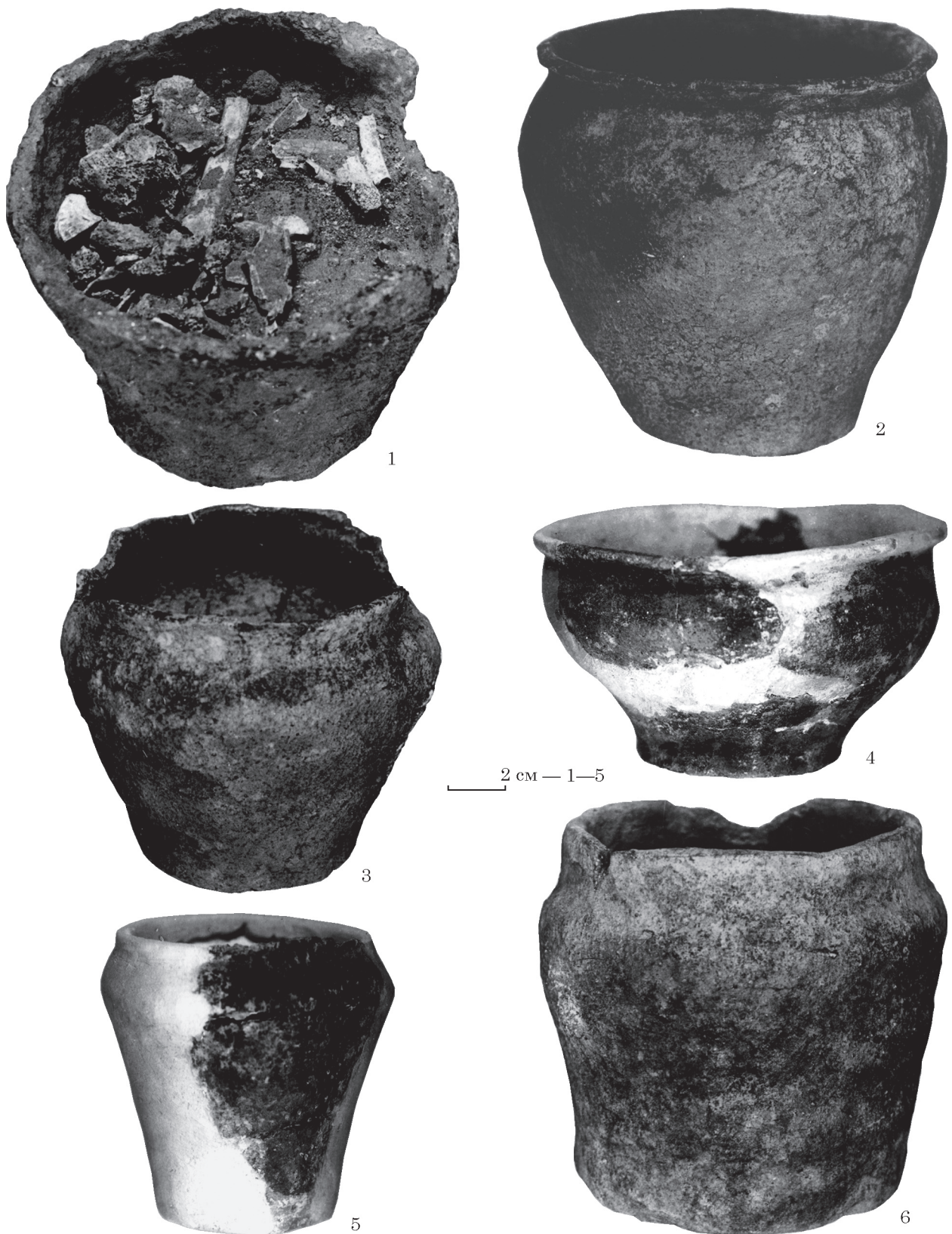

Рис. 11. Курганний могильник Рудня, 1961 р. Курган 1/15, поховання 1: 1 — ліпна поховальна урна з кальцинованими кістками (НІМ РБ, КП 6792/5); 2 — ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/3); 3 — ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/4); 4 — ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/6); 5 — ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/1); 6 — ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/2). Фото Е. Ф. Прусова (фото з фототеки НІМ РБ)

Fig. 11. Rudnia barrow cemetery, 1961. Barrow 1/15, burial 1: 1 — handmade burial urn with cremated bones (NHM RB, KP 6792/5); 2 — handmade vessel (NHM RB, KP 6792/3); 3 — handmade vessel (NHM RB, KP 6792/4); 4 — handmade vessel (NHM RB, KP 6792/6); 5 — handmade vessel (NHM RB, KP 6792/1); 6 — handmade vessel (NHM RB, KP 6792/2). Photo by E. Prusaŭ (card from the photo library of the National Historical Museum of the Republic of Belarus)

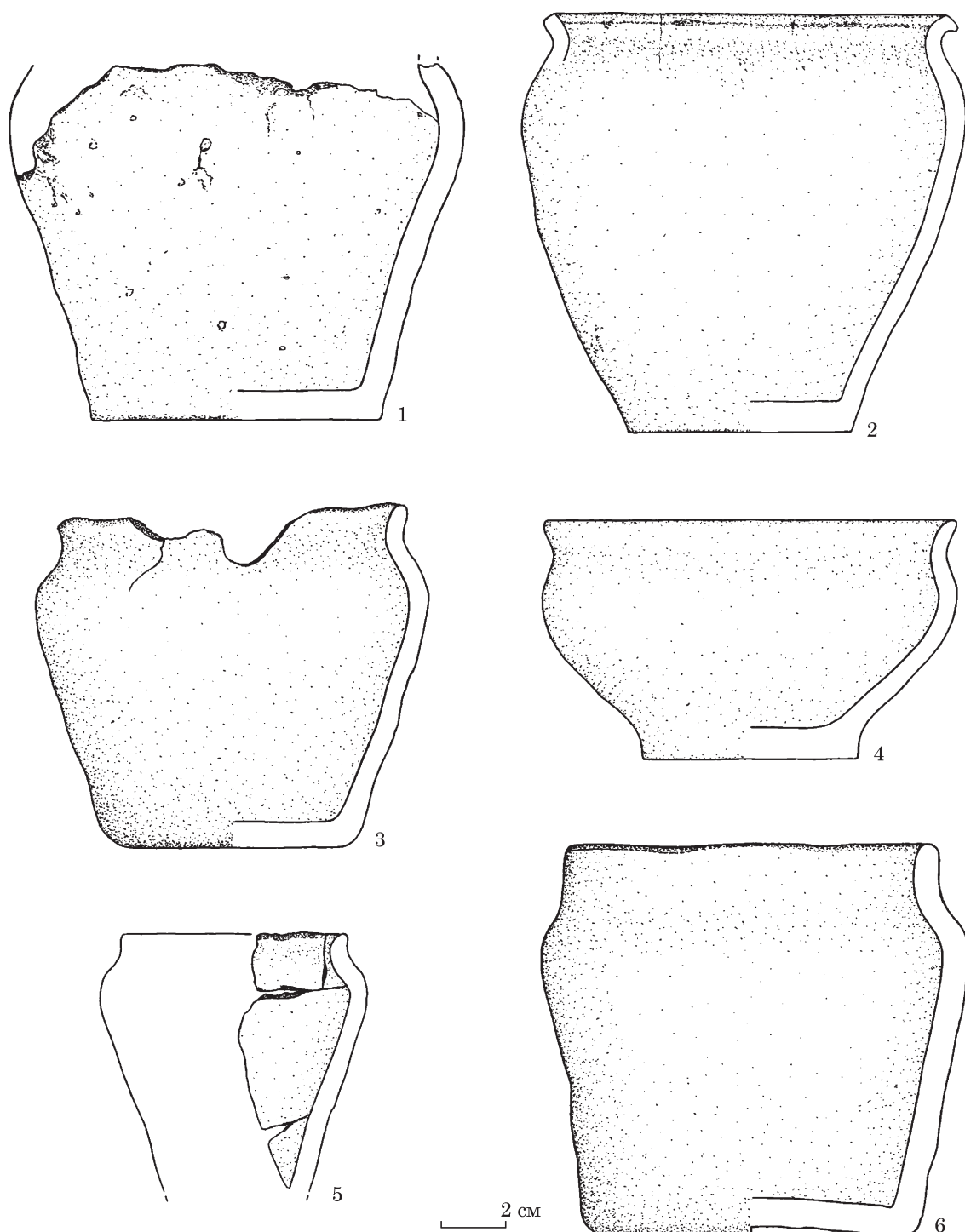

Рис. 12. Курганний могильник Рудня, 1961 р. Курган 1/15, поховання 1: 1 — ліпна поховальна урна (НІМ РБ, КП 6792/5); 2 — ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/3); 3 — ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/4); 4 — ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/6); 5 — ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/1); 6 — ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/2; рисунок М. О. Плавінського)

Fig. 12. Rudnia barrow cemetery, 1961. Barrow 1/15, burial 1: 1 — handmade burial urn (NHM RB, KP 6792/5); 2 — handmade vessel (NHM RB, KP 6792/3); 3 — handmade vessel (NHM RB, KP 6792/4); 4 — handmade vessel (NHM RB, KP 6792/6); 5 — handmade vessel (NHM RB, KP 6792/1); 6 — handmade vessel (NHM RB, KP 6792/2; drawn by M. Plavinski)

• Ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/2), виготовлена з тіста з домішкою некаліброваної жорстви розміром 0,1—0,2 см (рис. 11: 6; 12: 6). Її висота — 12,2 см, діаметр вінця — 11,4 см, діаметр плічок — 13,3 см, діаметр денця — 10,8 см.

• Ніж залізний зі слідами перебування у вогні (НІМ РБ, КП 6792/7), виготовлений у технології тришарового пакета. Судячи з фотографій, зроблених у процесі розкопок поховання і після його надходження до фондів музею, спочатку

Рис. 13. Курганний могильник Рудня, 1961 р. Курган 1/15, поховання 1, поховальний інвентар: 1, 2 — залізний ніж; 3–5 — скляні намиста; 6 — злиток бронзи; 7 — злиток скла; 8, 9 — виріб із кістки у вигляді голівки коня (1 — рисунок М. О. Плавінського; 2, 4, 5, 9 — фото Е. Ф. Прусава; 3, 6–8 — фото В. М. Тарасевич)

Fig. 13. Rudnia barrow cemetery, 1961. Barrow 1/15, burial 1, grave goods: 1, 2 — iron knife; 3–5 — glass beads; 6 — melted bronze; 7 — melted glass; 8, 9 — bone item in the form of a horse's head (1 — drawn by M. Plavinski; 4, 5, 9 — photo by E. Prusaŭ; 3, 6–8 — photo by V. Tarasevich)

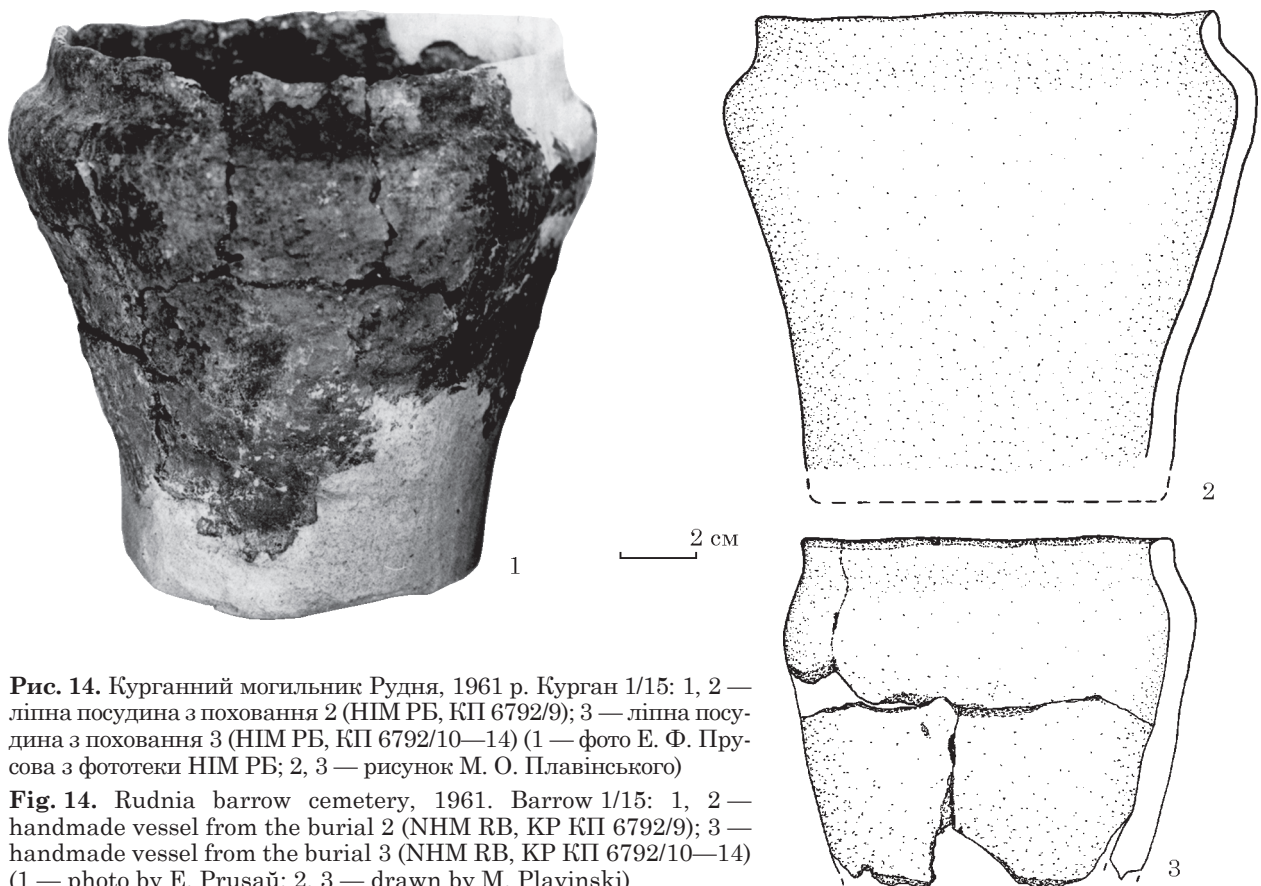

Рис. 14. Курганний могильник Рудня, 1961 р. Курган 1/15: 1, 2 — ліпна посуда з поховання 2 (НІМ РБ, КП 6792/9); 3 — ліпна посуда з поховання 3 (НІМ РБ, КП 6792/10–14) (1 — фото Е. Ф. Прусава з фототеки НІМ РБ; 2, 3 — рисунок М. О. Плавінського)

Fig. 14. Rudnia barrow cemetery, 1961. Barrow 1/15: 1, 2 — handmade vessel from the burial 2 (NHM RB, KP КП 6792/9); 3 — handmade vessel from the burial 3 (NHM RB, KP КП 6792/10–14) (1 — photo by E. Prusaŭ; 2, 3 — drawn by M. Plavinski)

ніж вирізнявся гарним збереженням (рис. 13: 2). На даний момент частина леза втрачена внаслідок корозії (рис. 13: 1). Довжина ножа — 9,5 см, довжина леза — 4,7 см, його ширина — 1,1 см, товщина спинки — 0,4 см. Ніж належить до типу IV за типологією Р. С. Мінасяна (1980, с. 68–74).

• Кільцеподібна намистина, виготовлена зі скла чорного кольору і прикрашена накладною ниткою білого кольору (НІМ РБ, КП 6792/8–1). Намистина збереглася в трьох фрагментах, які несуть на собі сліди термічного впливу (рис. 13: 3). Діаметр намистини — $1,2 \times 1,1$ см, її товщина — до 0,5 см. У тексті звіту О. Г. Мітрофанова

Рис. 15. Курганний могильник Рудня, 1961 р. Курган 2/16: 1 — основа кургану; 2 — ліпна посудина; 3, 4 — пряжка (1, 4 — фото Е. Ф. Прусава з фототеки НІМ РБ; 2, 3 — рисунок М. О. Плавінського)

Fig. 15. Rudnia barrow cemetery, 1961. Barrow 2/16: 1 — base of the barrow; 2 — handmade vessel; 3, 4 — buckle (1, 4 — photo by E. Prusaŭ from the photo library of the National Historical Museum of the Republic of Belarus; 2, 3 — drawn by M. Plavinski)

згадується про те, що в поховальній урні серед кальцинованих кісток були виявлені дві скляні намистини. На фотографії з тематичної картки у фототеці НІМ РБ ми також бачимо дві, ймовірно, однотипні намистини (рис. 13: 4, 5)¹⁰. Збережена намистина (рис. 13: 3) належить до досить рідкісного типу. Аналогії їй, як видається, можуть бути знайдені на Центральному городищі в Гньоздово, де життя затухає на початку XI ст. (Доброва 2018, с. 124, 126, рис. 13: 5).

• Виріб із кістки або рогу у вигляді мініатюрної голівки коня (НІМ РБ, КП 6792/33)¹¹, склеє-

ний із двох фрагментів (рис. 13: 8, 9). Детально пропрацьовані очі, паща і кінське наголів'я. Розмір виробу — $2,57 \times 1,1 \times 1$ см. Прямі аналогії нам не відомі¹². Функціональне призначення предмета залишається неясним з причин його фрагментарного збереження і повної відсутності аналогій. Можна тільки висловити припущення, що цей предмет міг служити руків'ям якогось тонкого і довгого виробу, наприклад, шила (?).

в поховальній урні. Пізніше головку коня тривалий час не приймали до фондів з тієї причини, що одразу після виявлення її видали на експозицію Державного музею БРСР, яку було відкрито 1967 р.

12. Цей предмет неодноразово публікувався і згадувався в різних виданнях, насамперед, Г. В. Штиховим (склад. Штыхаў, Захарэнка 1971, с. 11; Штыхаў 1985, с. 375; 1992, с. 121; 1993, с. 544). Згадка про нього міститься також у роботах А. В. Войтевича (2012, с. 56; 2019, с. 84) та одного з авторів (Плавінські 2017, мал. 128: 8).

10. На підставі акту прийому можна стверджувати, що до фондів музею потрапило саме дві намистини. Наразі в НІМ РБ зберігається тільки один екземпляр.

11. Цей артефакт не включили до акту прийому колекції на постійне зберігання в 1962 р., а у звіті О. Г. Мітрофанова інформацію про нього дописано олівцем, очевидно, самим автором. Імовірно, цей предмет виявили вже після розкопок у процесі перебирання кальцинованих кісток, що знаходилися

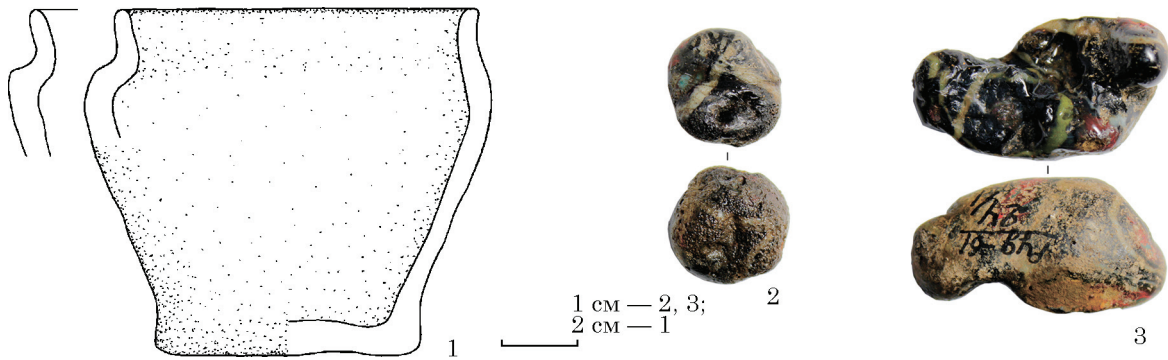

Рис. 16. Курганний могильник Рудня, 1961 р. Курган 3/17: 1 — ліпна посудина; 2 — оплавлена скляна намістина; 3 — злиток зі скляних намістин (1 — рисунок М. О. Плавінського; 2, 3 — фото В. М. Тарасевич)

Fig. 16. Rudnia barrow cemetery, 1961. Barrow 3/17: 1 — handmade vessel; 2 — melted glass bead; 3 — melted glass beads (1 — drawn by M. Plavinski; 2, 3 — photo by V. Tarasevich)

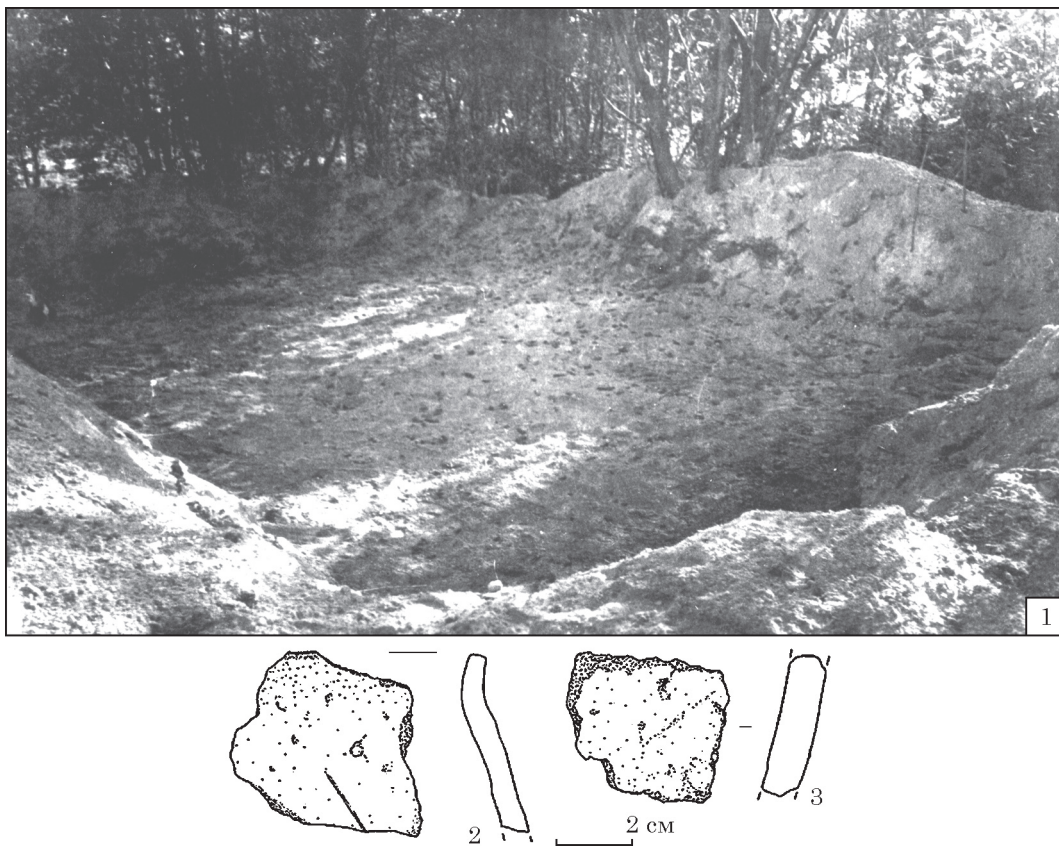

Рис. 17. Курганний могильник Рудня, 1961 р. Курган 4/18: 1 — основа кургану; 2, 3 — фрагменти ліпної кераміки з насипу (1 — фото Е. Ф. Прусава з фототеки НІМ РБ; 2, 3 — рисунок М. О. Плавінського)

Fig. 17. Rudnia barrow cemetery, 1961. Barrow 4/18: 1 — base of the barrow; 2, 3 — fragments of handmade vessel from the mound (1 — photo by E. Prusaŭ from the photo library of the National Historical Museum of the Republic of Belarus; 2—3 — drawn by M. Plavinski)

• Злиток скла зеленого (?) кольору розміром $0,57 \times 0,46 \times 0,25$ см (рис. 13: 7), злиток бронзи розміром $0,9 \times 0,5 \times 0,3$ см із припаяною до нього краплею зеленуватого скла, дрібні злитки металу розміром $0,6 \times 0,5$ см (рис. 13: 6) ¹³.

При **похованні 2** було знайдено ліпну посудину (НІМ РБ, КП 6792/9), що частково збе-

реглася у фрагментах, яку вдалося реконструювати практично на всю висоту, не рахуючи денця (рис. 14: 1—2). Посудина виготовлена з тіста з домішкою некаліброваної жорстви розміром $0,1$ — $0,4$ см. Вона збереглася на висоту $12,2$ см (імовірно, первісна висота не перевищувала 13 см), діаметр вінця — $12,3$ — $12,5$ см, діаметр плічок — 14 см, діаметр денця, імовірно, становив орієнтовно $9,6$ см.

При **похованні 3** виявлено ліпну посудину (НІМ РБ, КП 6792/10—14), що збереглася час-

13. Усі перелічені предмети виявлені під час вивчення кальцинованих кісток, що містилися в поховальній урні, у 2018 р.

тково (відсутня її нижня частина; рис. 14: 3). Посудина виготовлена з тіста з домішкою некаліброваної жорстви розміром 0,1—0,4 см. Висота збереженої частини — 9,3 см, діаметр вінця — $9,5 \times 10,4$ см, діаметр плічок — 10,9 см.

Курган 2/16 (рис. 15: 1): «У плані цей курган має підчотирикутні обриси. Він децю подовжений. Довжина — 10,9 м, ширина — 10,3 м, висота — 1,6 м. Насипаний із жовтого піску. На горизонті, майже в центрі кургану, у III секторі виявлено поховання. Спалення здійснено на місці. Кальциновані кістки, вугілля і попіл знаходилися в неглибокій ямці. При похованні знайдено уламки свідомо розбитої посудини та залізну В-подібну пряжку» (Митрофанов б. г., с. 11).

Опис кургану і поховального обряду повністю повторив Г. В. Штихов (1992, с. 121).

Однак, очевидно, що запропонована О. Г. Митрофановим інтерпретація місця скоєння поховання потребує коригування. Сам факт виявлення кальцинованих кісток у неглибокій ямці (що мала, вочевидь, невеликі розміри), безсумнівно, свідчить про те, що трупоспалення було здійснено поза межами кургану.

При похованні виявлені такі речі.

- Ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/16—23), що збереглася у фрагментах, на підставі яких можна реконструювати її повний профіль і діаметр (рис. 15: 2). Посудина виготовлена з тіста з домішкою некаліброваної, переважно, крупної жорстви розміром 0,1—1,1 см (переважно 0,2—0,3 см), випал нерівномірний. Висота посудини — 11,6 см, діаметр вінця — 11,3 см, діаметр плічок — 13 см, діаметр денця — 9 см. На денці є сліди підсипки з піску і дрібної жорстви. Частина фрагментів, насамперед, фрагменти денця несуть на собі сліди вторинного випалу.

- Залізна пряжка прямокутної форми з увігнутими боками (НІМ РБ, КП 6792/15) зі слідами перебування у вогні (рис. 15: 3, 4). Довжина пряжки — 4,5 см, її ширина — 3,8 см, прямокутна в перерізі рамка має розмір $0,7 \times 0,4$ см. Судячи з фотографії з тематичної картки, початково пряжка мала язичок, який на даний момент втрачений внаслідок корозії (рис. 15: 4).

Курган 3/17: «Форма кургану подовжено-овальна. Довжина — 8 м, ширина — 6 м. Висота насипу — 1,4 м. Насипаний із дрібнозернистого жовтого піску. На горизонті виявлено вогнище, а на ньому в невеликому поглибленні залишки спаленого небіжчика. Поховання бідне: знайдено розплавлені скляні намиста (щонайменше дві штуки) і уламки розбитої посудини» (Митрофанов б. г., с. 11—12).

Опис кургану в точності повторює Г. В. Штихов (1992, с. 121). Зазначимо, що текст О. Г. Митрофанова настільки лаконічний, що висловлювати якісь упевнені припущення про характер поховального обряду вкрай проблематично. Єдине, що в даному випадку не викликає сумнівів, — це той факт, що спалення тіла небіжчика здійснено поза межами кургану.

При похованні виявлені такі речі.

- Ліпна посудина (НІМ РБ, КП 6792/25—30), що збереглася у фрагментах (рис. 16: 1). Посудина виготовлена з тіста з домішкою некаліброваної жорстви розміром 0,1—0,5 см, випал нерівномірний. Висота — 9,2 см, діаметр вінця — 9,7 см, діаметр плічок — 10 см, діаметр денця — 7 см, на денці є сліди підсипання з жорстви. Профілювання верхньої третини посудини сильно різниться на різних ділянках: від слабкого до сильного з ребром на плічку.

- Опалвлена чорна вічкова намистина з червоно-біло-блакитними «очками» в білих «петельках» розміром $1,6 \times 1,5 \times 1$ см (НІМ РБ, КП 6792/24—2; рис. 16: 2). Намиста цього типу датуються X — початком XI ст. (Захаров, Кузина 2008, с. 196; Щапова 1956, с. 178) або другою половиною X — першою половиною XI ст. з максимальним поширенням у другій половині X ст. (Доброва 2018, с. 122).

- Злиток із кількох аналогічних вічкових намистин, петельки яких мали жовтий і білий колір, «очки» червоно-біло-блакитні (НІМ РБ, КП 6792/24—1). Розмір злитка — $3,26 \times 1,8 \times 1,35$ см (рис. 16: 3).

Курган 4/18 (рис. 17: 1): «Розташований у східній групі могильника. Насипаний з жовтого піску, у складі якого зустрічаються т/сірі (темно-сірі — В. Т. і М. П.) прошарки культурного шару. Форма кургану кругла. Діаметр насипу — м, висота — м (у тексті звіту залишені пропуски — В. Т. і М. П.). Курган виявився порожнім. У насипі кургану знайдено лише 2 уламки грубого глиняного посуду, який за своїм характером істотно відрізняється від посудин, що зустрічаються при похованнях могильника. О. М. Лявданський зазначав, що кургани насипані на селищі. Отже, кераміка, зустрінута в кургані 4, більш рання і жодного відношення до самого могильника не має» (Митрофанов б. г., с. 12).

Ліпна кераміка (НІМ РБ, КП 6792/31—32), знайдена в насипі кургану, представлена одним вінцем від слабoproфільованої закритої посудини (рис. 17: 2) і однією стінкою (рис. 17: 3).

Датування курганів, досліджених у 1961 р., і хронологія курганного могильника Рудня. Незважаючи на свою відносну нечисленність, матеріали, виявлені під час розкопок 1961 р., дають змогу відносно впевнено датувати два поховальні насипи — кургани 3/17 і 1/15. Наявність вічкових намистин дає можливість датувати час зведення першого з них у межах X — першої половини XI ст., причому, найвірогіднішим видається його датування другою половиною X або другою половиною X — початком XI ст. Якщо запропоновані нами аналогії намистині з поховання 1 кургану 1/15 вірні, то його можна розглядати як синхронне кургану 3/17. Однак, наполягати на цьому твердженні ми наразі не станемо, оскільки розглянута намистина все ж має досить індивідуальну орнаментацию і для її впевненого датування потрібен подальший пошук максимально близьких

аналогій. Разом із тим, датування поховання 1 в кургані 1/15 може бути уточнено на підставі наявності ліпної мископодібної посудини зі слідами підправлення на гончарному крузі. Вважається, що поява гончарного кола в Гньоздово припадає на кінець першої чверті X ст., а поширення кругової кераміки на поселенні — на другу чверть цього століття (Каменецкая 2019, с. 38, 73—74). У Городку на Ловаті кругова кераміка поширюється в другій чверті X ст. (Горюнова 2016, с. 30). Питання про час появи гончарного круга в Полоцьку залишається до теперішнього часу відкритим. На думку І. І. Єремеева (2015, с. 524), час поширення кругового посуду в Смоленсько-Вітебсько-Полоцькому регіоні визначається в межах другої чверті — середини X ст. Із цим визначенням слід погодитися, оскільки очевидно, що поширення і початок використання кругової кераміки в Полоцьку, а, відповідно, і в його найближчій окрузі, не могло сильно відрізнитися в часі від інших ранньоміських центрів Верхнього Подніпров'я та Подв'їння. Таким чином, з усією можливою обережністю можна припустити, що поховання 1 у кургані 1/15 могло бути здійснене в середині — другій половині X ст. (для пізнішого часу підправлена на гончарному крузі мископодібна посудина виглядає вже занадто архаїчною).

У будь-якому разі, обидва ці датування є досить пізніми в рамках часу функціонування культури смоленсько-полоцьких довгих курганів, до якої належить курганний могильник Рудня. Як відомо, пам'ятки цієї культури у східній частині її ареалу — у Верхньому Подніпров'ї та Верхньому Подв'їн'ї — традиційно датуються серединою VIII — серединою або кінцем X ст. (Енуков 1990, с. 73—75; Нефёдов 2000, с. 197; 2011, с. 76; Шмидт 2012, с. 60—62). Хоча в західній частині ареалу культури смоленсько-полоцьких довгих курганів, насамперед на її західному пограниччі, її некрополі й далі функціонували впродовж початку — першої половини XI ст. (Плавинский 2019).

Наявність цих датвань змушує нас ще раз звернутися до питання про час функціонування даного некрополя в цілому.

До теперішнього часу дослідники пропонували такі хронологічні рамки існування курганного могильника Рудня: О. М. Лявданський (1930, с. 195) датував пам'ятку VIII—IX ст. Із цим твердженням погодився О. Г. Мітрофанов (б. г., с. 12). Своєю чергою, Г. В. Штихов вважав, що некрополь продовжував функціонувати і в X ст. Загалом він датував могильник у Рудні IX—X ст., а курган 1/19 відносив до кінця X — початку XI ст. (Штыхаў 1992, с. 18, 43, 98, 122; 1993, с. 544). В. В. Єнуков (1990, с. 90—92) спеціально не зупинявся на питанні датування могильника в Рудні, однак, розглядаючи хронологію окремих категорій знахідок поховальних пам'яток культури смоленсько-полоцьких довгих курганів, відзначив, що кругова кераміка, виявлена в похованнях цієї культури в Білоруському Підв'їн'ї,

не може датуватись часом, раніше X ст. (Енуков 1990: 90—92). Нарешті, А. В. Войтехович (2012, с. 55—57) в оглядовій статті, присвяченій поховальним пам'яткам округи Полоцька, датує окремі, розкопані в Рудні, кургани часом від кінця IX до початку XI ст. Однак, у своїй монографії про поховальний обряд населення Полоцької землі він уже визначає хронологію могильника в межах X—XI ст. (Войтехович 2019, с. 124).

Щоб скласти об'єктивну думку про хронологію некрополя, слід коротко розглянути знахідки для датування з розкопок О. М. Лявданського і Г. В. Штихова. Ця робота не видається особливо складною, оскільки артефакти, що мають вузьке датування, в Рудні відносно нечисленні.

Серед матеріалів, виявлених у 1928 р., до числа відносно вузьких хроноіндикаторів можна зарахувати окремі елементи поховального інвентарю з курганів 1, 12 і 13. У кургані 1 до їхнього числа належать литі гудзики (рис. 4: А: 5, 6), поширення яких у давньоруських поховальних комплексах можна датувати часом не раніше середини X ст. (Михайлов 2016а, с. 116—120; 2016б, с. 415—427). Досить вузько може бути датований курган 12. Наявність у складі виявлених у ньому знахідок ліпної посудини з хвилястим орнаментом, що імітує орнаментацию на круговій кераміці (рис. 5: Е: 1), дає змогу датувати час його зведення не раніше, ніж серединою X ст. Підтверджує таке датування і виявлений тут фрагмент масивної підковоподібної фібули із шестигранною в перерізі орнаментованою дужкою (рис. 5: Е: 13). Фібули з аналогічним оформленням дужок і гранчастими або спіральними кінцями вважають загальнобалтійським типом чоловічих прикрас і датують в межах IX — початку XI ст. (Arbman 1943, taf. 53—54; ред. Шноре, Зейд 1957, табл. VII: 14—16; Thunmark-Nulén 1998, taf. 77: 7—9, 81—84; Blujienė 1999, pav. 57: 1, 58: 3—6; Хвоцинская 2004, с. 82—83; Еремеев 2015, с. 389), а на давньоруській території — другою половиною X — початком XI ст. (Авдусина, Ениосова 2001, с. 97—98; Мальм 1967, с. 155, 161). Нарешті, курган 13, що містив синхронні поховання за обрядом кремації та інгумації на основі насипу (Лявданські 1930, с. 191), ніяк не міг бути зведений раніше кінця X ст.

Що стосується курганів, розкопаних Г. В. Штиховим (1992, с. 121—122), то з їх числа відносно вузько можуть бути датовані насипи 1/19 і 2/20. На думку автора розкопок, у першому з них знайдені два поховання. Основне поховання за обрядом інгумації супроводжувалося, зокрема, круговим горщиком (рис. 9: А: 1), що дає змогу датувати його часом не раніше за кінець X ст. (і в межах усього наступного століття). Друге поховання (кремація) виявлене у верхній частині насипу, можливо, у перевідкладеному вигляді. У будь-якому разі наявність серед кальцинованих кісток оплавлених вічкових намистин (рис. 9: В: 1, 2) дає підстави вважати, що і кремація може бути датована другою половиною X — початком XI ст.

Курган 2/20 містив поховання за обрядом кремації (Штыхаў 1992, с. 122). Його зведення може бути віднесене до часу не раніше кінця X ст., про що свідчить наявність кругової посудини (рис. 9: С: 1), хрестопрорізного бубонця (рис. 9: С: 2), який датовано кінцем X — початком XII ст. (Мальм, Фехнер 1967, с. 136; Лесман 1984, с. 137), і калачеподібного кресала (рис. 9: С: 3), період використання якого визначається в межах X — першої половини XII ст. (Колчин 1982, с. 163).

Таким чином, усі відносно вузько і надійно датовані кургани могильника Рудня були зведені в межах середини/другої половини X — початку XI ст., а поховання за обрядом інгумації, вочевидь, могли бути здійснені не раніше кінця X ст. Доводиться припустити, що їхнє спорудження могло статися впродовж тривалого часу від кінця X та протягом усього XI ст., хоча в реальності датування цих курганів визначається, імовірно, в межах кінця X — першої половини XI ст. Здійснення окремих поховань за обрядом інгумації в курганних могильниках культури смоленсько-полоцьких довгих курганів на фінальних етапах їхнього існування зафіксоване в кількох некрополях цієї культури на західних кордонах її ареалу (Плавінські 2017, с. 160—178; 2022, с. 21—23). Як бачимо, подібна трансформація поховального обряду могла відбуватися не тільки на західному прикордонні культурі, а й в околицях Полоцька.

Щоб дотриматися максимальної методичної чистоти у визначенні хронологічних рамок існування курганного могильника Рудня, слід зазначити, що датування окремих насипів і поховальних комплексів, здійснене тільки на підставі аналізу інвентарю, має свої особливості. Більшість артефактів із поховань, що відрізняються вузьким датуванням, мають для культури смоленсько-полоцьких довгих курганів, так би мовити, «імпортне походження», адже надходили до населення цієї культури з ранньоміських центрів Білоруського Подвіння на фінальному етапі її існування, починаючи із середини — другої половини X ст. (Плавінські 2022, с. 23). Саме в цей час до населення культури смоленсько-полоцьких довгих курганів починає надходити значна кількість скляних намист та продукція міських ремісників (наприклад, ножі, виготовлені за технологією тришарового пакета, певні типи ювелірних прикрас тощо). Дана особливість складу поховального інвентарю культури смоленсько-полоцьких довгих курганів може створювати певний «ефект омолодження» в процесі датування як окремих поховальних комплексів, так і цілих некрополів. Про цей ефект у жодному разі не слід забувати в процесі аналізу і датування поховальних (так само як і поселенських) пам'яток цієї культури.

У випадку з могильником у Рудні принципово важливим моментом для визначення часу його функціонування видається те, що в жодному з курганів не було виявлено речей, які вийшли з ужитку до X ст. Відповідно, виклю-

чати можливість існування в могильнику курганів, в яких відсутні предмети «ранньоміського» походження раніше, ніж у середині / другій половині X — на початку XI ст., у принципі не можна, проте, й висловлюватись на користь їхньої наявності не видається можливим.

ЛІТЕРАТУРА

- Авдусина, С. А., Ениосова, Н. В. 2001. Подковообразные фибулы Гнёздова. *Труды ГИМ*, 124: Археологический сборник. Гнёздово. 125 лет исследования памятника, с. 93-101.
- Войтехович, А. В. 2012. Курганные захоронения Полоцкой округи IX—XI вв. В: Левко, О. Н. (ред.). *Полоцк. Древнейшие города Беларуси*. Минск: Беларуская навука, с. 54-58.
- Войтехович, А. В. 2019. *Погребальный обряд населения Полоцкой земли в X—XII вв.* Минск: Беларуская навука.
- Говорский, К. А. 1863. Археологические розыскания в окрестностях Полоцка. *Вестник Юго-Западной и Западной России*, I, с. 129-140.
- Горюнова, В. Н. 2016. *Городок на Ловати X—XII вв. (К проблеме становления города Северной Руси)*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.
- Доброва, О. П. 2018. Стекланные бусы Гнёздова по материалам раскопок Центрального городища. *Труды ГИМ*, 210, с. 103-127.
- Енукон, В. В. 1990. *Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей (по археологическим материалам)*. Москва: Курский педагогический институт.
- Еремеев, И. И. 2015. *Древности Полоцкой земли в историческом изучении Восточно-Балтийского региона (очерки средневековой археологии истории Псковско-Белорусского Подвинья)*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.
- Захаров, С. Д., Кузина, И. Н. 2008. Изделия из стекла и каменные бусы. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 142-215.
- Каменецкая, Е. В. 2019. *Керамика IX—XIII вв. как источник по истории Смоленского Поднепровья*. Москва; Смоленск: КДУ; Университетская книга.
- Колчин, Б. А. 1982. Хронология новгородских древностей. В: Колчин, Б. А. (ред.). *Новгородский сборник: 50 лет раскопок в Новгороде*. Москва: Наука, с. 156-177.
- Лесман, Ю. М. 1984. Погребальные памятники Новгородской земли и Новгород (проблема синхронизации). В: Лебедев, Г. С. (ред.). *Археологические исследования Новгородской земли*. Ленинград: ЛГУ, с. 118-182.
- Лопатин, Н. В., Фурасов, А. Г. 2007. *Северные рубежи раннеславянского мира в III—V вв.* Раннеславянский мир, 8. Москва: ИА РАН.
- Ляўданскі, А. М. 1930. Археолёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе. *Працы археолёгічнай камісіі*, II, с. 157-198.
- Мальм, В. А. 1967. Подковообразные и кольцевидные застёжки-фибулы. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 149-190.
- Мальм, В. А., Фехнер, М. В. 1967. Подвески-бубенчики. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 133-148.
- Минасян, Р. С. 1980. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне).

Археологический сборник Государственного Эрмитажа, 21, с. 68-74.

Митрофанов, А. Г. 1961. *Отчёт о раскопках орггруппы Белорусского Государственного музея в 1961 году*. Фонд археологической научной документации Центрального научного архива НАН Беларуси, дело 147а.

Митрофанов, А. Г. б. г. *Отчёт о раскопках Орггруппы Белорусского Государственного историко-краеведческого музея в 1961 году*. Национальный исторический музей Республики Беларусь.

Михайлов, К. А. 2016а. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси: камерные погребения IX — начала XI века в контексте североамериканских аналогий*. Санкт-Петербург: Бранко.

Михайлов, К. А. 2016b. Костюм псковских камерных погребений 2-й пол. X в. на фоне раннесредневековых европейских аналогий. В: Лабутина, И. К. (ред.). *Древнерусский некрополь Пскова X — начала XI века*. II: Камерные погребения древнего Пскова (по материалам археологических раскопок 2003—2009 гг. у Старовознесенского монастыря). Санкт-Петербург: Нестор-история, с. 415-427.

Нефёдов, В. С. 2000. О времени возникновения культуры смоленско-полоцких длинных курганов. *Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы научного семинара. 1996—1999 гг.* Псков, с. 191-199.

Нефёдов, В. С. 2011. Смоленские кривичи и Русь: североамериканские и древнерусские изделия в смоленских длинных курганах. В: Макаров, Н. А., Носов, Е. Н. (ред.). *Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. Великий Новгород — Старая Русса*. II. Санкт-Петербург; Москва; Великий Новгород: ИИМК РАН, с. 75-77.

Отчёт... 1961. Отчёт о работе музея за 1961 г. Орггруппа Белорусского государственного историко-краеведческого музея. В: *Отчёты музеев БССР о работе за 1961 г.* Национальный архив Республики Беларусь, ф. 974, оп. 2, д. 72, лл. 1-49.

Плавинскі, М. А. 2017. *Курганны могильник Пагошча ў кантэксце сінхронных старажытнасцяў Браслаўскага Паазер'я*. Мінск: А. М. Янушкевіч.

Плавинский, Н. А. 2019. На западных рубежах кривичского мира. *Край Смоленский*, 2, с. 111-114.

Плавинскі, М. А. 2022. *Славянскія пахавальныя помнікі Верхняга Павілля эпохі Сярэднявечча: матэрыялы і даследаванні*. Мінск: Беларуская навука.

Плавинскі, М. А., Дучыц, Л. У., Плавинскі, А. М., Шадыра, В. І. 2014. *Курганны могильники западу Браслаўскага Паазер'я (матэрыялы раскопак 1978—2010 гадоў)*. Мінск: Галіяфы.

Сементовский, А. М. 1890. *Белорусские Древности*. Санкт-Петербург: Н. Стефанов.

Хвошинская, Н. В. 2004. *Финны на западе Новгородской земли (по материалам могильника Залахоты)*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.

Шмидт, Е. А. 2012. *Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных)*. Смоленск: Свиток.

Шноре, Э. Д., Зейд, Т. Я. (ред.). 1957. *Нукшинский могильник*. Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, 1. Рига: АН Латвийской ССР.

Штыхов, Г. В. 1967. *Отчёт об археологических исследованиях в Северной Белоруссии в 1967 г.* Фонд археологической научной документации Центрального научного архива НАН Беларуси, дело 349.

Штыхов, Г. В. 1969. Археология Полоцкой земли за 50 лет. В: Будько, В. Д. и др. (ред.). *Древности Белоруссии. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969)*. Минск: АН БССР, с. 118-129.

Штыхов, Г. В. 1972. Полоцкие кривичи. В: Штыхов, Г. В. (ред.). *Очерки по археологии Белоруссии*, 2. Минск: Наука и техника, с. 10-27.

Штыхаў, Г. В. 1985. *Курганны могильник*. У: Марцэлеў, С. В. (ред.). *Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць*. Мінск: БелСЭ, с. 375.

Штыхаў, Г. В. 1992. *Кривичи. Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі*. Мінск: Навука і тэхніка.

Штыхаў, Г. В. 1993. Рудня. У: Гетаў, В. В. (ред.). *Археалогія і нумізматыка Беларусі: Эцыклапедыя*. Мінск: БелЭн, с. 542-544.

Штыхаў, Г. В., Захаранка, П. Н. (склад.). 1971. *Старажытныя скарбы Беларусі: Альбом*. Мінск: Беларусь.

Щапова, Ю. Л. 1956. Стекланные бусы Древнего Новгорода. В: Арциховский, А. В., Колчин, Б. А. (ред.). *Труды Новгородской археологической экспедиции*. I. Материалы и исследования по археологии СССР, 55. Москва: АН СССР, с. 164-179.

Arbman, H. 1943. *Birka I. Die Gräber. Tafeln*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Blujienė, A. 1999. *Vikingų epochos Kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius: Diemedžio.

Thunmark-Nulén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands*. II: Typentafeln. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

REFERENCES

- Avdusina, S. A., Eniozova, N. V. 2001. Podkovoobraznye fibuly Gnezdova. *Trudy GIM*, 124: Arkheologicheskii sbornik. Gnezdovo. 125 let issledovaniia pamiatnika, s. 93-101.
- Voitekhovich, A. V. 2012. Kurgannye zakhoroneniia Polotskoi okrugy IX—XI vv. In: Levko, O. N. (red.). *Polotsk. Drevneishie goroda Belarusi*. Minsk: Bielarskaja navuka, s. 54-58.
- Voitekhovich, A. V. 2019. *Pogrebalniyi obriad naseleniia Polotskoi zemli v X—XII vv.* Minsk: Bielarskaja navuka.
- Govorskii, K. A. 1863. Arkheologicheskie rozyskaniia v okrestnostakh Polotska. *Vestnik Iugo-Zapadnoi i Zapadnoi Rossii*, I, s. 129-140.
- Goriunova, V. N. 2016. *Gorodok na Lovati X—XII vv. (K probleme stanovleniia goroda Severnoi Rusi)*. Sankt-Peterburg: D. Bulanin.
- Dobrova, O. P. 2018. Stekliannye busy Gnezdova po materialam raskopok Tsentralnogo gorodishcha. *Trudy GIM*, 210, s. 103-127.
- Enukov, V. V. 1990. *Rannie etapy formirovaniia smolensko-polotskikh krivichei (po arkheologicheskim materialam)*. Moskva: Kurskii pedagogicheskii institut.
- Eremeev, I. I. 2015. *Drevnosti Polotskoi zemli v istoricheskom izuchenii Vostochno-Baltiiskogo regiona (oчерki srednevekovoi arkheologii istorii Pskovsko-Belorusskogo Podvinia)*. Sankt-Peterburg: D. Bulanin.
- Zakharov, S. D., Kuzina, I. N. 2008. Izdeliia iz stekla i kamennye busy. In: Makarov, N. A. (red.). *Arkheologiia severnorusskoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere*. 2: Materialnaia kultura i khronologiia. Moskva: Nauka, s. 142-215.
- Kamenetskaia, E. V. 2019. *Keramika IX—XIII vv. kak istochnik po istorii Smolenskogo Podneprov'ia*. Moskva; Smolensk: KDU; Universitetskaia kniga.
- Kolchin, B. A. 1982. Khronologiia novgorodskikh drevnostei. In: Kolchin, B. A. (red.). *Novgorodskii sbornik: 50 let raskopok v Novgorode*. Moskva: Nauka, s. 156-177.
- Lesman, Iu. M. 1984. Pogrebaliye pamiatniki Novgorodskoi zemli i Novgorod (problema sinkhronizatsii). In: Lebedev, G. S. (red.). *Arkheologicheskie issledovaniia Novgorodskoi zemli*. Leningrad: LGU, s. 118-182.
- Lopatin, N. V., Furasev, A. G. 2007. *Severnye rubezhi ranneslavianskogo mira v III—V vv. Ranneslavianskii mir*, 8. Moskva: IA RAN.
- Laūdanski, A. M. 1930. Archieolohičnyja dośledy Ź Połackaj akruzie. *Pracy archieolohičnaj komisii*, II, s. 157-198.

- Malm, V. A. 1967. Podkovoobraznye i koltsevidnye za-
stehki-fibuly. *Trudy GIM*, 43: Oчерки po istorii russkoi der-
evni X—XIII vv., s. 149-190.
- Malm, V. A., Fekhnner, M. V. 1967. Podveski-bubenchiki.
Trudy GIM, 43: Oчерки po istorii russkoi derevni X—XIII vv.,
s. 133-148.
- Minasian, R. S. 1980. Chetyre grupy nozhei Vostochnoi
Evropy epokhi rannego srednevekovia (k voprosu o poiyavlenii
slavianskikh form v lesnoi zone). *Arkheologicheskii sbornik
Gosudarstvennogo Ermitazha*, 21, s. 68-74.
- Mitrofanov, A. G. 1961. *Otchet o raspokakh orggruppy
Belorusskogo Gosudarstvennogo muzeia v 1961 godu*. Fond
arkheologicheskoi nauchnoi dokumentatsii Tsentralnogo
nauchnogo arkhiva NAN Belarusi, delo 147a.
- Mitrofanov, A. G. b. g. *Otchet o raspokakh Orggruppy Bel-
orusskogo Gosudarstvennogo muzeia v 1961 godu*. Natsionalnyi istoricheskii muzei Respubliki Belarus.
- Mikhailov, K. A. 2016a. *Elitarnyi pogrebalnyi obriad Drev-
nei Rusi: kamernye pogrebeniia IX — nachala XI veka v kon-
tekste severoevropeiskikh analogii*. Sankt-Peterburg: Branko.
- Mikhailov, K. A. 2016b. Kostium pskovskikh kamernykh
pogrebenii 2-i pol. X v. na fone rannesrednevekovykh evro-
peiskikh analogii. In: Labutina, I. K. (red.). *Drevnerusskii
nekropol Pskova X — nachala XI veka*. II: Kamernye pogre-
beniia drevnego Pskova (po materialam arkheologicheskikh
raskopok 2003—2009 gg. u Starovoznesenskogo monastyrja).
Sankt-Peterburg: Nestor-istoriia, s. 415-427.
- Nefedov, V. S. 2000. O vremeni vozniknoveniia kultury
smolensko-polotskikh dlinnykh kurganov. *Arkheologii i is-
torii Pskova i Pskovskoi zemli. Materialy nauchnogo semi-
nara. 1996—1999 gg.* Pskov, s. 191-199.
- Nefedov, V. S. 2011. Smolenskie krivichi i Rus: severo-
evropeiskie i drevnerusskie izdeliia v smolenskikh dlinnykh
kurganakh. In: Makarov, N. A., Nosov, E. N. (red.). *Trudy
III (XIX) Vserossiiskogo arkheologicheskogo siezda. Velikii
Novgorod — Staria Russa*. II. Sankt-Peterburg; Moskva; Ve-
likii Novgorod: IIMK RAN, s. 75-77.
- Otchet... 1961. Otchet o rabote muzeia za 1961 g. Orggrup-
pa Belorusskogo gosudarstvennogo istoriko-kraevedcheskogo
muzeia. In: *Otchety muzeev BSSR o rabote za 1961 g.* Natsion-
alnyi arkhiv Respubliki Belarus, f. 974, op. 2, d. 72, ll. 1-49.
- Plavinski, M. A. 2017. *Kurhanny mohilnik Pahošča Ź
kantekście sinchronnykh staražytnašciaŹ BraslaŹskaha Paa-
zierja*. Minsk: A. M. Januškievič.
- Plavinskii, N. A. 2019. Na zapadnykh rubezhakh krivich-
skogo mira. *Krai Smolenskii*, 2, s. 111-114.
- Plavinski, M. A. 2022. *Slavianskija pachavalnyja pomni-
ki Vierchniaha Pavlia epochi Siaredniaviečča: materyjały i
dašledavańni*. Minsk: Bielaruskaja navuka.
- Plavinski, M. A., Dučyc, L. U., Plavinski, A. M., Šadyra, V. I.
2014. *Kurhannyja mohilniki zachadu BraslaŹskaha Paa-
zierja (materyjały raskopak 1978—2010 hadoŹ)*. Minsk: Halijafy.
- Sementovskii, A. M. 1890. *Belorusskie Drevnosti*. Sankt-
Peterburg: N. Stefanov.
- Khvoshchinskaia, N. V. 2004. *Finny na zapade Novgorod-
skoi zemli (po materialam mogilnika Zalakhtove)*. Sankt-Pe-
terburg: D. Bulanin.
- Shmidt, E. A. 2012. *Krivichi Smolenskogo Podneprovja i Po-
dvinia (v svete arkheologicheskikh dannykh)*. Smolensk: Svitok.
- Shnore, E. D., Zeid, T. IA. (red.). 1957. *Nukshinskii mogil-
nik*. Materialy i issledovaniia po arkheologii Latviiskoi SSR,
1. Riga: AN Latviiskoi SSR.
- Shtykhov, G. V. 1967. *Otchet ob arkheologicheskikh issle-
dovaniiax v Severnoi Belorussii v 1967 g.* Fond arkheolo-
gicheskoi nauchnoi dokumentatsii Tsentralnogo nauchnogo
arkhiva NAN Belarusi, delo 349.
- Shtykhov, G. V. 1969. Arkheologiiia Polotskoi zemli za 50
let. In: Budko, V. D. i dr. (red.). *Drevnosti Belorussii. Doklady
k konferentsii po arkheologii Belorussii (mart 1969)*. Minsk:
AN BSSR, s. 118-129.
- Shtykhov, G. V. 1972. Polotskie krivichi. In: Shtykhov, G.
V. (red.). *Oчерки po arkheologii Belorussii*, 2. Minsk: Nauka
i tekhnika, s. 10-27.
- ŠtychaŹ, H. V. 1985. Kurhanny mohilnik. U: MarceleŹ, S.
V. (red.). *Zbor pomnikaŹ historyi i kultury Bielarusi. Vicieb-
skaja voblašč*. Minsk: BielSE, s. 375.
- ŠtychaŹ, H. V. 1992. *Kryvičy. Pa materyjałam raskopak
kurhanou u PaŹnočnaj Bielarusi*. Minsk: Navuka i tekhnika.
- ŠtychaŹ, H. V. 1993. Rudnia. U: Hietau, V. V. (red.).
Archaeologia i numizmatyka Bielarusi: Encyklopedyja.
Minsk: BielEn, s. 542-544.
- ŠtychaŹ, H. V., Zacharenka, P. N. (cklad.). 1971.
Starazytnyja skarby Bielarusi: Albom. Minsk: Bielaruš.
- Shchapova, Iu. L. 1956. Stekliannye busy Drevnego
Novgoroda. In: Artsikhovskii, A. V., Kolchin, B. A. (red.).
Trudy Novgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii. I. Mate-
rialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 55. Moskva: AN
SSSR, s. 164-179.
- Arbman, H. 1943. *Birka I. Die Gräber. Tafeln*. Stockholm:
Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Blujienė, A. 1999. *Vikingų epochos Kuršių papuošalų orna-
mentika*. Vilnius: Diemedžio.
- Thunmark-Nulén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands*. II:
Typentafeln. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och An-
tikvitets Akademien.

V. Tarasevich, M. Plavinski

EXCAVATIONS OF THE RUDNIA BARROW CEMETERY IN POLACK DZVINA REGION IN 1961

Barrow cemetery Rudnia (Polack district, Viciebsk re-
gion, Republic of Belarus) has repeatedly attracted the at-
tention of researchers. Its first excavations were carried out
in the middle and second half of the 19th century (1852 and
1889). Scientific research of the necropolis was carried out in
1928, 1961 and 1967. A total of 23 barrows were excavated
during this period. The materials obtained in the course of
these works made it possible to attribute the Rudnia barrow
cemetery to the Smolensk-Polack Long Barrows Culture.

The article discusses in detail the results of the 1961 ex-
cavations, which had not previously been completely pub-
lished. Analysis of the chronology of the grave goods allows
us to date two barrows (3/17 and 1/15) with relative cer-
tainty. A review of the finds and burial rite of the barrows
explored in 1928 and 1967 suggests that all the relatively
narrowly and reliably dated barrows of the Rudnya cem-
etery were erected in the middle/second half of the 10th —
early 11th centuries. The two discovered inhumation burials
could obviously have been performed not earlier than the
end of the 10th century. It is possible to assume that their
construction could have taken place over a long period of
time from the end of the 10th century and throughout the
11th century, but in reality, the dating of these barrows is
probably determined within the framework of the end of
the 10th century and the first half of the 11th century.

Individual inhumation burials on the cemeteries of the
Smolensk-Polack Long Barrows Culture at the final stag-
es of their existence are registered in several necropolises
of this culture on the western boundaries of its area. As we
can see, such transformation of burial rite could take place
not only in the western frontiers of the culture, but also in
the vicinity of Polack.

Keywords: barrow cemetery, Smolensk-Polack Long
Barrows Culture, Northern Belarus, burial rite, cremation.

Одержано 15.05.2024

ПЛАВІНСЬКИЙ Микола, кандидат історичних наук,
Варшавський університет, Варшава, Польща.

PLAVINSKI Mikalai, Ph. D., University of Warsaw,
Warsaw, Poland.

ORCID: 0000-0002-0660-7298,
e-mail: m.plavinski@uw.edu.pl.

ТАРАСЕВИЧ Вікторія, магістр історичних наук, не-
залежний дослідник, Варшава, Польща.

TARASEVICH Viktoriya, MA in History, Independent
Researcher, Warsaw, Poland.

ORCID: 0000-0003-2106-1382,
e-mail: tarasevichvika475@gmail.com.

О. Моця, В. Скороход, В. Жигола, Ю. Ситий

ХРИСТИЯНСЬКІ ПОХОВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО «ТРЕТЯКА»

Подано результати досліджень чернігівського Третьяка у 1995—2021 рр.; визначено елементи забудови другої половини XVII — першої половини XVIII ст.; проаналізовано планувальну структуру та поховання цвинтаря Покровської церкви другої половини XVII — середини XIX ст.

Ключові слова: Чернігів, Третьяк, Модерна доба, XVII—XIX ст., житлова забудова, виробнича забудова, ґрунтові поховання, речовий матеріал.

Територія стародавнього Чернігова мала складну топографічну структуру, яка відображена на плані міста 1706 р., куди входили основні складові частини: Городище-«Дитинець» або Перший замок черкаський; східна частина укріплень «Окольного Граду» або Другий замок черкаський; західна частина укріплень «Окольного Граду» або Третій замок черкаський. Саме назва «Третій замок черкаський», напевно, дала назву укріпленням у західній частині Окольного міста — у сучасній науковій літературі вони мають назву «Третьяк» (Ситий 2013, с. 9). На території Третьяка в різні часові періоди було розміщено житлову, господарську та виробничу забудову, садибні ділянки, а також розташовувалася Покровська церква. На думку О. Є. Черненко (2004, с. 41), Покровська церква XVIII ст. могла розміщуватися на «церковному місці», освяченому ще за давньоруської доби. Згідно із зображенням плану 1706 р., Перший і Другий замки мали щільну забудову, а на території Третьяка позначено споруди вздовж двох вулиць, розташованих на південь від Покровської церкви. На сьогодні від Покровської церкви не залишилося ані віціллії будівлі, ані зовнішніх решток її цвинтаря. Археологічні дослідження цієї частини Третьяка дозволяють робити висновки про його планування та

© О. МОЦЯ, В. СКОРОХОД, В. ЖИГОЛА, Ю. СИТИЙ, 2024

перебудови протягом XVII—XIX ст., час функціонування цвинтаря та влаштування поховань.

Вперше цвинтар Покровської церкви археологічно дослідили П. М. Гребень та С. Л. Лаєвський у 1995 р. Результати робіт було оприлюднено у вигляді тез, в яких визначено датування цвинтаря та вказано на зміни його кордонів (Гребень, Лаєвський 2000, с. 36—39). У 1998 р. проводилися розкопки на невеликій площі прибудов докола будівлі колишнього гуртожитку (вул. Святомиколаївська, 12) та комунікацій до нього. У 2001—2002 рр. О. Є. Черненко на вул. Кирпоноса, 7 (суч. вул. Княжа) дослідила ще близько 20 поховань (Черненко 2002). Поруч, на перехресті вул. Святомиколаївської і Княжої автори статті упродовж 2020—2021 рр. проводили охоронні археологічні роботи на місці будівництва багатоповерхового будинку, де також дослідили поховання цвинтаря Покровської церкви та об'єкти раніших часових періодів (рис. 1: 1). Нові дослідження на площі понад 2000 м² виявили культурний шар, низку споруд і ям X—XIII та XVII—XIX ст., а також поховання XVII—XIX ст. цвинтаря Покровської церкви (Моця та ін. 2022).

Забудова ділянки у XVII—XVIII ст. до появи цвинтаря. Згідно з датуванням археологічного матеріалу можемо констатувати, що забудова на розкопаній ділянці існувала у X—XIII ст. та знову виникла приблизно в середині XVII ст. У розкопі 6 2021 р. на схилі тераси р. Десна була збудована споруда 19 (рис. 2)¹. Це виробнича споруда, всередині якої були виявлені залишки

1. Для зручності на рис. 2 додатково відмічено лише контури поховань і споруд, згаданих у тексті статті. Зображені на загальному плані по матеріалу об'єкти, що датуються до XVII ст., будуть розглянуті в окремих друківаних працях.

Рис. 1. Місце досліджень 2021 р.: 1 — мапа Чернігова; 2 — план Чернігова 1787 р. та розміщення споруди 10 (рів); 3 — нанесення Покровської церкви та меж її території з планів 1787 р. (біла лінія) та 1757 р. (пунктирна лінія) на сучасний план міста

Fig. 1. Location of research in 2021: 1 — the map of Chernihiv; 2 — plan of Chernihiv in 1787 and location of building 10 (ditch); 3 — the Church of the Pokrova and the boundaries of its territory from the plans of 1787 (white line) and 1757 (dashed line) on the modern city plan

Рис. 2. План по матеріалу досліджень 2021 р.
Fig. 2. Plan of the excavations in 2021

ковальського горну. Виробництво було пов'язане з вогнем, а відтак — потребувало певної відстані для убезпечення інших споруд від пожежі. Саме тому й була вибрана ця ділянка Третяка. Датування матеріалів зі споруди може вказувати на використання горну в другій половині XVII ст. (рис. 3: 1—4). У розкопі 15 виявлена поодинокі яма 88, яка вказує на розташування поряд (ймовірно, з південного заходу) ще якихось комплексів цього часу. Всього два досліджені об'єкти засвідчують не занадто щільну забудову, що існувала на Третяку у другій половині XVII ст.

Для датування керамічного матеріалу використано типології, розроблені на синхронних матеріалах Середнього Подніпров'я (Чміль 2010b) та Чернігівщини (Мироненко 2017).

У кінці XVII ст. вище вздовж схилу від споруди 19 викопали котлован споруди 1, пов'язаний

з іншим видом ремісничої діяльності — гончарством. У котловані знайдено уламки близько 100 бракованих керамічних люльок для паління тютюну (рис. 3: 21—25). Під час досліджень О. Є. Черненко (2002) на ділянці на північний захід від котловану споруди 1 (вул. Кирпоноса, 7), дослідила декілька гончарних горнів. Ймовірно, у другій половині XVII ст. на Третяку виникає центр гончарного виробництва. Про це свідчить дослідження горну на вул. Пролетарській, 7 (суч. вул. Князя Чорного) у 1991 р. та знахідка спеціалізованої керамічної посудини для просушування та випалу люльок, виявлена під час робіт О. В. Шекуна на вул. Комсомольській, 11-А (суч. вул. Ремісника) у 2000 р. (Ситий, Калашник 2013, с. 129—136). Можна стверджувати, що гончарний район займав значну частину Третяка на захід від цвинтаря Покровської церкви.

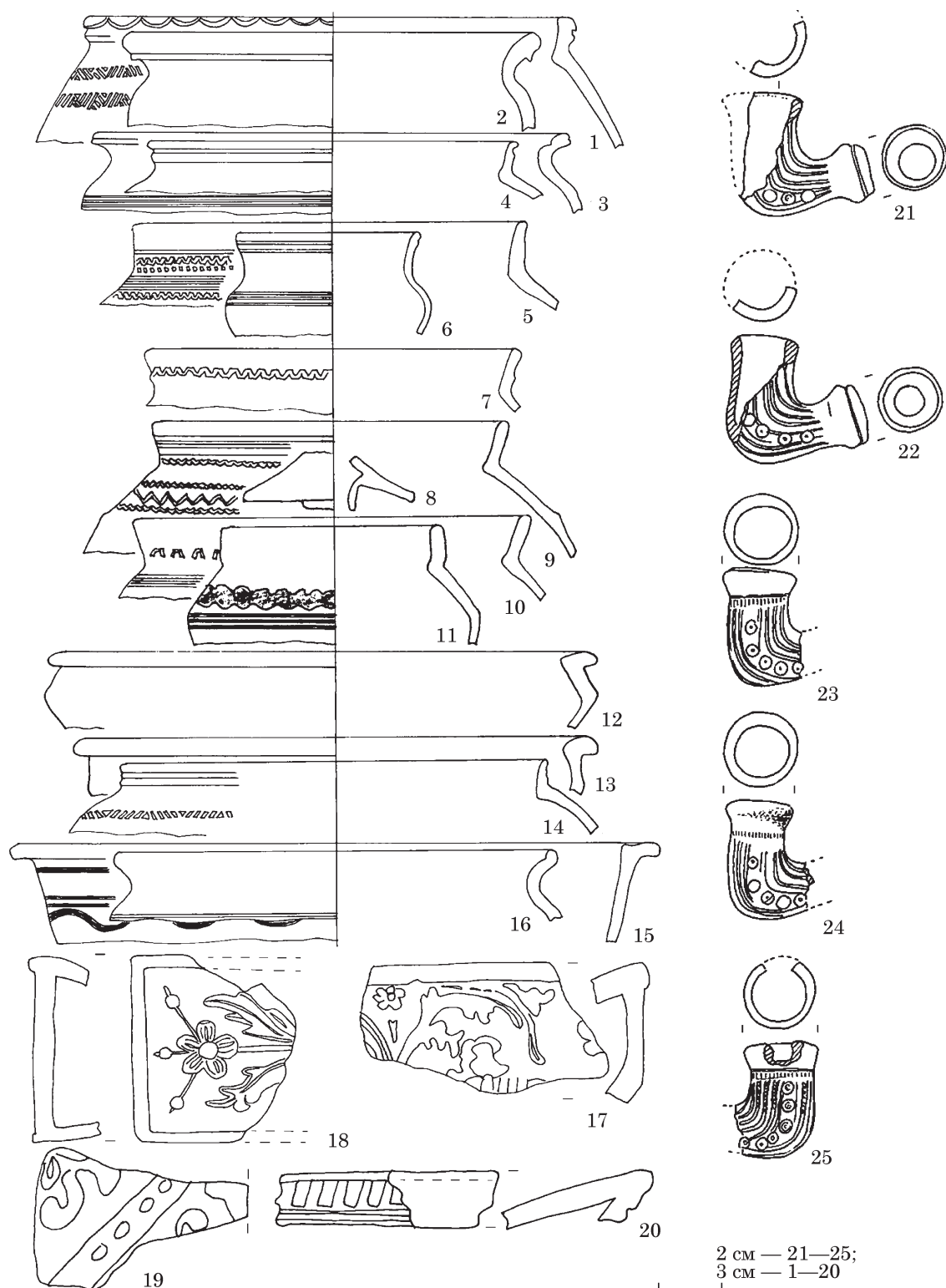

Рис. 3. Керамічний матеріал з досліджень 2021 р.: 1—4 — споруда 19; 5—7, 21—25 — споруда 1; 8—11 — споруда 2; 12—14 — споруда 10; 15—18 — споруда 16; 19, 20 — споруда 38

Fig. 3. Ceramic material from research in 2021: 1—4 — building 19; 5—7, 21—25 — building 1; 8—11 — building 2; 12—14 — building 10; 15—18 — building 16; 19, 20 — building 38

На думку О. М. Бондаря, у другій половині XVII ст. на гроші місцевих гончарів засновується Покровська церква (Бондар, Сердюк 2015, с. 44), проте за датуванням археологічних комплексів гончарі поселяються на Третьяку при-

близно в середині XVII ст. Згідно з матеріалами досліджень П. М. Кулаковського (2006, с. 371) у 1640-х роках у Чернігові вже існував ковальський цех. Цех отримав право на свято Покрови ситити 20 пудів меду, а віск з нього віддавати до

церкви. Така вказівка в документах може свідчити про облаштування храму саме в цей час. Наявність дослідженої споруди 19 із залишками ковальського горну може вказувати на розташування на території Третьяка в цей час споруд як гончарного, так і ковальського цеху. На думку О. М. Пошивайла (1986, с. 33—39), на території Північного Лівобережжя здебільшого гончарі приєднувалися до ковалів. Такі матеріали досліджень та свідчення з історичних документів дозволяють, на наш погляд, висловити думку про заснування Покровської церкви на Третьяку на кошти як гончарів, так і ковалів.

Відсутність житлової забудови наприкінці XVII ст. та наявність більш ранніх пов'язаних з вогнем виробничих осередків (споруда з ковальським горном) сприяли формуванню саме виробничого (також пов'язаного з вогнем) осередку гончарного виробництва. З появою горнів, напевно, одночасно будуються і житла гончарів. Виробництво гончарної продукції передбачало наявність майстерень гончарів, запасів глини, певних підсобних приміщень для видержування підготовленої глини, підсушування зроблених на гончарному крузі виробів, горнів для випалу продукції і навіть смітєвих ям для утилізації бракованих виробів. Потреба обслуговувати процес виробництва та випалу керамічної продукції зумовлювала проживання гончарів поряд з місцем їх виробництва. До таких досліджених об'єктів належать ями 10, 14 та зруйнований котлован споруди 13 які, найімовірніше, належали господарю майстерні люльок (споруда 1).

До кінця XVII — початку XVIII ст. також належать господарські споруди 16, 26, 32 та пов'язані з ними ями 57, 58, 74, 84, 86, 89 (рис. 3: 15—18). До жител першої половини XVIII ст. можна віднести котлован споруди 2 — житло мало підкліт та наземну частину, розмірами більшу за розміри підкліту. До господарських об'єктів можна віднести споруди 34, 38 та ями 6, 73 (рис. 3: 19, 20). У розкопі 4 існувала споруда легкої наземної конструкції, яка могла використовуватися для просушування гончарних виробів чи їх зберігання після випалу. У східній частині розкопаної ділянки до пожежі 1750 р. продовжувала існувати споруда 16, а біля неї розміщувалися ями 44, 45, 50.

Виробничий осередок на досліджуваній ділянці Третьяка проіснував до пожежі 1750 р., під час якої у місті вигоріли всі дерев'яні споруди, а муровані втратили свої дерев'яні верхи (згоріли навіть перекриття Спаського собору і будинку Полкової канцелярії). В описах 1764 р. Покровська церква, згідно зі свідченнями А. Ф. Шафонського, була збудована вдруге. Цілком можливо, що пожежа 1750 р. завдала пошкоджень попередньому храму (Шафонский 1851, с. 288).

Сліди пожежі 1750 р. зафіксовано у заповненні споруди 2 та навколо неї, що збігається з припиненням виробничої діяльності гончарів на цій території. За середину XVIII ст. не ви-

ходить датування матеріалів зі споруд 2, 16, 34, 38 (рис. 3: 8—11). В інших випадках численність матеріалів не дозволяє відмежувати шари використання об'єктів від матеріалів з шарів його поступового зарівнювання.

Цвинтар Покровської церкви, як показали дослідження 2002 та 2021 рр., у другій половині XVIII ст. розширюється на захід і південь від будівлі церкви, поховання влаштовуються на ділянках, де раніше існували згадані вище виробничі та господарські споруди.

Планувальна структура цвинтаря. За археологічними матеріалами можна стверджувати, що на дослідженій 2021 р. ділянці до середини XVIII ст. (імовірно, до пожежі 1750 р.) існував виробничий осередок, а поховання влаштовувалися північніше від неї — ближче до будівлі церкви. Перший план Чернігова 1706 р. містить на території Третьяка схематичне зображення вулиць. Від Київських воріт фортеці у бік Єлецького монастиря йшла вулиця, яка проходила через укріплення, що розмежовували «Другий замок черкаський» від «Третього», та йшла далі по прямій до воріт монастиря. Ймовірно, на цих вулицях розміщувалися описані споруди XVII—XVIII ст. Приблизно по середині Третьяка вулиця розділялася на три напрямки. Вулиця обходила Покровську церкву з півдня і за церквою далі на захід забудова вже не намальована. Згідно з дослідженнями П. М. Гребеня та С. Л. Лаєвського, за картографічними матеріалами міста кінця XVIII — початку XIX ст. простежуються зміни в плануванні Третьяка та подвір'я Покровського храму. Наприкінці XVIII ст. подвір'я мало форму трапеції зі сторонами 20, 26, 26, 30 сажнів. На плані 1803 р. воно має форму трапеції з меншими розмірами: 56, 51, 56, 62 м. Пізніше — з прийняттям нового планування Чернігова — форма садиби має вигляд прямокутника, витягнутого вздовж вул. Святомиколаївської зі сторонами 10 × 20 м (Гребень, Лаевский 2000, с. 39).

У 2021 р. одразу в декількох розкопах було виявлено значну за розмірами споруду 10 — прокопаний рів, що проходив за лінією північний захід—південний схід (рис. 1: 1). Загальна досліджена довжина рову склала 55 м, у західній частині ширина вздовж верху сягає 4 м, у східній — до 9 м (вздовж низу ширина 3—7 м відповідно), материкові стінки і дно заокруглені, глибина сягає 1—1,7 м від рівня материка (або понад 2 м від сучасної денної поверхні; рис. 2). У материковому дні вздовж центру рову в деяких місцях були прокопані менші канавки зі стовпними ямками — ймовірно залишки огорожі. Більша частина дна рову вкрита алювіальним осадом сірого глею і материкової жовтої мішаної глини, тобто конструкція деякий час стояла незахищеною під відкритим небом і підпадала під дію опадів та ерозії. З розташованих вище ділянок змивався ґрунт і материк, утворювалися наноси на дні. Під час збільшення ерозії у нижній час-

тині рову ці шари змивалися, а потім знов відкладалися. Крім того, у канавках та стовпових ямках траплялися дрібні обкатані фрагменти кераміки, каміння і цегли. Усі шари містили керамічний матеріал переважно середини — другої полови-

ни XVIII ст. (рис. 3: 12—14), а також знахідки, датовані ранньомодерним часом — фрагмент керамічного свищика (тулуб коня та ноги вершника; рис. 4: 16), пряжка з геометричним орнаментом (рис. 4: 1), фрагменти люльок.

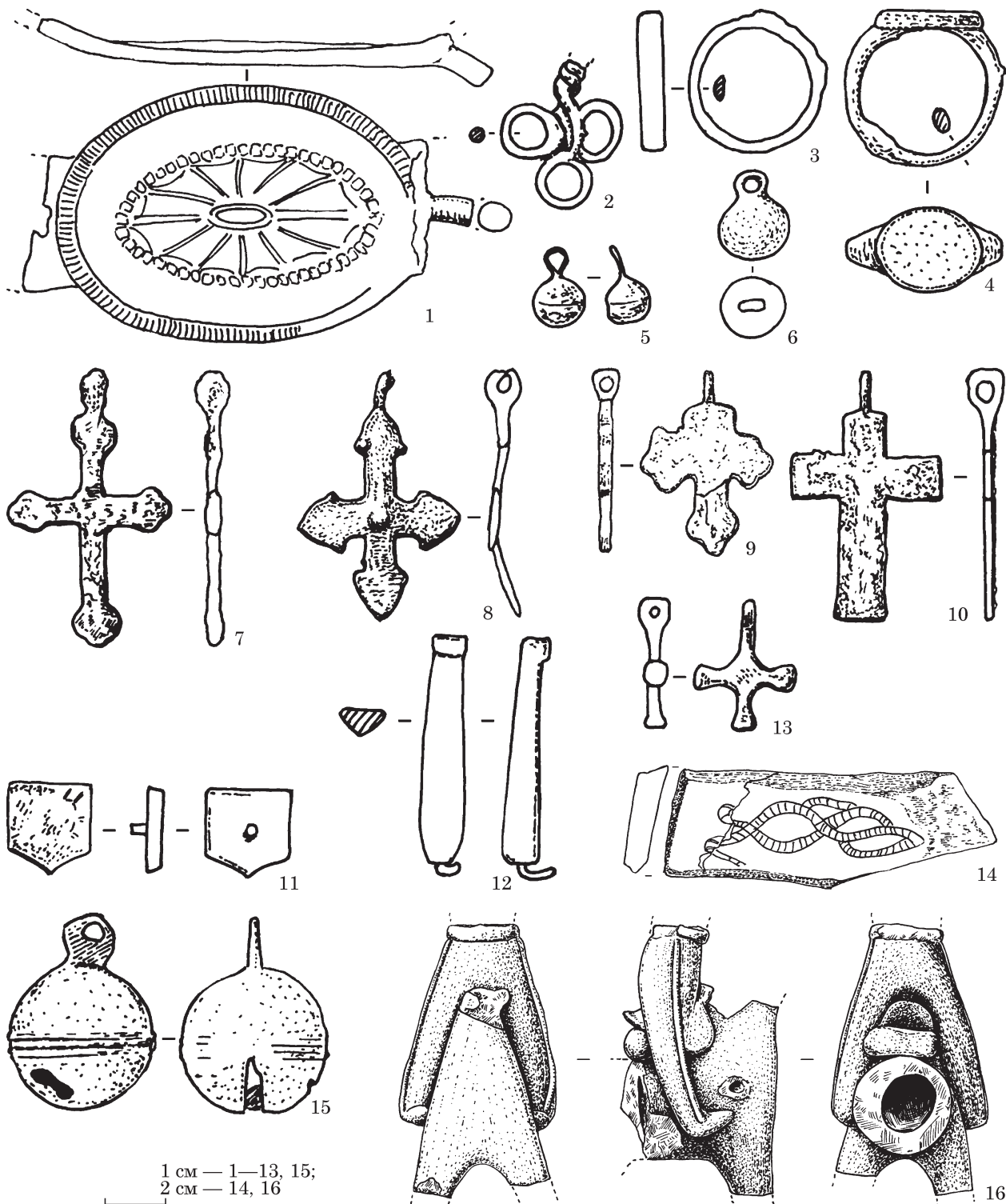

Рис. 4. Знахідки з досліджень 2021 р. 1, 16 — споруда 10; 2 — поховання 58; 3 — поховання 82; 4 — поховання 157; 5 — поховання 38; 6 — поховання 123; 7 — поховання 13; 8 — поховання 17; 9 — поховання 179; 10 — поховання 12; 11—13 — поховання 57; 14 — поховання 65; 15 — поховання 92

Fig. 4. Findings from research in 2021: 1, 16 — building 10; 2 — burial 58; 3 — burial 82; 4 — burial 157; 5 — burial 38; 6 — burial 123; 7 — burial 13; 8 — burial 17; 9 — burial 179; 10 — burial 12; 11—13 — burial 57; 14 — burial 65; 15 — burial 92

Згідно з наказом генерал-губернатора Малоросії Петра Румянцева-Задунайського від 1765 р. біля церков та окремих ділянок почали влаштовувати «регулярні» огорожені кладовища з санітарною метою (Кузьмук 2020, с. 63). Ордер наказував ховати за межами міст і сіл, а існуючі в межах населеного пункту церкви і цвинтарі окопувати ровом і ставити тин, або в ровах насадити вербу. Пізніше сам генерал-губернатор відмічав, що населення у Київській, Переяславській та Чернігівській єпархіях продовжує ховати біля церков (за народною традицією «ближче до Бога») та поруч з родичами. Ці процеси відображено у щільності поховань на дослідженій території.

На плані Чернігова 1787 р. на місці досліджень зображено ділянку Покровської церкви та її цвинтаря і житлова частина Третьяка. Під час накладання розміщення споруди 10 на план 1787 р. виявилось, що вона майже співпадає із західним кордоном цвинтаря (рис. 1: 2, 3). Для перевірки також використали накладання плану 1757 р. на сучасний план міста (рис. 1: 3, пунктирна лінія). Територія цвинтаря далі на північ була набагато більшого розміру, про що свідчать попередні археологічні дослідження та плани міста. Окрім того, дослідженнями 1998 р. у районі північної частини п'ятиповерхової будівлі за адресою вул. Святомиколаївська, 12 вдалося зафіксувати північну межу церковної території. Таким чином, за археологічними даними та планами міста XVIII ст. можна визначити північно-західний, південно-західний і південно-східний кордони цвинтаря.

Отже, виявлена споруда 10 була одним із згаданих розмежувальних ровів цвинтаря та території Покровської церкви, який міг бути викопаний у 1760-х рр. Підтвердженням цього твердження, окрім форми і датування, є також відсутність поховань на південь і захід від рову та їх наявність на північ і схід від нього. Поховання 1—3, 207—211, 217 і 218 розміщені одразу на північному краї рову, перпендикулярно до нього. Ерозія рову зумовлена його розташуванням на схилі тераси призвела до часткової руйнації цих могил. Окрім того, споруда 10 перерізає і частково знищує забудову XVII — першої половини XVIII ст., як-то споруди 13, 16 і 38 та низку ям (рис. 2).

Обкопування цвинтарів та церковних земель вздовж периметру ровом є характерною рисою розмежування у Чернігові у XVIII ст. Саме в цей час була обкопана ровом територія Воскресенської церкви (1772—1775 рр.), який був досліджений на пров. Папанінців (суч. вул. О. Бакуринського) у 1988 р.; ровом був обкопаний сад Єлецького монастиря (дослідження 1991 р.) та цвинтар, розташований на захід від школи 1 (поховання та рів якого були виявлені на подвір'ї будинків на вул. Щорса, 2 (суч. вул. Мазепа) у 1959 р.; Рыбаков 1959;

Казаков, Сытый 1988; Мудрицкий, Лаевский 1991). Більш рання за наказ 1765 р. огорожа цвинтаря могла існувати на місці дослідження споруди 10 — до появи рову. Плани Чернігова XVIII ст. гарно ілюструють південно-західну межу цвинтаря у вигляді чіткої лінії, яка, напевно, і відображає паркан XVII—XVIII ст., що і завадило масовому поширенню відходів керамічного виробництва на цю ділянку території Третьяка.

Ймовірно, цвинтар функціонував до середини XIX ст., адже Покровську церкву закрили у 1837 р., речі з церкви було перенесено у галерею, що з'єднувала Єкатерининську церкви з її дзвіницею. Відповідно, до Єкатерининського храму відійшла опіка за старим цвинтарем Покровської церкви. На початку XIX ст. місто було розплановане на квадрати і через стару забудову прорізані нові вулиці, які були орієнтовані згідно з новим планом забудови міста. На Третьяку була розпланована вулиця (сучасна Княжа), що йшла до Олександрійської площі (сучасний міський базар). Розташування цвинтаря Покровської церкви заважало прокладенню перпендикулярної (до вул. Княжої) вулиці (сучасна вул. Святомиколаївська). Але формування і цієї вулиці відбулося згодом — у розкопі 10 зафіксовано котлован споруди 29, що датується XIX—XX ст. і який знищив декілька поховань (95, 99—101, 112; рис. 2). Після припинення використання цвинтаря, запланований напрямок вулиці був забудований наприкінці XIX чи на початку XX ст.

Існує ще одне питання, на яке археологічні дослідження не можуть дати відповіді — кому належала земля на території Третьяка, де гончарі облаштували свій виробничий центр. Матеріали досліджень гончарного осередку біля стін Києво-Печерської лаври вказують на залежність гончарів від цього релігійного центру (Чміль 2010а, с. 286—301). Цілком можливо, що земля на Третьяку належала Покровській церкві чи розташованому поруч Єлецькому монастирю. Якщо історики знайдуть документи, які вкажуть на приналежність цієї землі, то ми будемо мати ситуацію, що подібна до київської. На церковній землі було засновано виробництво, частина доходів від якого йшла на утримання засновника. Розташування Третьяка поряд з Єлецьким монастирем (який з XI ст. практично не припиняв свого існування) може вказувати на певну тяглість цієї території саме до його володінь.

Варто звернути увагу на ще один елемент планувальної структури цвинтаря, а саме на відсутність поховань у південно-західній частині розкопу 10 та у північно-східній частині розкопу 11. Так, у кв. 7, 8, 13, 14, 19, 20 розкопу 10 повністю відсутні поховання, та частково відсутні у кв. 1, 2, 25 (рис. 2). Подібна ситуація у розкопі 11, де у кв. 6, 10, 14, 18 повністю відсутні поховання (поховання 120 і 152 виявили-

ся простими ямами; рис. 2). Загальні розміри ділянки без поховань можуть сягати до 7 м у діаметрі, але, зважаючи на перекоп від підвалу будинку в розкопі 11, могла мати більші розміри. Крім того, у розкопі 10 поховання 52, 55, 59, 61—65, 67—71, 121—123, 153 огинають цю зону напівколом (дугою). Це може вказувати на спеціальне залишення майданчика без поховань, враховуючи кількість і концентрацію їх на прилеглих довкола ділянках. Цілком імовірно, що тут розміщувалася наземна легка дерев'яна сакральна або житлова конструкція, синхронна часу функціонування цвинтаря. Виявлені округлі ями 61—64, 66—69 на цьому майданчику містять давньоруський матеріал, мають різні форми і глибину, тому не можуть належати до конструкції ймовірної наземної споруди. На плані міста 1787 р. на вказаному місці відмічено прямокутну ділянку (рис. 1: 2), яка розташована в межах церковної території. Поруч проходила дорога чи вулиця у напрямку Єлецького монастиря. Таким чином, дерев'яна споруда могла бути або конструкцією на вході до церковної території (цвинтаря), або житловим приміщенням (будинком священика?), пов'язаним із Покровською церквою.

Християнські поховання. У 2021 р. виявлено 220 об'єктів, які під час польових досліджень було названо похованнями (рис. 2). З них шість виявилися звичайними ямами або перекопами. З решти 214 могильних ям 71 не містили залишок кісток, але мали всі атрибути поховання — розміри, глибина і орієнтація, а у деяких випадках, — залишки тліну від домовини та цвяхи. Із 143 поховань з кістками (або їх рештками) зафіксовано 17 суто дитячих поховань та одне, яке можна визначити як жіноче поховання 45 (рис. 5: 1, 2) з намистом у районі шиї (спеціальні антропологічні аналізи поки не проводилися). Також з 214 поховань 39 (або 18 %) мали орієнтацію за лінією захід—схід із незначними відхиленнями, 171 (або 80 %) мали переважну орієнтацію південний захід—північний схід, решта 2,0 % — знахідки переміщених черепів або частин скелета.

Розміри могил визначалися розмірами домовини і наявністю більш ранніх поховань на ділянці. Могили дітей менші за розмірами та глибиною. Поховання здійснювалися на схилі, що призводило до різної глибини дна могили відносно ділянок материка на її краях. Глибина могили також могла залежати від часу здійснення поховання — взимку могили копали менш глибокі могили. Глибина могил дорослих від рівня материка становить від кількох сантиметрів (культурний шар добавляв реальної глибини) до 1,2 м. Загалом середні показники глибини могил в материк становлять 0,2—0,7 м. Верхні (пізніші) горизонти поховань менш глибокі, ніж нижні, що могло зумовлюватися наявністю більш ранніх поховань — копаючи нову могилу доходили до залишків старої

домовини і більше не заглиблювалися, або ж не звертали уваги і прокопували стару могилу, а кістки перепоховували.

На ближчій до церкви північній частині ділянки (розкопи 6—12) було виявлено найбільшу щільність поховань, на південній (розкопи 5, 13—15) — значно меншу. Це може вказувати на розширення меж цвинтаря наприкінці XVIII ст. у південному напрямку. Для порівняння слід нагадати кількість поховань досліджених з північного боку вул. Святомиколаївської. У 1995 р. на площі 175 м² було досліджено 150 поховань. Збільшення щільності поховань з півдня на північ з найвищими показниками з північного боку вул. Святомиколаївської вказує на розташування храму ближче до розкопу 1995 р. Накладання планів XVIII ст. на сучасні плани вказує на розташування храму з північного боку вулиці — в південній частині розташування п'ятиповерхової будівлі за адресою вул. Святомиколаївська, 12.

У першу чергу при утворенні цвинтаря здійснюються поховання навколо стін храму, згодом, якщо є така можливість, цвинтар збільшується в розмірах. На різних етапах існування цвинтаря на його площі здійснювалися поховання мешканців Чернігова. До Покровської церкви ходили люди з подолу Чернігова, а за численністю прихожан приход був одним із найбільших у місті. Слабка навколишня забудова Третьяка дозволяла розширювати його межі, перетворюючи на один з найбільших цвинтарів міста XVIII ст. Ймовірно, в межах цвинтаря існували сімейні ділянки, які використовувалися за потреби в залежності від кількості членів і часу існування родини. Саме тому в межах цвинтаря щільність поховань різна. Великій за численністю родині можуть відповідати досліджені ділянки з великою щільністю поховань, і, навпаки, — нечисленні родини залишили невелику кількість поховань на одиницю площі. На ділянках з великою щільністю окремі поховання прорізають одне одного, утворюючи різночасові горизонти поховань, що вказує на тривалий час існування церкви і цвинтаря навколо неї.

Дитячі поховання було зроблено локальними групами поряд один з одним, окрім деяких поховань 23 і 196. Так, поруч виявлено першу групу — поховання 39, 46, 46-А, друга група — поховання 75, 79, 80, 114, третя група — 98, 99, четверта група — поховання 166, 167 (рис. 5: 4), п'ята група — поховання 170, 171, 172 і 179 (рис. 5: 5, 6). Такі групування можуть бути пов'язані з родинними зв'язками небіжчиків, або з наявністю спеціальних місць для дитячих поховань. Під час досліджень 1995 р. дитячі та підліткові поховання складали понад 43 % від усіх похованих. Автори досліджень пов'язують це зі згаданими А. Шафонським випадками моровиці в Чернігові 1710—1711 рр. та 1770 р. (Гребень, Лаевский 2002, с. 37).

Рис. 5. Поховання з досліджень 2021 р.: 1, 2 — поховання 45; 3 — поховання 13; 4 — поховання 166 і 167; 5 — поховання 171; 6 — поховання 172

Fig. 5. Burials from research in 2021: 1, 2 — burial 45; 3 — burial 13; 4 — burials 166 and 167; 5 — burial 171; 6 — burial 172

Орієнтація поховань первісно здійснювалася паралельно до довгої вісі храму. З часом окремі горизонти орієнтувалися вже за більш раннім похованням, що призводило до утворення в межах південно-західної орієнтації небіжчиків відхилень в орієнтації від західної до майже південної.

Через здебільшого незадовільний стан збереженості кісток, положення рук небіжчиків вдалося встановити лише у частини поховань 2021 р. дослідження. Як правило, це традиційні місця розташування рук у похованні за християнськими канонами. Дві руки в районі живота виявлені у 19 випадках. Обидві руки на тазових кістках зафіксовані один раз, а на грудях три рази.

Різні руки лежали на різних частинах тіла в таких варіаціях: права біля ключиці, ліва на животі — три рази; права на грудях, ліва на животі — вісім разів; права на животі, ліва на грудях — п'ять разів; права на животі, ліва на тазі — три рази; права на тазі, ліва на грудях — один раз; права на тазі, ліва на животі — два рази; права на тазі, ліва на животі — три рази. За стану збереженості, коли можна визначити положення однієї руки: права біля ключиці — один раз; права на грудях — три рази; права на животі — два рази; ліва на грудях — три рази; ліва на животі — один раз; ліва на тазі — один раз. Руки лежали одна на тілі, інша вздовж: права на животі, ліва вздовж — один раз; права на тазі, ліва вздовж — два рази; права рука вздовж, ліва не збереглася — два рази.

З території цвинтаря Покровської церкви походили знахідки монет, які можуть вказувати на час використання цієї ділянки. З розкопу 5 2021 р. походили: мідна монета австрійський крейцер 1816—1852 рр.; одна ціла і один фрагмент «сліпих» монет зі сплаву кольорового металу діаметром 16 мм; мідна російська монета «деньга» 173? р.; мідна монета солід-боротинка, карбована у Речі Посполитій у 1659—1668 рр. У розкопі 6 знайдено: мідну монету «полушку» 1714 р.; мідну «деньгу» часів Петра I; мідну «копейку» 1708 р.; монету зі сплаву кольорових металів «півторака» 1610—1620 рр. У розкопі 7 знайдено: «сліпу» монету зі сплаву кольорового металу діаметром 15 мм; мідну «денежку» 1855 р. У розкопі 8 виявлено: мідну «полушку» 1735 чи 1755 р. карбування; монету «1 копейка сребром» 1842 р.; монету з мідного сплаву солід-боротинку 1666 р.; монету з мідного сплаву солід-боротинку 1659—1668 рр. У розкопі 9 знайдено: монету зі сплаву кольорових металів — солід Яна Казимира 1648—1668 рр.; монету зі сплаву кольорових металів — солід? XVII ст. У розкопі 10 знайдено мідну «деньгу» 1735 р. карбування. У розкопі 14 виявлено: монету зі сплаву кольорових металів — солід королеви Христини (1632—1654 рр.); мідну «полушку» 1736 р.; дві «сліпі» монети зі сплаву кольорових металів; три соліди зі сплаву коль-

орових металів. Таким чином, монети з культурного шару і заповнення об'єктів з території цвинтаря датуються початком XVII — серединою XIX ст.

В окремих похованнях і засипці могильних ям було знайдено різні предмети. В розкопах 9—13 окремі поховання супроводжувалися речами. В могилі поховання 16 виявлено гудзикоподібний предмет (плаский круглий з трьома отворами) з кольорового металу, який містив напис польською мовою «Бога того милість», і датований XIX—XX ст. За аналогіями — це елемент пілігримської (паломницької) традиції. З поховання 45 — низка із 17 скляних намистин. З поховання 58 походив фрагмент прикраси зі сплаву кольорового металу (можливо, від домовини) — підвіска з дроту, закрученого у вигляді трьох кілець (рис. 4: 2). На одному з пальців поховання 82 знайдено кільце зі сплаву кольорових металів (рис. 4: 3), у похованні 157 на рівні кісток виявлено перстень з кольорового металу (рис. 4: 4). У похованнях 38 і 123 — гудзики (рис. 4: 5, 6), а у похованні 137 — прикраса з кольорового металу.

У районі шиї поховання 13 (рис. 5: 3) та в районі грудей поховання 179 знайдено хрестики з кольорового металу (рис. 4: 7, 9). За типологією О. О. Мельник, обидва хрести належать до латинських натільних хрестів типу IV, для яких характерні заокруглені завершення балок. Хрести, що мають розширення гілок у вигляді трилисника з округлими пелюстками — до підтипу IV.1. Поховання 17 мало хрестик з кольорового металу (рис. 4: 8) з криноподібними (лілієподібними) кінцями, близький до рівнокінцевого. За О. О. Мельник, він представляє тип IX. Усі виявлені типи і підтипи дослідниці датує другою половиною XVII—XVIII ст. (Мельник 2017, с. 362, 364, рис. 45), що загалом співпадає з часом функціонування цвинтаря Покровської церкви.

У розкопах 9—12 у засипці могил траплялися речі давньоруського часу та XVIII ст.: із засипки поховання 65 походить точильний брусок зі сланцю, орнаментований різьбленням у вигляді переплетеної стрічки (рис. 4: 14); у засипці поховання 12 виявлено хрестик з кольорового металу (рис. 4: 10); у похованні 57 знайдено хрестик з кольорового металу, блешня, накладка на ремінь, ніж, шматок завіси (рис. 4: 11—13); із заповнення поховання 92 походив бубонець з кольорового металу (рис. 4: 15); у похованні 137 та 156 — фрагменти скляних браслетів; у засипці могили поховання 157 під західною стінкою знайдено розвал горщика XVIII ст.

Під час досліджень ділянки цвинтаря 1995 р. у кількох могилах було виявлено християнські культові речі: у похованні 109 знайдено мідну двосторонню ікону; з поховання 104 походить фрагмент окладу (?) невеликої ікони; з поховань 79, 87, 101, 111 — натільні мідні хрести.

Мідна двостороння ікона із зображенням Богородиці із немовлям з одного боку та Спасу Нерукотворного з іншого, ймовірно, датується 80-ми роками XVIII ст. Натільні мідні хрести були датовані дослідниками кінцем XVIII — першою третиною XIX ст. (Гребень, Лаевский 2002, с. 38).

Під час робіт 1998 р. було досліджено поховання з гаманцем, в якому знайдено польські монети XVII ст. Отже, разом із знахідками з поховань, досліджених у 2021 р., можна погодитися з думкою П. М. Гребеня та С. Л. Лаєвського про започаткування цвинтаря у другій половині XVII ст. Вже у другій половині XVIII ст. його територія значно розширилася на південь і захід.

Таким чином, за результатами досліджень території Третьяка вдалося виявити частину його забудови другої половини XVII — першої половини XVIII ст. У цей час і до пожежі 1750 р. тут існував виробничий осередок гончарів та ковалів. Надалі на звільнену ділянку розширився цвинтар Покровської церкви. У 1998 р. вдалося визначити його північну межу, дослідження 2021 р. виявили розмежувальний рів (споруду 10) південно-західної межі, який міг бути викопаний у 1760-х рр. Поміж могил на вільному від них місці могла розміщувалися наземна легка дерев'яна конструкція. З понад 350 виявлених поховань більшість були орієнтовані на південний захід, що могло відповідати орієнтації будівлі церкви. Відмічено значну кількість дитячих і підліткових поховань, які було влаштовано групами близько один до одного. Речовий та нумізматичний матеріал з поховань та засипки могил вказує на його функціонування у другій половині XVII — середині XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Бондар, О. М., Сердюк, Д. А. 2015. *Подорож козацьким Черніговом XVII—XVIII ст. Путівник*. Чернігів.
- Гребень, П., Лаевский, С. 2000. Исследования некрополя церкви Покровы Богородицы конца XVII — I половины XIX вв. В: *Чернігівські старожитності. Перші наукові читання: «Некрополі Чернігівщини» (тези доповідей міжнародної наукової конференції)*. Чернігів, с. 36-39.
- Казаков, А. Л., Сытый, Ю. Н. 1988. *Отчёт об охранных археологических работах на Черниговском посаде в 1988 г., ул. Папанинцев, СПТУ-5*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/185.
- Кузьмук, О. 2020. Запровадження регулярних кладовищ у вогнищах Києво-Печерської Лаври. *Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі*, 1, с. 63-65.
- Кулаковський, П. 2006. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648)*. Київ: Темпора.
- Мельник, О. О. 2017. *Поховальні пам'ятки Києва XVI—XVIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України.
- Моця, О. П., Скороход, В. М., Жигола, В. С., Рижий, В. В., Ситий, Ю. М. 2022. *Науковий звіт про ар-*

хеологічні дослідження по вул. Селецька, 7-А у м. Чернігові у 2021 р. 1—3. НА ІА НАН України, ф. 64, б/н.

Мироненко, Л. В. 2017. *Керамічний посуд Батурна XVII — початку XVIII ст.: типологія та хронологія*. *Археологія*, 1, с. 58-73.

Мудрицкий, Г. А., Лаевский, С. Л. 1991. *Отчёт об охранных археологических раскопках 1991 г. на Черниговском некрополе по ул. Воровского, 22*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/139.

Пошивайло, О. М. 1986. Гончарні цехи Лівобережної України XVII — початку XX століть. *Народна творчість та етнографія*, 6, с. 33-39.

Рыбаков, Б. А. 1959. *Отчёт о работах Черниговской эксп. в гор. Любече и Чернигове в 1959 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/20-6.

Ситий, Ю. М. 2013. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова*. Чернігів: Десна Поліграф.

Ситий, Ю., Калашник, Є. 2013. Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кінця XX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, 1, с. 129-136.

Черненко, О. Є. 2002. *Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду в 2002 р. (сучасна вул. Кирпоноса, 7)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2002/183.

Черненко, О. Є. 2004. До питання про існування парафіяльних храмів на посаді давньоруського Чернігова. В: *Зодчество Чернігова XI—XIII століть та його місце в архітектурній спадщині країн Центральної та Південно-Східної Європи 2002; Антоній Печерський, його доба та спадщина 2003: Матеріали наукових конференцій*. Чернігів, с. 40-41.

Чміль, Л. 2010а. Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI—XVIII ст. *Болховітіновський щорічник 2009*, с. 286-301.

Чміль, Л. В. 2010b. *Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

Шафонский, А. Ф. 1851. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено*. Киев: Университетская типография.

REFERENCES

- Bondar, O. M., Serdiuk, D. A. 2015. *Podorozh kozatskym Chernihovom XVII—XVIII st. Putivnyk*. Chernihiv.
- Greben, P., Laevskii, S. 2000. Issledovaniia nekropolia tserkvi Pokrovy Bogoroditsy kontsa XVII — I poloviny XIX vv. In: *Chernihivski starozhytnosti. Pershi naukovy chytannia: «Nekropoli Chernihivshchyny» (tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii)*. Chernihiv, s. 36-39.
- Kazakov, A. L., Sytyi, Yu. N. 1988. *Otchet ob okhrannykh arkheologicheskikh rabotakh na Chernigovskom posade v 1988 g., ul. Papanintsev, SPTU-5*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/185.
- Kuzmuk, O. 2020. Zaprovadzhennia rehuliarnykh kladovyshch u votchynakh Kyievo-Pecherskoi Lavry. *Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti v yevropeiskii kulturi*, 1, s. 63-65.
- Kulakovskiy, P. 2006. *Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618—1648)*. Kyiv: Tempora.
- Melnyk, O. O. 2017. *Pokhovalni pam'iatky Kyieva XVI—XVIII st.* Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.
- Motsia, O. P., Skorokhod, V. M., Zhyhola, V. S., Ryzhyi, V. V., Sytyi, Yu. M. 2022. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia po vul. Yeletska, 7-A u m. Chernihovi u 2021 r.* 1—3. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, b/n.
- Myronenko, L. V. 2017. *Keramichnyi posud Baturyna XVII — pochatku XVIII st.: typolohiia ta khronolohiia*. *Arkheolohiia*, 1, s. 58-73.

Mudritskii, G. A., Laevskii, S. L. 1991. *Otchet ob okhranykh arkheologicheskikh raskopkakh 1991 g. na Chernigovskom nekropole po ul. Vorovskogo*, 22. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/139.

Poshyvailo, O. M. 1986. Honcharni tsekhy Livoberezhnoi Ukrainy XVII — pochatku XX stolit. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*, 6, s. 33-39.

Rybakov, B. A. 1959. *Otchet o rabotakh Chernigovskoi eksp. v gor. Liubeche i Chernigove v 1959 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/20-b.

Sytyi, Yu. M. 2013. *Khrystyianski pokhovalni pam'iatky davnoruskoho Chernihova*. Chernihiv: Desna Polihraf.

Sytyi, Yu., Kalashnyk, Ye. 2013. Chernihivskiy honcharnyi osередok kozatskoi doby u svitli arkheolohichnykh materialiv kintsia XX st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, 1, s. 129-136.

Chernenko, O. Ye. 2002. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho posadu v 2002 r. (suchasna vul. Kyrponosa, 7)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2002/183.

Chernenko, O. Ye. 2004. Do pytannia pro isnuvannia parafialnykh khramiv na posadi davnoruskoho Chernihova. In: *Zodchestvo Chernihova XI—XIII stolit ta yoho mistse v arkhitekturnii spadshchyni krain Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy 2002; Antonii Pecherskyi, yoho doba ta spadshchyna 2003: Materialy naukovykh konferentsii*. Chernihiv, s. 40-41.

Chmil, L. 2010a. Honcharni osередky Kyieva i okruhy kintsia XVI—XVIII st. *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk 2009*, s. 286-301.

Chmil, L. V. 2010b. *Keramichnyi posud Serednoi Naddniproianshchyny XVI—XVIII st.* Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Shafonskii, A. F. 1851. *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniem Maloi Rossii, iz chastei koei onoe namestnichestvo sostavleno*. Kiev: Universitetskaia tipografia.

O. Motsia, V. Skorokhod, V. Zhyhola, Yu. Sytyi

CHRISTIAN BURIALS ON THE TERRITORY OF CHERNIHIV «TRETIK»

The cemetery of the Pokrova Church on the territory of Tretiak was archaeologically explored from 1995 to 2021, where cultural layers, buildings and pits of the 10th—13th and 17th—19th centuries, and also more than 350 ground burials of the 17th—19th centuries were discovered.

During the research in 2021, a part of the buildings (constructions) of the second half of the 17th — the first half of the 18th centuries was discovered. At that time and before the fire of 1750, there was a production center of potters and blacksmiths here, as evidenced by ceramic and physical material from buildings 1, 2, 16, 19 and several household pits.

Later, the cemetery of the Pokrova Church expanded to the vacated site. In several excavation areas it has been found a demarcation ditch (building 10) of the southwestern border of the cemetery, which could have been dug in the 1760s. While superimposing the location of building 10 on the plan of 1787 it almost coincides with the southwestern border of the cemetery. Digging a ditch along the borders of cemeteries

and church lands was a characteristic feature of demarcation in Chernihiv in the 18th century. Between the graves in the southwestern part of the cemetery a light wooden (?) sacral structure could have stood. The rounded site, free of burials, with a diameter of up to 7.0 m was recorded in two excavation areas.

Of the more than 350 discovered burials most were directed to the southwest with their heads, which could correspond to the orientation of the church building. A significant number of child and adolescent burials was recorded. Thus, during 1995 they accounted for more than 43 % of all burials, which is related to the epidemics of the 18th century. Also, children's burials are grouped close to each other, which may be related to the family ties of the deceased, or to special places of such graves.

Numismatic material and grave goods (body crosses, buttons) from burials and grave fillings indicate its functioning in the second half of the 17th — mid-19th centuries.

After the cemetery ceased to be used, the planned direction of the street was built at the end of the 19th or the beginning of the 20th century, as evidenced by building 29 (19th—20th centuries), which destroyed several burials.

Key words: Chernihiv, Tretiak, Modern period, 17th—19th centuries, residential buildings, industrial buildings, Christian ground burials, accompanying things.

Одержано 26.05.2024

ЖИГОЛА Віталій, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна. **ZHYHOLA Vitalii**, Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9420-4893,
e-mail: gvjredaktor@gmail.com.

МОЦЯ Олександр, член-кореспондент НАН України, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна

MOTSIA Oleksandr, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Dr. hab., Prof., Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9032-0881, e-mail: oldrus@ukr.net.

СКОРОХОД В'ячеслав, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SKOROKHOD Viacheslav, Ph. D., Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-5317-0896,
e-mail: skorokhod-sv@ukr.net.

СИТИЙ Юрій, науковий співробітник, Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», Чернігів, Україна.

SYTYI Yurii, Research associate, the National Historical and Cultural Reserve «Hetman's Capital», Chernihiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6117-3875,
e-mail: yurisytyi@gmail.com.

В. Козюба

НАДГРОБОК КНЯЗЯ ДМИТРА КОЗЕКИ: «НОВА-СТАРА»
ЛАПІДАРНА ПАМ'ЯТКА ВОЛИНИ XVI ст.

У статті публікується малюнок кам'яної надгробної плити князя Дмитра Козеки (†1583), якого поховано в Зимненському монастирі на Волині. Текст епітафії на надгробку руською і латинською мовами відомий ще у XIX ст., але зображення тексту і великого герба на цій лапідарній пам'ятці вводяться до наукового обігу вперше. Здійснено попередній аналіз геральдичних знаків на гербі. Також подано коротку історію походження роду Козек, огляд їхніх маєтностей і деякі епізоди життя Дмитра Козеки, уточнено імена двох його сестер.

Ключові слова: князь Дмитро Козека, надгробна плита, епітафія, великий герб, геральдичні знаки.

Головний персонаж запропонованої роботи Дмитро Андрійович Козека Замлицький належав до малозаможного княжого роду, який у середині XV ст. осів на території Волині. Князь не посідав якихось важливих урядів у воеводстві, проте став найбільш відомим представником цього роду, що знайшло своє відображення в чисельних документах 1560-х — початку 1580-х рр. Так трапилось, що в ці роки він був єдиним дорослим чоловіком, який захищав інтереси своєї гілки роду Козек, у той час як інші гілки або вже згасли, або були представлені лише жінками. Завдяки великій кількості дітей у Дмитра рід продовжив своє існування, але розподіл маєтностей серед синів і доньок (у вигляді посагу) спричинив подрібнення земельних володінь. Це зрештою призвело до того, що десь від середини XVII ст. нащадки Дмитра Козеки почали втрачати князівський титул.

Походження князівського роду та життя Дмитра Козеки. Князь Дмитро Козека був

одружений (дата події невідома)¹ з Катериною Фальчевською, яка народила йому багато дітей — Андрія, Стефана, Януша, Юрія, Ядвігу, Марію, Ганну, Агафію (Яковенко 2008, с. 369) і Петра (Ворончук 2012, с. 43, 100). Катерина належала до відомої шляхетної родини з оточення королеви Бони. Її батько Фронц (Францішек) був ковельським старостою (1554—1564), дядько Юрій — луцьким біскупом (1536—1549), інший дядько Станіслав — старостою в Кременці (1539—1544; Ворончук 2012, с. 100; Собчук 2014, с. 189). Рід Фальчевських мав герб Труби (Trąby), як ми бачимо на прикладі Станіслава Фальчевського (red. Rachuba 2020, s. 73, 349).

Дмитро Андрійович у 1568 р. виконував обов'язки поборці Володимирського повіту, в 1576 р. волинського поборці (Boniecki 1907, s. 87). Був серед «обивателів землі Волинської повіту Володимирського», які в червні 1569 р. склали особисту присягу на з'єднання Волині з Коронаю Польською; як посол від Волині брав участь у виборах нового польського короля й великого князя литовського Генріха III Валуа на елекційному сеймі 1573 р. Дмитро Козека був особисто знайомий із князем Андрієм Курбським і бував у нього в гостях (ред. Іванишев 1849, с. 20, 49, 138).

Генеалогія князівського роду Козек (Козеичей, Козик) представлена в профільних монографіях істориків (Wolf 1895, s. 180—183; Boniecki 1907, s. 86—90; Войтович 2006, с. 687, 688; Яковенко 2008, с. 369). Його походження остаточно не з'ясоване. За припущенням Н. Яковенко (2008, с. 90), родоначальник цієї

1. Перша відома авторові згадка про заміжний стан К. Фальчевської — листопад 1568 р. (ред. Ворончук 2014, с. 144).

князівської гілки міг належати до ординської еліти. Л. Войтович (2006, с. 686), не погодившись із думкою дослідниці, навів кілька ймовірних варіантів іншого походження Козек — як нащадків Ольговичів чи Смоленських Мономаховичів або навіть хрещених половецьких князів, наприклад Юрія Кончаковича.

Обидва дослідники виходили з того, що в другій половині XV ст. князі Андрій і Лев Федоровичі Козеки (брати діда Дмитра Козеки Михайла) обміняли свій родинний маєток («землю отчинъную») «Роску землю», «што на Рши», на інший (ed. Baliulis 2007, р. 187, N 284). Ці історії дотримувалися думки, що «Роска земля» розташовувалася десь на Пороссі, і вважали Козек дідами в Київській землі (Яковенко 2008, с. 101, табл. 2).

З цим не погодився В. Собчук, який думає, що згадана в документі р. Рша має сучасну назву Оршиця (район м. Орша на Верхньому Дніпрі). На цій же річці Рші розташоване с. Прихаби — родове гніздо князів Прихабських. Оскільки останні були бічною гілкою князів Друцьких, В. Собчук припускає (2014, с. 73—74), що батьківщиною князів Козек міг бути район Орші й що ці князі також походять від князів Друцьких. Така версія підтвердила здогад Ю. Вольфа про прибуття князів Козек на Волинь із півночі Великого князівства Литовського (Wolf 1895, s. 180). Гіпотезу В. Собчука підтримав С. Келембет (2019, с. 12—14), який підкріпив зазначене походження князів Козек додатковими географічними і сфрагістичними (геральдичними) аргументами.

О. Однороженко висловив ще одну гіпотезу. Спираючись на «певну подібність» геральдичних знаків князів Козек і Капуст, він не виключив спільне походження цих родів «від однієї з південно-руських (скажімо, переяславської) гілок Рюриковичів» (2009, с. 44). Натомість ще наприкінці XIX ст. Ю. Вольф припускав, що Козеки були нащадками Турово-Пінських князів (Wolf 1895, s. XXIV).

Слуга Свидригайла — перший серед відомих Козек — Федір Васильович отримав від великого князя в 1451 чи на початку 1452 р. волость, яка стала основою землеволодіння цього княжого роду на Волині. До її складу увійшли Замличі, Войковичі, Форостів, Морозовичі, Бискупичі, Бунів у Володимирському повіті (Келембет 2019, с. 5—8). Центром землеволодіння був перший із названих пунктів, від чого представники двох поколінь князів Козек мали додаткове прозвище Замличькій — онуки Федора Васильовича двоюрідні брати Іван Васильович і Андрій Михайлович та син останнього Дмитро (Яковенко 2008, с. 369).

Дід Дмитра кн. Михайло Федорович Козечич у 1502 р. отримав від короля Олександра Ягеллончика маєтність Мокрець і підтвердження власності ще на п'ять дворів у Володимирському повіті (Boniecki 1883, s. 151). Він також прид-

бав маєтність Осмиговичі на Волині (Wolf 1895, s. 180). Михайло мав п'ятьох дітей — синів Андрія і Януша (помер молодим) та доньок Ганну, Софію й Марію. Андрій, батько Дмитра Козечича, довгий час перебував у московському полоні, з якого, згідно з записом у володимирській земській книзі за 1577—1579 рр., втік у 1524 р. (Памятники... 1852, с. 192, прим. 20) чи, за Ю. Вольфом, повернувся у 1531 р. (Wolf 1895, s. 181).

Андрій Михайлович ніяк не міг втекти з полону у 1524 р.: 1 січня 1528 р. його («князка Козеку») разом із деякими іншими бранцями, які «войною побрань», бачив у Москві і спілкувався з ними посланець короля Сигізмунда I Старого Іван Ячманов (ред. Карпов 1882, с. 768). До того ж, між сторонами була домовленість про повернення втікачів: «которой плънной побъжить, и того отдати назадъ» (ред. Карпов 1882, с. 766).

Князь мав статус королівського дворянина. Був одружений із Настасією Кирдеївною Мильською, з якою виростив сина Дмитра й доньок — Олену, Марію (одружена з кн. М. Збаразьким)² та Марину (за кн. Ф. Полубенським)³. Один із документів Володимирського земського суду 1569 р., про який ще буде згадано нижче, дає змогу визначити діапазон, коли вмер князь Андрій Михайлович Козека, оскільки дата цієї події невідома. У джерелі багато разів згадано князя-«небіжчика» — батька Дмитра Козеки, тобто Андрій Михайлович помер до жовтня 1569 р. (дата завершення суду). Але вмер він раніше. Після закінчення попереднього суду у цій справі 1546 р. князь Андрій Михайлович прожив понад 10 років і за цей час не оскаржив судовий вирок: «по оном декрете будучи въ животе своем болш 10 год, того декрету занежал и в молчанью был». Після смерті батька Дмитро також «колконадцать» років не піднімав питання земельної суперечки аж до суду 1567—1569 рр. (ред. Владимирский-Буданов 1911, с. 259). Наведені хронологічні деталі дозволять визначити кінець 1550-х рр. як час смерті князя Андрія Михайловича Козеки.

З плином часу маєтність Козек почала змінювати свій склад — співвласником Бискупичів у 1545 р. був Лев Образцов, зять князя Івана Васильовича, а у 1558 р. частина земель князів Козек уже була у власності князів Збаразьких

2. Ім'я княгині відсутнє в сучасних генеалогічних схемах (Войтович 2006, с. 687; Яковенко 2008, с. 369).

3. Ім'я цієї сестри Дмитра Козеки неправильно вказували як Марія або взагалі як невідоме (Boniecki 1907, s. 87; Wolf 1895, s. 182; Войтович 2006, с. 687; Яковенко 2008, с. 343). «Ее милость кнегини Федорова-я Полубенская кнегини Марина Козячанка» згадується в документі 1565 р., «у малжонки его милости [кн. Федора Ивановича Полубенского] кнегини Марьи Андреевны Козечанки» 1570 р. (ред. Снитко 1895, с. 187, № 364; с. 360, № 612).

через шлюб сестри князя Дмитра Андрійовича Марії з князем Миколоєм Збараським⁴. Частина Марії була значною — двір Замлицький, села Войковичі, Форостов, частина Біскупичів і кілька інших дворів (Келембет 2019, с. 9—10). Ще раніше, в 1541 р. князь Андрій Михайлович Козека в суді спробував повернути собі маєтність Осьмиговичі, яку його батько придбав і потім у своєму тестаменті віддав старшій дочці Ганні. Остання вийшла заміж за Тихна Козинського, і маєтність перейшла до Козинських. Андрій Козека не зміг довести несправжність заповіту свого батька, й Осьмиговичі залишилися за Козинськими (ред. Владимирский-Буданов 1907, с. 310—315).

Упродовж 1566—1583 рр. князь Дмитро Андрійович Козека брав участь у чисельних судових справах щодо розподілу частин колишньої єдиної маєтності цього княжого роду. Його опонентами були діти князя Миколоя Збараського Януш і Маруша (у шлюбі за Василем Загоровським). Князю Дмитру в цей період належали Замличі (без Замлицького двору), дві третини Біскупичів, частина Жашковичів і ще кілька маєтностей (Келембет 2019, с. 11).

Розподіл маєтностей князів Козек унаслідок видання заміж жінок цього роду відбувався з дотриманням усіх юридичних процедур і оформленням необхідних документів. Так, в 1570 р. Богдан Хрінницький від себе і своєї дружини Олени Козечанки, сестри князя Дмитра Андрійовича, надав письмове свідчення, що він одержав від князя «увесь посаг сповна» в обсязі чверті маєтності («отчизни») Козек. Лист Богдана було написано в резиденції Козек Замличах. Така практика оформлення посагу була в XVI ст. широко поширена на руських землях Корони (ред. Левицкий 1909, с. 53—62, 223—226).

За оцінкою Н. Яковенко, у власності князів Козек у 1528 р. було приблизно 240 димів (2008, с. 103, табл. 3). За поборовим реєстром Волинського воєводства 1570 р. у маєтності князя Дмитра Козеки (Замличі, Бермешів, Колона, Біскупичі) — 46 димів⁵, за поборовим реєстром 1577 р. (додався Мокрець) — 53 дими, 1583 р. (згадані ще й Жашковичі) — 67 димів (ред. Jabłonowski 1889, s. 24, 68, 124). Збіжжя зі своїх маєтків Дмитро Козека продавав не лише на місцевих ринках: є звітка про сплату в травні 1583 р. мита «на коморі митній Берестейській» за проїзд по Західному Бугу двох ком'ят, що везли жито і пшеницю з князівських

маєтків Замличі та Жашковичі до Гданська (ред. Гильтебрандт 1867, с. 287).

Цікава доля згаданих володінь Жашковичі та Колона. Частина їх належала, принаймні, ще в другій чверті XVI ст., родині Козек, і стала часткою посагу княгині Марії Андріївни Козечанки при її одруженні з князем Миколоєм Збараським. У 1558 р. мала місце судова справа між цим князем і власником іншої частини маєтності Жашковичі та Колона Волчком Жасковським. Марія на цей час уже померла (ред. Владимирский-Буданов 1907, с. 143, 144). За поборовими реєстрами 1570, 1577, 1583 рр. Колона, а 1583 р. ще й Жашковичі, значилися за князем Дмитром, отже, родина Козек повернула частку Марії до свого володіння.

У 1567—1569 рр. проходив досить складний для князя Дмитра судовий розгляд щодо межової суперечки між князем, власником маєтності Колона, і братами Киселями, що володіли сусідньою маєтністю Дорогичин. Князь стверджував, що брати захопили Колоновську землю, яка належала ще його батькові — князю Андрію Михайловичу. Той судився за землю з батьком братів Тихном ще у 1546 р. і за рішенням судді князя Яна Гольшанського Кисель отримав цю землю в держання. Дмитро Козека наполягав на тому, що по смерті Тихна його сини не мали права наслідувати цю спірну землю. Брати, серед кількох контраргументів, згадали про положення Литовського статуту, за яким існував десятилітній термін на подання протестів щодо майнових справ, а саме розділу 4 артикула 66, як вказано у вироку 1569 р. Унаслідок суду Дмитро Козека не отримав бажаного для себе рішення (ред. Владимирский-Буданов 1911, с. 257—262).

Крім суто юридичного, ця справа мала й особистісний аспект. Судове рішення приймали Богдан Хоболтовський, земський суддя Володимирського повіту, і підсудок Гаврило Яковичський. Дружиною судді була сестра відповідачів Киселів, а дружина підсудка Марина мала конфлікт із дружиною Дмитра княгинею Катериною Фальчевською, що призвів до відкриття окремої справи про намагання заподіяти шкоду княгині пані підсудковою шляхом ворожіння і плануванням отруєння (Старченко 2010, с. 332, прим. 51; ред. Ворончук 2014, с. 144—145).

Сам князь після суду кілька днів добивався копії протоколу, й отримавши її, був незадоволений, вважаючи текст випису з актових книг не відповідним справжньому перебігу справи. Козека змушений був внести до гродського суду скаргу на земських урядників, у якій навів справжню, на його переконання, причину програшу в суді: «Не был певен судеи с причин, же сестра рожоная панов Киселевъ ест у мал-жонстве за паном судею, а пани подсудковая ест неприятелем мни самому и всему дому моему» (Старченко 2010, с. 332). Як бачимо, у цій справі дійсно був конфлікт інтересів між по-

4. С. Келембет (2019, с. 9) вважає Марію, яка вийшла за М. Збараського, донькою кн. Михайла Федоровича, тобто, тіткою Дмитра Андрійовича. Княгиня Марія Михайлівна була одружена з Петром Івановичем Чапличем Шполянським (Ворончук 2012, с. 522, 587).

5. Ще 10 дворів — у княгині Настасії Козечиною в Мокреці (ред. Jabłonowski 1889, s. 23) — матері князя Дмитра Андрійовича.

живачем і представниками земського суду, але рішення останнього все ж спиралося на чинну норму закону.

Справа «князь Козека проти панів Киселів» тягнулася довго й мала багато проміжних засідань. Не маючи часу брати участь у всіх засіданнях особисто, князь винайняв «приятеля свого» Федора Калусовського, який у суді представляв інтереси позивача, фактично виконуючи адвокатські функції (ред. Владимирский-Буданов 1911, с. 257). До послуг Ф. Калусовського кн. Дмитро Козека вдавався й в інших справах. Загалом у володимирських земських книгах таких випадків зафіксовано вісім, у роках: 1567, 1568⁶, 1569, 1570 (3 випадки), 1571 (2) (Старченко 2002, с. 132, 133; ред. Ворончук 2014, с. 141). Ф. Калусовський представляв у суді й інших осіб, зокрема, кн. Януша Збараського із сестрою Мариною у 1571 р., цього ж князя у 1579 р. та Миколайову Дубровську Ганну Козечанку, доньку кн. Дмитра, в 1578 р.⁷ (Старченко 2002, с. 132, 135).

Князю Дмитру доводилося сперечатися за межі своїх володінь і з іншими сусідами. У 1566 р. він подав скаргу на любачівського каштеляна Миколу Лисаківського, що той насипав греблю на р. Турія біля Мокрицького маєтку князя. Того ж року на самого князя скаржився господарський маршалок Петро Загоровський. Зміст скарги від 15 липня — князівські селяни зібрали врожай хлібів із нив маршалка між селами Колоною та Волею (сост. Федотов-Чеховський 1893, с. 8, 11—12, № 41, 79). Дмитро Козека відреагував оперативно і 19 липня вніс до володимирських гродських книг зустрічну скаргу на Загоровського щодо нападу підданих маршалка — слуг, бояр і селян на чолі з урядником — на Колоновський маєток князя й потрапу хлібів (сост. Федотов-Чеховський 1893, с. 13, № 94). Схожу скаргу на порушення кременецьким старостою кн. Миколаєм Збараським меж землеволодіння Біскупщина і грабунків хліба кн. Дмитро Козека подав 24 липня (сост. Федотов-Чеховський 1893, с. 13, № 101).

Інциденти між підданими сусідів — кн. Дмитра Козеки й Петра Загоровського — мали місце й надалі. В 1568 р. відбулося побиття підданих князя на «добровольной дороге» Колоновського маєтку; скаргу князя на подію було розглянуто володимирським замковим урядом (ред. Ворончук 2014, с. 140—142, № 17). Ще один позов князь подав у 1570 р. (Горін 2007, с. 43, 125). У 1581 р. вже син Загоровського Михайло скаржився на

князя (Горін 2007, с. 125—126). Складні взаємини між Дмитром Козекою й Петром Загоровським не завадили стосункам князя з іншим сином Загоровського Василем: Дмитра названо одним з опікунів малолітніх синів брацлавського каштеляна В. Загоровського⁸ в тестаменті останнього, написаному в татарському полоні у 1577 р. (ред. Іванишев 1859, с. 72, 73, 94).

У біографії Дмитра Андрійовича був також епізод, пов'язаний зі скаргою про збройний напад на маєток ключника й городничого луцького Олександра Жоравницького групи осіб, серед яких було три (!) князі, зокрема й Дмитро Козека (сост. Федотов-Чеховський 1893, с. 14—15, № 116).

Князь Дмитро Андрійович у документах часто фігурує як свідок у майнових справах: в 1562 р. з продажу та застави маєтності Фронца Фальчевського (тестя князя; ред. Владимирский-Буданов 1911, с. 91—92); в 1563 р. — дарчої Олексія Волчка Жасковського своїй дружині Ганні на частину маєтності, у тому числі родинних Жашковичів і Колоної (1/3 частка), частина яких належала й роду Козек (ред. Владимирский-Буданов 1907, с. 155—157) і ще однієї справи (ред. Владимирский-Буданов 1911, с. 131); в 1570 р. — продажу маєтності Тихона Радовицького (ред. Козловский 1876, с. 87), обміну маєтностями між Романовою Гулевичовою та Василем Гулевичем, передачі земельної застави від Івана Семеновича до Петра Киселя Дорогиницького, продажу Іваном Гулевичем двора в Луцькому замку (ред. Владимирский-Буданов 1911, с. 282, 285, 312); в 1573 р. — розподілу майна між Михайлом Хрінницьким і Янушем Угриновським, що залишилося по смерті Оксенії — доньки першого і дружини другого (ред. Левицкий 1909, с. 274—277). У 1578 р. князь Дмитро був присутній при вписанні листа-привілею, наданого князю Івану Жеславському Сигізмундом I, до книг трибунальських у Луцьку (ред. Владимирский-Буданов 1907, с. 297).

Як достойну людину, князя Дмитра Козеку характеризує трагічний епізод, що стався в березні 1579 р. Піддани князя з маєтку Жашковичів їхали на ярмарок і край дороги знайшли тіло вбитого «детинки». Один із підданих, «ужалившись того трупа и спасения ег[о], тело в землю закопал». Дізнавшись про подію, князь «зъ гневомъ» наказав викопати тіло й покласти до місцевої церкви, і сповістити навколишні маєтки («суседомъ обополным оповедалъ») для впізнання. Жертвою виявився 11-річний хлопчик із сусіднього Дорогинського маєтку Петра Киселя. Так мати загиблого знайшла свого сина, що зник напередодні, випасаючи в лісі кіз (ред. Ворончук 2014, с. 299—301).

8. Нагадаю, що В. Загоровський був чоловіком княгині М. Збараської — племінниці Дмитра Козеки, відтак останній став опікуном своїх двоюрідних онуків.

6. У справі «кн. Дмитро Козека проти п. Дмитра Загоровського» князя не збентежило те, що його представляє «умоцований» Ф. Калусовський, а розгляд справи відбувався за участі родича останнього, міського володимирського судді І. Калусовського.

7. Якщо в 1578 р. донька Дмитра Козеки була вже заміжня і їй на цей рік було, скажімо, 16 років, то одруження кн. Дмитра з Катериною Фальчевською мало відбутись не пізніше початку 1560-х рр.

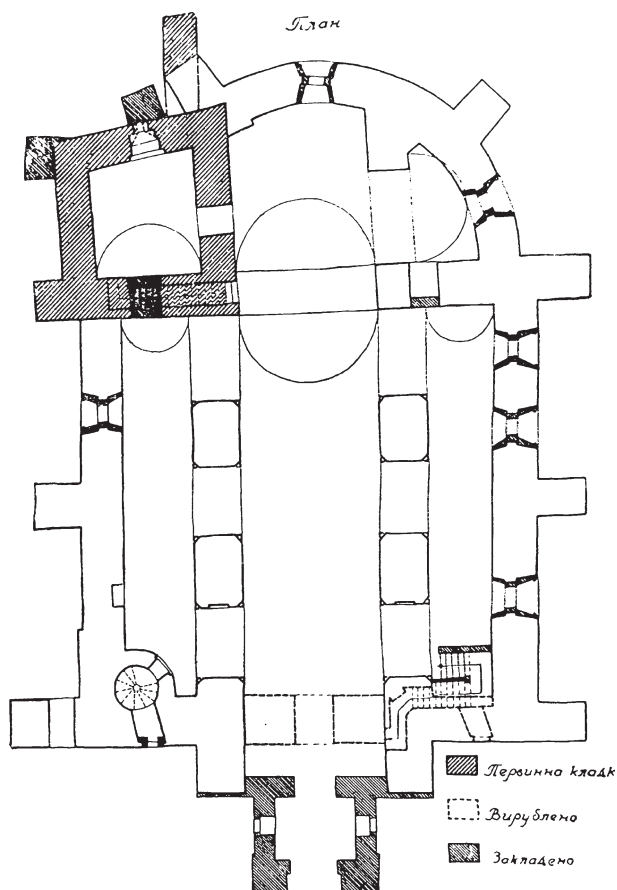

Рис. 1. План церкви Успіння Богородиці XVI ст. у Зимненському монастирі (за: Логвин 1950)

Fig. 1. Plan of the Church of the Assumption of Our Lady of the 16th century in the Zimnensky Monastery (after Logvin 1950)

Дмитро Андрійович Козека помер 9 вересня 1583 р. у віці 45 років і був похований у Зимному, розташованому поруч із м. Володимиром. Ці факти навів Ю. Вольф у своїй праці (Wolf 1895, s. 182, 183), із посиланням на книгу «Старожиття Польща з погляду історичного, географічного та статистичного», що містить дуже цікаву інформацію щодо князя. Його смерть, зважаючи на вік і відсутність тестаменту, ймовірно, була раптовою.

Надгробна плита князя Дмитра Козеки за свідченнями XIX ст. У зазначеному Ю. Вольфом джерелі наведені написи, що містилися на мармуровому надгробку («nagrobek») князя Дмитра. Зверху розміщено текст «słowiańskimi głoskami»: «Zdie leżit tieło szlachietnie wrożonego Dmitra Kozieki, kotoryj u wyminieju swojem Zamliczoch, dał ducha swojeho do chwały Bożej w roku 1583, misiacia sentabria 9 dnia, w poniedziałek w obiednuju hodynu. Wiek żywota jeho 45 let». Посередині — вирізьблені родинні герби, під ними інший напис: «Magnifico Duci Dimtr Kosika, mense septembri anno Domini 1583 mortuo, Katharina Faliczowska ipsius conjunctissima, hoc monumentum posuit. — Requiescat in

расе». Знизу на плиті був розташований підпис: «P. Pawłowicz». Напис для публікації надав власник Зимного граф Фелікс Чацький (Baliński, Lipiński 1845, s. 875—876, notatka). Другий текст можна перекласти приблизно так: «[Коли] великий князь Дмитро Козека помер у вересні 1583 року, Катерина Фальчевська, яка була з ним у близькому спорідненні, поставила цей пам'ятник. — Хай спочиває з миром».

Інформацію Ю. Вольфа щодо могили кн. Дмитра Козеки в Зимному і плити на ній («tablica nagrobna», «pomnik») повторили Ю. Кшивіцький та А. Бонецький (Krz[ywicki] 1895, s. 617; Boniecki 1907, s. 87).

Є друге, незалежне від публікації 1845 р., джерело щодо надмогильної дошки князя Козеки. Свідчення про неї навів М. Теодорович (1893, с. 169). Надгробок із білого мармуру, 2 1/2 аршина завдовжки, був розміщений під південною стіною Успенської церкви Зимненського монастиря й містив напис: «зді лежить тьло шляхетне урожонаго князя Дмитра Козьки, который у вымѣню своемъ Замличахъ далъ духа своего до хвалы Божеи в року 1583, мца сентебра 19 дня, у понедѣлокъ, в обѣдную годину; векъ живота его 45 лѣтъ».

Катерина Фальчевська невдовзі після смерті Дмитра Козеки вийшла заміж за Вацлава Подорецького. Про цей її новий статус згадує джерело від лютого 1587 р. (Заяць 2015, с. 211, 234). У середині 1580-х — на початку 1590-х рр. у документах Катерина згадується і як «ее м(и)л(ос)ть кнегине Дмитровое Козичиное паней Катарыны Фалчевьского» (1587), і як «Вацлавовая Подорецкая», і як «Катерини Фалчевс(к)ого», причому останні два варіанти присутні в одному документі 1591 р., написаному від імені самої княгині (Заяць 2015, с. 211, 212—213). Швидше за все, надмогильну плиту на Дмитра Козеку вона встановила ще до другого заміжжя. Дозвіл на похорон і встановлення плити Катерина мала отримати від Софії Ходкевичівни, удови кн. Михайла Олександровича Чорторийського (†1582), яка володіла половиною Зимненського монастиря і яка двічі у 1584 і 1588 (?) рр. «у кнегини Дмитровое Козичиное кнегини Катерины Францышковны Фалчевского» позичила 3000 злотих під заставу маєтку Грибовиця (Горін 2007, с. 164). До того ж монастир був офіційною резиденцією Софії Ходкевичівни та її сина Юрія: саме сюди, до монастирської брами, приносили позови проти цієї гілки Чорторийських у 1587 і 1591 рр. (Горін 2007, с. 145, 146). Другою половиною Зимненського маєтку з монастирем володів Юрій Іванович Чорторийський — двюрідний брат Михайла Олександровича, але чи мав він вплив на внутрішньомонастирські справи, невідомо.

Місце поховання князя. У повідомленні М. Теодоровича не вказано, де саме лежала плита у вузькому (2,6 м завширшки) південному нефі церкви (рис. 1). У «Старожиття

Польща...» лише зазначено, що останки князя («zwłoki») «спочивають у церкві тутейшній» (Baliński, Lipiński 1845, s. 875). Обмір церкви ще у 1877 р. зробив архітектор Дейнека і збереглися зняті ним план, західний і південний фасади споруди; в 1886 р. її оглянув і першим датував XVI ст. професор А. Прахов (Юрченко 2018, с. 161, рис. 7, с. 162, прим. 31, с. 163, рис. 10). Можливо, в архівних матеріалах, пов'язаних із цими подіями або ремонтами Успенської церкви 1860-х рр. і 1891 р., буде знайдено вказівку на точне місце розташування надмогильної плити кн. Дмитра Козеки.

Зимне (Земно) як маєтність було пожалуване королем Казимиром Ягеллончиком луцькому старості Немирі Резановичу в листопаді 1449 р.⁹ і підтверджене ним же в 1452 р. (ред. Владимирский-Буданов 1907, с. 22, 25). Від Немирі маєтність отримав його син Яків Война, який у своєму тестаменті («духівниці») в 1470-х рр. віддав Земно своїй матері Ганні: «у подани и в опекани, якоже было и в моей во(ли)». Там само згадано церкву Пресвятої Божої Матері Земенського села, на яку Яків відписав Марків Став. Інше нерухоме майно Война записав на бездітну дружину Марію Олізарівну з умовою, що після її смерті маєтності перейдуть до дітей («сестринців») його сестри княгині Марії та її чоловіка князя Михайла Васильовича Чорторийського. У разі повторно-го заміжжя Войнової князь набував право викупити маєтності (ред. Владимирский-Буданов 1907, с. 27—29). Зрештою, чи від самої Ганни Немирової, чи транзитом через вдову Войни рід Чорторийських отримав Земно.

До 1547 р. відбувся розділ маєтностей між синами князя Федора Михайловича Чорторийського Олександром та Іваном. Щодо монастиря Пресвятої Богородиці Земенського, як повідомив кн. Іван Федорович, то «маємо обадва, весположъ з княземъ Александромъ его милостю, будовати, а в поданю нашомя мети и от кривды посполите боронити» (ред. Владимирский-Буданов 1907, с. 39). Наступного року кн. Іван Чорторийський заплатив «з манастиря Земенског(о) з людей ц(е)рковныхъ» три копи і 55 грошей податку «серебщини» (Блануца, Вашук 2016, с. 94).

Монастир Земенський згадано в листі-даруванні князя Олександра Федоровича Чорторийського своїй дружині Марії Магдалені Деспотівні 1567 р. У своєму заповіті (1569 р.) цей князь вказав: «а тело мое гришное мают поховати в отчизны моей у монастыри Зѣменском». Водночас дружині він залишив половину цього монастиря з «фолварки и селы монастырским» (ред. Владимирский-Буданов 1907, с. 33—35).

За тестаментом удови князя Марії Магдалени Деспотівни, її також мали поховати в монастирі «Зѣменском» і дати на монастир ще десять

коп грошей на пахати. На цей час (1571 р.) вона володіла половиною («половицею») цього монастиря, отриману від чоловіка, яку заповіла сину князю Михайлу Чортгорийському (ред. Владимирский-Буданов 1907, с. 47, 48). Останній у своєму тестаменті (1582 р.) серед опікунів його дітей називає князя Дмитра Козеку (ред. Владимирский-Буданов 1907, с. 52). Князь Михайло не став продовжувати родинну традицію й заповів поховати себе у Свято-Троїцькому монастирі біля Чортгорийська (ред. Владимирский-Буданов 1907, с. 51). Сестра Дмитра Олена Андріївна Козечанка першою серед Козек заповіла (1571) поховати себе в Зимненській обителі і відписала тій п'ять кіп литовських грошів (Горін 2007, с. 182—183, 184). Тут же, за тестаментом 1633 р., мали поховати і дружину онука Дмитра Козеки Криштофа Юрійовича Ганну Гулевичівну (Горін 2007, с. 158)¹⁰. Пожертви на монастир «Святое Пречистое в Зѣмне» давали й інші князі: у своєму заповіті 1547 р. Федір Сангушко¹¹ відписав десять коп грошей (Тедорович 1893, с. 172); в 1579 р. Богуш Корецький дав «на вечисті сорокоусти й уписи» п'ять коп грошей (ред. Іванишев 1859, с. 97). Серед інших благодійників відомі Ганна Хребтовичівна Андрієва Сангушкова Кошарська, Яків (Іван?) Загоровський, Семен Єсифович (Горін 2007, с. 182).

На час поховання князя Дмитра Козеки архімандритом Зимненського монастиря був Порфирій, який згадується у 1566 — січні 1584 рр. (Горін 2007, с. 185), так що саме він мав відспівувати князя у вересні 1583 р.

Вважають, що церкву Успіння Богородиці в монастирі було збудовано в 1495 р., але це свідчення ґрунтується лише на запису візитації 1802 р. (Теодорович 1893, с. 167; Юрченко 2018, с. 161). У кладці стін церкви зафіксовано будівельний шов на висоті близько двох метрів. Нижню частину збудовано з більш товстої цегли, верхню — з більш тонкої, іншого формату (Юрченко 2018, с. 161). Склепіння нави церкви має «тунельну» форму і знаходить аналогії серед групи мазовецьких костелів 1550—1560-х рр., що підтверджує закінчення будівництва Успенської церкви у 1560-х рр. (Юрченко 2018, с. 163).

У вже цитованому нами документі 1547 р. розподілу спадкових маєтностей між князями Іваном та Олександром Чорторийськими згадано про сумісне будівництво в монастирі. Завершення зведення Успенської церкви, можливо, фінансував лише останній. Про це побічно свідчить дзвін із написом «си звон дал

10. Грошові пожертви і поховання, щонайменше, трьох представників роду Козек в Зимненському монастирі знайшли своє відображення у місцевому синодику (Теодорович 1893, с. 169, прим. 1).

11. Був першим чоловіком Ганни — сестри Марії Магдалени Деспотівни, яка в цей час вже була дружиною кн. Олександра Чорторийського.

9. У публікації помилково зазначено 1450 р.

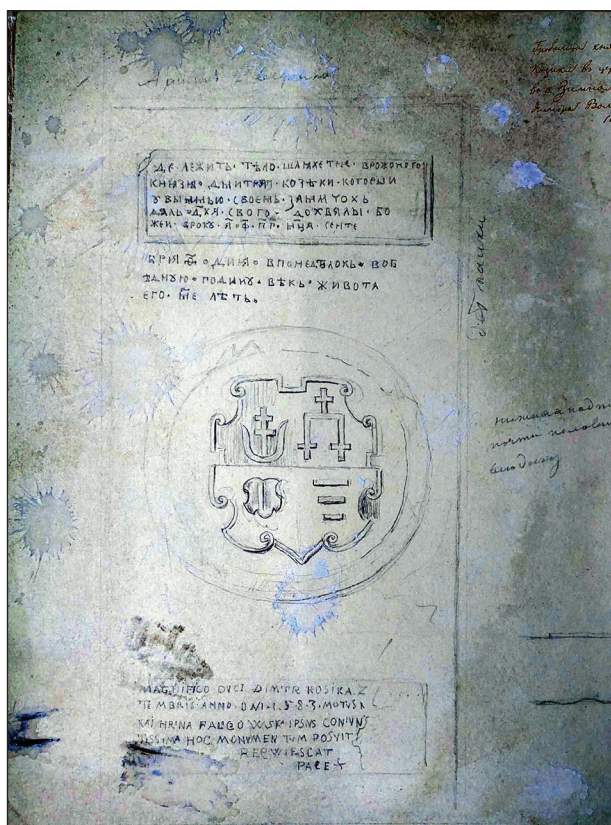

Рис. 2. Сліди забруднень на малюнку (фрагмент) надгробка кн. Дмитра Козеки (НА ІА НАН України)

Fig. 2. Traces of contamination on the picture (fragment) of the tombstone of Duke Dmytro Kozeka (Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine)

уробиті Олександром Чорторіскі до Зимна Ро[ку] Б[о]же[го] 1566» (Теодорович 1893, с. 172; Юрченко 2018, с. 162). Дзвін, на якому були зображення Богоматері та Воскресіння Христового, важив 45 пудів (Теодорович 1893, с. 172). Був ще другий дзвін, який М. Теодорович пов'язав із Марією Магдаленою Деспотівною (1893, с. 172, прим. 1).

За припущенням С. Юрченка (2018, с. 164—165), кафедральний костел у Луцьку (завершений 1547 р.) та Зимненська Успенська церква були споруджені одними й тими ж майстрами, запрошеними місцевим єпископом, дядьком Катерини Фальчевської, Юрієм Фальчевським.

Надгробна плита Козеки була не єдиною епіграфічною пам'яткою XVI ст. у Зимненському монастирі. За повідомленням 1624 р., «сама фундація монастиря Зимненського і гроби й написи в церкві й на мурах» свідчать, «що той монастир здавна є подання ясновельможних княжат їх милості Чарторийських» (ред. Левицький 1883, с. 536—537).

Малюнок надгробної плити князя Дмитра Козеки. У Науковому архіві Інституту археології НАН України (м. Київ) у колекції «Музей старожитностей при Київському Університеті»

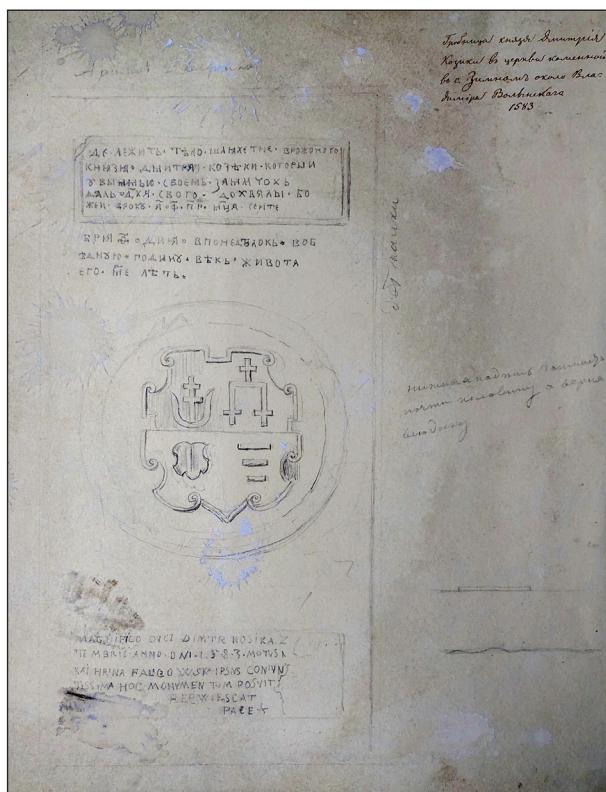

Рис. 3. Малюнок надгробка кн. Дмитра Козеки (НА ІА НАН України)

Fig. 3. Drawing of the tombstone of Duke Dmytro Kozeka (SA IA NAS of Ukraine)

зберігається малюнок під назвою «Гробниця князя Дмитра Козики в церкві кам'яній 12 в с. Зимному біля Володимира Волинського 1583»¹² (фонд 13, справа 78). Завдяки ньому у сучасних дослідників з'явилася можливість більш детально вивчити цю рідкісну лапідарну пам'ятку кінця XVI ст.

Малюнок виконано сірим олівцем на аркуші паперу розміром 24,5 × 21 см. Місцями прокреслені лінії ледь видно. На поверхні паперу ліворуч знизу розташовано кілька плям бруду; також на папері видно плями з бризками від рідини, краплини якої колись впали на аркуш (рис. 2).

Дві третини аркуша (по ширині) займає малюнок надгробної плити (рис. 3). Згори над торцем плити вказано його розмір — аршин 2²⁵ (?) вершка (приблизно 81 см). Довжину бокової сторони теж підписано, але нерозбірливо («дві сажні»?). За пропорцією намальованої плити (ширина до довжини 1 : 2,1) її довжина становила 170 см, що дещо менше за вже наведене свідчення М. Теодоровича — 2,5 аршина або 1,77 м. Не виключено, що низ плити просто не помістився на аркуші. Подвійна лінія по

12. Є ще одним підтвердженням, що плита з епітафією була розташована всередині, а не зовні церкви.

13. Тут і далі переклад з російської на українську автора.

периметру плити вказує на існування скосу або, швидше, прямокутного бортика. Відсутність такого бортика на малюнку знизу плити підтверджує припущення про непотрапляння нижнього торця плити на малюнок (рис. 4).

У верхній частині плити під час її виготовлення було зроблено видовжену прямокутну табличку для епітафії, обмежену по периметру рельєфним, прямокутним у перетині, бортиком. Табличка виступала над верхньою площиною плити, на що вказує характер сколу верхнього лівого кута таблички, зображений на малюнку (рис. 2—4). Напис епітафії виявився довгим і не вмістився у відведену для нього рамку. Це є свідченням того, що на момент виготовлення надмогильної плити текст епітафії ще не був створений і рамку для епітафії зробили за «стандартним» розміром.

Текст епітафії у верхній частині плити написаний руською мовою й має вісім рядків, п'ять із яких вмістилися в рамку. Примітно, що при переході тексту за межі рамки слово «сентября» було розділено, хоча наприкінці п'ятого рядка залишилося багато вільного місця для розміщення назви місяця повністю. Ймовірно, цим виконавець напису хотів вказати на цілісність тексту в рамці й поза нею (рис. 5).

Літери напису вибиті акуратно; деякі з них мають незначний нахил праворуч. Слова розділені крапками. Рядки не ідеально рівні — завершення першого та другого дещо піднімаються догори, останніх трьох, навпаки, опускаються. Проміжок між третім — п'ятим рядками менший, ніж між іншими — виконавець напису мусив втиснути цю частину тексту в межі рамки. З цим же пов'язаний найменший розмір літер у п'ятому рядку. Текст за межами рамки — з більшими пробілами між літерами; початок його рядків «заліз» на удавану лінію, що відповідає лівому краю рамки таблички для епітафії.

Текст напису такий: «[з]де · лежить · тѣло · шляхетне · вроженого / князя · дмитраа · козѣки · которыи / увыммью · своемь · замличохъ / [от]даль · дѣха · своего · дохвалы · бо/жеи · вроку · а · ф · п · мца · сенте/бра ѿ · дня · впонедѣлокъ · вобѣдную · годину · вѣкъ · живота / его · ме лѣтъ ». Під час вивчення лексики написів на плиті, вочевидь, треба враховувати вірогідність не точного їхнього копіювання. Зокрема, у тексті стоїть *ыммью* замість *ыменью* (варіант — *ымѣнью*) і не зрозуміло, чи це помилка виконавця напису, чи автора малюнка. Приклади використання лексеми *ымѣнью* (*ыменье*) відомі в українських грамотах середини XVI ст. (ред. Гринчишин 2006, с. 116; Блануца, Ващук 2016, с. 76, 80, 94). Реконструйований текст має таку форму: «Зде лежить тѣло шляхетне вроженого князя Дмитраа Козѣки которыи ув ыменью своемь Замличохъ отдалъ духа свого до хвалы божей в року 1583 месеца сентебры 9 дня в понедѣлокъ в обѣдную

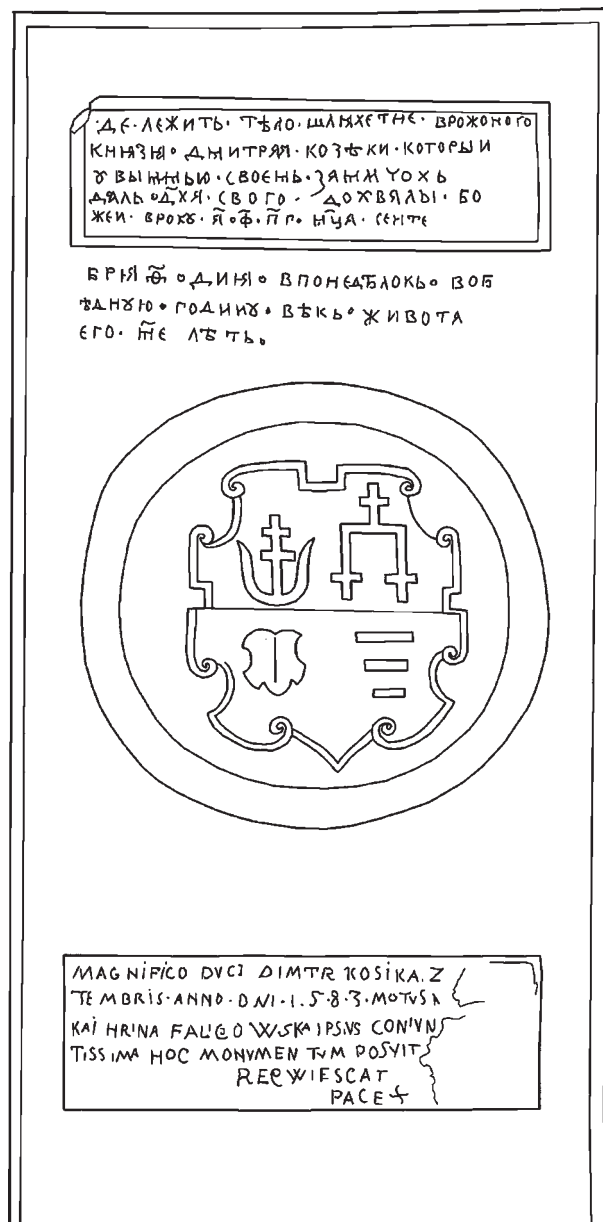

Рис. 4. Промальовка зображення надмогильної плити кн. Дмитра Козеки

Fig. 4. A drawing of the image of the tombstone of Duke Dmytro Kozeka

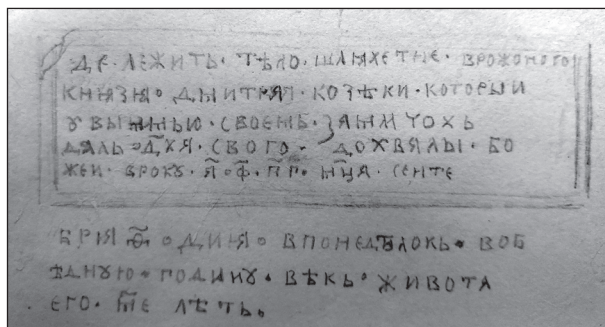

Рис. 5. Верхня епітафія на малюнку надмогильної плити кн. Дмитра Козеки (НА ІА НАН України)

Fig. 5. The upper epitaph on the drawing of the tombstone of Duke Dmytro Kozeka (SA IA NAS of Ukraine)

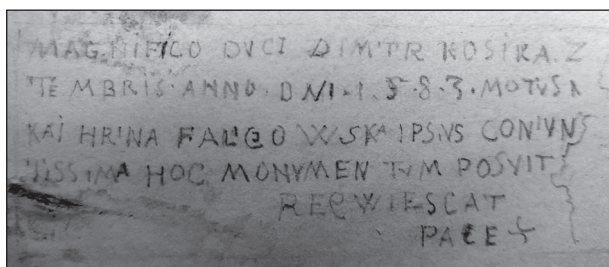

Рис. 6. Нижня епітафія на малюнку надмогильної плити кн. Дмитра Козеки (НА ІА НАН України)

Fig. 6. Lower epitaph on the drawing of the tombstone of Duke Dmytro Kozeka (SA IA NAS of Ukraine)

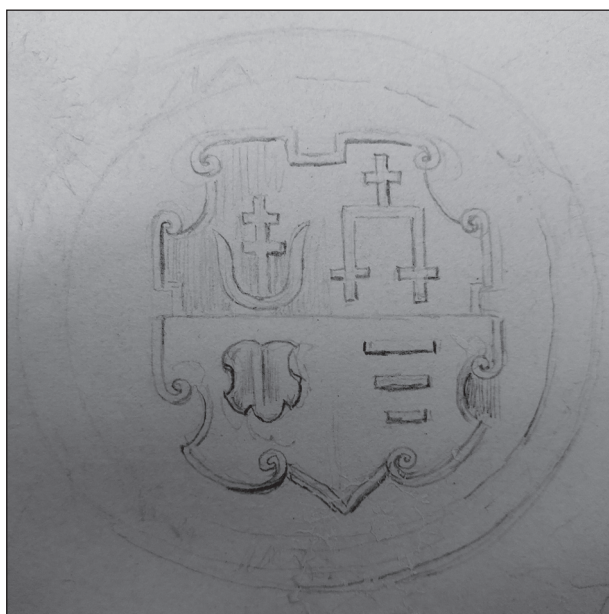

Рис. 7. Великий герб на малюнку надмогильної плити кн. Дмитра Козеки (НА ІА НАН України)

Fig. 7. The great coat of arms on the tombstone of Duke Dmytro Kozeka (SA IA NAS of Ukraine)

годину вѣкъ живота его 45 лѣтъ». Як бачимо, тексти від Ф. Чацького та М. Теодоровича дуже близькі до оригіналу, тільки в останнього день смерті прочитаний помилково — 19 вересня.

На плиті знизу частково збереглася друга табличка, за розміром аналогічна до першої. На ній розміщено латиномовний, інший за змістом, варіант епітафії. Правий край таблички з частиною літер сколотий (рис. 6). Напис мав шість рядків і завершувався хрестоподібним знаком: «MAGNIFICO DUCI DIM[IT]TR KOSIKA Z<[EP]>/TE MBRIS ANNO D[OM]NI 1 5 8 3 MOTUSA<...>/ KAI H[A]RINA FALCOWSK^A IPSIUS CON<UN<[C]>/TISSIM^A HOC MONUMENTUM POSUIT / REQUIESCIT / [IN] PASE». У версії від Ф. Чацького присутні реконструйовані за змістом частини напису. Не виключено, що під час копіювання автор малюнка, що розглядається, не зміг через погану збереженість точно відтворити частину літер напису.

Рядки напису теж не ідеально рівні; частина літер менша за інші й розташована або біля

верхнього, або біля нижнього краю рядків. Латинський напис більш короткий, його інформаційна частина вмістилася в чотири рядки, і тому заключний традиційний вираз R. I. P. зайняв нижні два рядки, щоби повністю використати простір (по висоті) нижньої таблички. Розділові крапки стоять лише в частині тексту (другий рядок), що містить вказівку на дату смерті князя. У цьому написі привернули увагу написання слів *Kosika* замість *Kozika*, *Septembris* замість *Septembris* (чергування z — s), *Kaihrina* замість *Katharina*, *Requiescat* замість *Requiescat* (w — u), *Pase* замість *Pace* (s — c), а ще вибір форми *duci* як латинського відповідника слову *князь*. Переклад напису виглядає так: «Чудовий князь Дмитро Козика вересня в рік Господній 1583 вмер. Катерина Фальчевська його дружина цей самий пам'ятник поставила. Спочивай із миром». Характер роботи, стиль виконання, обриси окремих елементів літер вказують, що обидва написи були нанесені на плиту одним і тим же майстром.

По центру плити, між обома епітафіями, було розміщено родинний герб на щиті (рис. 7). Останній вписано в коло-медальйон, діаметр якого співпадав із довжиною табличок епітафій. По краю кола теж проходила рамка, але за малюнком не зрозуміло, яку вона мала форму в перетині — прямокутну чи якусь іншу (напівсферичну, трапецеподібну). Рамка навколо герба була значно товща за рамки табличок епітафій. На малюнку видно подвійні лінії, які показують, що спочатку копіюєст зробив чернетку малюнку, а потім по ній чистову промальовку, так що деякі контури щита і знаків на ньому не співпали.

За логікою, існування на могильній плиті виступаючих табличок для епітафій передбачає й аналогічний виступ медальйона з гербом. Невідомо, чи тло всередині рамки медальйону було вищим за площину плити, чи співпадало з нею. Натомість видно, що щит рельєфно виступав над тлом — на це вказує штрихування ділянки останнього біля правого краю щита нижче його середини, що символізує тінь. Це, можливо, підтверджує й подвійна лінія бортика в лівій частині нижнього завершення щита.

Форма щита герба — «розтягнута шкіра», яка набула поширення в геральдиці Корони Польської в XVI ст. Вона має барокові риси, із багатьма виїмками (прямокутними й дугоподібними) по контуру та завитками. По краю щита проходить вузька рамка-бортик. Всередині щита симетрично розміщено чотири геральдичні знаки. Ці дві пари розділено горизонтальною лінією, яка, можливо, є допоміжною для створення малюнка, але, не виключено, може й свідчити про різну висоту верхньої й нижньої площин тла всередині щита. На це нібито натякає штрихування тла довкола першого, лівого зверху, знаку. Втім, це штрихування може бути пояснене по-іншому — як свідчен-

ня виступу бортика по контуру щита над його тлом або як свідоцтво грубої, шорсткої поверхні того ж тла щита.

В основі першого знаку («знамені») — шестикінцевий лотаринзький хрест. Не зрозуміло, чи він має перекладини однакової довжини, чи нижня довша: на малюнку праве рамено нижньої перекладини довше за інші. Хрест стоїть на елементі, який має форму літери **U**, що утворена відносно широкою стрічкою. Кінці цього елемента — у вигляді завершення стебла і трохи вигнуті назовні. Треба відзначити, що нижній елемент першого знаку відділений лінією від основи хреста, тобто, цей знак не є композицією на зразок проквітлого хреста й утворений двома окремими елементами.

Другий знак на гербі — у вигляді літери **П**, на перекладині якої стоїть хрест. Ніжки знаку в нижній частині мають горизонтальні перекладини, які утворюють ще два хрести. Без хрестів цей знак подібний до перевернутого двозубця.

Третій знак — у формі фігурного барокового щита. Його верх («глава») утворений двома дугами із западиною посередині, бічні сторони мають великі дугоподібні виїмки, нижній край — дугоподібне завершення із двома симетричними врізаннями. За допомогою трьох вертикальних ліній і штрихування автор малюнка зобразив посередині щита ребро трикутної (?) у перетині форми. Малюнок цього знаку не вийшов симетричним.

Останній, четвертий, знак — добре відомі в геральдиці ранньомодерного часу вруби — композиція з трьох горизонтальних, розташованих у стовпчик, стрічок, кожна наступна з яких (зверху вниз) коротша за попередню. Цей знак розміщено трохи праворуч від вертикальної осі розташованого над ним знаку 2.

Жодного прізвища знизу на плиті на її малюнку немає. Ймовірно, згаданий у публікації 1845 р. підпис «P. Pawłowicz» належав людині, яка переписала тексти епітафій для Ф. Чацького.

На правій третині аркуша у верхньому правому куті розміщено написану чорнилами назву малюнка. Посередині цієї частини є супровідний малюнок плити напис: «нижній напис займає / майже половину а верхній / усю дошку». Ближче до низу — малюнки двох профілів — прямокутної форми із низьким рельєфом і хвилястого з двома горбками і двома западинами (рис. 8). Перший із них, вірогідно, зображує виступ таблички для епітафії над площиною плити (вид із торця), місце розташування другого не зрозуміле.

Геральдика надгробка Дмитра Козеки. Якщо текст написів на надмогильній плиті Козеки, двічі опублікований у XIX ст., був доступний дослідникам, то зображення на ній родинного герба князя дотепер залишалося невідомим.

Щит, розділений на чотири поля, із гербами на них, присутній у тогочасній геральди-

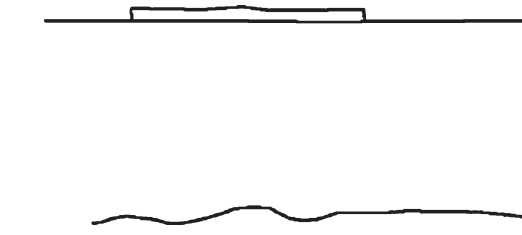

Рис. 8. Профілі на малюнку надмогильної плити кн. Дмитра Козеки (НА ІА НАН України)

Fig. 8. Profiles on the drawing of the tombstone of Duke Dmytro Kozeka (SA IA NAS of Ukraine)

ці. Для прикладу, ми бачимо таку форму на князівських печатках XVI ст.: Ф. Друцького-Горського (1600), П. Друцького-Любецького (1587), Ю. Друцького-Соколинського (1591, 1597), А. Вишневецького (1582), Я. Заславського (1561), С. Збаразького (1585), Я. Острозького (1595), М. Четвертинського (1544), М. Чорторийського та його синів (1576, 1595), Я. Мосальського (1595), М. і А. Радзивілів (1546, 1557, 1549, 1577, 1591), Я. Свирського (1582), С. Пронського (1548) (Однороженко 2009, с. 229, 230, 233, 240, 245, 250, 267, 276, 280, 292, 303, 304, 309, 313, № 89, 100, 112, 113, 164, 196, 230, 357, 417, 441—443, 533, 606, 608, 609, 611, 616, 618, 662, 689).

Сталою практикою в князівському середовищі було мати великий і малий герб. На печатках кн. Миколи Радзивіла присутні як перший (1546, 1549, 1557), так і другий (1555). Водночас геральдичний знак малого герба (Труби) завжди стоїть першим серед інших на чотиридільному полі щита великого герба (Однороженко 2009, с. 303, № 606—609). Той самий принцип простежується й на великих гербах синів кн. Миколи Яновича — Миколи (1577) й Ольбрахта (1585). Важливо зазначити, на цих гербах другим геральдичним знаком на щиті є герб їхньої матері Ельжбети Шидловецької — Одровонж (Однороженко 2009, с. 304, № 611, 616). Другим знаком великого герба Миколи Яновича Радзивіла є герб Домброва (підкова з трьома хрестами), що належав його матері Ганні, донці Станіслава Кишки. Цей же герб бабусі по чоловічій лінії присутній на гербах Миколи Миколайовича Радзивіла і його брата Ольбрахта, займаючи на їх великому гербі четверту, третю або четверту (в останнього) позицію (Однороженко 2009, с. 304, № 611, 616, 618).

О. Однороженко на прикладі чотиридільного герба 1589 р. пана Мелешка показав закономірність послідовності розміщення гербових знаків на щиті (2009, с. 214—215): перший малий герб — роду власника великого герба, другий — герб його матері, третій — бабки за батьківською лінією, четвертий — бабки за материнською лінією. Спостерігається, принаймні часткова, відповідність цієї схеми іншим відомим гербам, зокрема, як у розглянутому прикладі з геральдикою Радзивілів. Належність

KOZIKA HERBU ZKRZYŻUK.

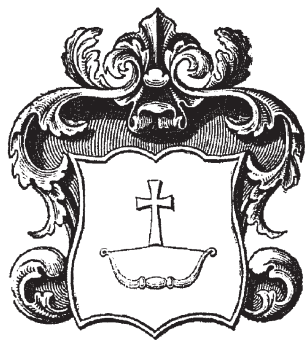

Рис. 9. Герб князів Козек (за: Niesiecki 1840)

Fig. 9. Coat of arms of the dukes of Kozeka (after Niesiecki 1840)

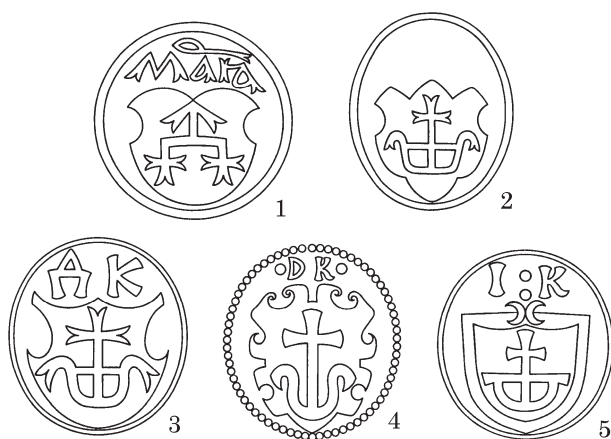

Рис. 10. Герби на печатках представників князівського роду Козек: 1 — Марії Михайлівни (1539); 2 — Андрія Михайловича (1540); 3, 4 — Дмитра Андрійовича (1568, 1581); 5 — Юрія Дмитровича (1589) (за: Однороженко 2009)

Fig. 10. Coats of arms on the seals of the ducal family of Kozeka: 1 — Mariia Mykhailivna (1539); 2 — Andrii Mykhailovych (1540); 3, 4 — Dmytro Andriiovych (1568, 1581); 5 — Yurii Dmytrovych (1589) (after Odnorozhenko 2009)

другого геральдичного знаку до родинного знаку матері власника герба присутня на чотиридільному щиті герба Я. Вороницького (1615) (Однороженко 2012, с. 237—238), у той час як на геральдичному щиті М. Немирича 1625 р. другий знак належав його бабці за батьківською лінією (Однороженко 2012, с. 196—195).

«Великий щит» герба на надмогильній плиті кн. Дмитра Козеки, що містить чотири гербові знаки, має характерну для другої половини XVI ст. форму. Його дуже близькою аналогією є щит на гербовій печатці кн. Юрія III Олельковича Слущького 1583 р. (Однороженко 2009, с. 286, № 491).

За інформацією К. Несецького, Козеки (Koziek) мали герб Гербурт, різновид Павеза (Pawęza Herburt); для прикладу він згадує про доньку [Марину] кн. [Андрія Михайловича] Козеки, що була одружена з кн. Федором По-

лубенським (Niesiecki 1840, s. 342). Дослідник подає, на його думку, інших Козек (Kozika) з гербом Крижлук (Zkrzyżuk; рис. 9), серед яких називає Андрія Михайловича, Івана [Васильовича], [Андрія Дмитровича] — чоловіка княгині Барбари Порицької, [Марію Андріївну] — дружину кн. Миколая Збаразького. К. Несецький вказує, без відсилки до джерел, що в Києві були надгробки Козек «грецької релігії», інших Козек — у Сокалі «у отців Бернардинів» (Niesiecki 1840, s. 345—346).

Особові печатки представників роду Козек, що збереглися на документах XVI ст., завдяки продуктивним зусиллям О. Однороженка, вже введено до наукового обігу. На сьогодні відомі печатки тітки Дмитра Козеки Марії Михайлівни 1539 р., його батька Андрія Михайловича 1540 р., самого Дмитра Андрійовича 1568, 1581 рр. та його сина Юрія 1589 р. (рис. 10; Однороженко 2009, с. 176, 177, 312, № 681—685).

Перший геральдичний знак великого герба на плиті Дмитра Козеки дуже близький до згаданих зразків печаток чоловіків із Козек: в усіх них є великий хрест, який спирається на центр дуги лука, повернутого тятивою догори. Відповідно, нижнє рамено хреста перехрещується із тятивою лука. Тільки на більш пізній печатці Дмитра Козеки тятива відсутня¹⁴, як і на його гербі на надмогильній плиті. Головна відмінність герба Дмитра Козеки на плиті від знаків на його печатках — присутність шестикінцевого хреста замість чотирикінцевого. Не виключено, що у цьому разі трапилася семантична плутанина — нижня переклада хреста замість тятиви.

Унікальною є форма другого знаку. Авторів невідомі повні атрибутовані аналогії до нього. Цей знак і подібні до нього представлені в ілюстраціях С. Окольського та О. Верига-Даровського (Okolski 1645, f. 356; Darowski 1862, s. 33, tabl. I: 4, 5, 12, 13). С. Окольський вказав лише місця походження наведених ним геральдичних знаків (рис. 11: 1—3) — Волинь, Полонне, Любартів, Чуднів та «в іншому місці». Другий з авторів навів зразок ще одного знаку, подібного до розташованого на плиті Дмитра Козеки (рис. 11: 4) — родини Радошинських (Darowski 1862, s. 6).

Дещо схожу форму має знак на печатці Марії Михайлівни Козеки. Нижня частина знаку повністю збігається зі знаком на гербі Дмитра, у верхній частині замість хреста на знаку тітки князя — вістря стріли (рис. 10: 1). Оскільки знак Марії Козеки немає нічого спільного зі знаком її брата Андрія Козеки, О. Однороженко припустив, що її знак є материнським гербом. Успадкування жінками герба по матері

14. Ще одна особливість печатки 1581 р. порівняно із печаткою 1568 р. — заміна ініціалів князя з кирилических «ДК» на латинські «DK» під впливом Люблінської унії 1569 р.

було звичним явищем, чому є багато прикладів (Однороженко 2021, с. 262—268).

Форма щита третього знаку на гербі має, як уже було зазначено, три ознаки, які й визначають його контур: дві дуги зверху із западиною посередині; великі округлі виїмки з боків; напівкругле завершення знизу із глибокими врізами по боках. Типологічно схожими, але не тотожними, є форми щитів на гербах князів Я. Заславського (1562), М. Збараського (1570), Я. Корецького (1596), Р. Сангушковича (1568) (Однороженко 2009, с. 245, 250, 256, 258, № 197, 227, 279, 293), Особливо близькими є щити на печатках кн. Януша Збараського (1584), Ксенії-Марії Острозької (1572), Юрія Мосальського (1589) (Однороженко 2009, с. 251, 263, 292, № 235, 337, 530).

У геральдиці відомий знак у вигляді щита — герб Яніна. Кому він належав і чому опинився на «великому гербі» кн. Дмитра Козеки, можливо, вдасться з'ясувати в майбутньому.

Знак у вигляді трьох врубів завершує геральдичну композицію на гербовому щиті кн. Дмитра Козеки. Цей знак доволі поширений у східноєвропейській геральдиці XVI—XVII ст. На князівських гербах вруби присутні у П. Друцького-Любецького (1587), А. Вишневецького (1613), Ф. Мосальського (1589), Анни Святославни Смоленської (1392), Г. Ждановича (1592), Я. і А. Радзивилів (1600, 1630) (Однороженко 2009, с. 230, 240, 292, 295, 299, 305, № 100, 168, 529, 548, 579, 621). Три вруби фігурують і на гербах шляхти, зокрема, у Кміт-Чорнобильських та інших Кмітичів, Г. Сурина, І. Мелешка, О. Ленковни, С. Куропатвича, В. Розсудовського, Силичів, Мошеницьких, Єленських, Островських, Загоровських, Стрижовських, Дорогоївських, Дахновичів (Однороженко 2012, с. 177—179, 189, 214, 237, 240, 241, 249; 2020, с. 201—202, рис. 3—5; 2021, с. 251, 252, 258, 259—260).

Три вруби є елементом дуже відомого герба Корчак. Вочевидь, треба шукати генеалогічний зв'язок родини Дмитра Козеки з персонами, що мали цей родовий герб. Втім, була висловлена думка про використання в руській геральдиці XIV—XVI ст. наряду із родовими гербами гербових знаків маєтностей (земель), отриманих «внаслідок вислуги, купівлі чи успадкування по жіночій лінії» — так званих ф'єфів (Однороженко 2020, с. 205).

Якщо припустити, що на великому надмогильному гербі князя Дмитра Андрійовича Козеки на позиціях 2, 3, 4 було дотримано правила присутності геральдичних знаків його матері і двох бабусь за чоловічою й жіночою лініями, тоді другий знак мав належати Настасії Кирдеївні Милській. Але оскільки цей рід мав герб Кирдій, виходило б, що в Настасії був герб від її матері. Але четвертий знак на гербі Дмитра, який мав би належати останній, зовсім інший, ніж другий, з чого випливає, що у великому гербі Дмитра Козеки означене вище

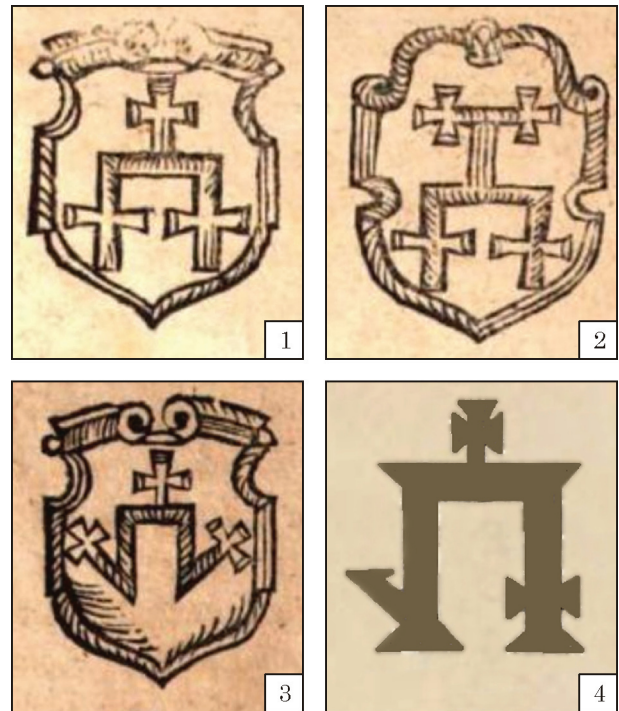

Рис. 11. Геральдичний знак: 1 — на великому гербі кн. Дмитра Козеки; 2—4 — подібні до нього (за: Okolski 1645; Darowski 1862)

Fig. 11. Heraldic sign: 1 — on the great coat of arms of Duke Dmytro Kozeka; 2—4 — similar ones (after Okolski 1645; Darowski 1862)

правило присутності жіночих гербів не було дотримане, принаймні в повному обсязі.

Завдяки малюнку надгробка князя Дмитра Козеки дослідники мають можливість провести комплексний аналіз цієї лапідарної пам'ятки. Окреме зацікавлення викликає лексика текстів епітафій і палеографія цих написів. Підвищену увагу привертає зображення на надмогильній плиті великого герба, який, безумовно, є яскравим зразком князівської геральдики Волинського воєводства XVI ст.

Перший елемент великого герба належить самому князю, інші три потребують подальших пошуків для їхньої інтерпретації. Атрибуція цих геральдичних знаків має надати нову інформацію щодо генеалогії князівського роду Козек.

Можливо, у майбутньому за допомогою аналізу почерку написів на малюнку вдасться ідентифікувати його автора. Хотілося б сподіватися, що інформацію про конкретне місце розміщення плити й могили кн. Дмитра Козеки в церкві Успіння Богородиці в Зимненському монастирі та історію походження малюнка буде знайдено в архівних матеріалах.

Випадок із надмогильною плитою Д. Козеки є показовим. Він засвідчує, наскільки отримане зображення артефакту може збільшити його наукову значимість порівняно зі старим неповним описом, перетворюючи добре відому пам'ятку на фактично нову. А ще він ілюструє,

як в певних випадках епіграфічна пам'ятка за своїм змістом перевершує актові джерела, надаючи унікальну інформацію.

Кам'яний надгробок на могилі князя Дмитра Козеки, завдяки малюнку плити, цілковито виконав свою меморіальну функцію, і ми через 440 років після події можемо побачити, яку форму обрала Катерина Фальчевська для вшанування пам'яті батька своїх дітей.

ЛІТЕРАТУРА

- Блануца, А., Ващук, Д. 2016. *Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI—XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки)*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Владимирский-Буданов, М. Ф. (ред.). 1907. *Акты о землевладении в Юго-Западной России XV—XVIII вв.* Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше утверждённой при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далее — Архив Юго-Западной России). VIII, IV. Киев: С. В. Кульженко.
- [Владимирский-Буданов, М. Ф.] (ред.). 1911. *Акты о землевладении в Юго-Западной России XV—XVIII вв.* Архив Юго-Западной России. VIII, VI. Киев: С. В. Кульженко.
- Войтович, Л. 2006. *Княжа доба: портрети еліти*. Біла Церква: О. Пшонківський.
- Ворончук, І. О. 2012. *Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.
- Ворончук, І. О. (ред.). 2014. *Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів*. I: Волинь XVI ст. Київ: Фенікс.
- Гильтебрандт, П. (ред.). 1867. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*. 4. Вильна: Печатня А. Сыркина.
- Горін, С. 2007. *Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVII століть)*. Львів: Місіонер.
- Гринчишин, Д. (ред.). 2006. *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.* 13: І—І. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.
- Заяць, А. 2015. Луцькі війти у XV — першій половині XVII ст. *Вісник львівського університету. Серія історична*, 51, с. 194-242.
- Иванишев, Н. Д. (ред.). 1849. *Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни*. Акты, изданные Временной комиссией, высочайше учреждённой при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. I. Киев: Лито-типографическое заведение И. К. Вальнера.
- Иванишев, Н. Д. (ред.). 1859. *Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России*. Архив Юго-Западной России. I, I. Киев: Университетская типография.
- Карпов, Г. Ф. (ред.). 1882. *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским*. I: с 1487 по 1533 год. Сборник Императорского Русского исторического общества, 35. Санкт-Петербург: Ф. Елеонский и К°.
- Келембет, С. 2019. Невідома грамота великого князя Свидригайла Ольгердовича: формування землеволодіння князів Козек на Волині та їх походження. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 29—30, с. 5-15.
- Козловский, К. Е. (ред.). 1876. *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498—1795)*. Архив Юго-Западной России. VI, I. Киев: Университетская типография.
- Левицкий, О. И. (ред.). 1883. *Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372—1648 гг.)*. Архив Юго-Западной России. I, VI. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.
- Левицкий, О. И. (ред.). 1909. *Акты о брачном праве и семейном быте Юго-Западной Руси XVI—XVII вв.* Архив Юго-Западной России. VIII, III. Киев: Императорский университет св. Владимира, Г. Т. Корчак-Новицкий.
- Логвин, Г. Н. 1950. Архитектурный комплекс в Зимно. В: *Архитектурні пам'ятки*. Київ: Академія архітектури УРСР, с. 90-104.
- Однороженко, О. 2009. *Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII—XIV ст.* Monumenta Rutheniae Heraldica, II. Харків: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.
- Однороженко, О. 2012. Шляхетська геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих. *Сфрагістичний щорічник*, II, с. 169-255.
- Однороженко, О. 2020. «Знама землі Полікна-зевскої»: геральдично-сфрагістичні аспекти купчого запису Солтана Альбієвича 1508 р. *Сфрагістичний щорічник*, VII, с. 194-212.
- Однороженко, О. 2021. Heraldica feminarum. Герби жінок доби середньовіччя та раннього нового часу. *Ucrainica Mediaevalia*, 4, с. 206-275.
- Памятники... 1852. *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов*. 3. Киев: Университетская типография.
- Снитко, К. И. (ред.). 1895. *Акты Слонимского земского суда*. Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов, XXII. Вильна: А. Г. Сыркин.
- Собчук, В. Д. 2014. *Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст.* Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник.
- Старченко, Н. 2002. Омоцвані — прокуратори — приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*, 1, с. 111-144.
- Старченко, Н. 2010. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова). *Соціум. Альманах соціальної історії*, 9, с. 318-360.
- Теодорович, Н. И. 1893. *Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии: исторический очерк*. Почаев: Почаево-Успенская Лавра.
- Федотов-Чеховський, А. А. (сост.). 1893. *Опись актовой книги Киевского центрального архива за 1566 год*. 923. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.
- Юрченко, С. 2018. Особливості просторової еволюції волинських церков XVI ст. *Архітектурна спадщина Волині*, 6, с. 156-169.
- Яковенко, Н. 2008. *Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Київ: Критика.

Baliński, M., Lipiński, T. 1844. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*. II. Warszawa: S. Orgelbrand.

Baliulis, A. (red.). 2007. *Lietuvos Metrica*. Užrašymų knyga 6 (1494—1506). Vilnius: LII leidykla.

Boniecki, A. 1883. *Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku*. Warszawa: J. Berger.

Boniecki, A. 1907. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. X: Kęstowscy — Komorowscy. Warszawa: Gebethner i Wolff.

[Darowski, A.] 1862. *Znaki pieczętnie ruskie: noty heraldyczne (z tablicą herbów)*. Paryż: L. Martinet.

Jabłonowski, A. (red.). 1889. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. VII: Podlasie, 3, Źródła Dziejowe, XIX. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Krz[ywicki], J. 1895. Zimno. In: Chlebowski, B., Sulimierski, F., Walewski, W. (red.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. XIV: Worowo — Żyżyn. Warszawa: Wieku, s. 617.

Niesiecki, K. 1840. *Herbarz polski: powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*. V. Lipsk: Breitkopf i Härtel.

Okolski, S. [1645]. *Orbis Poloni...* III: In Quo Antiqua Sarmatarum Gentilitia Et Arma Quæcunq; À Litera S, Usque Ad Finem Alphabeti, Suam Incipiunt Et Recensent Denominationem, Continentur Et Dilucidantur. Cracoviæ.

Rachuba, A. (red.). 2020. *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy*. VIII: Ziemia brzeska i województwo brzeskie XVI—XVIII wiek. Warszawa: Instytut Historii PAN.

Wolf, J. 1895. *Kniaziovie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa: Gebethner i Wolff.

REFERENCES

Blanutsa, A., Vashchuk, D. 2016. *Kniazii Chortoryiski: dokumenty i materialy XVI—XVII st. (iz zibrannia «Zakhidno-Ruskykh aktiv» Rosiiskoi natsionalnoi biblioteki)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Vladimirskii-Budanov, M. F. (red.). 1907. *Akty o zemlevladenii v Iugo-Zapadnoi Rossii XV—XVIII vv.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi Komissiei dlia razbora drevnikh aktov, vysochaishe utverzhdennoi pri Kievskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore (dalee — Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii). VIII, IV. Kiev: S. V. Kulzhenko.

[Vladimirskii-Budanov, M. F.] (red.). 1911. *Akty o zemlevladenii v Iugo-Zapadnoi Rossii XV—XVIII vv.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VIII, VI. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Voitovych, L. 2006. *Kniazha doba: portrety elity*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskiy.

Voronchuk, I. O. 2012. *Naseleennia Volyni v XVI — pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demografichni chynnyky*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhere-loznavstva im. M. S. Hrushevskoho.

Voronchuk, I. O. (red.). 2014. *Ukrainske povsiakdennia rannomodernoi doby: zbirnyk dokumentiv*. I: Volyn XVI st. Kyiv: Feniks.

Giltebrandt, P. (red.). 1867. *Arkheograficheskii sbornik dokumentov, otnosiashchikhsia k istorii Severo-Zapadnoi Rusi*. 4. Vilna: Pechatnia A. Syrkina.

Horin, S. 2007. *Monastiry Zakhidnoi Volyni (druha polovyna XV — persha polovyna XVII stolit)*. Lviv: Misioner.

Hrynchyshyn, D. (red.). 2006. *Slovnyk ukrainskoi movy XVI — pershoi polovyny XVII st.* 13: Y—I. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha.

Zaiats, A. 2015. Lutski viity u XV — pershii polovyni XVII st. *Visnyk lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*, 51, s. 194-242.

Ivanishev, N. D. (red.). 1849. *Zhizn kniazia Andreia Mikhailovicha Kurbskogo v Litve i na Volyni*. Akty, izdannye Vremennoi komissiei, vysochaishe uchrezhdennoi pri Kievskom voennom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore. I. Kiev: Lito-tipograficheskoe zavedenie I. K. Valnera.

Ivanishev, N. D. (red.). 1859. *Akty, otnosiashchiesia k istorii pravoslavnoi tserkvi v Iugo-Zapadnoi Rossii*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. I, I. Kiev: Universitetskaia tipografiia.

Karpov, G. F. (red.). 1882. *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Polsko-Litovskim*. I: s 1487 po 1533 god. Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva, 35. Sankt-Peterburg: F. Eleonskii i K°.

Kelembet, S. 2019. Nevidoma hramota velykoho kniazia Sydryhaila Olherdovycha: formuvannia zemlevolodinnia kniaziv Kozek na Volyni ta yikh pokhodzhennia. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 29—30, s. 5-15.

Kozlovskii, K. E. (red.). 1876. *Akty ob ekonomicheskikh i iuridicheskikh otnosheniakh krestian v XVI—XVIII veke (1498—1795)*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VI, I. Kiev: Universitetskaia tipografiia.

Levitskii, O. I. (red.). 1883. *Akty o tserkovno-religioznykh otnosheniakh v Iugo-Zapadnoi Rusi (1372—1648 gg.)*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. I, VI. Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.

Levitskii, O. I. (red.). 1909. *Akty o brachnom prave i semeinom byte Iugo-Zapadnoi Rusi XVI—XVII vv.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VIII, III. Kiev: Imperatorskii universitet sv. Vladimira, G. T. Korchak-Novitskii.

Lohvyn, H. N. 1950. Arkhitekturnyi kompleks v Zymno. In: *Arkhitekturni pam'iatky*. Kyiv: Akademiia arkhitektury URSR, s. 90-104.

Odnorozhenko, O. 2009. *Ruski korolivski, hospodarski ta kniazivski pechatky XIII—XIV st.* Monumenta Rutheniae Heraldica, II. Kharkiv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhere-loznavstva im. M. S. Hrushevskoho.

Odnorozhenko, O. 2012. Shliakhetska heraldyka Kyivskoi zemli XV — pershoi polovyny XVII st. za arkhivnymy dzhere-lamy ta materialamy sfrahistychnoi kolektzii Muzeiu Sheremetievkyh. *Sfrahistychni shchorichnyk*, II, c. 169-255.

Odnorozhenko, O. 2020. «Znama ziemly Polysknazievskoy»: heraldychno-sfrahistychni aspekty kupchoho zapysu Soltana Albiievycha 1508 r. *Sfrahistychni shchorichnyk*, VII, s. 194-212.

Odnorozhenko, O. 2021. Heraldica feminarum. Herby zhynok doby serednovichchia ta rannoho novoho chasu. *Ucrainica Mediaevalia*, 4, s. 206-275.

Pamiatniki... 1852. *Pamiatniki, izdannye Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov*. 3. Kiev: Universitetskaia tipografiia.

Snitko, K. I. (red.). 1895. *Akty Slonimskogo zemskogo suda*. Akty, izdavaemye Vilenskoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov, XXII. Vilna: A. G. Syrkin.

Sobchuk, V. D. 2014. *Vid korinnia do krony: Doslidzhennia z istorii kniazivskykh i shliakhetskykh rodiv Volyni XV — pershoi polovyny XVII st.* Kremenets: Kremenetsko-Pochaivskiy derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk.

Starchenko, N. 2002. Umotsovani — prokuratory — pryateli. Khto vony? (stanovlennia instytutu advokatury na Volyni v kintsi XVI st.). *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, 1, s. 111-144.

Starchenko, N. 2010. Sudova rytoryka yak vyviav tsinnosti volynskoi shliakhty kintsia XVI st. (na prykladi spravy pro vbyvstvo Baltazara Hnivosha z Oleksova). *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, 9, s. 318-360.

Teodorovich, N. I. 1893. *Gorod Vladimir Volynskoi gubernii v sviazi s istoriei Volynskoi ierarkhii: istoricheskii ocherk*. Pochaev: Pochaev-Uspenskaia Lavra.

Fedotov-Chekhovskii, A. A. (sost.). 1893. *Opis aktovoi knigi Kievskogo tsentralnogo arkhiva za 1566 god. 923*. Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.

Yurchenko, S. 2018. Osoblyvosti prostorovoi evoliutsii volynskykh tserkov XVI st. *Arkhytekturna spadshchyna Volyni*, 6, s. 156-169.

Yakovenko, N. 2008. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV — do seredyni XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka.

Baliński, M., Lipiński, T. 1844. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*. II. Warszawa: S. Orgelbrand.

Baliulis, A. (red.). 2007. *Lietuvos Metrica*. Užrašymų knyga 6 (1494—1506). Vilnius: LII leidykla.

Boniecki, A. 1883. *Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku*. Warszawa: J. Berger.

Boniecki, A. 1907. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. X: Kęstowscy — Komorowscy. Warszawa: Gebethner i Wolff.

[Darowski, A.] 1862. *Znaki pieczętnie ruskie: noty heraldyczne (z tablicą herbów)*. Paryż: L. Martinet.

Jabłonowski, A. (red.). 1889. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. VII: Podlasie, 3, Źródła Dziejowe, XIX. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Krz[ewicki], J. 1895. Zimno. In: Chlebowski, B., Sulimierski, F., Walewski, W. (red.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. XIV: Worowo — Żyżyn. Warszawa: Wieku, s. 617.

Niesiecki, K. 1840. *Herbarz polski: powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*. V. Lipsk: Breitkopf i Härtel.

Okolski, S. [1645]. *Orbis Poloni... III: In Quo Antiqua Sarmatarum Gentilitia Et Arma Quaecunque À Litera S, Usque Ad Finem Alphabeti, Suam Incipiunt Et Recensent Denominationem, Continentur Et Dilucidantur*. Cracoviæ.

Rachuba, A. (red.) 2020. *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy*. VIII: Ziemia brzeska i województwo brzeskie XVI—XVIII wiek. Warszawa: Instytut Historii PAN.

Wolf, J. 1895. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa: Gebethner i Wolff.

V. Koziuba

TOMBSTONE OF PRINCE DMYTRO KOZEKA: A «NEW AND OLD» LAPIDARY MONUMENT OF VOLYN OF THE 16th CENTURY

The Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine holds a drawing of the tombstone of Prince Dmytro Kozeka. The drawing on a sheet of paper was made in pencil in the late nineteenth and early twentieth centuries. It contains two inscriptions (epitaphs) in Old Ukrainian and Latin and the princely coat of arms between them.

The texts of the inscriptions were published twice in the nineteenth century. The large coat of arms on the tombstone has never been described. Its image, as well as the image of the inscriptions, is published for the first time. The large coat of arms has the shape of a heraldic shield inscribed in a circle. The shape of the shield is made in the Baroque style. Four heraldic

signs are symmetrically arranged on the shield, the first of which, in the form of a bow and cross, is the minor coat of arms of the prince. This sign is present on the personal seals of Dmytro Kozeka. The second sign is still unknown in the heraldry of Ukraine in the sixteenth century. Two other signs belong to well-known arms used by many noble families.

The paper is accompanied by illustrations that show a complete drawing of the prince's tombstone and individual elements of this lapidary monument: two epitaphs and a great coat of arms, opening the way for studying the vocabulary of the inscriptions and performing paleographic analysis. The attribution of the coat of arms will allow us to clarify the genealogy of the Kozeka family.

Prince Dmytro Kozeka died in 1583 and was buried in the Church of the Assumption of Our Lady in the monastery not far from Zymne village near Volodymyr city. The marble slab on the grave was installed by his wife Kateryna Falchevska. After the turn of the nineteenth and twentieth centuries, there is no evidence of the location of the slab.

The Kozeka family appeared in Volhynia in the mid-fifteenth century. Their origin is not clear. Dmytro Kozeka is the most famous representative of this family, according to written sources. The paper describes some episodes of his biography, gives an overview of the princely estates, specifies the time period when his father died, and reveals the previously unknown names of his two sisters.

The tombstone of Prince Dmytro Kozeka is a valuable historical source for the study of the elite stratum of the Ukrainian population of the early modern period.

Keywords: Prince Dmytro Kozeka, tombstone, epitaph, large coat of arms, heraldic signs.

Одержано 25.09.2024

КОЗЮБА Віталій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KOZIUBA Vitalii, Ph. D., Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9117-0993,

e-mail: koziuba_vitalii@iananu.org.ua.

Р. Забашта

ДО ПРОБЛЕМАТИКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ РИТУАЛЬНИХ ДУБІВ БАСЕЙНУ СЕРЕДНЬОЇ ТА ВЕРХНЬОЇ ТЕЧІЇ ДНІПРА

Статтю присвячено розгляду результатів археологічних досліджень тваринних щелеп зі стовбура язичницького ритуального дуба-корча третьої чверті / кінця VII — кінця VIII / кінця IX ст., піднятого з дна р. Дніпро в 1975 р., і проблемі етнокультурної атрибуції цього та ще трьох аналогічних середньовічних пам'яток: двох дубів-корчів, що були підняті з дна р. Десна у 1909 та 1978/1979 рр., і дубової колоди 2024 р., що походить з городень валу Менського городища в Білорусі¹.

Ключові слова: ритуальні дуби, язичництво, Нижня Наддеснянщина, Середня і Верхня Наддніпрянщина, лівобережний басейн Прип'яті, Менське городище, скандинави, слов'яни, календарна обрядовість аграрного циклу, балтський субстрат.

Наприкінці минулого року в 15-му випуску збірника «Київ і кияни», що видається Музеєм історії міста Києва, Інститутом історії та Інститутом археології НАН України, вийшли друком тези доповіді «Наукові дослідження культового “дуба слов'ян”» за підписом п'ятьох авторів-учасників науково-практичної конференції «Київ і кияни» (Музей історії міста Києва 16—17 листопада 2023 р.): Наталії Хамайко, Олександра Пашковського, Павла Гольдіна, Михайла Кублія, Євгенії Яніш (2023, с. 10—15). Публікацію було присвячено виявленим

у Нижній Наддеснянщині та Середній Наддніпрянщині в 1909, 1975 і 1978/1979 рр. трьом середньовічним язичницьким ритуальним (святим / культовим / «перуновим») дубам-корчам², у стовбури яких вставлено нижні щелепи свиней (далі — дуб 1909 р., дуб 1975 р.,

2. Перше дерево було піднято з дна р. Десна за 8 км від її гирла, поблизу монастиря Миколи Пустинного (нині ур. Микільська пустинь / Лужок, поблизу південної околиці с. Новосілки Вишгородського р-ну Київської обл.) у 1909 р. (Козловська 1928а, с. 95—97; 1928б, с. 38). Чотири оригінальні світліни 1910-х — 1930-х рр. частини стовбура цього дуба з чотирма вставленими свинячими щелепами зберігаються в науковому архіві ІА НАН України (рис. 1: а—г; [Хвойка] б. р.; [Абрамов] б. р.). Пам'ятку, імовірно, було втрачено під час Другої світової війни. Друге дерево підняте з дна Дніпра трохи нижче гирла Десни, у районі Мисливської станції 2 (Ивакин 1981, с. 124), що коло (?) с. Осещина Вишгородського р-ну Київської обл. Його стовбур зберігається в Музеї народної архітектури і побуту України НАН України (Київ, с. Пирогів; інв. ДМ-5358), а частина зі щелепами — у Музеї історії міста Києва (інв. А-3691). Третє дерево підняте з дна р. Десна поблизу с. Количівка Чернігівської обл. (що міститься орієнтовно за 10 км від м. Чернігова) у 1978 чи 1979 р. У 1984 р. рештки цього дерева (чотири частини стовбура — із шести / семи початкових частин) були виявлені в садибі місцевого мешканця А. Антипця співробітниками Музею народної архітектури і побуту України (нині Музей народної архітектури і побуту України НАН України; Київ, с. Пирогів) О. Пошивайлом і Р. Забаштою та перевезені до Музею. На сьогодні означені частини давнього дерева зберігаються у фонді Музею (КН 1743/1, інв. А-82). Частина стовбура з уцілілою лівою половиною свинячої щелепи зберігається в Національному музеї-заповіднику українського гончарства (сmt Опішне Полтавського р-ну Полтавської обл.; інв. МГО КНА-43/КА-33; рис. 3—8).

1. Автор висловлює щирі вдячності Олені Черненко, Людмилі Дучиц, Андрієві Вайцяховичу, Едварду Зайковському, Андрієві Скибі, Павлові Гольдіну, Олександрові Бугаю, Олесеві Пошивайлу, Олександрові Горелову, Василю Балущку, Юрію Дибі, Костянтинові Рахну, Юлії Литвинець, Жданові та Яр-Юрію Забаштам за предметні консультації, конструктивні поради та практичну допомогу в підготовці статті до друку.

© Р. ЗАБАШТА, 2024

дуб 1978/1979 р.³⁾. Ці знахідки добре знані в науці й представлені у вітчизняних і зарубіжних фахових виданнях як аналітичного й узагальнювального характеру (основну бібліографію див.: Козловська 1928а, с. 95—96; Ивакин 1981, с. 124, 127; Забашта, Пошивайло 1992, с. 60, 65—66; додатково див.: Bolsunowski 1911, s. 11; Каргер 1958, с. 159; Седов 1982, с. 264; Боровский 1987, с. 38—39; Козак 1990, с. 441; 2000, с. 184; 2001, с. 639—640; Козак, Боровский 1990, с. 96—98; Баран, Козак, Терпиловський 1991, с. 120; Боровський 1992, с. 79—88; Клейн 2004, с. 222—224), так і характеру довідкового (див., напр.: Козловська 1928b, с. 38; Центральний... 1941, с. 20; Агапкина 1999, с. 142; Дучыц та ін. 2004, с. 153), навчального та науково-популярного (див., напр.: Ивакин 1982, с. 23, 28—31; Моця, Ричка 1996, с. 16, 17—18; Павленко 2000, с. 270, 297; Абашина та ін. 2012, с. 289—290). Проте на тлі більшості з цих робіт названа публікація помітно вирізняється новизною представленого в ній фактичного матеріалу. Власне, вона містить результати різних лабораторних археозоологічних досліджень тваринних решток (нижніх щелеп) зі стовбура дуба, піднятого з дна Дніпра в 1975 р. (рис. 2)⁴⁾; досліджень, що були проведені співробітниками Інституту зоології НАН України в 2020 і 2023 рр. (Хамайко та ін. 2023, с. 13, 14). Так, на підставі показників морфометрії та аналізу прорізування зубів встановлено:

1) *біологічний вік тварин*; із восьми особин (щелепи яких збереглися) шість виявилися дорослими тваринами віком від 3 років і старше (вік чотирьох особин визначено однозначно, двох — під питанням), одна тварина — напівдорослою (від 1 до 3 років) і ще одна — молодю (до 1 року);

2) *імовірний часовий відтинок річного циклу забиття тварин*; із трьох особин старшого віку (кісткові рештки яких були доступні для повного обстеження) одну було забито в липні

(тобто посеред літнього сезону), другу й третю — відповідно в грудні та лютому (тобто на початку і в кінці зимового сезону);

3) *стать тварин*; ті самі три особини старшого віку (кісткові рештки яких були доступні для повного обстеження) виявилися самицями; решта особин може вважатися також самицями, але гіпотетично, позаяк їхні рештки не піддаються (з об'єктивних причин) повноцінному обстеженню⁵⁾;

4) *видову належність тварин*; за висотою щелепи і розмірами зубів (М3, М2) ті самі три особини старшого віку виявилися відмінними як від свійських свиней (рештки яких було виявлено в горизонтах першої половини ХІ ст. Спаського розкопу в Києві та в інших місцевостях України⁶⁾), так і від диких свиней; остання обставина дозволила авторам названої публікації вважати їх або гібридними / змішаними (свійсько-дикими) видовими формами, або формами окремої породи свійських свиней, дуже відмінної від інших місцевих свійських порід епохи Середньовіччя, кістяні рештки особин яких залучалися до порівняльного аналізу 2020, 2023 рр.

Безсумнівно, показники останніх лабораторних досліджень тваринних решток зі стовбура дуба 1975 р. є важливими для кращого опанування проблеми цієї категорії старожитностей. Вони не лише заповнили інформативну прогалину, яка утворилася через невиконання належних археозоологічних досліджень одразу після виявлення цього ритуального дерева, але й скорегували визначення видової належності тварин, яким донедавна послуговувалася більшість істориків та археологів при обговоренні ритуальних дубів⁷⁾. Утім, результати досліджень 2020, 2023 рр. не стали абсолютною новизною, не виявилися цілком неочікуваними. Переважно вони підтвердили головні висновки лабораторних досліджень співробітниці Інституту зоології НАН України Наталії Білан (Тимченко), що були

3. Автори знахідки останнього ритуального дерева у своїх наукових публікаціях називали її «количівською знахідкою», «количівським дубом» чи «дубом / деревом 1984 р.» (Забашта, Пошивайло 1987, с. 36—37; 1992, с. 59, 61). Зміна назви знахідки на назву із зазначенням року підняття дуба з дна Десни (аналогічно до назв двох попередніх знахідок), що зафіксовано в аналізованій публікації (Хамайко та ін. 2023, с. 11 і наступ.), не викликає принципового заперечення. Однак у назві імовірні роки знахідки слід писати через скісну лінію, а не через тире, адже мовиться не про два поспіль роки, а про один рік із двох можливих.

4. Короткий опис щелепи, представленої на рис. 2: б, подано в звіті про реставрацію фрагментів стовбура (зі щелепами) дуба 1975 р. в об'єднанні «Укрреставрація» Держбуду Української РСР: «Фрагмент б: сама щелепа (16,5 × 5 см), у якій збереглися ікла, ряд кутняків на її лівій гілці, й два менші кутняки на правій. На передній частині щелепи сліди синього кольору» (Дорофійенко [1981]).

5. Гіпотетичне визначення статі решти п'яти особин свиней, щелепи яких було вставлено в стовбур ритуального дуба 1975 р., озвучене П. Гольдіним у приватній розмові з автором цього тексту.

6. Ідеться про кісткові рештки свиней зі збірки Національного науково-природничого музею НАН України (Хамайко та ін. 2023, с. 14).

7. Донедавне хибне (але поширене в літературі) визначення щелеп зі стовбура ритуального дуба 1975 р. як кісткових решток диких кабанів ґрунтувалося, вочевидь, винятково на такому ж невиваженому визначенні щелеп зі стовбура попереднього ритуального дуба (1909 р.) (Bolsunowski 1911, s. 11; Болсуновский 1914, с. 3, 4). Щоправда, свого часу Д. Козак (2001, с. 639), з посиланням на Я. Боровського, згадав про існування якихось результатів аналізу щелеп зі стовбура дуба 1909 р., що, буцімто, підтверджували належність цих щелеп диким кабанам. Однак відшукати першоджерело цього повідомлення нам не вдалося.

Рис. 1. Частини ритуального дуба 1909 р., р. Десна поблизу монастиря Миколи Пустинного (нині ур. Микільська Пустинка / Лужок) поблизу південної околиці с. Новосілки Вишгородського району Київської області: а—в — світлини 1910/1911 р.; г — світлина 1920-х / 1930-х рр. НА ІА НАН України

Fig. 1. Parts of the ritual oak of 1909, Desna River near Mykola Pustynny monastery (now Mykilska Pustinka / Luzhok), southern outskirts of the Novosilky village Vyshgorod district, Kyiv region: а—в — photos 1910/1911; г — a photo of the 1920s / 1930s. Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

оприлюднені в 1987 і 1990 рр.⁸ Ця науковиця, вивчивши вцілілу частину нижньої щелепи зі стовбура дуба 1978/1979 р. (рис. 7), дійшла вис-

8. Це почасти відзначили й самі автори рецензованої публікації (Хамайко та ін. 2023, с. 14).

новку, що вона належала (зважаючи на розмір і форму вцілілого ікла) самиці свійської свині віком (з огляду на стан жувальної поверхні премоларів і першого моляра) не менше 22 місяців, інакше кажучи — близько 2,5 років. Розміри аналізованої щелепи цілком збіглися з розміра-

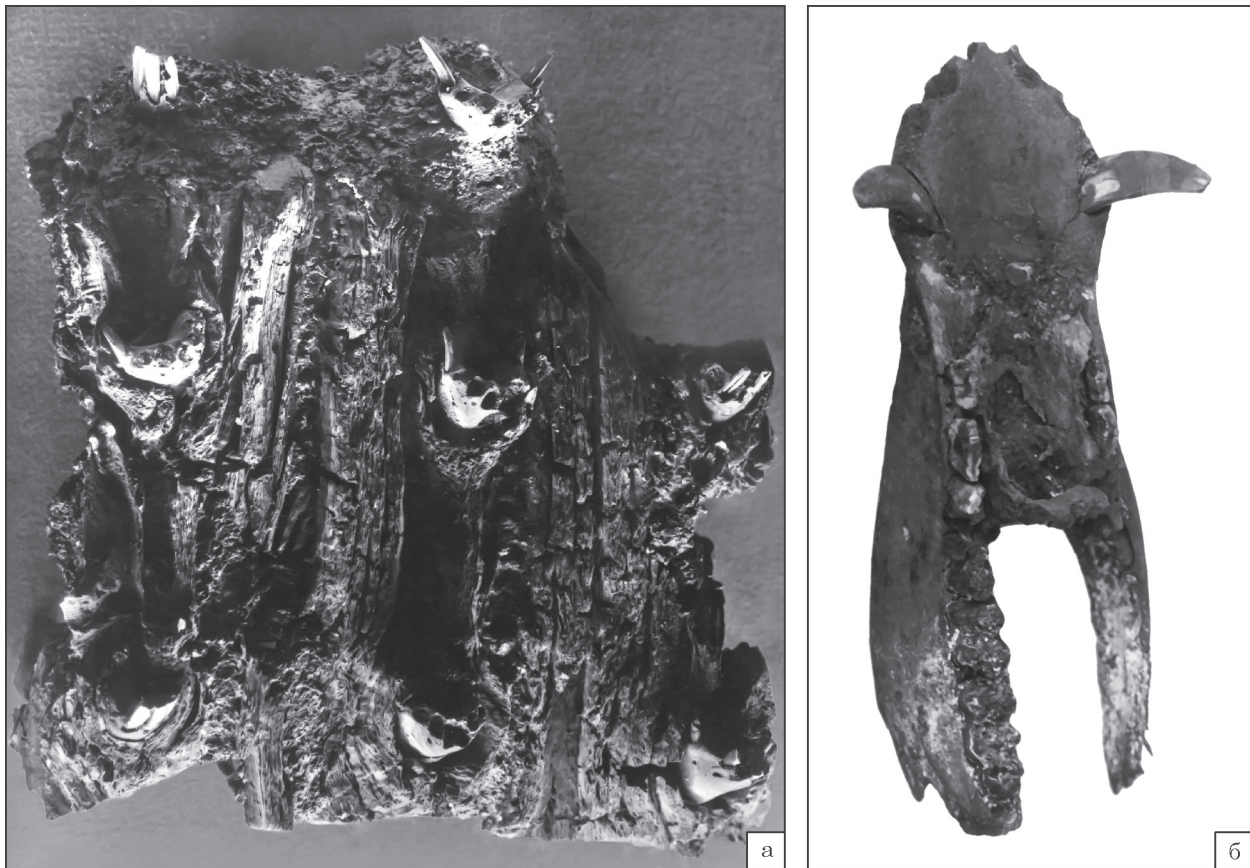

Рис. 2. Частини ритуального дуба 1975 р. Третя чверть / кінець VII — кінець VIII / кінець IX ст., р. Дніпро поблизу гирла р. Десни (Мисливської станції 2): а — частина стовбура (після реставрації) зі збереженими вісьмома (з дев'яти) вставленими щелепами свиней-маток; б — одна зі свинячих щелеп із стовбура дерева. Світлини: В. Останіна (?), після 1982 р., Г. Івакіна (?), 1975 р.

Fig. 2. Parts of a ritual oak of 1975. Third quarter / late 7th — late 8th / late 9th century, Dnieper near the mouth of the Desna River (Myslivska station 2): a — part of body (after restoration) with survived eight (from nine) embedded jaws of sows; b — one of the pig's jaws from a tree trunk. Photo: V. Ostanina (?), after 1982, H. Ivakin (?), 1975

ми нижніх щелеп самиць свійської свині з поселення Х—ХІІІ ст. біля с. Шестовиця Чернігівської обл. Воднораз під час порівняльного аналізу щелепа з дуба 1978/1979 р. виявилася близькою за зовнішнім виглядом і розмірами до щелеп із аналогічного ритуального дуба 1975 р. (Белан 1987, с. 64). Це дало дослідниці підставу стверджувати, що кісткові рештки зі стовбура останнього ритуального дерева (1975 р.) також належать самицям свиней «свійської форми» (Белан 1990, с. 80—81). До слова, імовірність такого ж видового визначення тварин, щелепи яких були вставлені в стовбур першого (за часом виявлення) ритуального дуба (1909 р.), виголосила ще в 1928 р. Валерія Козловська (рис. 1). Щоправда, вона не надала принципового значення вказаній характеристиці, вважаючи, що свійські «свині слов'янської доби майже не відрізнялися своєю фізичною будовою од диких кабанів» через «примітивне свинарство за слов'янських часів, коли свійські свині паслися в лісі, де часто-густо парувалися з дикими, а тому й весь час тримався і фізичний тип близький до диких» (1928а, с. 101). Про спорадичну гібридизацію диких і свійських свиней на теренах Середньої

Наддніпрянщини, як про типове явище упродовж багатьох віків, писала свого часу також Н. Білан (Тимченко 1972, с. 104—105).

Близькі (хоча й не тотожні) висновки археозоологічних досліджень 1987 і 2020, 2023 рр. і щодо часу (у річному вимірі) забиття тварин, щелепи яких використано для вставлення в стовбури дубів 1975 і 1978/1979 рр. Хоча Н. Білан у своїх студіях не торкнулася безпосередньо цього питання, але визначений нею приблизний вік (близько 2,5 роки) тварини, пов'язаної з останнім ритуальним деревом, дає можливість провести розрахунок відповідної часометрії. Якщо термін опоросу дикої свині та фізіологічно близької до неї свійської свині доби раннього й розвинутого Середньовіччя визначати в максимально допустимих межах: середина весни — початок літа (квітень—червень)⁹, то час забиття означеної тварини при-

9. В одній з попередніх наших публікацій допустимий термін опоросу дикої свині був визначений не цілком точно, а саме: березнем—квітнем (Забашта, Пошивайло 1992, с. 62). Уточненню початку пошукуваного строку ми завдячуємо П. Гольдіню.

Рис. 3. Уцілілі чотири колоди від стовбура ритуального дуба 1978/1979 р. Четверта четверть VIII / середина IX — кінець X / середина XI ст., р. Десна поблизу с. Количівка Чернігівського району Чернігівської області: а — на місці виявлення колод, околиця села; б — на території Музею народної архітектури і побуту України НАН України (Київ, с. Пирогів). Світлина Р. Забашти, 1984 р.

Fig. 3. Four survived logs from the trunk of the ritual oak of 1978/1979. Fourth quarter of the 8th / mid-9th — late 10th / mid-11th century, Desna river near the Kolichivka village, Chernihiv district, Chernihiv region: a — at the place of discovery, the outskirts of village; б — on the territory of the Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Pyrohiv village). Photos by R. Zabashta, 1984

близко припадає на початок і кінець осені (вересень—листопад). Якщо взяти за основу термін опоросу диких свиней, запропонований авторами обговорюваної публікації, а саме: квітень—травень (Хамайко та ін. 2023, с. 13), тоді приблизний час забиття тієї-таки тварини припадає на початок і середину осені (вересень—жовтень). Відповідні часові показники для тварин, що були пов'язані з дубом 1975 р., — липень—серпень, грудень—січень, лютий—березень (за результатами досліджень 2020 р.)¹⁰.

10. В аналізованій публікації час забиття трьох особин свиней, що були пов'язані із ритуальним дубом 1975 р., некоректно представлено в межах одного місяця, а саме: липня, грудня, лютого (Хамайко та ін. 2023, с. 14), хоча допустимий термін опоросу тварин визначено в межах двох місяців: квітень—травень (Хамайко та ін., с. 13). Уточнення відповідних термінів узгоджено з П. Гольдіним.

У двох із трьох останніх випадків маємо справу із зимою порою. Ці показники збігаються з результатом дендрохронологічного дослідження дуба 1978/1979 р., проведеного свого часу в Лабораторії дендрокліматохронології Інституту ботаніки АН Литви. За спостереженнями керівника лабораторії Т. Бітвінська, добання виїмки під щелепу в стовбурі дерева було здійснено десь між пізньою осінню — ранньою весною, тобто в зимовий період року (Забашта, Пошивайло 1987, с. 36; 1992, с. 58—59). З огляду на такий збіг, часовий показник забиття однієї з тварин, пов'язаної з дубом 1975 р., у межах липня—серпня є або помилковим, або для осінньо-зимового ритуалу була використана щелепа попередньо заколотої тварини (як припустили автори аналізованої публікації) (Хамайко та ін. 2023, с. 14). На користь осінньо-зимового сезону проведення досліджува-

Рис. 4. Частина стовбура ритуального дуба 1978/1979 р. зі вставленою щелепою: а — загальний вигляд із чільного боку; б — вигляд місця вставлення щелепи. Національний музей-заповідник українського гончарства (сmt Опішне Полтавської області). Світлина Т. Пошивайла (також рис. 5—8), 2024 р.

Fig. 4. Part of the trunk of the ritual oak of 1978/1979 with embedded jaw: a — general view from the front side; б — view of the place of embedded jaw. National museum-reserve of Ukrainian pottery (Opishne village, Poltava region). Photographs by T. Poshivaylo (also figs. 5—8), 2024

ного середньовічного ритуалу свідчить ціла низка різночасових історико-етнографічних та історико-іконографічних матеріалів. Вони засвідчують існування впродовж тривалого часу в середовищі осілого населення Європи (зокрема теренів сучасної України) сталої практики забивати свиней (та іншої домашньої худоби) саме наприкінці річного аграрного циклу. Поміж цих матеріалів чи не найвиразнішими постають два середньовічні зображення. Це ілюмінований календар місяців сільськогосподарської роботи річного циклу із «*Liber Calculationis*» (BSB Clm 210¹¹) — збірки хронологічно-астрономічних та наукових текстів 818 р. (район м. Зальцбурга, Австрія), що представляє головні форми сільськогосподарської діяльності помісячно. Лише листопад і грудень об'єднані одним заняттям: колінням свині (ed. Herrmann 1984, Taf. 112; Sammlung... 2024) (рис. 10). Подібний «образотворчий» річний календар сільської праці, але вже у вигляді підлогової мозаїки, було виконано між 1163 і 1165 рр. у центральному нефі кафедрального собору м. Отранто (провінція Лечче, південь Італії) (Settis Frugoni 1970). Принципова відмінність від попереднього календаря полягає в тому, що забиття тварини тут обмежене лише одним місяцем — груднем¹² (рис. 11).

11. Bayetische Steats Bibliothek Codices latini monacenses 210.

12. Безсумнівно, означена практика бере свій початок ще в античні часи, коли жертвних свиней кололи на честь хтонічних богів Кроноса й Деметри (Ельницький 1975, с. 346). Її дотримувались і в ранньому Середньовіччі, про що повідомляє візантійський письменник VI ст. Іоан Лід у своїй праці «Про місяці» (IV, 158) (Ельницький 1975, с. 346).

Поряд з показниками археозоологічного дослідження кісткових решток тварин зі стовбура дуба 1975 р., автори аналізованої публікації порушили питання етнокультурної належності означеної категорії археологічних пам'яток. Щоправда, вони не заглибились у його детальний розбір, обмежившись констатацією кількох фактів та обставин, які відображають неоднозначну етнокультурну ситуацію в регіоні Середньої Наддніпрянщини та Нижньої Наддеснянщини періоду Середньовіччя, зокрема, в ділянці міфологічних вірувань та язичницької обрядовості, а саме:

Відлунням саме цієї традиції та пов'язаної з нею значеннєвості був, імовірно, і зафіксований етнографами кінця XIX — першої третини XX ст. звичай деяких сучасних європейських народів (зокрема слов'янських: українців, сербів, болгар) колоти свиней для новорічних свят 20 грудня (2 січня за новим стилем), у день Ігнатія Богоносця (Яцимирський 1912, с. 107; Копержинський 1930, с. 92—93). В окремих вітчизняних регіонах цей день мав статус свята (під характеристичною назвою «свинське / свиняче свято»), яке відзначали винятково жінки (Яцимирський 1912, с. 107; Копержинський 1930, с. 92—93). У руслі порушеної теми привертають увагу й окремі обрядові дійства з кістками свині під час Різдвяно-Новорічного циклу свят, зафіксовані етнографами у кінці XIX — на початку XX ст. у деяких слов'янських народів. Так, наприклад, у селах регіону Хомолья (Сербія) господар дому в день Нового року приносив свинячу голову перед святковим обідом і розколював її на порозі, стоячи з надвору (аби щастя залишилося в хаті). Кожен член родини з'їдав шматочок тваринного мозку та пирога (у формі вола), відкладеного з Різдва, «для щастя всього дому». Після трапези свинячі кістки ховали під плодовим деревом або клали у розсоху його стовбура задля посилення родючості (Милосавлєвич 1913, с. 21; Schneeweis 1925, S. 36).

Рис. 5. Частина стовбура ритуального дуба 1978/1979 р. зі вставленою щелепою (загальний вигляд розвороту розітнутої деревини)

Fig. 5. Part of the trunk of the ritual oak of 1978/1979 with embedded jaw (general view of the turn of the cut wood)

1) «(у) дохристиянські часи тваринам поклонялися як слов'яни, що жили в Середньому Подніпров'ї, так і скандинави, які прийшли сюди на початку Русі» (Хамайко та ін. 2023, с. 14—15);

2) «(с)тародавні суспільства поклонялися дубам по всій Ойкумені... Старі великі дуби... часто вважали священними. Греки вважали дуб деревом Зевса, римляни — Юпітера, германці — Донара / Тора, балти — Перкунаса, а слов'яни — Перуна» (Хамайко та ін. 2023, с. 15).

3) хронологічні межі датування ритуальних дубів 1975 і 1978/1979 рр. за показниками радіовуглецевого аналізу (відповідно «VII—X ст.» і «VIII—XI ст.»)¹³ охоплюють і давньоруський період (Хамайко та ін. 2023, с. 15).

13. Принагідно висловлюємо вдячність О. Комару й Н. Хамайко за уважне прочитання попередніх статей про дуб 1978 / 1979 р. і застережену ними відмінність між опублікованими цифровими показниками радіовуглецевого аналізу знахідки (Комар 2019, с. 264; Хамайко та ін. 2023, с. 12). Дійсно, у першій публікації вкралася прикра помилка: за-

4) у «додержавний» період регіон Середньої Наддніпрянщини був «ареалом заселення слов'ян», «(а)ле в X ст. тут уже відомі тільки пам'ятки давньоруської матеріальної культури» (Хамайко та ін. 2023, с. 15);

мість показника «1060 ± 70 років тому» надруковано «1050 ± 70 років тому» (Забашта, Пошивайло 1987, с. 36). У свою чергу акцентуємо увагу читачів на хибному цитуванні О. Комаром та Н. Хамайко уточненого показника радіовуглецевого аналізу дуба 1978 / 1979 р., представленого в другій статті авторів знахідки. Всупереч зазначеному показникові: «1060 ± 70 років тому» (Забашта, Пошивайло 1992, с. 58), названі науковці вказали «1060 ± 50» (Комар 2019, с. 264; Хамайко та ін. 2023, с. 12). Нарешті зауважимо, що дуб 1909 р. на сьогодні не зберігається в жодній музейній установі Києва, попри протилежне твердження О. Комара (2019, с. 264). Частина стовбура цього дерева з чотирма свинячими щелепами експонувалася з 1912 до 1941 р. (включно) в різних музейних установах Києва (Болсуновский 1914, с. 3; Козловська 1928а, с. 95; 1928b, с. 38; Центральний... 1941, с. 20; упор. Яненко 2017, с. 196, 231, 250—251, 254). Однак із початком Другої світової війни ця пам'ятка зникла з поля зору вчених і музейників. Найімовірніше, вона є втраченою.

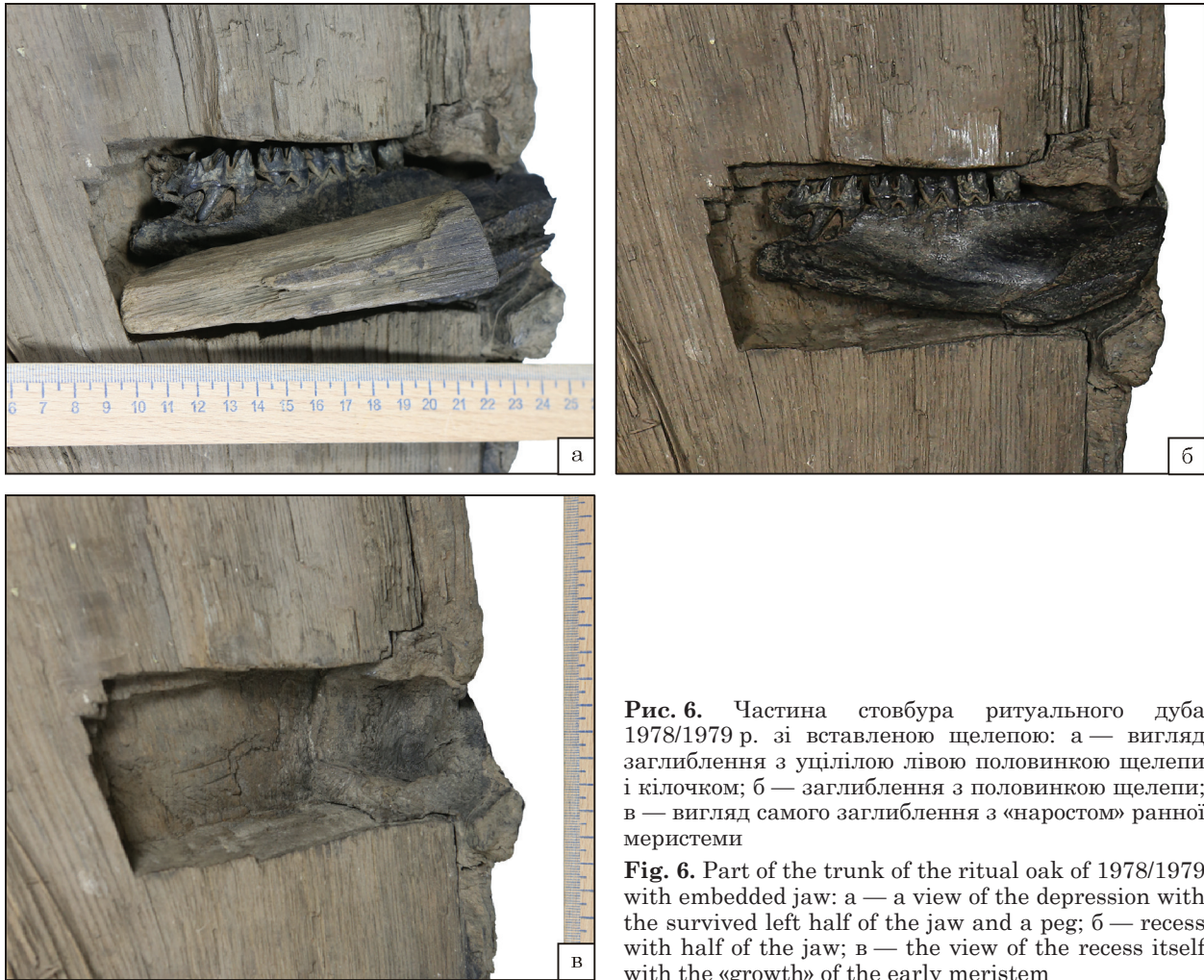

Рис. 6. Частина стовбура ритуального дуба 1978/1979 р. зі вставленою щелепою: а — вигляд заглиблення з уцілілою лівою половиною щелепи і кілочком; б — заглиблення з половиною щелепи; в — вигляд самого заглиблення з «наростом» ранньої меристеми

Fig. 6. Part of the trunk of the ritual oak of 1978/1979 with embedded jaw: а — a view of the depression with the survived left half of the jaw and a peg; б — recess with half of the jaw; в — the view of the recess itself with the «growth» of the early meristem

Хоча автори публікації не вдалися до чіткого формулювання власної позиції в питанні етнокультурної атрибуції ритуальних дубів (з огляду на надто великий хронологічний діапазон датування цих дерев, згідно з існуючими показниками радіовуглецевих аналізів) (Хамайко та ін. 2023, с. 15), але їхній пріоритет у цьому питанні не викликає сумніву. По-перше, автори акцентували увагу на появі в Середній Наддніпрянщині періоду початкової Русі скандинавів, серед яких також мали поширення язичницькі культи тварин і дуба. По-друге, носії слов'янських археологічних культур до-руського (дослівно — «додержавного») періоду Середньої Наддніпрянщини чомусь протиставлені авторами носіям археологічної культури давньоруського періоду, принаймні такий висновок мимоволі постає із запропонованого ними формулювання (див. попередній пункт 2). По-третє, у заголовку тексту словосполучення «дуб слов'ян» залапковано, що засвідчує критичне (якщо не скептичне) ставлення авторів до такого визначення.

Наведені факти, що покликані підважити існуюче донині визначення аналізованих ритуальних дубів як пам'яток слов'янського язич-

ництва, викликає подвійне враження. З одного боку, вони віддзеркалюють очевидні історичні реалії, зокрема появу і дієву присутність вихідців зі Скандинавії на землях Нижньої Наддеснянщини й Середньої Наддніпрянщини упродовж кінця IX / початку X — початку XI ст., вивчення старожитностей яких за останні 30—40 років досягло помітно вищого джерелознавчого та аналітичного рівня (див., напр.: Моця 1990, с. 90—97; 1993, с. 131—136; Андрощук 1999; Комар 2012, с. 335—362; Андрощук, Зоценко 2017; ed. Stepanenko 2022; Щондра 2017; 2019; ін.). З другого боку, цей фактаж представлено надто загально, не конкретно, а почасти й суперечливо, аби бути достатньо переконливим. Крім того, означена підбірка фактів не позбавлена певної вибіркості, а тому не відображає повною мірою зафіксованої попередніми дослідженнями специфіки аналізованих пам'яток язичницьких вірувань. Тим-то уже нині слід вказати на низку фактів і обставин, які не узгоджуються зі «скандинавською» версією походження ритуальних дубів, а то й відверто їй суперечать.

1) Місця виявлення досліджуваних дерев просторово не пов'язані безпосередньо із місця-

ми розташування городищ і поселень, археологічні матеріали з яких містять більш або менш виразний скандинавський компонент (див., напр., археологічний комплекс середини / кінця IX — кінця X / початку XI ст. біля с. Шестовиця; Андрощук 1999, с. 26—70, 71—87; Комар 2012, с. 338—356; Бондарь 2012, с. 318—322; ін.). Не змінює такого стану речей і цього річна знахідка частини аналогічного ритуального дуба (далі — дуб 2024 р.) на Менському городищі поблизу с. Городище Мінського р-ну Мінської обл. (Республіка Білорусь) (Новий... 2024; Сенсация... 2024b; див. також: Штыхаў 2000, с. 181—188, 192; Заяц 2005, с. 30; 2013)¹⁴ (рис. 9). Хоча на цьому городищі і на могильнику біля сусіднього с. Озерце було виявлено певні артефакти скандинавського походження, насамперед фібули та різні прикраси, але їхня незначна кількість і обмежена номенклатура¹⁵ (див. також: Дернович 2006, с. 60, 63) аж ніяк не вказує на присутність в складі переважно слов'янського населення городища якоїсь численної громади прибульців зі Скандинавії. Щобільше, вони можуть бути, поряд з іншими виробами іноземного походження, не особистими речами вихідців із Півночі, а лише торговим імпортом. Стосовно ритуального дерева, то воно було використане на городищі як будівельний матеріал (колода) для конструкції городень валу останньої чверті X ст.¹⁶, інакше кажучи, повторно. Початково воно зростало й функціонувало як культовий об'єкт за межа-

14. За повідомленням автора знахідки А. Вайцяховіча, дуб (точніше частину його стовбура у вигляді колоди) було виявлено на початку липня 2024 р. під час археологічних розкопок північної ділянки оборонного валу т. зв. великого городища Менського археологічного комплексу, що звернута до русла р. Менка (правої притоки р. Пціч / Птич, лівої притоки Прип'яті). Довжина колоди — близько 4 м, діаметр — 30 см. На висоті приблизно 2 м від нижнього її кінця над поверхнею виступає передня частина «вживленої» в деревину нижньої тваринної щелепи з іклами. Лабораторний аналіз кістки ще не проведений і вид тварини, якій вона належала, достеменно не визначений. Утім, з огляду на зовнішні прикмети щелепи, а також на визначення деякими науковцями (зокрібна Б. Рибаківа) щелеп у стовбурах аналогічних дубів попередніх років віднаходження, вона належала, імовірно, кабанові. Дубова колода була використана для побудови городні валу, входила до четвертого (від низу) вінця, містилася із зовнішнього (північного) боку стіни укріплення. Проведений у 2023 р. радіовуглецевий аналіз декількох колод із дерев'яних конструкцій того-таки валу визначив час побудови городень у межах 973—991 рр. Речові знахідки в заповненні означеної ділянки городень датуються переважно другою половиною X — початком XI ст.

Висловлюємо щиру вдячність білоруському колезі за надану можливість ознайомитися і використати для публікації дані про дуб 2024 р. до моменту повноцінного введення цієї пам'ятки в науковий обіг.

15. Свідчення надані А. Вайцяховічем.

16. Див. примітку 14.

Рис. 7. Вціліла ліва половина щелепи свійської свині-матки зі стовбура дуба 1978/1979 р.: а, б — вигляд зовнішнього та внутрішнього боків

Fig. 7. The survived left half of the jaw of a domestic sow from the trunk of an oak tree of 1978/1979: a, b — view of the outer and inner sides

Рис. 8. Кілочок із заглиблення для щелепи в стовбурі дуба 1978/1979 р.

Fig. 8. A peg from a recess for a jaw in an oak trunk of 1978/1979

ми названого городища, деє на його околиці, можливо, навіть далекій околиці.

Звісно, відомі наразі ритуальні дуби є випадковими знахідками, що не відображають усієї картини поширення (у часі й просторі) такого типу пам'яток язичницького культу, але допоки саме такі пам'ятки не буде виявлено безпо-

Рис. 9. Уціліла колода від ритуального дуба 2024 р. Середина 70-х — перша половина 90-х років Х ст., «велике» городище на р. Менка Мінського району Мінської області, Республіка Білорусь: а—в — частина дубової колоди зі вставленою щелепою. Світлини за: <https://t.me/iinanb/663>

Fig. 9. The surviving log from the ritual oak of 2024. Mid-70s — first half of the 90s of the 10th century, «large» settlement on the Menka River, Minsk district, Minsk region, Republic of Belarus: a—v — part of the oak logs with embedded jaw. Photos by: <https://t.me/iinanb/663>

середньо поруч із місцями найбільших осідків вихідців зі Скандинавії у Центрально-Східній та Східній Європі: наприклад, до тієї-таки вітчизняної Шестовиці, а чи Гньоздово, Ладоги, Каупа (РФ), Барди-Свелуб'є, Трусю (Республіка Польща), Мохав (Республіка Білорусь) — означена обставина свідчитиме не на користь нової етнокультурної версії.

2) У скандинавських віруваннях та міфології фігурують різні тварини, зокрема й свиня, точніше її дикий вид (кабан). З писемних джерел відомо про кілька священних вепрів: Гюлінбурста / Слідругтанна, Сегрімніра та Хілдісвіна. Перший із них вважався чарівною твариною і супутником бога родючості, врожаю, багатства й миру Фрейра / Фрея / Інгва (Thompson 2012; Мелетинський 1992b, с. 571, 572). Другий перебував у Вальгаллі, де щодня його вбивали для трапези померлих воїнів, і де він на ранок знову відроджувався (Thompson 2012). Третій слугував за супровідника та символічну тварину богині родючості, кохання і краси Фреї, сестри бога Фрейра. На цьому кабані богиня їздила верхи (Thompson 2012; Мелетинський 1992с, с. 572)¹⁷. Кабанів приносили в жертву названим богам, аби запобігти у них ласки й прихильності на наступний рік.

Доконаним фактом є і шанування германськими народами священних дубів, яких пов'язували переважно з богом грому, бурі і

родючості Тором (Мелетинський 1992а, с. 519; Piekarczyk 1979, s. 83—85, 176).

Але попри такі та інші подібні відомості з поля германо-скандинавських міфологічних уявлень, вірувань і обрядовості (Piekarczyk 1979; Słupecki 1999, s. 168—170, 189—190; Мелетинський, Гуревич 1991, с. 284, 288, 289; Thompson 2012), доступні наразі історичні, етнографічні (Mannhardt 1875, S. 5—138; Oberle 1883, S. 140—146; Cusack 2011, p. 36—40; Thompson 2012; ін.) та археологічні джерела не засвідчують існування ритуальних дубів досліджуваного типу чи бодай подібних релігійно-обрядових реалій / атрибутів на етнічних землях середньовічних скандинавів, а також інших угруповань середньовічних германців. Окремо слід підкреслити, що в германо-скандинавській міфології, віруваннях і обрядовості пізньоримського та середньовічного часів фігурує винятково свиня дика (зазвичай вепр), а не свійська.

3) Лабораторні показники щодо: а) пори року, під час яких відбулося забиття свиней для ритуалів з дубами 1975 і 1978/1979 рр.; б) пори року, під час яких відбувалося вставлення щелеп свиней у стовбур ритуального дуба 1978/1979 р. (властиво, осінньо-зимовий період річного циклу); в) жіночої статі та г) свійського / напівсвійського виду означених тварин, а також достатньо значна сумарна радіовуглецева хронологія дубів 1975 і 1978/1979 рр. — кінець VII — кінець X ст. (Ивакин 1981, с. 135; Забашта, Пошивайло 1992, с. 58) або третя чверть VII — середина XI ст. (Комар 2019,

17. У віруваннях скандинавів окремих регіонів їхнього розселення твариною Фреї вважалася дика свиня-матка (Chadwick 1968, p. 41).

с. 263—264)¹⁸ — дають підставу визначати досліджуваний язичницький ритуал з дубами і свійськими свинями, як одну з форм релігійно-культових дійств традиційної календарної аграрної обрядовості (Забашта, Пошивайло 1987, с. 37; 1992, с. 61—64). Носієм такої обрядовості виступало, очевидно, населення, зайняте переважно хліборобством і тваринництвом. На користь останнього твердження опосередковано свідчить і ймовірна видова гібридність окремих особин тварин, що були задіяні в ритуалах з дубами. Річ у тім, що парування свійських і диких свиней відбувалося зазвичай під час випасу перших із них у лісових місцинах, а така форма відгодівлі тварин була притаманна радше сільському, а не міському свинарству¹⁹.

4) Соціальна стратифікація скандинавського люду Середньої Наддніпрянщини періоду ранньої Руси донині не з'ясована достеменно. Проте на підставі доступного історичного та археологічного матеріалу можливо говорити про існування в складі цього населення переважно (якщо не винятково) торговців, воїнів, а ще, ймовірно, певної кількості ремісників. А якщо так, то прибулі на терени Середньої Наддніпрянщини скандинави належали, найімовірніше, до суспільних верств, які не брали безпосередньої участі в обробітці землі та розведенні свійської худоби, а отже, навряд чи були безпосередніми носіями вірувань та обрядовості аграрного спрямування. Відомі на сьогодні історичні та археологічні джерела не підтверджують скандинавського освоєння території Нижньої Наддніпрянщини і Середньої Наддніпрянщини унаслідок аграрної колонізації, як, урешті, і будь-якої іншої форми колонізації, що відзначалася б значним масштабом (Рыдзевская 1978, с. 135 та наступ.; Соєр 2002, с. 94—99, 290—292; Толочко 2015, с. 168—171; Щодра 2017 с. 20—21; 2019, с. 711—726; ін.).

18. Останні показники було отримано завдяки застосуванню новітньої програми OxCal, призначеної для радіовуглецевого калібрування та аналізу археологічної та екологічної хронологічної інформації (<https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal.html>). У конкретних цифрових показниках максимальний хронологічний діапазон однотипних ритуальних дубів 1975 і 1978 / 1979 р. визначається в межах 669—1053 рр. (Комар 2019, с. 263—264). Водночас їхній сумарний калібрований діапазон охоплює останню чверть VIII — другу чверть X ст. (776—938 рр.) (Комар 2019, с. 264; Хамайко та ін. 2023, с. 15).

19. Під цим оглядом, порівняння щелеп зі стовбура дуба 1975 р. зі щелепами, виявленими в шарах першої половини XI ст. Спаського розкопу в Києві (Хамайко та ін. 2023, с. 14) є не цілком коректними. Бажано було б натомість порівнювати з відповідними кістковими рештками із сільських чи невеликих міських / напівміських поселень. До слова, некоректність полягає і в зіставленні різночасових дразків: з одного боку щелеп, 94,5 % каліброваного діапазону, датування якого припадає на 669—894 рр. (Комар 2019, с. 263—264), з другого — щелеп першої половини XI ст. (Хамайко та ін. 2023, с. 14).

Рис. 10. Ілюмінований календар річного циклу сільськогосподарських робіт. 818 р., рукописний збірник «Liber Calculationis» (BSB Clm 210), район м. Зальцбурга, Австрія. Світлина за: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/details/bsb00047183>

Fig. 10. Illuminated calendar of the annual cycle of agricultural works. 818, manuscript collection «Liber Calculationis» (BSB Clm 210), district of the city of Salzburg, Austria. Photo from: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/details/bsb00047183>

Натомість серед місцевих сільгоспвиробників переважало, безсумнівно, слов'янське населення (навіть якщо воно з'явилося тут у результаті попередніх переселень із інших теренів слов'янської ойкумени).

5) За показниками радіовуглецевого й дендрохронологічного аналізів, часові межі функціонування дуба 1978/1979 р. визначаються періодом ранньої Руси. Каліброване датування (за показниками радіовуглецевого аналізу) дуба 1975 р. частково охоплює той самий період (Комар 2019, с. 263—264). Така часометрія, однак, аж ніяк не спростовує імовірного зв'язку аналізованих ритуальних дерев саме зі слов'янським етнокультурним середовищем. Цілком очевидно, що характеристичні риси деяких форм матеріальної й духовної культури населення тогочасної Руси (насамперед і головне її можновладної верстви та військових формувань) зумовлені появою в Середній Наддніпрянщині певної кількості іноетнічного та інокультурного (передовсім скандинавського) елементу й привнесеними ним новаціями та змінами в суспільній організації та етнографічній структурі місцевого слов'янського населення (Андрощук 1999, с. 18—24; Моця 1990,

Рис. 11. Місяць грудень. Деталь підлогової мозаїки із зображенням календаря річного циклу сільсько-господарських робіт. 1163—1165 рр., центральний неф кафедрального собору м. Отранто, провінція Лечче, Італія. Світлина за: <https://www.pinterest.com/pin/69946600452817953/>

Fig. 11. The month of December. Detail of a floor mosaic depicting a calendar of the annual cycle of agricultural work. 1163—1165, central nave of the Cathedral of Otranto, province of Lecce, Italy. Photo from: <https://www.pinterest.com/pin/69946600452817953/>

с. 91—96; 1993, с. 131—136; 2000, с. 213—214, 217, 218, 220; Бондарь 2012, с. 318—322; Комар 2012, с. 350—354, 361—362, 365; ін.). Але численність прибулих іногородців, згідно з відповідною статистикою поховальних комплексів, результатами антропологічних та ономастичних студій, була відносно невеликою (Моця 1990, с. 95—96; 1993, с. 131—135; 2000, с. 219—220; Алексева 1974, с. 71—85; Ловмянський 1985, с. 101; Толочко 2015, с. 168—171; Щондра 2017, с. 20—22; ін.). Попри складні пертурбації, що відбувалися з місцевим населенням межириччя Дніпра і Десни в зазначений період, зокрема процеси переселення і «перемішування» різних племенних груп (Комар 2012, с. 364, 365), слов'янський етнокультурний компонент тут завжди переважав (Моця 2000, с. 213—221), а отже, переважали і споконвічні місцеві форми релігійних уявлень і обрядовості насамперед у сфері календарної обрядовості аграрного циклу. Розбіжність, що існує у датуванні ритуальних дубів 1975 і 1978/1979 рр., засвідчує тяглість традиції відповідних обрядодійств серед місцевого населення окресленого регіону.

6) Якщо в майбутньому підтвердиться спорідненість породи / порід свійських свиней, ниж-

ні щелепи яких вставлялися в стовбури ритуальних дубів 1975 і 1978/1979 рр., з породою / породами, які були поширені на землях середньовічної Скандинавії²⁰, то це, поза сумнівом, певним чином посилить нову версію етнокультурної належності аналізованих пам'яток. До речі, на користь відповідної атрибуції вже свідчить, нібито, збіг між параметрами щелепи з дуба 1978/1979 р. та щелеп самиць свійської свині, що знайдені на поселенні X—XIII ст. в Шестовиці (Белан 1987, с. 64; 1990, с. 80). Проте тут слід відразу застерегти один принциповий нюанс інтерпретаційного процесу: незалежно від показників майбутніх порівняльних археозоологічних досліджень (як і дендрохронологічних на основі сучасних шкал, що розроблені для дуба), вони не здатні однозначно підтвердити ту чи іншу етнокультурну належність виконавців зазначених ритуальних дій, адже названі показники *a priori* не наділені жодними етновизначальними прикметами. І це цілком очевидно, бо для проведення відповідного ритуалу скористатися кістковими рештками свійських свиней навіть іноземної породи могли не тільки етнічні скандинави, а й ті-таки слов'яни-язичники (зокрема з числа підлеглих скандинавам місцевих селян), які дотримувалися власної релігійно-обрядової практики. Урешті-решт, свиней як живність могли возити у торговельних і військових валках не лише зі Скандинавії до Середньої Наддніпрянщини, але й навпаки.

Підсумовуючи нинішній розбір публікації «Наукові дослідження культового «дуба слов'ян»» (2023) доходимо двох основних висновків. По-перше, результати останнього археозоологічного обстеження кісткових решток зі стовбура дуба 1975 р. не лише підтвердили в цілому (принаймні за більшістю основних характеристик) результати відповідних досліджень щелепи зі стовбура дуба 1978/1979 р., а й посилили історико-культурну, зокрема релігійно-обрядову, інтерпретацію означеної категорії язичницьких старожитностей, запропоновану свого часу автором цих рядків разом із О. Пошивайлом. Згідно з цією інтерпретацією, аналізовані середньовічні дуби є реаліями циклічної календарної обрядовості (зокрема, ритуалів продукуючої магії) місцевих аграріїв, а не обрядовості подорожніх купців-дружинників / дружинників. Ці дерева присвячувалися, найімовірніше, богам громовержцю Перуну, але в іпостасі покровителя хліборобства, родючості, одного з творців всесвіту (Забашта, Пошивайло 1987, с. 37; 1992, с. 60—65), а не бога зброї, патрона воїнства й князівської влади, якому купці-дружинники складали жертви на

20. У приватній розмові з автором П. Гольдін повідомив про відправку зразків кісткового матеріалу для проведення відповідного визначення до лабораторії однієї зі скандинавських країн.

перетині торговельних шляхів (Ивакин 1979, с. 115; 1981, с. 135—136; Седов 1982, с. 264; Козак, Боровский 1990, с. 98; ін.)²¹. По-друге, конкретні докази історичного, археологічного чи історико-етнографічного характеру, які б заперечували імовірну належність ритуальних дубів місцевому слов'янському населенню кінця VII — кінця X / середини XI ст. басейну середньої і верхньої течії Дніпра, відсутні, принаймні наразі. Припускати значний вплив прибульців-скандинавів на духовну сферу автохтонного люду, особливо на його календарну обрядовість аграрного циклу, немає жодних видимих підстав.

Насамкінець у руслі обговорюваної проблематики пригадаємо версію Віктора Тимощука щодо зв'язку ритуального дуба 1975 р. із залишковим балтським субстратом поміж слов'янського населення Наддеснянщини (Тимошук 1987, с. 157—158). До цього спонукає і згадана нещодавня білоруська знахідка. Це припущення ґрунтується переважно на відповідності «тріади символів» (тріади змістових компонентів аналізованої пам'ятки — Р. 3.): дуб, веpr, число «9» (за кількістю вмонтованих у стовбур дерева тваринних щелеп), балтійській міфологічній системі, зокрема, уявленню про Совія — проводиря душ у

царство мертвих, а також на переконанні про існування балтського субстрату в середовищі слов'ян Наддеснянщини VII—VIII ст. (Тимошук 1987, с. 157—158).

Є низка обставин, фактів і аналітичних спостережень переважно контекстуального рівня, які опосередковано суголосять версії В. Тимощука. Це насамперед безпосереднє територіальне сусідство розселення балтів і слов'ян, інакше кажучи, суміжність балтського і слов'янського етнокультурних просторів; наявність балтійської гідронімії в лісовому поясі нинішньої України, зокрема в басейні не лише середньої течії Десни (Топоров 2000, с. 364—365), а подекуди й нижньої (Топоров, Трубацев 1962, с. 232), а також у правобережному басейні Прип'яті і правобережному басейні Сейма (Топоров, Трубацев 1962, с. 231; Топоров 2000, с. 363—364), не кажучи вже про північніші обшири, зокрема Верхню Наддніпрянщину, Верхню Наддеснянщину, лівобережний басейн Прип'яті (Топоров, Трубацев 1962, с. 232—236, карти: 2, 3; Топоров 2000, с. 362—363, 364—365); типологічна спорідненість релігійних вірувань і різних форм обрядовості обох етнокультурних масивів (пор., напр.: Перун ↔ Перкун / Перкунас / Перкон; шанування дубів, чотири- і дев'ятискладові означники міфологічних персонажів, світобудовних структур, реалій обрядовості тощо) (Иванов, Топоров 1974, с. 4—9, 12—30); випадки відносно тісних культурних контактів між ранніми балтами і слов'янами, зокрема на рівні мистецьких запитів і уподобань, що підтверджуються, наприклад, спорідненістю емалевих ажурних виробів із бронзи середини III — початку IV ст. носіїв київської археологічної культури Наддеснянщини та мережаних металевих прикрас III ст. племен Західної Литви (Гороховський, Михайлова 2008, с. 626, 628); окремі факти переселення / міграції вихідців із Балтійського регіону (Латвії та Литви) на терени Руси, як от могильник першої третини — середини XI ст. між селами Острів та Пугачівка Київської обл. (Shiroukhov et al. 2022); урешті, локація виявленої цього року частини аналогічного ритуального дерева на теренах значного розповсюдження балтської гідронімії (властиво на землях допливу р. Менки та верхньої течії р. Пічч / Птич) (Топоров, Трубацев 1962, с. 203; Vanagas 1981, р. 201, 217; Менка 2023), де на кінець X ст. серед місцевої слов'янської людності ще могли (принаймні теоретично) зберігатися залишки балтського субстрату.

Проте контраргументи до цієї «балтської» версії значно вагоміші.

1) Дослідник жодним словом не обмовився про конкретні історичні чи археологічні «параметри» згаданого ним балтського субстрату в масиві слов'янського населення Наддеснянщини. Заразом у своїх розшуках він покладався на датування дуба 1975 р., представлене Г. Івакі-

21. Дуб 1978 / 1979 р. початково стояв на березі Десни і його падіння у воду, за відносно короткий час, було цілком передбачуваною подією (Забашта, Пошивайло 1992, с. 59, 64—65). Відносно цілі корені й крони дубів 1909, 1975 рр., а також подібний (стосовно дуба 1978 / 1979 р.) стан заростання заглибин зі щелепами у цих ритуальних дерев свідчать і про тотожні обставини їхнього розміщення в ландшафті та однакові причини кінця зростання. Такі висновки дають підставу припускати певний ідейний зв'язок ритуалу із встановленням у дубові стовбури щелеп свиней ще й з міфологічними та релігійними уявленнями місцевого середньовічного люду про водний / підводний (?) світ (про зв'язок образу свині з водною стихією див. історико-фольклорні матеріали в публікації: Резаускас 2005, с. 260—262, 263—265). Водночас означені дуби могли відігравати й роль межових знаків-оберегів на берегах річок — природних меж територій (а не лише водних шляхів). До такої думки схиляють деякі обставини знахідки дуба 2024 р. (див. Додаток: пункт 6), а також відомі приклади віри населення Руси-України в охоронні / апотропеїчні та помічні (від різних хвороб) властивості свинячих ікл / зубів / щелепи (див., напр.: Рыбаков 1953, с. 118, 120; Каниевский [1885], с. 35). Як свідчить фактографія, багатомірність змістового плану і поліфункціональність об'єктів релігійного шанування та пов'язаних із ними обрядодійств — явище досить типово для духовної культури традиційних суспільств. Принагідно зауважимо, що значеннєвість падіння середньовічних ритуальних дубів у річкові потоки типологічно сумірне з ідейним виміром акту «потоплення» у водоймі обрядових ляльок-опудал під час святкування весняного рівнодення або літнього сонцестояння, зафіксованого етнологами в традиційній звичаєвості низки європейських, зокрема слов'янських, народів XIX—XX ст., урешті — з випадком вкидання в Дніпро поваленого ідола Перуна у Києві 988 р. (на цю тему див., напр.: Krappe 1937, р. 210).

ним (Тимошук 1987, с. 158), тобто на 750 ± 50 р. (Ивакин 1981, с. 135). Однак у складі носіїв синхронних археологічних культур VIII—X / початку XI ст.: волинцевської та роменської, які посідали землі Нижньої Наддеснянщини та лівобережжя Середньої Наддніпрянщини (як, до слова, і в складі носіїв місцевих діаспорних культур: колочинської V — кінця VII ст. та київської III—V ст.), дослідники не вирізняли донині ознак якогось балтського субстрату (Сухобоков 1992; Сухобоков, Юренко 1999, с. 277—290; Терпиловський 1999, с. 291—298; Терпиловський 2004, с. 35—57, 59—64, 69—72; ін.).

2) Терени Нижньої Наддеснянщини й Середньої Наддніпрянщини, які пов'язані із місцем виявлення трьох зразків ритуальних дерев, розміщені за межами масового розповсюдження балтської гідронімії (Топоров, Трубацьов 1962, с. 232; Топоров 2000, с. 362—365), а отже, слід гадати, і за межами існування балтського субстрату середньовічної доби (Терпиловський 1999, с. 296—297). Щобільше, дослідники говорять про меншу виразність і меншу надійність у визначенні гідронімічних балтизмів Середньої й Верхньої Наддеснянщини порівняно із аналогічною гідронімією сусідньої, скажімо, Надсожнщини (Топоров, Трубацьов 1962, с. 232; Топоров 2000, с. 364). Урешті давно відзначено, що у питанні присутності балтів у Верхній Наддніпрянщині збіжність між лінгвістичними і археологічними показниками достатньо переконлива лише для попереднього історичного періоду: раннього залізного віку, власне, для I тис. до н. е. (Терпиловський 1999, с. 291).

Стосовно ритуального дуба 2024 р., то хоча він походить із регіону масового поширення балтської гідронімії, однак на час його функціонування (середина 70-х — перша половина 90-х рр. Х ст.) ані на самому Менському городищі, ані в довколишніх сільських селищах археологічних комплексів питома балтського походження вже не фіксується, принаймні донині їх не виявлено. Щобільше, на теренах об'єкту русла р. Менки (як і сусідніх землях) присутність балтського населення простежується лише до IX ст. На їхнє місце в Х ст. прийшли носії спершу Лука-райковецької археологічної культури, а згодом — волинцевської, роменської та культури смоленсько-полоцьких довгих курганів (Заяц 2013; див. також: ред. Левко, Белявцев 2016, с. 378—387; Войтехович 2017; Вайцяховіч 2021, с. 242, 249, 255—256) ²².

22. Загальні відомості про етнокультурну ситуацію в означеному регіоні кінця I тис. отримані від А. Вайцяховіча. Стосовно курганних могильників, які зафіксовані вздовж правого берега р. Менка (від місця її впадіння у р. Пціч / Птич і до межі археологічного комплексу Менського городища, що вважається початковим місцем розташування м. Мінська), то донині досліджені поховання, зокрема з інвентарем, характерним для т. зв. дружинної субкультури, датуються першою половиною XI ст. (Вайцяховіч 2021, с. 249, 255).

3) У руслі проблематики етнокультурного визначення аналізованих дубів, усі наведені В. Тимошуком збіги чи паралелі з поля міфологічних уявлень середньовічних балтів і слов'ян представлено переважно на рівні загальників, а не однозначної конкретики. Як і у випадку зі скандинавами, на етнічних землях балтів відсутні (принаймні донині) знахідки аналогічних ритуальних дерев.

4) Щодо фольклорного переказу про Совія, то змістове наповнення його демонструє не лише окремі збіги, а й суттєві розбіжності із «символічною тріадою» вітчизняних ритуальних дубів. У ньому фігурує кабан (найімовірніше вепр), а не свійська свиня. Узагальнений образ дерева, що згадується в тексті, позбавлений ознак певного біологічного різновиду. Врешті, дерево представлене в «непривабливому» світлі: воно (як і земля) виявилось непридатним для належного поховання сакралізованого персонажа (Греймас 2018, с. 334—335, 339—341, 345—346).

Отже, «балтська» версія походження ритуального дуба 1975 р. (як і решти аналогічних дерев зі вставленими в стовбури щелепами свиней) також позбавлена достатньо переконливих доказів.

Додаток

КОМЕНТАР ДО СВІДЧЕНЬ ПРО ДУБ 2024 Р. ЗНАХОДЖЕННЯ

Доступні наразі факти про віцілу частину ритуального дуба 2024 р. (Республіка Білорусь) і світліни з неї дають змогу вже нині зробити деякі висновки та висловити низку припущень стосовно характеру, призначення та історико-культурного походження цієї пам'ятки:

1) вік дуба (з огляду на діаметр його стовбура і терени зростання) сягає, за твердженням співробітника Національного ботанічного саду імені М. М. Гришка НАН України (Київ) О. Горелова, 30—35 років. Тож наразі маємо справу з відносно молодим деревом або одним зі стовбурів порослевого походження дорослого дерева, головний стовбур якого було якимсь чином пошкоджено / зламано;

2) хоча археозоологічних досліджень тваринної нижньої щелепи донині не проведено, але за зовнішніми морфологічними характеристиками, зокрема формою і розміром ікл, вона дійсно відповідає щелепі свині (можливо, гібридного виду) віком не менше (?) трьох років. За таке визначення промовляє і близька подібність означеної щелепи до однієї зі щелеп на стовбурі дуба 1909 р. (рис. 1: в). Щодо статі тварини, то без належних археозоологічних досліджень визначити її наразі неможливо;

3) порівнянню з іншими аналогічними деревами, ступінь заростання заглибини зі щелепою на нововиявленому зразкові помітно більша. Позаяк час заростання відповідної заглибини на стовбурі дуба 1978/1979 р. тривав трохи більше п'яти років (Забашта, Пошивайло 1992, с. 59), реально припустити, що ритуальний дуб з району р. Менки простояв зі щелепою більшу кількість років, щонайменше сім чи вісім. З цього факту випливає, що на момент дов-

баня заглибини та вставлення щелепи вік дерева сягав приблизно 22/23—27/28 років. Щодо самого процесу регенерації ушкодженої ділянки стовбура дуба, то він зумовлений, за словами дендролога О. Горелова, утворенням та інтенсивним приростом (насамперед у молодих дерев) т. зв. ранньої меристеми (особливого типу деревної тканини для закриття ушкоджень / ран, відновлення втрачених структурних частин);

4) зважаючи на датування згаданих городень Менського великого городища і орієнтовний час перебування щелепи в стовбурі живого ще дерева, час проведення ритуалу зі вставленням щелепи в стовбур культового дуба і функціонування останнього визначається назагал у межах 965/966—983/984 рр.;

5) як вже зазначалося, дерево зростало, імовірно, на околиці, а то й далекій околиці городища, в місцевості поблизу якихось сільських поселень. Останнє припущення дає підставу гіпотетично пов'язати новознайдений ритуальний дуб також із обрядовістю сільськогосподарського циклу;

6) під час повторного використання дуба як будівельного матеріалу зовнішньої стіни городень валу щелепу не було пошкоджено. Цей факт уможливорює припущення щодо свідомого використання ритуального дерева для будівництва валу з метою забезпечення надійності конструкцій ще й на рівні певних світоглядних переконань і вірувань. До такої думки схиляє й віднайдення в цьому році в нижній частині конструкції тих-таки городень колоди, на поверхні потовщеного гакоподібного кінця якої рельєфно вирізьблено один закручений бичачий ріг чи кабаняче ікло (автори відкриття вбачають у потовщенні стилізовану голову кабана) (Сенсація... 2024а; 2024б). Остання знахідка перегукується зі стилізованим і початково поліхромованим зображенням голови тварини (кабана / барана) на потовщеному кінці відносно короткого дубового гакоподібного обрубка з конструкції зовнішнього боку городень оборонного валу кінця X — початку XI ст. городища Ігнезо (Республіка Польща) (red. Walicki, 1971, s. 63, 316, rys. 36). У цьому зв'язку годі обминути увагою зафіксовану Тітмаром Мерзебургським (VI. 24) оповідь балтійських слов'ян початку XI ст. про величезного вепра з білими, блискучими від піни іклами, який з'являвся з глибин моря щоразу напередодні військового заклоту (2009, с. 103), а також відому з античності форму бойового шиккування у вигляді клина (під характерною назвою «голова кабана» / «свинячий масив» / «свиня») для прориву бойового порядку супротивника (переважно стіни щитів) (Thompson 2012). Урешті застережений факт збереженості щелепи дає змогу припускати, що будівничі були, імовірно, язичниками, а спорудження валу відбувалося в період ще пануючого язичництва або т. зв. двовір'я;

7) при повторному використанні ритуального дуба як складової частини валових городень, початкова значеннєвість його в очах сповідників традиційних вірувань могла змінитися. Колода зі щелепою могла сприйматися культовою реалією того-таки Перуна, але в іпостасі вже бога-войовника, патрона військової дружини;

8) знахідка дуба 2024 р. значно розширила ареал ритуальних дерев аналізованого типу, а отже, і ареал відповідної язичницької релігійно-обрядової практики місцевого люду середньовічної доби. Донині ця практика поставала доволі локальним явищем, що обмежувалося територією Нижньої Наддеснянщини і Середньої Наддніпрянщини. Тепер є підстави долучати до цього ареалу щонайменше землі басейну

східного лівобережжя Прип'яті (нинішні території Центральної Білорусі);

9) поява у середньовічного населення поріччя Менки і верхів'я Пціча / Птича звичаю вставляти в стовбури ритуальних дубів нижні щелепи свиней пов'язана, імовірно, з рухом (уздовж Дніпра та його притоків, зокрема лівобережних допливів Прип'яті) колонізаційних потоків VIII/IX—X ст. різних слов'янських племен із більш південних та південно-східних обширів давньослов'янської ойкумени (власне, із земель Середньої Наддніпрянщини і, можливо, Наддеснянщини нинішньої України) на північніші, колишні землі балтського населення. За це свідчить факт віднаходження саме в районі Середньої Наддніпрянщини найдавнішого донині зразка: дуба 1975 р., що датується в межах третьої чверті / кінця VII — кінця VIII / кінця IX ст.

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Козак, Д. Н., Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2012. *Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник*. Київ: Стародавній світ.

[Абрамов, І. С.] б. р. *Фото дуба з іклами кабана знайденого в Дніпрі біля с. Вишеньки. Фото, 22 × 17*. НА ІА НАН України, ф. 59 (ВУАК), спр. 116/236.

Агапкина, Т. А. 1999. Дуб. В: Толстой, Н. И. (ред.). *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*. 2: Д—К (Крошки). Москва: Международные отношения, с. 141-146.

Алексеева, Т. И. 1974. Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы. В: Золотарёва, И. М. (ред.). *Расогенетические процессы в этнической истории. Сборник памяти Г. Ф. Дебеца*. Москва: Наука, с. 71-85.

Андрощук, Ф. О. 1999. *Нормани і слов'яни у Подесенні (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя)*. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка.

Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2017. *Скандинавские древности Южной Руси: каталог*. Occasional Monographs, 3. Paris: ACHSByz.

Баран, В. Д., Козак, Д. Н., Терпиловський, Р. В. 1991. *Походження слов'ян*. Київ: Наукова думка.

Белан, Н. Г. 1987. Домашняя свинья как жертвенное животное древних славян. *Вестник зоологии*, 1, с. 64.

Белан, Н. Г. 1990. Домашняя свинья — ритуальное животное древних славян. В: *Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (15—18 мая 1990 г.)*. Чернигов: Десна, с. 80-81.

Болсуновский, К. В. 1914. *Памятники славянской мифологии. Перунов дуб*. Киев: С. В. Кульженко.

Бондарь, А. Н. 2012. Укреплённые пункты на территории междуречья Днепра и нижнего течения Десны в конце IX—X в. *Древнейшие государства Восточной Европы, 2010: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства*, с. 300-327.

Боровский, Я. Е. 1987. Язычество древнего Киева. В: Рыбаков, Б. А. (ред.) *Труды V Международного конгресса славянской археологии: Киев, 18—25 сентября 1985 р.* Т. 3 (2а). Москва: Наука, с. 36-40.

Боровский, Я. Е. 1992. *Світогляд давніх киян*. Київ: Наукова думка.

Вайцяховіч, А. В. 2021. Вярхоўя Пцічы у X—XI стст. (на матеріялах дослідження курганных

могильника»). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 242-258.

Войтехович, А. В. 2017. О средневековом кладбище возле городища на р. Менка. В: Мядзведзеў, А. М. (ред.). *Вынікі даследаванняў першабытных і сярэднявечных старажытнасцей Беларусі (пам'яці Тацяны Мікалаеўны Карбушкінай)*. Матэрыялы па археалогіі Беларусі, 28. Мінск: Беларуская навука, с. 196-199.

Гороховський, Є., Михайлова, Р. 2008. Пам'ятки пізньозарубинецького населення та племен кийської культури. В: Скрипник, Г. (ред.). *Історія українського мистецтва*. 1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, с. 612-628, 682-684.

Греймас, А. Ю. 2018. *Про богів і людей*. Київ: Києво-Могилянська академія.

Дернович, С. Д. 2006. *Скандинавские древности эпохи викингов в Беларуси*. Минск: Беларуская навука.

Дорофійенко, І. П. [1981]. *Реставрація священного дуба слов'ян (витяг з наукового звіту)*. Науковий архів об'єднання «Укрреставрація» Держбуду УРСР.

Дучыц, Л., Зайкоўскі, Э., Крук, І., Малоха, М. 2004. Дуб. В: Санько, С. (ред.). *Беларуская міфалогія: Эцыклапедычны слоўнік*. Мінск: Беларусь, с. 153-154.

Ельницький, Л. А. 1975. Византийский праздник брумалий и римские сатурналии. В: Фрейберг, Л. А. (ред.). *Античность и Византия*. Москва: Наука, с. 340-350.

Забашта, Р. В., Пошивайло, О. М. 1992. Перунові дуби. *Археологія*, 2, с. 57-69.

Забашта, Р., Пошивайло, О. 1987. Священні дуби. *Пам'ятки України*, 1, с. 36-37.

Заяц, Ю. А. 2005. К проблеме первоначального Менска (сравнительная хронология поселения на река Немига и Мена). В: Лысенко, П. Ф. (ред.). *Древности Белоруссии (железный век и средневековье)*. Материалы по археологии Беларуси, 9. Минск: Институт истории НАН Беларуси, с. 26-31.

Заяц, Ю. А. 2013. Менськ і яго прыгарады. В: Ляўко, В. М. (ред.). *Даследаванні сярэднявечных старажытнасцей Цэнтральнай Беларусі (пам'яці Ю. А. Заяца)*. Матэрыялы па археалогіі Беларусі, 24. Мінск: Беларуская навука, с. 40-49.

Ивакин, Г. Ю. 1979. Священный дуб языческих славян. *Советская этнография*, 2, с. 106-115.

Ивакин, Г. Ю. 1981. Священный дуб Перуна. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Древности Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка, с. 124-136.

Иванов, В. В., Топоров, В. Н. 1974. *Исследования в области славянских древностей*. Москва: Наука.

Ивакін, Г. Ю. 1982. *Розповіді про стародавній Київ*. Київ: Радянська школа.

Каниевский, А. [1885]. *Народная пища в Золотоношском уезде*. Научный архив Русского Географического общества, от. XXXI, оп. 1, д. 21.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. І. Москва; Ленинград: АН СССР.

Клейн, Л. С. 2004. *Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества*. Санкт-Петербург: Евразия.

Козак, Д. Н. 1990. Сакральные памятники Юго-Восточной Европы I тыс. н. э. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 432-453.

Козак, Д. Н. 2000. Слов'янське язичництво. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. 3: Слов'яно-Руська доба. Київ: ІА НАН України.

Козак, Д. Н. 2001. Духовна культура давніх слов'ян. В: Смолий, В. А. (ред.). *Історія української культури*. 1: Історія культури давнього населення України. Київ: Наукова думка, с. 620-666.

Козак, Д. Н., Боровский, Я. Е. 1990. Святилища древних славян. В: Зубарь, В. М. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка, с. 84-101.

Козловська, В. Є. 1928а. Сторінка з обсягу культів: Свячений дуб слов'ян-поган. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*, 1, с. 95-104.

Козловська, В. Є. 1928b. *Провідник по Археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві*. Київ: Всеукраїнський історичний музей.

Комар, А. В. 2012. Чернигов и Нижнее Подесенье. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—X веках: археологическая панорама*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 300-365.

Комар, О. В. 2019. Досвід використання радіокарбонного методу для датування ранньослов'янських пам'яток України (1970—1987 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 254-267.

Копержинський, К. 1930. Календар народної обрядовості новорічного циклу. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*, 3, с. 95-104.

Левко, О. Н., Белявец, В. Г. (ред.). 2016. *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 95-летию со дня рождения доктора исторических наук, профессора Леонида Давыдовича Побойля*. 2. Минск: Беларуская навука.

Ловмянський, Х. 1985. *Русь и норманны*. Москва: Прогресс.

Мелетинский, Е. М. 1992а. Тор. В: Токарев, С. А. (ред.). *Мифы народов мира. Энциклопедия*. 2: К—Я. Москва: Советская энциклопедия, с. 519-520.

Мелетинский, Е. М. 1992b. Фрейр. В: Токарев, С. А. (ред.). *Мифы народов мира. Энциклопедия*. 2: К—Я. Москва: Советская энциклопедия, с. 571-572.

Мелетинский, Е. 1992c. Фрея. В: Токарев, С. А. (ред.). *Мифы народов мира. Энциклопедия*. 2: К—Я. Москва: Советская энциклопедия, с. 572.

Мелетинский, Е. М., Гуревич, А. Я. 1991. Германо-скандинавская мифология. В: Токарев, С. А. (ред.). *Мифы народов мира. Энциклопедия*. 1: А—К. Москва: Советская энциклопедия, с. 284-292.

Менка 2023. Вікіпедія. Свободная енциклапедыя. 2023. *Менка* (online). Апошнє змяненне старонкі 17 мая 2023. Рэжым доступу: <https://be.wikipedia.org/wiki/Менка> (Дата доступу 20 ліпеня 2024).

Милосавльевич, С. М. 1913. *Обичаји српског народа из среза Хомольског*. Српски етнографски зборник, XIX. Београд: Нова штампарија Давидовић Љуб. М. Давидовић.

Моця, О. П. 1990. Поховання скандинавів на півдні Київської Русі. *Археологія*, 4, с. 90-97.

Моця, О. П. 1993. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ.

Моця, О. П. 2000. Етнічний розвиток у IX—XI ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Етнічна історія давньої України*. Київ: ІА НАН України, с. 211-221.

Моця О. П., Ричка, В. М. 1996. *Київська Русь: Від язичництва до християнства*. Навчальний посібник. Київ: Глобус.

Новий... 2024. Інститут історії НАН України. Офіційний канал. 2024. *Новий день роботи по консервації дерев'яних конструкцій древнього міста на р. Менка і нові відкриття*. 10 лютого (online). Режим доступу: <https://t.me/iinanb/663> (Дата звернення 20 лютого 2024).

- Павленко, Ю. 2000. *Дохристиянські вірування давнього населення України*. Київ: Либідь.
- Резаускас, Д. 2005. Ретрський морской кабан в свете балто-славянских быличек о «рыбном пастухе». В: Завьялова, М. В., Казанский, Н. Н., Цивьян, Т. В. (ред.). *Балтийские перекрёстки: этнос, конфессия, миф, текст*. Санкт-Петербург: Наука, с. 254-267.
- Рыбаков, Б. А. 1953. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж. В: Фёдоров, Г. Б. (ред.). *По следам древних культур. Древняя Русь*. Москва: Госкультпросветиздат.
- Рыдзевская, Е. А. 1978. *Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв.* Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—IX вв.* Археология СССР. Москва: Наука.
- Сенсація... 2024а. Інститут історії Національної академії наук Білорусі. 2024. *Сенсація на Менке: найдена зооморфна фігура, котрою 1000 лет — фотопакт. 8 июля* (online). Режим доступа: https://history.by/news_july_2024/ (Дата обращения 20 июня 2024).
- Сенсація... 2024б. Інститут історії Національної академії наук Білорусі. 2024. *Сенсація на Менке: язичники вживили в дуб челюсть кабана. 11 июля* (online). Режим доступа: https://history.by/news_july_2024/ (Дата обращения 20 июня 2024).
- Сойер, П. 2002. *Эпоха викингов*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* Київ: Наукова думка.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1999. Історія Лівобережної України I тис. н. е. в етнокультурно-археологічному аспекті. В: Терпиловський, Р. В. (ред.). *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.* Київ; Львів: РАС, с. 277-290.
- Терпиловський, Р. В. 1999. Населення лісової зони Подніпров'я I тис. н. е. — балти чи слов'яни? В: Терпиловський, Р. В. (ред.). *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.* Київ; Львів: РАС, с. 291-298.
- Терпиловський, Р. В. 2004. *Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э.* Lublin: UMCS.
- Тимошук, В. Н. 1987. К новой интерпретации «священного» дуба (находка 1975 г.). В: Максимов, Е. В. (ред.). *Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых археологов*. Киев, октябрь 1987 г. Киев: Наукова думка, с. 157-158.
- Тимченко, Н. Г. 1972. *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Киев: Наукова думка.
- Титмар Мерзебургский. 2009. *Хроника. В 8 книгах*. Пер. с лат. И. В. Дьяконова. Москва.
- Толочко, А. П. 2015. *Очерки начальной Руси*. Киев; Санкт-Петербург: Лаурис.
- Топоров, В. Н. 2000. О балтийском слое русской истории. В: Турилов, А. А. (сост.). *Floriegium. К 60-летию Б. Н. Флори*. Москва: Языки русской культуры, с. 349-411.
- Топоров, В. Н., Трубачёв, О. Н. 1962. *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Москва: АН СССР.
- Хамайко, Н., Пашковський, О., Гольдін, П., Кублій, М., Яніш, Є. 2023. Наукові дослідження культового «дуба слов'ян». В: Пашковський, О. (ред.). *Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції*, 15. м. Київ, 16—17 листопада 2023 р. Київ: ВД АДЕФ-Україна, с. 10-16.
- [Хвойка, В. В.] б. р. *Стовбур дуба з щелепами кабанів, знайдений у р. Десні біля її гирла у 1911 р. Фото, 23,3 × 17,5*. НА ІА НАН України, ф. 2 (особовий фонд В. В. Хвойки), спр. 7, фото 40.
- Центральний... 1941. *Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві: Короткий довідник*. Київ: Радянська школа.
- Штыхаў, Г. В. 2000. Гарады Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі. В: Лысенка, П. Ф. (ред.). *Археалогія Беларусі. 3. Сярэднявекы перыяд (IX—XIII стст.)*. Мінск: Беларуская навука, с. 171-229.
- Щодра, О. 2017. Эпоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки в період формування ранніх слов'янських держав. *Проблеми слов'янознавства*, 66, с. 9-27.
- Щодра, О. 2019. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі археологічних джерел. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск*, с. 709-727.
- Яненко, А. (упор.). 2017. *Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.
- Яцимирский, Б. М. 1912. «Свиняче свято» (этнографическая заметка). *Этнографическое обозрение*, XCIV—XCV (3—4), с. 107-109.
- Bolsunowski, K. 1911. *Ślady obrzędów pogańskich na ziemiach Słowian*. Kijów: Druk E. A. Sińkiewicz.
- Chadwick, N. 1968. *Dreams in Early European Literature. Celtic Studies: Essays in Memory of Angus Matheson 1912—1962*. London: Routledge, p. 33-50.
- Cusack, C. 2011. Pagan Saxon Resistance to Charlemagne's Mission: «Indigenous» Religion and «World» Religion in the Early Middle Ages. *Pomegranate. The International Journal of Pagan Studies*, 13 (1), p. 33-43.
- Herrmann, J. (ed.). 1984. *Lexikon früher Kulturen*. 2: M—Z. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Krappe, A. H. 1937. La chute du paganisme à Kiev. *Revue des études slaves*, 17, p. 206-218.
- Mannhardt, W. 1875. *Wald- und Feldkulte. Erster Teil: Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme*. Berlin: Gebrüder Borntraeger.
- Oberle, K. A. 1883. *Überreste germanischen Heidentums im Christentum; Oder, die Wochentage, Monate und christlichen Feste etymologisch, mythologisch, symbolisch und historisch erklärt*. Baden-Baden: Verlag von Emil Sommermeyer.
- Piekarczyk, S. 1979. *Mitologia germańska*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- Sammlung... 2024. *Sammlung astronomisch-komputistischer und naturwissenschaftlicher Texte — BSB Clm 210* (online). München, Bayerische Staatsbibliothek. Access Mode: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/details/bsb00047183> (Date of the Application 06 June 2024).
- Schneeweis, E. 1925. *Die Weihnachtsbräuche der Serbokroaten. Vergleichend dargestellt*. Wien: Verlag des Vereines für Volkskunde.
- Settis Frugoni, C. 1970. Il mosaico di Otranto: modelli culturali e scelte iconografiche. *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo e Archivio Muratoriano*, LXXXII, p. 243-270.
- Shiroukhov, R., Baranov, V., Ivakin, V., Kozak, O., Borysov, A., Carnap-Bornheim, C. von, Kienle, L., Krause-Kyora, B., Meadows, J., Saleem, K., Schuermann, U., Kozakaitė, J., Miliuskienė, Ž. 2022. Baltic Migrants in the Middle Dnipro Region: A Comparative Study of the Late Viking Age Archaeological Complex of Ostriv, Ukraine. *Medieval Archaeology*, 66 (2), p. 221-265.
- Ślupecki, L. P. 1998. *Wyrocznie i wróżby pogańskich Skandynawów. Studium do dziejów idei przeznaczenia*

u ludów indoeuropejskich. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Stepanenko, S. (ed.) 2022. *A Viking Century: Chernihiv area from 900 to 1000 AD* (Occasional Monographs. Hlib Ivakin memorial series 6). Paris: ACHCByz.

Thompson, A. 2012. *The Boar* (online). Thegns of Mercia. UK Midlands-based group dedicated to exploring Anglo-Saxon and 'Viking-Age' history 449–1066 AD. Access Mode: <https://thethegns.blogspot.com/2012/04/boar.html> (Date of the Application 29 June 2024).

Vanagas, A. 1981. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslo.

Walicki, A. (red.). 1971. *Sztukapolskapredromańska i romańska do schyłku XIII wieku*. 1: Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

REFERENCES

- Abashyna, N. S., Kozak, D. N., Synytsia, Ye. V., Terpylovskyi, R. xV. 2012. *Davni slov'iany. Arkheolohiia ta istoriia: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Starodavnyi svit.
- [Abramov, I. S.] b. r. *Foto duba z iklamy kabana znaidenoho v Dnipri bilia s. Vyshenky. Foto, 22 × 17*. NA IA NAN Ukrainy, f. 59 (VUAK), spr. 116/23b.
- Agapkina, T. A. 1999. Dub. In: Tolstoi, N. I. (red.). *Slavian-skie drevnosti: Etnolingvisticheskii slovar*. 2: D—K (Kroshki). Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia, s. 141–146.
- Alekseeva, T. I. 1974. Antropologicheskaiia differentsiatsiia slavian i germantsev v epokhu srednevekoviia i otdelnye voprosy etnicheskoi istorii Vostochnoi Evropy. In: Zolotareva, I. M. (red.). *Rasogeneticheskie protsessy v etnicheskoi istorii. Sbornik pamiati G. F. Debetsa*. Moskva: Nauka, s. 71–85.
- Androshchuk, F. O. 1999. *Normany i slov'iany u Podesenni (Modeli kulturnoi vzaiemodii doby rannoho serednovichchia)*. Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka.
- Androshchuk, F., Zotsenko, V. 2017. *Skandynavskye drevnosti Yuzhnoi Rusy: katalog*. Occasional Monographs, 3. Paris: ACHCByz.
- Baran, V. D., Kozak, D. N., Terpylovskyi, R. V. 1991. *Pokhodzhennia slov'ian*. Kyiv: Naukova dumka.
- Belan, N. G. 1987. Domashniaia svinia kak zhertvennoe zhivotnoe drevnikh slavian. *Vestnik zoologii*, 1, s. 64.
- Belan, N. G. 1990. Domashniaia svinia — ritualnoe zhivotnoe drevnikh slavian. In: *Tezisy istoriko-arkheologicheskogo seminaru «Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv.» (15—18 maia 1990 g.)*. Chernigov: Desna, s. 80–81.
- Bolsunovskii, K. V. 1914. *Pamiatniki slavianskoi mifologii. Perunov dub*. Kiev: S. V. Kulzhenko.
- Bondar, A. N. 2012. Ukreplennye punkty na territorii mezhdurechia Dnepra i nizhnego techeniia Desny v kontse IX—X v. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy, 2010: Predposylki i puti obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva*, s. 300–327.
- Borovskii, I. A. E. 1987. Iazychestvo drevnego Kiev. In: Rybakov, B. A. (red.). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa slavianskoi arkheologii: Kiev, 18—25 sentiabria 1985 r. T. 3 (2a)*. Moskva: Nauka, s. 36–40.
- Borovskii, Ya. Ye. 1992. *Svitohliad davnikh kyian*. Kyiv: Naukova dumka.
- Vajciachovich, A. V. 2021. Viarchoŭja Peiŭy u X—XI stst. (pa materyialach dasledavanniiaŭ kurhannykh mohilnikaŭ). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 242–258.
- Vojtjehovich, A. V. 2017. O srjednieviekovom kladbišče voŭle horodišča na r. Mienka. In: *Miadŭviedzieŭ, A. M. (red.). Vyniki dasledavanniiaŭ pieršabytnych i siarednieviakovych staraŭnaŭščieŭ Bielarusi (pamiaci Taŭciany Mikalaŭieŭny Karobuŭskinaŭ)*. Materyiały pa archiealohii Bielarusi, 28. Minsk: Bielaruskaja navuka, s. 196–199.
- Horokhovskii, Ye., Mykhailova, R. 2008. Pam'iatky piznozharubnetskoho naselennia ta plemen kyivskoi kultury. In: Skrypnyk, H. (red.). *Istoriia ukrainskoho mystetstva*. 1: Mystetstvo pervisnoi doby ta starodavnoho svitu. Kyiv: IMFE im. M. T. Ryl'skoho NAN Ukrainy, s. 612–628, 682–684.
- Hreimas, A. Yu. 2018. *Pro bohiv i liudei*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia.
- Dernovich, S. D. 2006. *Skandinavskie drevnosti epokhi vikingov v Belarusi*. Minsk: Bielaruskaja navuka.
- Dorofienko, I. P. [1981]. *Restavratsiia sviashchennoho duba slov'ian (vytia z naukovooho zvit)*. Naukovyi arkhiv ob'iednannia «Ukrrestavratsiia» Derzhbudu URSR.
- Dučyc, L., Zajkoŭski, E., Kruk, I., Małocha, M. 2004. Dub. In: Sańko, S. (red.). *Bielaruskaja mifalohija: Encykłapiedyčny sloŭnik*. Minsk: Bielaruś, s. 153–154.
- Elnitskii, L. A. 1975. Vizantiiskii prazdnik brumalii i rimskie saturnalii. In: Freiberg, L. A. (red.). *Antichnost i Vizantiia*. Moskva: Nauka, s. 340–350.
- Zabashta, R. V., Poshyvailo, O. M. 1992. Perunovi duby. *Arkheolohiia*, 2, s. 57–69.
- Zabashta, R., Poshyvailo, O. 1987. Sviashchenni duby. *Pam'iatky Ukrainy*, 1, s. 36–37.
- Zaiats, Iu. A. 2005. K probleme pervonachalnogo Menska (sravnitelnaia khronologiia poseleniia na rekakh Nemiga i Mena). In: Lysenko, P. F. (red.). *Drevnosti Belorussii (zheleznyi vek i srednevekove)*. Materialy po arkheologii Belarusi, 9. Minsk: Institut istorii NAN Belarusi, s. 26–31.
- Zajac, Ju. A. 2013. Mieńsk i jeho prihorody. In: Laŭko, V. M. (red.). *Dasledavanni siarednieviakovych staraŭnaŭščieŭ Centralnaj Bielarusi (pamiaci Ju. A. Zajaca)*. Materyiały pa archiealohii Bielarusi, 24. Minsk: Bielaruskaja navuka, s. 40–49.
- Ivakin, G. Iu. 1979. Sviashchennii dub iazycheskikh slavian. *Sovetskaia etnografiia*, 2, s. 106–115.
- Ivakin, G. Iu. 1981. Sviashchennii dub Peruna. In: Artemenko, I. I. (red.). *Drevnosti Srednego Podneprov'ia*. Kiev: Naukova dumka, s. 124–136.
- Ivanov, V. V., Toporov, V. N. 1974. *Issledovaniia v oblasti slavianskikh drevnostei*. Moskva: Nauka.
- Ivakin, H. Yu. 1982. *Rozpovidi pro starodavnyi Kyiv*. Kyiv: Radianska shkola.
- Kanievskii, A. [1885]. *Narodnaia pishcha v Zolotonoshskom uезде*. Nauchnyi arkhiv Russkogo Geograficheskogo obshchestva, ot. XXXI, op. 1, d. 21.
- Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. I. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Klein, L. S. 2004. *Voskreshenie Peruna. K rekonstruktsii vostochnoslavianskogo iazychestva*. Sankt-Peterburg: Evraziia.
- Kozak, D. N. 1990. Sakralnye pamiatniki Iugo-Vostochnoi Evropy I tys. n. e. In: Baran, V. D. (red.). *Slaviane Iugo-Vostochnoi Evropy v predgosudarstvennyi period*. Kiev: Naukova dumka, s. 432–453.
- Kozak, D. N. 2000. Slov'ianske yazychnytstvo. In: Tolochko, P. P. (red.). *Davnia istoriia Ukrainy*. 3: Slov'iano-Ruska doba. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Kozak, D. N. 2001. Dukhovna kultura davnikh slov'ian. In: Smolii, V. A. (red.). *Istoriia ukrainskoi kultury*. 1: Istoriia kultury davnoho naselennia Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, s. 620–666.
- Kozak, D. N., Borovskii, I. A. E. 1990. Sviatilishcha drevnikh slavian. In: Zubar, V. M. (red.). *Obriady i verovanniia drevnego naselennia Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 84–101.
- Kozlovskaya, V. Ye. 1928a. Storinka z obsiahu kultiv: Sviashchenny dub slov'ian-pohan. *Pervisne hromadianstvo ta yoho perezhytty na Ukraini*, 1, s. 95–104.
- Kozlovskaya, V. Ye. 1928b. *Providnyk po Arkheolohichnomu viddilu Vseukrainskoho istorychnoho muzeiu im. T. Shevchenka u Kyievi*. Kyiv: Vseukrainskoho istorychnoho muzeiu.
- Komar, A. V. 2012. Chernigov i Nizhnee Podesene. In: Makarov, N. A. (red.). *Rus v IX—X vekakh: arkheologicheskaiia panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 300–365.
- Komar, O. V. 2019. Dosvid vykorystannia radiokarbonnoho metodu dlia datuvannia rannosl'ovianskykh pam'iatok Ukrainy (1970—1987 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 254–267.
- Koperzhynskii, K. 1930. Kalendar narodnoi obriadovosti novorichnoho tsyklu. *Pervisne hromadianstvo ta yoho perezhytty na Ukraini*, 3, s. 95–104.
- Levko, O. N., Beliaevets, V. G. (red.). 2016. *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 95-letiiu so dnia rozhdeniia doktora istoricheskikh nauk, professora Leonida Davydovicha Pobolia*. 2. Minsk: Bielaruskaja navuka.
- Lovmianskii, Kh. 1985. *Rus i normanny*. Moskva: Progress.

- Meletinskii, E. M. 1992a. Tor. In: Tokarev, S. A. (red.). *Mify narodov mira. Entsiklopediia*. 2: K—Ia. Moskva: Sovetskaja entsiklopediia, s. 519-520.
- Meletinskii, E. M. 1992b. Freir. In: Tokarev, S. A. (red.). *Mify narodov mira. Entsiklopediia*. 2: K—Ia. Moskva: Sovetskaja entsiklopediia, s. 571-572.
- M[eleinskii], E. 1992c. Freia. In: Tokarev, S. A. (red.). *Mify narodov mira. Entsiklopediia*. 2: K—Ia. Moskva: Sovetskaja entsiklopediia, s. 572.
- Meletinskii, E. M., Gurevich, A. Ia. 1991. Germano-skandinavskaia mifologiya. In: Tokarev, S. A. (red.). *Mify narodov mira. Entsiklopediia*. 1: A—K. Moskva: Sovetskaja entsiklopediia, s. 284-292.
- Mienka 2023. Vikipiedyja. Svobodnaja encyklopediia. 2023. *Mienka* (online). Apošniaje źmianie 17 maja 2023. Režym dostupu: <https://be.wikipedia.org/wiki/Mienka> (Data dostupu 20 lipenia 2024).
- Milosavljević, S. M. 1913. *Običaji srpskog naroda iz sreza Homoljskog*. Srpski etnografski zbornik, XIX. Beograd: Nova štamparija Davidović Ljub. M. Davidović.
- Motsia, O. P. 1990. Pokhovannia skandinaviv na pıvdni Kyivskoi Rusi. *Arkheolohiia*, 4, s. 90-97.
- Motsia, O. P. 1993. *Naseleńnia pıvdenno-ruskykh zemel IX—XIII st. (za materialamy nekropoliv)*. Kyiv.
- Motsia, O. P. 2000. Etnichni rozvytok u IX—XI st. In: Tolochko, P. P. (red.). *Etnichna istoriia davnoi Ukrainy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 211-221.
- Motsia, O. P., Rychka, V. M. 1996. *Kyivska Rus: Vid yazychnytstva do khrystianstva*. Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Hlobus.
- Novyi... 2024. Institut istorii NAN Belarusi. Ofitsialnyi kanal. 2024. *Novyi den raboty po konservatsii dereviannykh konstrukttsii drevnego goroda na r. Menke i novye otkrytiia. 10 iuliia* (online). Rezhim dostupa: <https://t.me/iinanb/663> (Data obrashcheniia 20 iunია 2024).
- Pavlenko, Yu. 2000. *Dokhrystyianski viruvannia davnoho naseleńnia Ukrainy*. Kyiv: Lybid.
- Rezauskas, D. 2005. Retrskii morskoi kaban v svete balto-slavianskikh bylichek o «rybnom pastukhe». In: Zavalova, M. V., Kazanskii, N. N., Tsivian, T. V. (red.). *Baltiiskie perekrestki: etnos, konfessii, mif, tekst*. Sankt-Peterburg: Nauka, s. 254-267.
- Rybakov, B. A. 1953. Stolnyi gorod Chernigov i udelnyi gorod Vshchizh. In: Fedorov, G. B. (red.). *Po sledam drevnikh kultur. Drevniia Rus*. Moskva: Goskultprosvetizdat.
- Rydzevskaia, E. A. 1978. *Drevniia Rus i Skandiniavii v IX—XIV vv*. Moskva: Nauka.
- Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—IX vv*. Arkheologiya SSSR. Moskva: Nauka.
- Sensatsiia... 2024a. Institut istorii Natsionalnoi akademii nauk Belarusi. 2024. *Sensatsiia na Menke: naidena zoomorfnaia figura, kotoroi 1000 let — fotofakt. 8 iuliia* (online). Rezhim dostupa: https://history.by/news_july_2024/ (Data obrashcheniia 20 iunია 2024).
- Sensatsiia... 2024b. Institut istorii Natsionalnoi akademii nauk Belarusi. 2024. *Sensatsiia na Menke: iazychniki vzhivili v dub cheliust kabana. 11 iuliia* (online). Rezhim dostupa: https://history.by/news_july_2024/ (Data obrashcheniia 20 iunია 2024).
- Soier, P. 2002. *Epokha vikingov*. Sankt-Peterburg: Evraziia.
- Sukhobokov, O.V. 1992. *Dniprovske lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 1999. Istoriia Livoberezhnoi Ukrainy I tys. n. e. v etnokulturno-arkheolohichnomu aspekti. In: Terpylovskiy, R. V. (red.). *Etnokulturni protsesy v Pıvdenno-Skhidnii Yevropi v I tys. n. e*. Kyiv; Lviv: RAS, s. 277-290.
- Terpylovskiy, R. V. 1999. Naseleńnia lisovoi zony Podniprovia I tys. n. e. — balty chy slov'iany? V: Terpylovskiy, R. V. (red.). *Etnokulturni protsesy v Pıvdenno-Skhidnii Yevropi v I tys. n. e*. Kyiv; Lviv: RAS, s. 291-298.
- Terpilovskii, R. V. 2004. *Slaviane Podneprovia v pervoi polovine I tysiacheletia n. e*. Lublin: UMCS.
- Timoshchuk, V. N. 1987. K novoi interpretatsii «sviashchennogo» duba (nakhodka 1975 g.). In: Maksimov, E. V. (red.). *Aktualnye problemy istoriko-arkheologicheskikh issledovaniı*. Tezisy dokladov VI Respublikanskoi konferentsii molodykh arkheologov. Kiev, oktiabr 1987 g. Kiev: Naukova dumka, s. 157-158.
- Timchenko, N. G. 1972. *K istorii okhoty i zhivotnovodstva v Kievskoi Rusi (Srednee Podneprove)*. Kiev: Naukova dumka.
- Titmar Merzeburgskii. 2009. *Khronika. V 8 knigakh*. Per. s lat. I. V. Diakonova. Moskva.
- Tolochko, A. P. 2015. *Ocherki nachalnoi Rusi*. Kiev; Sankt-Peterburg: Laurus.
- Toporov, V. N. 2000. O baltiiskom sloe russkoi istorii. In: Turilov, A. A. (sost.). *Florigium. K 60-letiiu B. N. Flori*. Moskva: Iazyki russkoi kultury, s. 349-411.
- Toporov, V. N., Trubachev, O. N. 1962. *Lingvisticheskii analiz gidronimov Verkhnego Podneprovia*. Moskva: AN SSSR.
- Khamaiko, N., Pashkovskiy, O., Holdin, P., Kublii, M., Yanish, Ye. 2023. Naukovi doslidzhennia kultovoho «duba slov'ian». In: Pashkovskiy, O. (red.). *Kyiv i kyiany: materialy shchorichnoi naukovopraktychnoi konferentsii*, 15. m. Kyiv, 16—17 lystopada 2023 r. Kyiv: ADEF-Ukraina, s. 10-16.
- [Khvoika, V. V.] b. r. *Stovbur duba z shchelepamy kabaniv, znaidenyi u r. Desni bilia yii hyrly u 1911 r. Foto, 23,3 × 17,5*. NA IA NAN Ukrainy, f. 2 (osobovyi fond V. V. Khvoiky), spr. 7, foto 40.
- Tsentralnyi... 1941. *Tsentralnyi istorychnyi muzei im. T. H. Shevchenka v m. Kyievi: Korotkyi dovidnyk*. Kyiv: Radianska shkola.
- Štychaŭ, H. V. 2000. Harady Paŭnochnaj i Centralnaj Bielarusi. In: Lysienka, P. F. (rjed.). *Archiealohija Bielarusi*. 3. Siarednieviakovy pieryjad (IX—XIII stst.). Minsk: Bielarskaja navuka, s. 171-229.
- Shchodra, O. 2017. Epokha vikiniv u Skhidnii Yevropi: slov'iansko-skandynavski zv'iazky v period formuvannia rannikh slov'ianskykh derzhav. *Problemy slov'ianoznavstva*, 66, s. 9-27.
- Shchodra, O. 2019. Mizh normanizmom ta antynormanizmom: dyskusii pro pokhodzhennia Rusi u svitli arkheolohichnykh dzherel. *Visnyk Lviuskoho universytetu. Seriia istorychna. Spetsvypusk*, s. 709-727.
- Yanenko, A. (upor.). 2017. *Arkheolohichni muzei Vseukrainskoi akademii nauk: doslidzhennia i materialy*. Kyiv: Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk.
- Iatsimirskii, B. M. 1912. «Sviniache sviato» (etnograficheskaja zametka). *Etnograficheskoe obozrenie*, XCIV—XCV (3—4), s. 107-109.
- Bolsunowski, K. 1911. *Ślady obrzędów pogańskich na ziemiach Słowian*. Kijów: Druk E. A. Sińkiewicz.
- Chadwick, N. 1968. *Dreams in Early European Literature. Celtic Studies: Essays in Memory of Angus Matheson 1912—1962*. London: Routledge, p. 33-50.
- Cusack, C. 2011. Pagan Saxon Resistance to Charlemagne's Mission: «Indigenous» Religion and «World» Religion in the Early Middle Ages. *Pomegranate. The International Journal of Pagan Studies*, 13 (1), p. 33-43.
- Herrmann, J. (ed.). 1984. *Lexikon früher Kulturen*. 2: M—Z. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Krappe, A. H. 1937. La chute du paganisme à Kiev. *Revue des études slaves*, 17, p. 206-218.
- Mannhardt, W. 1875. *Wald- und Feldkulte. Erster Teil: Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme*. Berlin: Gebrüder Borntraeger.
- Oberle, K. A. 1883. *Überreste germanischen Heidentums im Christentum; Oder, die Wochentage, Monate und christlichen Feste etymologisch, mythologisch, symbolisch und historisch erklärt*. Baden-Baden: Verlag von Emil Sommermeier.
- Piekarczyk, S. 1979. *Mitologia germańska*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- Sammlung... 2024. *Sammlung astronomisch-komputischer und naturwissenschaftlicher Texte* — BSB Clm 210 (online). München, Bayerische Staatsbibliothek. Access Mode: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/details/bsb00047183> (Date of the Application 06 June 2024).
- Schneeweis, E. 1925. *Die Weihnachtsbräuche der Serbokroaten. Vergleichend dargestellt*. Wien: Verlag des Vereines für Volkskunde.
- Settis Frugoni, C. 1970. Il mosaico di Otranto: modelli culturali e scelte iconografiche. *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo e Archivio Muratoriano*, LXXXII, p. 243-270.

Shiroukhov, R., Baranov, V., Ivakin, V., Kozak, O., Borysov, A., Carnap-Bornheim, C. von, Kienle, L., Krause-Kyora, B., Meadows, J., Saleem, K., Schuermann, U., Kozakaite, J., Miliauskienė, Ž. 2022. Baltic Migrants in the Middle Dnipro Region: A Comparative Study of the Late Viking Age Archaeological Complex of Ostriv, Ukraine. *Medieval Archaeology*, 66 (2), p. 221-265.

Słupecki, L. P. 1998. *Wyrocznie i wróżby pogańskich Skandynawów. Studium do dziejów idei przeznaczenia u ludów indoeuropejskich*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Stepanenko, S. (ed.) 2022. *A Viking Century: Chernihiv area from 900 to 1000 AD* (Occasional Monographs. Hlib Ivakin memorial series 6). Paris: ACHCByz.

Thompson, A. 2012. *The Boar* (online). Thegns of Mercia. UK Midlands-based group dedicated to exploring Anglo-Saxon and 'Viking-Age' history 449–1066 AD. Access Mode: <https://thethegns.blogspot.com/2012/04/boar.html> (Date of the Application 29 June 2024).

Vanagas, A. 1981. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas.

Walicki, A. (red.). 1971. *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*. I: Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

R. Zabashta

THE ISSUES OF MEDIEVAL RITUAL OAKS IN THE MIDDLE AND UPPER DNEIPER BASIN

In 2023 the abstracts of N. Khamayko, O. Pashkovsky, P. Goldin, M. Kubliya, and E. Yanish «Scientific studies of the cult «Oak of the Slavs» were published. The publication is focused on three pagan ritual oaks that were discovered in the Dnieper and Desna interfluvium in 1909, 1975 and 1978/1979. The mandibles of pigs were embedded into these trees. The last two oaks, according to ¹⁴C indicators, are dated within the third quarter / late 7th — late 10th / mid-11th centuries. The main part of the mentioned publication is the results of laboratory archaeozoological research of animal remains from an oak trunk raised from the bottom of the Dnipro in 1975 conducted by employees of the Institute of Zoology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2020 and 2023. The researches have shown that the bones belong mainly to domestic or hybrid (semi-domestic/semi-wild) sows; the age of most animals is up to 3 years or more; the time of death of three animals falls on the second half of the annual cycle, and in two cases the period of death is determined by the winter season. According to most laboratory indicators, the bone remains of animals from the oak of 1975 were similar or identical to the corresponding indica-

tors of the pig mandibles from the oaks of 1978/1979 maintained by the Institute of Zoology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1987. This proves the similarity between the analyzed specimens not only at the level of the main zoological and biological components. One can see the similarity or identity at the level of the content of the pagan ritual, during which the jaws of sows were inserted into tree trunks. The main indicators of archaeozoological and dendrological (regarding the oak in 1978/1979) research, as well as historical and ethnographic research, convince that the mentioned ritual trees are the realities of the calendar rituals of the autumn and winter seasons (in particular, perhaps, the rituals of productive magic) of local agrarians, and not the rituals of traveling merchants-wives, as was considered until recently.

In the mentioned publication, the authors also touched upon the question of the ethnocultural attribution of the analyzed ritual oaks. Having based on a number of facts mainly of a general historical nature, in particular: 1) the appearance of the Vikings on the lands of the Lower Desna — the Middle Dnieper in the period of early Rus'; 2) the spread of the cult of trees and animals among pagan Scandinavians; 3) calibrated dating range of ritual oaks in 1975 and 1978/1979 within 776–938 years, i.e. largely within the Early Rus area; 4) change in the 10th century Slavic archaeological cultures of the Middle Dnieper region to the archaeological culture of Old Rus, they put in doubt (although not directly) the probable belonging of these trees to the local Slavs. However, this attempt lacks concrete and therefore convincing evidence of a historical, archaeological or historical-ethnographic nature. There is no reason to assume a significant influence of the Scandinavian newcomers on the spiritual sphere of the autochthons, especially on their calendar rituals of the agricultural cycle.

Keywords: ritual oaks, paganism, left-bank Prypiat basin, Menske settlement, Scandinavians, Slavs, rituals, Baltic substrate.

Одержано 27.07.2024

ЗАБАШТА Ростислав, кандидат мистецтвознавства, Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М. Т. Рильського НАН України, Київ, Україна.

ZABASHTA Rostislav, Ph. D., Maksym Ryl'skyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-1043-1678,

e-mail: rostyslav.zabashta@gmail.com.

Ю. Писаренко

ПРОТИ УПЕРЕДЖЕНОСТІ У ВИВЧЕННІ ЗБРУЦЬКОГО ІДОЛА (щодо психології псевдонаукового популізму)

Стаття критикує підхід О. Комара та Н. Хамайко до проблеми вивчення Збруцького ідола, який полягає в багаторічній популяризації ними своєї ідеї щодо виготовлення пам'ятки у XIX ст., при одночасних нехтуванні та замовчуванні обґрунтованої критики цієї точки зору з боку інших науковців.

Ключові слова: Збруцький ідол, Н. Хамайко, О. Комар, Т. Заборовський, псевдонауковий популізм.

Приводом до написання цієї статті стало чергове інтерв'ю Наталії Хамайко сайту «Локальна історія» в проєкті «Без Брому з Віталієм Ляскою» (04.01.2024)¹, в якому вона висловила ряд новаторських, як їй здається, ідей (Хамайко 2024). Не обійшлося без «ритуального» заперечення так званого «двовірства» на Русі, яке насправді є доведеним фактом ще з часів виходу двотомника М. М. Гальковського (1916, с. 124—125 та ін.; 1913). Вчергове «перепало» від Н. Хамайко й «радянському академіку» Б. О. Рибаківу, «який реконструював за своєю уявою давньоруське язичництво», у зв'язку з чим нам пригадалася відома байка І. А. Крилова².

1. Хамайко Наталія — молодша наукова співробітниця Інституту археології НАН України (Київ), наукова співробітниця Лейбніц-Інституту історії та культури Центральної та Східної Європи (Лейпциг).

2. Крилов Іван Андрійович (1768/69—1844) — байкар, сатирик, драматург, якого шанував та цитував Т. Г. Шевченко, а також намалював акварельну копію його портрета роботи К. Брюллова (ред. Жулинський 2013, с. 586—587, 588—589).

Рис. 1. Збруцький ідол (грані, позначені латинськими літерами)

Fig. 1. Zbruchiv idol (faces marked with Latin letters)

Утім, найбільше нашу увагу привернув традиційний для виступів дослідниці пасаж про Збруцького ідола (рис. 1), котрий, на загальновідому думку Наталії Хамайко та Олексія Комара, своїм створенням завдячує творчій

фантазії поміщика с. Личківці, польського поета-романтика першої чверті XIX ст. Тимона Заборовського (*Tymon Zaborowski*) (1799—1828), перу якого належать кілька творів, пов'язаних зі слов'янським язичництвом (Комар, Хамайко 2011)³. Зокрема, не вперше пролунали тези про походження меча, вирізьбленого на ідолі, безпосередньо від зображення так званої «Шаблі Карла Великого», а шапки і довгого вбрання верхніх фігур ідола — від іконографії Бориса і Гліба. Зміцнити цю аргументацію покликана «мантра» про нетривале перебування скульптури в річці, що нібито свідчить про затоплення ідола приблизно за 20 років перед його виявленням в 1848 р., скоріше за все, після завершення поетом драми «Умвіт» (1823) (Хамайко 2024; також: Комар, Хамайко 2011).

Лише рік тому (2023) ми виступили з критикою попереднього інтерв'ю Н. Хамайко (16.11.2022) тому ж таки сайту «Локальна історія», в якому вона заперечувала давність Збруцького ідола (Сімонов 2022). Ця доповідь на V Міжнародній конференції «Фактор простору в історичних дослідженнях» була опублікована та доведена до відома Н. Хамайко і О. Комара. В ній вчергове було показано неймовірність виготовлення й утоплення ідола в першій чверті XIX ст. польським поетом. Чітко дотримуючись улюбленого авторами (щоправда, тільки на словах) принципу «бритви Оккама» (Комар, Хамайко 2011, с. 181, 197), ми зупинилися лише на просторовому чиннику — зокрема, ситуації державного кордону і прикордонного Збруча, яка виключала будь-які самовільні маніпуляції з великогабаритним кам'яним виробом на очах у прикордонної варті (Писаренко 2023). Це була вже третя публікація з тих, в яких ми опонуємо ідеї колег щодо «поета-ідолотворця». За 12 років жодна з них не удостоїлася відповіді О. Комара і Н. Хамайко на сторінках наукових видань. Згідно з поясненнями дослідників, на це в них немає часу. Втім, час знаходиться на піар ідеї (а по суті — самопіар) на широкий загал, який, зазвичай, прагне сенсацій та розвінчання відомих авторитетів.

Проте, таку категорію, як історіографія, ніхто не скасовував. Недостатнє знання історіогра-

фії не відноситься до чеснот історика, хоча й не є річчю надприродною. Тим більше, — історіографія Збруцького ідола, яка, як в часовому, так і в просторовому вимірі, уявляється «неосяжною». Інша справа, коли обізнаний із джерелами науковець приховує їх через невикладність для себе позиції інших авторів. Очевидно, саме з таким прикладом маємо справу в випадку Н. Хамайко і О. Комара. Автори проігнорували вже першу нашу критичну статтю, в журналі «Ruthenica» (Писаренко 2012), не згадавши про неї в польському перевиданні своєї роботи про «Тимонового ідола» (Комар, Чамайко 2013). Друга стаття була видана в журналі «Opus mixtum» Музею історії Десятинної церкви (Писаренко 2018). Також жодної спроби авторів захистити свою думку, яка вже отримала міжнародний розголос. Однак, Збруцький ідол надто помітне культурне явище, аби мимохідь «затаврувавши» його як «садово-паркову скульптуру»⁴, надалі ухилятися від обстоювання своєї екстравагантної точки зору. Втім, не виключено, що саме така тактика відповідає наперед визначеній стратегії нівелювання дохристиянського шару давньоруської культури, згідно з якою, язичництво на наших теренах якщо й було, то зовсім обмалъ, або, у кращому випадку, було занесене сюди звідкільсь, і вмерло ледь не «наступного дня» після Володимирового Хрещення. Загалом цей тренд умовно можна було б назвати «антирибаковським», адже, саме через публічне оголошення себе «противником Б. О. Рибаківа» (ніби йдеться про якусь присягу на крові), прибічники цієї течії, зазвичай, здалеку впізнають одне одного, ніби ті самі рибалки (вибачте за тавтологію) з відомої приказки. Зберігаючи відданість «цеху» деконструкторів традиційного світогляду, навіть за бажання, не можна було б оминати розвінчання «головної святині» колишніх і новітніх язичників — Збруцького ідола. Адже «слова з пісні не викинеш».

Попри це, історіографія заперечення новітнього авторства ідола поступово поповнюється й роботами інших науковців, хоча й іноді не позбавлених дискусійності, зокрема, статтями І. Мицька (2016) та В. Я. Петрухіна (2017). Нещодавно з'явилося ще кілька робіт польських авторів — Міхала Лучинського, Януша Цешліка, Анни Тинець, які свідчать про поступове розчарування в ідеї О. Комара і Н. Хамайко польських науковців (Luczynski 2015; Cieślak 2016; 2018; Tyniec 2016). Висновки Я. Цешліка щодо непричетності до виготовлення ідола Тимона

3. Так, драма «Умвіт» розгортається на тлі опору язичництва християнству, аж до триумфу останнього (Zaborowski 1936, s. 365—418). Цикл «Здобуття Києва» вміщує епізоди, присвячені руському чорнокижнику Блуду (Jamedyk Blud), вихователю князя Ярослава, до якого, як до чарівника, князь звертається у годину польської навали на чолі з Болеславом Хоробрим (Zaborowski 1936, s. 213—220, 231—246). Фрагментарні «Пісні Бояна» (Zaborowski 1936, s. 309—315), окрім уривку про того самого Блуда (Zaborowski 1936, s. 314—315), нічого пов'язаного з язичництвом не містять, а лише — історико-патріотичні замальовки, в яких двічі трапляється закид «вічному ворогові миру», Сатані (Zaborowski 1936, s. 312, 314).

4. Рупором цієї ідеї авторів неочікувано і парадоксально став М. Бандрівський (автор відомої книги «Сварожі лики», 1992 р.), публікації якого з цього приводу, по суті, перетворилися в скорочене переповідання статті О. Комара і Н. Хамайко (Бандрівський 2016).

Заборовського, як з'ясувалося, багато в чому співпадають з нашими ⁵.

Аби не здаватися голослівними, вкотре змушені конспективно викласти контраргументи щодо висновків О. Комара і Н. Хамайко про новітнє походження Збруцького ідола.

1. Рюгенський Святівіт — не прототип Збруцького ідола. Виключено, аби, як стверджують автори, в якості взірця для кам'яного псевдо-ідола Т. Заборовський «обрав» описаний данським хроністом XII—XIII ст. Саксоном Граматиком (зокрема, у передачі А. Нарушевича «Історія народу польського» тощо) ідол рюгенського Святівіта ⁶ (2011, с. 182, 200), адже той був виготовлений з дерева, та, на відміну від збруцького стовпа з чотирма обличчями під однією шапкою та триярусною «космічною» композицією, мав форму людського тулуба з руками і ногами та чотири окремих головами на окремих шиях (14.39.3) (Саксон Граматик 2017, с. 212—213; Naruszewicz 1836, s. 119—120) ⁷. Водночас, подібну до «збруцької» компоновку — обличчя, повернені на чотирі боки, — демонструє, хоча б, опублікований П. Георгієвим кістяний виріб (писало) з чотириликим завершенням з Преслава X ст. (Георгієв 2016, с. 36—37, обр. 58; Комар, Хамайко 2011, с. 170) ⁸ (рис. 2: 1).

Відповідно, слід відхилити думку авторів, що поголені обличчя персонажів верхнього яру-

5. Щоправда, не можемо погодитися із тезою цього вченого про ймовірність впливу на концепцію Збруцького ідола, нібито, датованого другою половиною XI ст., з боку композиції фресок Софії Київської (Cieślak 2016, s. 366; 2018, s. 92). Не менш штучною видається його гіпотеза щодо поблажливості до вшановування ідола князя Василька Теребовльського, мовляв, через те, що той тісно взаємодіяв із прихильними до язичництва степовиками (берендичами, печенігами й торками — Ю. П.) (Cieślak 2016, s. 367; 2018, s. 94). Відкидаючи побудови О. Комара та Н. Хамайко щодо ідолотворця Т. Заборовського, водночас, малодоказову, як на наш погляд, «кочівницьку» версію походження ідола обстоює М. Лучинський (Luczynski 2015, s. 73). А. Тинец декларує свою незгоду з висновком українських науковців, цитуючи колишню працю В. Шиманського, в якій той заперечував виготовлення ідола в XIX ст., з огляду на технічну складність, нереальність здійснити це приховано, а також — обмеженість у гаданого «автора» знань, необхідних для відтворення світоглядної концепції ідола (Tyniec 2016, s. 375—376; Szymański 1996, s. 84—85).

6. Щоправда, у польському перевиданні своєї статті цей висновок автори дещо розмивають: «знання Заборовського про язичництво глибші, ніж механічне повторення інформації попередників і не може спиратися лише на відомості якоїсь однієї книги» (Komar, Chamaiko 2013, s. 42; див. s. 41).

7. Острів Рюген зі святилищем в Арконі був захоплений данцями 1168 р. (ред. Литаврин 1988, с. 198).

8. У літературі згадується також випадок знайдення в с. Гусятині у 1875 р. чотириликого ідола, якого розбили селяни і камінь використали для будівництва (Винокур 1967, с. 136).

Рис. 2. Язичницька скульптура Східної та Західної Європи I — рубежу II тис. н. е.: 1 — кістяний виріб із Преслава, Болгарія (за П. Георгієвим); 2 — ідол із Себезу, Росія; 3 — ідол із р. Шексни, Росія; 4 — ідол із Калюсу, Україна; 5 — «камінь Свантевіта» з Альтенкірхена, Німеччина

Fig. 2. Pagan sculpture of Eastern and Western Europe of the first — turn of the second millennium AD: 1 — a bone item from Preslav, Bulgaria (after P. Georgiev); 2 — an idol from Sebez, Russia; 3 — an idol from Sheksni, Russia; 4 — an idol from Kalyus, Ukraine; 5 — «Svantevit's stone» from Altenkirchen, Germany

су збруцької пам'ятки наслідують поголеним обличчям Святівіта (2011, с. 183). Приміром, ідоли з музею в Себезі та з р. Шексни також безбороді (Седов 1982, с. 288, табл. LXXV: 1, 4) (рис. 2: 2, 3). Без борід зображені князь Святослав Ярославич і його сини на відомій мініатюрі «Ізборника» 1073 р. О. С. Фамінцин (1995, с. 141—142, прим. 4) наводить й інші приклади традиції гоління борід у слов'ян. Адемар Шабанський (2015, с. 195), французький хроніст XI ст., прямо пише, що звичай відпускати бороди прорик на Русь після хрещення: «Через деякий час до Русії прибув один грецький єпископ, який половину їхньої країни, яка до цього поклонялася ідолам, навернув [у віру Христову] і змусив їх прийняти грецький звичай з відрощування бороди, так само як і інші манери» (Адемар 2015, с. 195).

Головне, що ніде у творах Т. Заборовського не згадується ні ідол Святівіта за Саксоном Граматиком, ні кам'яне зображення Збруцького ідола (Cieślak 2016, s. 365).

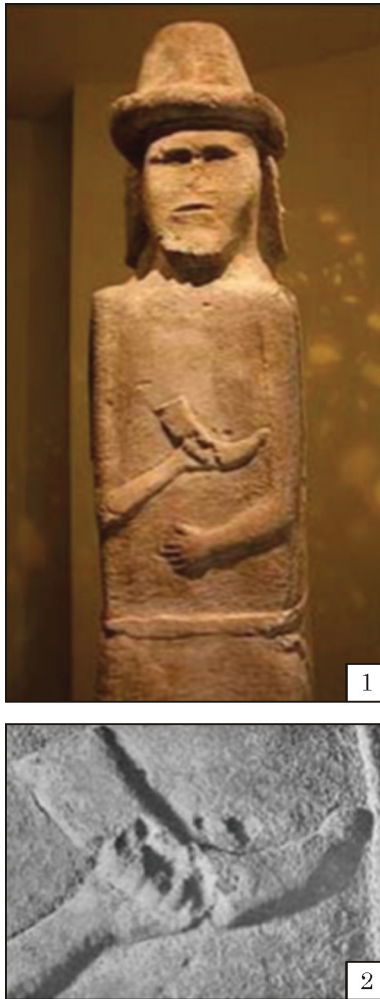

Рис. 3. Божество з рогом достатку Збруцького ідола (грань А): 1 — за сучасним фото (<https://sergiuscaesar.livejournal.com/112002.html>); 2 — за Г. Ленчиком (Leńczyk 1964)

Fig. 3. The deity with the horn of plenty of the Zbruch idol (facet A): 1 — after a modern photo (<https://sergiuscaesar.livejournal.com/112002.html>); 2 — after G. Leńczyk (1964)

2. Не іконографія Бориса і Гліба. Водночас, припущенню авторів, про те, що прототипом Збруцького ідола послужив ідол Святівіта, суперечить виведення ними загальної концепції ідола від парного іконографічного зображення Бориса і Гліба (2011, с. 198—199). Буцімто, звідси в ідола шапка з облямівкою, довгий одяг і навіть положення рук. Однак, такі самі шапки мають й інші ідоли, зокрема, вищезгадані ідоли з Себежу і р. Шексни (рис. 2: 2, 3). Також увагу привертають головні убори синів Ярослава Мудрого на малюнку ктиторської фрески Софії Київської Абрагама ван Вестерфельда 1651 р. (Высоцкий 1989, с. 69, рис. 29). Наявність у трьох портретів на південній стіні Софійського собору в Києві князівських шапок з високою тулією була підтверджена і рентгенівськими знімками 1980 р. (Высоцкий 1989, с. 89—90; 87, рис. 41; Cieślík 2016, s. 364). Щодо довгого вбрання збруцьких божеств, то, окрім

зображень Бориса і Гліба, достатньо буде вказати, хоча б, на те саме зображення сім'ї Святослава з «Ізборника».

Отже, якщо стиль одягу верхніх фігур Збруцького ідола давній, — такий як у Бориса й Гліба, — то чому б не припустити, що у барельєфних зображень просто таке саме князівське вбрання?

Щодо положення рук на нашому ідолі, то таке саме воно на ідолі з Калюсу (рис. 2: 4), а також на скіфських стелах (Рыбаков 1987, с. 64, рис. 7), що додатково свідчить на користь архаїчної стилістики ідола. А головне, що для християнина Т. Заборовського було б дивним шукати взірць для язичницького зображення саме в християнській іконографії.

3. Грань А. Божество (у випадку Збруцького ідола, очевидно, жіноче) з рогом достатку — найпоширеніше в язичництві. Був такий ріг і у дерев'яного Святівіта Саксона Граматика. Тому Т. Заборовському, якби він справді був автором Збруцького ідола, що копіював рюгенське божество, мало б сенс запозичити цю ідею також. Однак, автори цієї аналогії уникають, оскільки, на їхній погляд, ріг Збруцького ідола значно відрізняється. Адже Збруцьке божество, буцімто, тримає його якимось незвично, — ніби простягаючи глядачеві, або збираючись пити з вузького кінця. Мовляв, так пили з античних ритонів, відтак брався для ескізу не місцевий ріг, а античний взірць ритону, аналогічний тим, що поширені на скіфських скульптурах (2011, с. 188, 200). Однак, на останніх, принаймні, — на більшості з них, ніщо не вказує на те, що це саме ритони. Щодо розташування цих емностей в руках на скіфських стелах, то воно різноманітне (Рыбаков 1987, с. 64, рис. 7; ред. Мелюкова 1989, с. 345, табл. 40; див. також: ред. Кошеленко 1985, с. 401, табл. СХІІІ: 17). Щодо нескіфських статуй, то, наприклад, так само, як і збруцьке божество, тримають ріг ідол з Калюсу (рис. 2: 4) або «вусань» на плиті з Альтенкірхена (о. Рюген), де ріг, до того ж, велетенських розмірів (рис. 2: 5).

Завдяки викладеним кілька років тому в Інтернеті якісним знімкам (рис. 3: 1), можемо переконатися, що форма збруцького рогу цілком звичайна — з плавними лініями та декоративним потовщенням — «шишечкою» на кінці, для пиття з неї не пристосованою. Єдине, що тут впадає в око, то це часткове руйнування пальців, що тримають ріг (зокрема мізця) і одночасно невеличкої частки рогу під пальцями, що, при певному освітленні, й спричиняє ефект зламаной лінії нижньої стінки рогу (рис. 3: 2; Leńczyk 1964, tabl. III: 3).

Отже, зображення рогу достатку в руках божества грані А ніяких сумнівів у своїй автентичності не викликає.

4. Грань В. Божество з обручкою не наслідує католицького священника. Авто-

рами заперечується язичницька належність обручального персня (браслета?) в руці зображеного тут божества. На їхню думку, з демонстративним «жестом, що передає кільце жениху за католицькою традицією»⁹, й зображений персонаж на стороні (В) Збруцької скульптури» (2011, с. 194).

Однак, у випадку цього зображення не можна однозначно сказати, чи бог передає це кільце, чи це і є атрибут бога. Зрештою, одне не виключає іншого. Традиційно в якості аналогії збруцькому божеству з кільцем, наводять зображення на кельтському казані з Гундеструпа, Данія (I ст. до н. е.), на якому бог Цернунн ніби демонструє глядачеві якесь кільце чи браслет (Leńczyk 1964, tab. IX: 1). З іншого боку, образ будь-якого, в тому числі, язичницького бога, за визначенням, передбачає, що бог дає, дарує (Дажьд-бог, або просте побажання: «Дай Бог»). Так само, як архаїчні священні функції переходять до служителів християнського культу, очевидно, переходять і деякі попередні атрибути весільного язичницького обряду, серед яких був і перстень.

Щодо збруцького божества, яке «пропонує» кільце, то, скоріше за все, це — жінка, про що свідчать ледь позначені перса та більш виразні — у маленькому зображенні людини ярусом нижче. Ймовірно, це може говорити про вже «спеціальну» богиню шлюбу, можливо, Ладу (Рыбаков 1981, с. 462). Щоправда, Н. Хамайко (2024) існування такого персонажа в слов'янській міфології заперечує. Деяка аналогія нам вбачається у прикладі обрання жінкою чоловіка, а не навпаки, як це, нібито, було з чеською Лібуше (Козьма Пражский 1962, с. 42).

Стосовно перснів у слов'ян, то термін «перстень» є загальнослов'янським, і те, що згадується він у писемних пам'ятках, починаючи з XI ст. (Нидерле 1924, с. 271), очевидно, засвідчує, що використовуватися прикраса із такою назвою стала набагато раніше. Персні дротяні, кручені, платівкові, щиткові вже були поширені у східних слов'ян VIII—IX ст. (Юренко 1990, с. 300—301). В значній кількості їх знаходили в похованнях на територіях літописних волинян і хорватів, що примикали до місця виявлення Збруцького ідола (Седов 1982, с. 101, 128).

Що у східних слов'ян семантика персня в основі була дохристиянською, підтверджується народним тлумаченням одягання його на палець при обрученні як зображення статевого акту (Успенский 1982, с. 150)¹⁰. «Слово

9. Насправді у католицькому обряді вінчання священник по черзі окремо передає на таці перстень — спочатку чоловікові, який той одягає на палець дружині, а потім інший перстень — дружині, яка одягає його на палець чоловікові.

10. Нехристиянським було й широке застосування перстнів в магії та ворожінні (Райан 2006, с. 323—324).

Григорія о том, яко первое поганим язичи кланялися идолом» XII ст., у контексті шлюбних звичаїв, зазначає: «водять невестоу на воду даюче замужь, и чаю пють бесом, и кольца мечють в воду и поясь» (Гальковский 1913, с. 35). Ще більш упевнено з язичницьким шлюбним обрядом персні пов'язує «Літопис Переяславля-Суздальського» початку XIII ст., на що звертав увагу ще Л. Нидерле (1924, с. 32). Згідно зі своїм «нечистим», тобто язичницьким, шлюбним звичаєм, радимичі, в'ятичі та сіверяни «... влаштовували ігрища між селами, і сходилися на танці, і тут на танцях дізнавалися, яка жона чи дівчина до (най) молодших хіть має, і за поглядом очей, і за оголенням м'язів, і за показом перснів на руках, і від надягання перснів у дар на пальці чужі ...» (Інков 2016, с. 20—21; Летописец... 1851, с. 3—4). Схоже, в цьому випадку ініціатива дарування обручок також виходила від жінок.

Принаймні, бачити у збруцькій богині з перснем відбиття образу ксьондза жодних підстав немає. Насамперед, не зрозуміло, як сумістити буцімто наслідування «поетом-ідолотворцем» зображення язичницького Святівита з постаттю католицького священника¹¹. Очевидно, усвідомлення авторами хибності такої аргументації призвело до вилучення ними фрагменту про «довірний» персонаж з обручкою на стороні В із польського перевидання статті (Komar, Chamaiko 2013, s. 31).

5. Грань С. Шаблі «Перуна» і «Карла Великого» — аналогія, але не запозичення. Серед найбільш вразливих аргументів — намагання авторів вивести шаблю Перуна на Збруцькому ідолі від зброї Святівита, якою її собі нібито уявляв Т. Заборовський. У рюгенського Святівита був велетенських розмірів меч (14.39.3) (Саксон Грамматик 2017, с. 213; Naruszewicz 1836, s. 120). Однак, за його взірць, як вважають О. Комар і Н. Хамайко (2011, с. 191—192), поет чомусь обрав зображення коронаційної шаблі імператорів Священної

11. Суперечність поглиблюється твердженням авторів, що персонаж ідола з обручкою (грань В) «виник, завдяки сюжету “Умвіта”, де ключова сцена драми — церемонія шлюбу Леліні і Стрибора — має проходити в святилищі бога шлюбу» (2011, с. 209; Komar, Chamaiko 2013, s. 46). Очевидно, мається на увазі святилище Леля, яке згадується на початку п'єси (Zaborowski 1936, s. 365). Отже, нібито, драматург паралельно зобразив це шлюбне божество в камені, взявши за взірць образ католицького священника з обручкою. Однак, враховуючи, що язичницьке весілля Леліні і псевдо-Стрибора у драмі руйнується (як і саме язичництво загалом), натомість має відбутися нове, християнське, одруження дівчини з Єрмілієм (справжнім Стрибором) (Zaborowski 1936, s. 365—418), подібний регрес із наділенням «псевдо-язичницького» збруцького божества шлюбу «християнською атрибутикою» (обручкою) був би зовсім безглуздим.

Рис. 4. Порівняння шабел: 1 — верхня частина шаблі Збруцького ідола (грань С), за Г. Ленчиком (Leńczyk 1964); 2 — загальний вигляд композиції шаблі і коня на Ідолі (грань С); 3 — «Шаблі Карла Великого»: окремо клинок і в піхвах; 4 — руків'я «Шаблі Карла Великого»

Fig. 4. Comparison of sabers: 1 — the upper part of the saber of the Zbruch Idol (facet C), according to G. Leńczyk (1964); 2 — general view of the composition of the saber and horse on the Idol (facet C); 3 — «Charlemagne's Saber»: the blade and the scabbard separately; 4 — the hilt of «Charlemagne's Saber»

Римської імперії під умовною назвою «*Шаблі Карла Великого*» (нім. *Säbel Karls des Großen*) другої половини X — початку XI ст. (нині зберігається у палаці Хофбург у Відні).

Якщо, приміром, Ф. Д. Гуревич (1941, с. 285), Г. В. Корзухіна (1950, с. 78, 80, 86, 88) та А. М. Кірпи́чников (1966, с. 69) лише писали про подібність форм Збруцької шаблі і «Шаблі Карла» та про відношення обох до одного типу кочівницьких шабел, то О. Комар і Н. Хамайко гранично спростили ситуацію, прямо «зробивши» «Шаблю Карла» взірцем збруцької. Головне, що зіставлення «збруцької шаблі» із «*Шаблею Карла*» показує їхні відмінності, насамперед, за такою принциповою ознакою, як форма перехрестя. У шаблі Збруцького ідола перехрестя пряме, а не вигнуте, як зазначають автори (2011, с. 190), що демонструють її якісні фото (рис. 4: 1, 2; Leńczyk 1964, tab. IV: 3), тоді як у «Шаблі Карла» зігнуте (рис. 4: 3, 4), хоча обидві гарди мають кульки на кінцях (Писаренко 2018, с. 160—163). А. М. Кірпи́чников, який пряме перехрестя збруцької шаблі також помилково сприйняв як зігнуте (1966, с. 69), водночас, констатував, що пряме перехрестя з кульками на кінцях (саме його насправді бачимо на ідолі) сходиться ще до аварського часу, а в IX—XI ст. було поширене від Північного Поволжя та Передкавказзя до Угорщини. Проте для XI ст. воно здається вже дещо архаїчним. Розвиток шабельних перехресть іде шляхом викривлення їхніх кінців до низу. Такі зігнуті перехрестя з кулькоподібними завершеннями спостерігаються в давньоруських археологічних комплексах другої половини X — XI ст. До кінця X — початку XI ст., як за формами клинка, руків'я, так і за оздобленням, відноситься дослідником і «Шаблі Карла» (Кірпи́чников 1965, с. 271). Отже, шаблі Збруцького ідола, яка відрізняється від останньої більш простою

формою перехрестя, напевно, може датуватися більш раннім часом — принаймні, не пізніше X ст. (порівн.: Писаренко 2018, с. 163).

Заперечення авторами можливості автентичного язичницького зображення бога-воїownika з шаблею замість більш традиційного, на їхню думку, меча (2011, с. 191, прим. 70), розбивається також об археологічні свідчення використання шабел давньоруськими воїнами, а також висновками щодо участі давньоруських майстрів у оздобленні самої «Шаблі Карла» (Кірпи́чников, Медведев 1985, с. 307—308). Саме в контексті давньоруських знахідок на території Старого Києва розглядає останню й нещодавня стаття самого О. Комара (2022).

Отже, порівняння «збруцької» шаблі та «Шаблі Карла Великого» — не нове, обидві визнаються такими, що походять від одного й того ж типу кочівницьких або хозарських шабел, відомого як в Угорщині, так і на Русі. Відношення двох шабел до численної групи виробів одного типу (А. М. Кірпи́чников, до того ж, припускає прямий зв'язок з Руссю «Шаблі Карла») ще не означає, що одна з них є художнім відтворенням іншої. А головне, що перехрестя в них різні — у шаблі Збруцького ідола — пряме, тоді як у «Шаблі Карла» — зігнуте, яке вважається більш пізньою ознакою. То чи не є наочна відмінність між прямим і кривим перехрестями достатньою, аби авторам не ретранслювати впродовж 13 років меседж про те, що «збруцька шаблі» є копією «Шаблі Карла Великого» (Хамайко 2022; 2024)?

6. Грані А—В—С. Підземний бог слов'ян. Автори в міфологічній автентичності (як і всьому Збруцькому ідолу) цьому персонажу відмовляють, даючи йому такі тлумачення: «або Чорнобог або Диявол по А. Нарушевичу, тлумачений в річищі «Загубленого раю» Дж. Мільтона, де письменник порівнює його з титаном

Атласом, що тримає на собі землю», або «оголений бородатий титан, в хрестоматійному вигляді скульптурної підставки під фонтани, колони, портики, найпоширеніші в архітектурі бароко» (2011, с. 183), або ««Сатана» із «Болеславіади» та «Бояна» Т. Заборовського, що живе в підземеллі під склепінням землі» (2011, с. 209). Однак, насамперед, слід враховувати, що усі наведені персонажі мають свій архетип в давній міфології. Згадаймо, наприклад, грецького Аїда, чи римського Плутона. То чи правомірно відкидати можливість зображення на Збруцькому ідолі, замість «підставки під фонтан», одного з таких міфічних пращурів?

Автори, взагалі, сумніваються, що, на відміну від християнина, язичник міг би вдатися до багатоярусного зображення (2011, с. 197). При цьому, ними чомусь ігноруються більш давні приклади з цитованої ними статті Г. Леньчика — зображення тричастинної індійської космології (світ богів, світ людей, підземний світ), а також — фігур, які підтримують землю знизу (Leńczyk 1964, tabl. IX: 3, 2). Крім того, письменник XII ст. Еббон у «Житті Оттона Бамберзького» прямо пише про те, що три голови слов'янського ідола Триглава у Штеттіні символізували його владу над трьома ярусами світу — небом, землею і пеклом (*infernium*) (Жизнеописание... 2021, с. 190; Niederle 1924, s. 150, poz. 4).

Однак, чи існувало у слов'ян уявлення про підземний міфологічний персонаж, який, так само як небосхил тримає на собі Атлант, — тримав на голові земну твердь? Опосередковано про це може свідчити добре відомий нашим авторам слов'янський обряд клятви з дерном на голові, який мав передбачати традиційний зв'язок між обрядом і міфом. Тобто, дії виконавця ритуалу могли відповідати діям міфічного персонажа. Не виключено, що для даного обряду ним був Велес-Волос (Писаренко 1997, с. 77—90).

Отже, є всі підстави — насамперед, язичницька клятва з дерном на голові — вважати нижнього бога на Збруцькому ідолі давньослов'янським.

7. Грань D (нижній рівень). Солярний знак. Зображення знаку-колеса з шістьма спицями в нижньому ярусі, на задній грані ідола (D), яке вдалося помітити лише при спеціальному освітленні (Leńczyk 1964, s. 22; tab. IV: 4), скоріше за все, мало вторинний характер. Про це говорить, насамперед, його асиметричне розташування. Отже, коли цей знак міг бути нанесений — у давнину, чи після ідолового знайдення?

Якщо малюнок сонця був давнім, то він міг «охороняти» нижнє божество зі спини, подібно до того, як солярні клейма, що наносилися на донну частину давнього посуду. Або ж, цей сонячний символ заповнював дещо жахаючу порожнечу, нагадуючи про те, що «темне під-

земелля» є тимчасовим, нічним притулком світила. Адже у слов'ян-язичників існувало уявлення про підземний, нічний шлях Сонця (згадаймо гібридний образ так званих «качок-коників»), чим також засвідчується, що небесна і підземна частини загробного світу-ірію уявно були між собою з'єднані (Рыбаков 1981, с. 234—237; 1987, с. 548—551). Місце заходу світила — «за морем», на краю землі, розглядалося як житло підземного бога, про що свідчить відоме чеське відсилання «*k Velesu za moře*» (Успенский 1982, с. 56).

Намагаючись пов'язати композицію ідола з сюжетом поетичної драми Т. Заборовського «Умвіт», автори припускають (2011, с. 209), що солярний знак був накреслений на вже створеному ідолі самим поетом, адже у драмі він згадує сонце, як герб землі вождя (князя) Містіволя: «*Це сонце — герб цієї землі, велика емблема слави*»¹² (Zaborowski 1936, s. 396; Komar, Chamaiko 2013, s. 46). Хоча у драмі «Умвіт» не говориться, чи був це саме солярний знак у вигляді кола зі спицями, чи (найвірогідніше) він мав звичайні промені, однак, це геральдичне сонце вінчало князівський коронаційний шолом, та під час битв своїм сянням «долало» усіх ворогів (Zaborowski 1936, s. 396). Тому малоймовірно, аби поет «помістив» цей «князівський герб» на ідолі саме у «пеклі».

Згідно з іншим зауваженням авторів щодо цього солярного знаку, саме з аналогічним солярним колесом в руках зображували загадкового західнослов'янського бога Кродо (2011, с. 183). Однак, якщо це солярне коло насправді було б запозичене Т. Заборовським з описів бога Кродо, то, скоріше за все, знаходилося б у руках верхнього божества грані D, руки якого, як ми знаємо, взагалі порожні (Писаренко 2012, с. 113—114).

Втім, чи можна, гіпотетично, виключити, що це коло було кимось нанесене на вже вилученому зі Збруча пам'ятнику? Поставити таке питання цілком логічно, враховуючи, що цей значок схожий на так звані громові знаки, які ще, відносно, донедавна слов'яни наносили на сволоки своїх хат (Рыбаков 1981, с. 455—456; Радович, Сілецький 1996, с. 87—88), де вони мали відігравати якусь апотропеїчну роль. Отже, чи не могло бути, що ідол, який деякий час знаходився під стодолю мандатарії, хтось із забобонних місцевих селян позначив громовим знаком — від злої сили? Однак, *по-перше* — це зображення, скоріше за все, якимось доєднувалося саме до нижнього персонажа, в той час, як підозри щодо нехристиянськості міг викликати ідол в цілому. *По-друге*, скоріше за все, аби убезпечити себе від нечистої сили, селянин наніс би на ідол (до того ж, не обов'язково в нижній, вільній від зображень частині) не двозначний громовий знак, а безпосередньо — хрест. Саме

12. «*To słońce, herb tej ziemi, świetne sławy godło*».

такі випадки «християнізації» ідолів наводять і наші автори (2011, с. 186).

Отже, скоріше за все, згаданий солярний знак був нанесений на ідол ще у давнину. Ще одне припущення щодо обставин цього нанесення буде наведено нижче.

8. Грань D (верхній рівень). Бог без атрибутів в системі загальної концепції ідола. Щодо верхнього бога з порожніми руками на задній грані D, то, враховуючи поетичну фантазію Т. Заборовського, складно уявити, аби він допустив «недосказаність» верхнього божества та не забезпечив його бодай якимось символічним атрибутом (Cieślak 2018, s. 72—73). Однак, його відсутність у божества грані D наших авторів не бентежить — на їхню думку, це, знову-таки, чомусь Святовіт «з порожніми руками, які забирають людину до себе після смерті» (2011, с. 183) (?).

Значення цього божества можна спробувати визначити, виходячи із загальної концепції ідола. Ми бачимо, що ідол несе в собі виразну ідею вітальності, адже має фалічну форму. Повчання проти язичництва фіксують ритуальне значення дерев'яних фалосів, зокрема, у весільній обрядовості, що підтверджується й археологічними знахідками (Рыбаков 1981, с. 36, 463). Серед окремих зображень на ідолі ідея вітальності представлена також. Це — присутність чоловіків і жінок, як серед верхніх богів, так і серед людей середнього ярусу, божество-покровитель шлюбу із обручкою, богиня плодючості з рогом достатку, та малюк біля плеча жінки у середньому ярусі (між іншим, ми не поділяємо думку авторів, що цей ярус займають боги нижчого рангу (2011, с. 186, 188, 194, 209), адже, враховуючи тричастинний космічний поділ ідола, бачимо, що, в такому разі, самим людям місця не залишається). Космічність фалоса підкреслюється не лише триярусністю, але й поверненістю чотирьох облич на чотири сторони світу.

Ідеї «космосу» зовсім не суперечила б також ідея відповідності кожної грані певній порі року, хоча з невеличкими відмінностями від порядку, запропонованого І. Лелевелем¹³. Наприклад, якщо зображення богині з перснем (B) відповідало звичайній порі слов'янських шлюбів — пізній осені (Нидерле 1924, с. 33), то, за рухом посолонь, наступна грань D — з божеством без атрибутів та з підземним сонцем — могла б відповідати зимі (саме у цей, менш освітлений, час актуалізувалася ідея поклоніння світлу). Наступна грань C, з Перуном, — могла позначати грозову весну, а грань

з жіночим божеством з рогом достатку і жінкою з немовлям у середньому ярусі (A) — кінець літа, пору врожаю. Отже, якщо кожна з граней відповідала одному сезону, по три місяці, то від весілля (кінець осені) до народження дитини (кінець літа, жнива), якраз, минало дев'ять місяців. Загалом же, кожна грань позначала певну пору року: богиня з обручкою — осінь, бог без атрибутів — зиму, Перун — весну, богиня з рогом достатку — літо. Таке, ймовірно співіснування в Збруцькому ідолі ідей календарності та космічності відповідає поширеній в архаїці концепції, згідно з якою, поняття *Світ* і *Рік* співпадають (Еліаде 2001, с. 493). Цікаво, що при цьому також передбачається традиційний для архаїки розподіл ключових точок року на «чоловічі» та «жіночі» (Писаренко 2010).

Отже, Збруцький ідол, як предмет поклоніння, водночас, мав уособлювати притаманну архаїчному світогляду часово-просторову концепцію (хронотоп). Зрештою, він являє собою космізовану ідею вітальності — «космос-фалос», населений людьми, який передає динаміку розвитку-життя (календарність), поєднує чоловіче і жіноче та пам'ятає про підземний світ пращурів. Такою складною та, напевно, недоступною фантазії поета XIX ст., є концепція Збруцького ідола. Водночас, набір наявних у Збруцькому ідолі ідей повністю підтверджується відомими у наш час результатами досліджень архаїчного світогляду.

9. Стилїстика ідола повністю відрізняється від новочасних тлумачень язичницької міфології. Суворий і величний стиль ідола — без будь-якого натяку на прикрашення у вигляді орнаментів тощо, — зовсім не в дусі романтизму. Як насправді новочасний митець міг уявляти собі ідолів слов'ян, свідчать фантастичні «реконструкції» багатоголових ідолів в європейській літературі XVII—XIX ст. Зокрема, це — зображення Святовіта та інших богів балтійських слов'ян у «*Britannia antiqua illustrata*» Айлетта Саммса 1676 р., гравюри з багатотомника Бернара де Монфокона «*L'antiquité expliquée et représentée en figures*», 1722 р. (напевно, запозичені з лейпцизького журналу «*Acta eruditorum*», 1715 р.). Пізніше схожі романтичні зображення богів зустрічаються в «*Versuch einer Slavischen Mythologie*» Андрія Кайсарова, 1804 р. та у «*Handwörterbuch der Mythologie der deutschen, verwandten, benachbarten und nordischen Völker*» Крістіана Аугуста Вульпіуса, 1826 р. (рис. 5: 1—4).

З деякими з них, поза сумнівом, міг бути знайомий і Т. Заборовський. Усі постаті божеств тут характеризує динамічність, об'ємність, вишуканість поз, що відповідало уявленню класицизму про давню скульптуру. Годі згадувати й прямі підробки, серед яких найвідомішими є так звані «прільвіцькі ідоли», що їх датують то кінцем XVII, то кінцем XVIII ст. (Niederle 1924, s. 162—163; Комар, Хамайко 2011, с. 182,

13. «Лелевель відносить ідола до зображення Святовіта. Чотири зображення на гранях означають чотири пори року. Зображення з кільцем означає весну, з рогом — літо, в зв'язку з цим в середній фігурі народжується нова маленька фігурка. Осінь представлена фігурою з мечем і конем, і, нарешті, зима є оголеною, без будь-яких атрибутів. Такої ж точки зору дотримується і Кіркор» (Гуревич 1941, с. 280).

прим. 49). *Своєю архайчністю і простотою Збруцький ідол цій новочасній образотворчій традиції є повністю чужим.*

10. Версії затоплення ідола Т. Заборовським (а отже, й — виготовлення за його наказом) суперечать обставини знахідки. По-перше, ріка Збруч у різні часи була прикордонною. Так, упродовж 1772—1793 рр. по ній проходив державний кордон між Річчю Посполитою та Австрією. А у 1793—1809 та 1815—1917 рр. — між Російською імперією та Австрією (від 1867 — Австро-Угорщиною) (Хведченя 2005, с. 314). Т. Заборовський, який народився 1799 р., після відсутності під час навчання (з 1810 р.) та перших літературних спроб, повертається до батьківського маєтку 1819-го (Комар, Хамайко 2011, с. 203). Отже, у часи проживання Т. Заборовського у Личківцях по Збручу проходив австрійсько-російський кордон, який патрулювався прикордонною (фінансовою) вартою. Поблизу також була лісова служба, окрім того район знаходився під наглядом поліційно-судового службовця — мандатарія. Ідол був знайдений у річці, в урочищі Збігла, на невеликій відстані від казарм прикордонників. Перелічені чинники самі собою виключають будь-які свавільні маніпуляції — утоплення в режимній місцевості виробу, вага якого сягала однієї тонни¹⁴, а висота — більше 2,5 м. Власне кажучи, таких незаконних дій ніхто б не дозволив. Звертаємо увагу, що згідно зі свідченням колишнього управителя маєтку Заборовських, інженера К. Бенковського (1886, с. 31—32), він, аби увійти в прикордонну ріку, а згодом вилучити з неї ідола, звертається за дозволом до надстражника прикордонної фінансової варті. Принаймні, його свідчення демонструє усвідомлення встановленого у прикордонні порядку.

Порівняно із зазначеним, те, що ідол до свого уявного скинення Т. Заборовським (за О. Комаром і Н. Хамайко), нібито був ним встановлений на чужих поміщицьких землях Городниці — маєтку Забельських, на північ від власного

14. За Т. Жебравським, лише вилучена з ріки частина важила до 10 центнерів (Срезневский 1853, с. 163, 187). Згідно з повідомленням авторів співробітництва Краківського археологічного музею Анни Тинец (30.05.2024), у 40—50-х рр. XX ст., під час переміщення ідола, його було зважено. Маса становила орієнтовно 680 кг.

15. Незважаючи на значну різницю у визначенні конкретного місця знахідки відносно колишніх казарм прикордонної варті експедиціями А. Кіркора: 617 м від казарм на південь (1876) та 300 м (1882), незмінними орієнтирами залишаються місцевість Збігла та підніжжя гори Соколихи.

Рис. 5. Романтичні інтерпретації слов'янських язичницьких богів XVII—XIX ст.: 1 — Ругевіт, Поревіт, Поренут, Свантевіт, за А. Саммсом (Sammes 1676); 2 — Свантовіт, за Б. де Монфоконом (Montfaucon 1722); 3 — Световіт, за А. Кайсаровим (Kayssarov 1804); 4 — Свантевіт, за К. А. Вульпіусом (Vulpius 1826)

Fig. 5. Romantic interpretations of Slavic pagan gods of the 17th—19th centuries: 1 — Rugevit, Porevit, Porenut, Svantevit, according to A. Sammes (1676); 2 — Svantovit, according to B. de Montfaucon (1722); 3 — Svetovid, according to A. Kayssarov (1804); 4 — Svantevit, according to K. A. Vulpus (1826)

маєтку, Личківців (2011, с. 211), — виглядає другорядним. Однак, подібне зухвальство на чужій території також було б неможливе. Місцезнаходження ідола в річці, навпроти земель Городниці, в підніжжі гори Соколихи підтвердили дві експедиції А. Кіркора 1877 та 1882 рр., у супроводі учасників евакуації ідола з ріки, А. Брушкевича, — на 1848 р. тамтешнього мандатарія, — та згаданого інженера К. Бенковського (Kirkor 1877, s. 379; 1883, s. 53; порівн.: Бенковский 1886, с. 33)¹⁵. Втім,

у польському варіанті роботи О. Комар і Н. Хамайко, ігноруючи свідчення сучасників, обстоюють думку, що ідол був знайдений на кордоні Городниці і Личківців (Komar, Chamaiko 2013, s. 18; s. 51, uw. 183)¹⁶. Очевидно, таким чином, вони намагаються якомога наблизити місце знахідки до володінь Заборовських. Між іншим, як справедливо зазначив Я. Цешлік, у випадку дійсного зв'язку ідола з Т. Заборовським, обидва, — і Брушкевич, і Беньковський, як мешканці маєтку в Личківцях, — мали б про це знати та повідомити зацікавлених знахідкою осіб. Втім, цього не сталося, оскільки насправді поет жодного стосунку до ідола не мав (Cieślak 2016, s. 363). Перевезення ж ідола до Личківців було зумовлене тим, що саме там проживав поліційно-судовий службовець, або мандатарій цієї округи А. Брушкевич.

11. Технічні складнощі «затоплення» ідола (при цьому доводиться уявити заздалегідь неймовірну ситуацію відсутності на кордоні варту). Коли йдеться про «скинення ідола», то слід, насамперед, враховувати його вагу. Без частини, що залишилася в Збручі, вона становила близько однієї тонни (Срезневський 1853, с. 163, 187), за іншими даними — близько 680 кг¹⁷. Маємо пам'ятати також і про габарити. Перед зламом при витяганні до видобутої частини ідола, довжиною 2,57 м (Leńczyk 1964, s. 21), мало б додатись, отже завдовжки він був не менше 3 м. Аби його вилучити зі Збруча, було застосовано три пари волів, тому для його підвезення до ріки знадобилося б, напевно, чи, менше. Навіть теоретично складно уявити, як і силами скількох робітників довелося б здійснити операцію скинення кумира з возу в річку, — на той час повноводну, — або його вивантаження з возу на суходіл, а потім затикування волами на глибину (де б вони просто потонули), в інших випадках — транспортування ідола на плоту, чи взимку по льоду. Годі й казати про те, яким чином можна було пояснити найманим селянам «доцільність» таких дій.

12. Брак мотиву для затоплення ідола Т. Заборовським. Подібна, поетапна, заздалегідь спланована, операція вельми суперечила б уявному стану миттєвого афекту поета, для якого природніше було ідол просто розбити. Примітно, що скинення кам'яних ідолів ще за часів Володимира супроводжувалося їхнім розбиванням. Слова літопису (під 988 р.), згідно з якими, князь Володимир «повеле кумири испроврещи, овы исеци, а другая огневи предати» (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 80), С. М. Соловйов (1988, с. 307, прим. 248) слушно тлумачив, що «исеци» відносилось до

кам'яних ідолів, тоді як «огневи предати» — до дерев'яних. Головним було знищити або порушити цілісність поганських святинь, аби їх не можна було відновити. Так само, коли М. Потоцький, отримавши Збруцького кумира, спочатку висловив намір поставити його на кургані з назвою *Розбита могила*, то місцеві селяни рішуче заперечили, пообіцявши панові «цього турка» розтрошити (Leńczyk 1964, s. 18).

Очевидно, через деяку невпевненість О. Комара і Н. Хамайко у реконструйованій ними моделі поведінки Т. Заборовського, вони пропонують читачеві й інші опції щодо винуватців потрапляння ідола у Збруч. На роль одного з можливих повалювачів і утоплювачів однотонного велета вони висувають поміщика Й. Забельського: «Але можливо, що в обвалення скульптури в воду був і більш прозовий мотив — у пошуках затишного живописного місця для роботи, Т. Заборовський обрав берег не на території свого маєтку, а на землях Городниці. Встановлення ж тут «ідола» напевно чи потішило немолодого сусіда Й. Забельського, з дружиною якого поета пов'язували зовсім не таємні для оточуючих романтичні стосунки» (2011, с. 211). У польському варіанті публікації навіть припускається, що його «конкуренткою» у цій справі могла стати сама мати Т. Заборовського, яка, втоплюючи «ідола», прагнула виправити стосунки із сусідами (Komar, Chamaiko 2013, s. 51, uw. 183). Принаймні, згідно з авторами, в оточенні поета не бракувало рішучих і кремезних людей. Щоправда, уяві реконструкторів вищезгаданий «градянський академік» міг би лише позадригати.

А головне, що судячи з творів Т. Заборовського, він не звеличував язичництва (Cieślak 2016, s. 365). Його персонажі — чорнокнижник Блуд або жрець Умвіт — є лиходіями, антагоністами позитивних героїв-християн. Митець напевно чи мав підстави виготовляти ідола та поклонятися йому чи відчувати до нього пієтет.

13. Щодо розташування ідола в Збручі. З точки зору тези про «скидання» ідола, — про яку епоху не йшлося б, — важливим аспектом є те, як, власне, пам'ятка була в річці розташована. Адже, якщо ідол був скинутий, то мав би лежати. Однак, згідно з описами обставин знахідки, з води, нібито, виринала його верхня частина, шапка, а по-друге, під час його витягування з води, він в основі зламався (Kirkor 1877, s. 379; Бенковский 1886, с. 32)¹⁸. Чи могло це передбачати спеціальне кріплення нижньої частини у дні Збруча? Згідно із повідомленням тимчасового власника ідола, М. Потоцького, зробленого зі слів свідків вилучення ідола з

16. На жаль, на Личківці, як місце знахідки, вказує й наша власна енциклопедична стаття «Збруцький ідол», написана до більш детального заглиблення у матеріали (Писаренко 2005, с. 314).

17. Див. примітку 14.

18. Дійсно, нижній кінець ідола має виразний слід зламу, що демонструється Г. Ленчиком на світлинці (Leńczyk 1964, tabl. IV: 1). З цього є незаперечним, що частина ідола так і залишилася у воді (Leńczyk 1964, s. 17; див.: Срезневський 1853, с. 185, 190).

ріки, «люди, які знаходилися в той час, коли його витягали з води, стверджували, що на цьому місці були сліди великих каменів, за якими можна було б зробити висновок, що вони залишилися від п'єдесталу, але оскільки вони були покриті мулом і досить глибоко занурені у воді, то і витягнути їх майже було неможливо» (цит. за: Срезневский 1853, с. 184—185). Втім, зазвичай, ці свідчення вважають малопереконливими. Дещо пізніше хедлайнер евакуації ідола, колишній управитель маєтку в Личківцях К. Бенковський, щодо розташування ідола в ріці зазначав: «У 1848 році помітив я в ріці Збручі... в глибині на один метр під водою, білий регулярний предмет, похилений від лівого до правого берега, приймаючи за основу рівень води під кутом 45°» (Бенковский 1886, с. 31). «Старанно й передбачливо об'язавши камінь мотузкою, наскільки це найнижче від голови було можливо, не без напруження сил рушили воли і в тому самому моменті почулася в глибині детонація. Здається, що камінь, при самому п'єдесталі, утворив з ним одну цілість» (Бенковский 1886, с. 32). У примітці, з помилкою, що ідол був біля «лівого», а не правого берега, зазначається, що він лежав у воді «головою повернений до нашого (австрійського — Ю. П.) боку» (Бенковский 1886, с. 33). Втім, якщо ідол лежав, то чому «автор знахідки» зазначає, що він був похилений у напрямку від лівого до правого берега, та як тоді вдалося «лежачого» ідола, вагою близько однієї тонни, об'язати мотузкою «найнижче від голови»? Крім того, якщо ідол був повністю занурений у воду на один метр, то звідки тоді взявся згаданий багатьма свідками ефект підстрибуючої на хвилях голови чи капелюха (Leńczuk 1964, s. 16)?

Перший гіпотетичний варіант, що стовп, який мав у нижній частині продовження, завдяки останньому, кріпився у ґрунті (дні річки), а довкола був обкладений камінням, задля більш міцного тримання. Вочевидь, що за наказом Т. Заборовського такої процедури ніхто б не здійснив. То чи могли його спеціально встановити в Збручі (як свого часу вважали і ми) у Середньовіччі?

Сумнівно, аби вкритий різьбленням і явно призначений для споглядання, він міг бути у давнину спочатку поставлений саме у річці. Напевно, не мало б сенсу встановлювати його в Збручі, ховаючи таким чином від зазіхань ідолоборців князя Володимира. Чи ймовірно, що ідол стояв на березі, а згодом був охоплений мінливим річищем Збруча (думка, що також раніше нами висловлювалася)? Очевидно, що ні, бо до скасування язичництва цього б не допустили його шанувальники, а після хрещення він не міг би продовжувати стояти, а, крім того, скоріше за все, був би розбитий.

Тому більш переконливим здається другий варіант, що під час своєї знахідки ідол лежав

під кутом на схилі русла таким чином, що нижня його частина була сильно замулена при дні (Kirkor 1877, s. 379), а верхня не торкалася поверхні схилу русла, бо була вища за нього (?), що і дало змогу якось його об'язати мотузками нижче від голови¹⁹. Такий варіант не виключав би скидання ідола в Збруч у Середньовіччі, до якого ми схилялися у попередній статті (Писаренко 2023, с. 39).

14. Щодо нетривалого перебування ідола в річці. Одним із аргументів, на які спираються автори, аби довести, що ідол був затоплений Т. Заборовським незадовго до своєї смерті (1828 р.), є висновки геологічної експертизи поверхні пам'ятки, проведені Р. Козловським у 1962 р. Згідно з цим дослідженням, ідол перебував у річці зовсім нетривалий час. Хоча, це не заважає визнанню Р. Козловським ідолової автентичності (Kozłowski 1964, s. 61—67). При цьому, автори говорять про надто добру збереженість пам'ятки (2011, с. 175, 176, 181), чому, наприклад, суперечать наступні зауваження Ф. Д. Гуревич (1941, с. 279): «... за час довгого перебування в воді ідол майже весь вкрився піском в вигинах зображень, особливо в обличчях нижніх фігур утворилися вапняні нальоти. Від дії води різьблення в деяких місцях стерлося». А зауваження дослідниці щодо неодноразового зняття з ідола гіпсових зліпків (Гуревич 1941, с. 279, прим. 1), дозволяє скептично поставитися й до спроб оцінити його вік по хімічних відкладеннях на камені, стертості поверхонь тощо, адже копіювання передбачало певні механічні очищення та вплив сторонніх речовин. Тому, на наш погляд, коректність висновків про вік ідола саме за станом його збереженості, викликає запитання. Навіть Р. Козловський наприкінці свого звіту про геологічне дослідження граней ідола визнає, що його поверхня дещо згладилася не лише внаслідок нетривалої дії річкової води, але й від гіпсових зліпків, що ввело деяких дослідників в оману щодо віку пам'ятки (Kozłowski 1964, s. 67).

Втім, знайомство Р. Козловського із невідомими нам секретами геології, зокрема, специфікою різних видів кальцитових патьоків, тощо, усе ж, дозволило йому дійти висновків, що експлуатувався пам'ятник недовго (очевидно, розміщуючись чи то під кроною великого дерева, чи то під дахом). Згодом ідол, очевидно, був захований своїми шанувальниками, задля його збереження, у землі, на березі Збруча, де періодично піддавався дії вологи то підступаючої, то відступаючої ріки. Через це на його поверхні утворилося вісім шарів вапняних відкладень. Останнім із таких підтоплень, унаслідок зміни русла Збруча, ідол був, таки, вимитий з берега і це, нібито, сталося незадовго до його знайдення (Kozłowski 1964, s. 65—66).

19. Щоправда, тоді важко пояснити роль помічених свідками потужних каменів у його основі.

Рис. 6. Грань С («Перун») з ознаками незавершеного різьблення, за О. Снітовським (2018)

Fig. 6. Facet C («Perun») with signs of incomplete carving, after O. Snitovsky (2018)

Щодо констатації Р. Козловським відсутності на ідолі слідів довгого впливу атмосфери, то неочікуване підтвердження цього, очевидно, надає минулорічне спостереження Р. В. Забашти над пам'яткою у Краківському археологічному музеї, повідомлене у листі від 3.04.2023 р. (Писаренко 2023, с. 37—38). Науковець звернув увагу, здається, на досі ніким не помічену деталь: різьблення на грані С, із зображенням «Перуна» не було завершено. Не вибрана частина матеріалу між руками. Права рука, власне, не дороблена. Простір над поясом також вибраний лише в чорнову (рис. 6). Нагадаємо, що саме в «Перуна» немає ніг, які різьбяр також, очевидно, не встиг зробити. Отже, скоріше за все, ідол не використовувався за призначенням, оскільки не був завершений. Те, що ідол ще, власне, не був встановлений для поклоніння на березі, додатково підтверджує, що його не мало сенсу встановлювати й у річці.

У попередній статті ми усе ж припустили, що шанувальники, аби сховати незавершеного ідола, занурили його в ріку (Писаренко 2023, с. 39). Однак, із урахуванням висновків Р. Козловського про нетривале перебування у річці, в яку ідол, очевидно, був вимитий з берега, що в

ньому, гіпотетично, був закопаний напередодні Хрещення, слід замислитися, що, аби ідола дійсно зберегти, з надією його усе ж згодом завершити і встановити, мало сенс його не топити, «ховаючи кінці в воду», а саме закопати в землю, так само як ховали скарби при навалі чужинців або як іноді у сучасності консервують археологічні пам'ятки, наприклад, фундаменти Десятинної церкви²⁰. Між іншим, чи не з таким «відрядженням до підземного світу», котре, як і будь-яке поховання, вважалося в язичництві тимчасовим, було пов'язане поспішне накреслення солярного знаку в «підземеллі» самого Збруцького ідола. Можливо, як певна запорука подальшого «воскресіння» (?).

Звісно, враховуючи експертну думку Р. Козловського, простіше було б припустити, що і у випадку Т. Заборовського менш трудомістким було б ідола не втоплювати, а закопати. Однак, знову ж, таки, це виключала, насамперед, прив'язка пам'ятника до сусідської Городниці.

Отже, ідола, очевидно, заховали в землі волхви, аби зберегти його «до кращих часів». А кумир, повторивши долю решти відомих скарбів, внаслідок природних чинників²¹, зрештою, таки, з'явився на поверхню.

Таким чином, запропонована О. Комаром і Н. Хамайко «романтико-поетична» версія встановлення, а потім скидання ідола у першій чверті XIX ст. Тимоном Заборовським, враховуючи, що ці події мали розгортатися: а) на де-

20. Про намагання уберегти язичниками своїх ідолів, зокрема, сховавши їх, свідчать два наступних повідомлення. У тлумаченнях на «Слово про закон і благодать» XI ст.: «Видеши бо мнози истину и власть благочестия съвладает и приимше вси скрѣши в пещерах кумиры своя, да их корѣмници не жьгуть огнем». Автор «Толкової» редакції «Слова» підкреслював, що був свідком цього: «И мы бо сами свидетели есмы сему, сами зрѣвши рыдати подобна лихъновениа прелести их...» (Аничков 1914, с. 346). Аналогічна ситуація спостерігалася й під час хрещення Західного Помор'я в 1120-ті рр.: «Коли же благочестивим Оттоном були знищені капища і зображення ідолів, нечестиві жерці викрали золоту статую Тригелава, яка шанувалася в них найбільше, і віднесли її за межі тієї області, після чого віддали на збереження якійсь вдові, що жила в невеликому селі, де була надія, що його не знайдуть». Єпископ Оттон усвідомлював, що «...якщо він публічно оголосить про свій намір іти туди, жерці, почувши про його прихід, знову віднесуть зображення Тригелава в ще більш віддалені місця, щоб сховати його там» (Жизнеописание... 2021, с. 172—173).

21. З приводу одного з аргументів авторів, що з берега Збруча складно було б вимудити ідола, оскільки берег був укріплений коренями дерев і кущів (2011, с. 180), можемо висловити зворотне припущення, що саме розростання деревних коренів здатне було підсунути ідола ближче до ріки. На старих київських кладовищах ми неодноразово спостерігали, як дерева, що ростуть біля поховань, рік за роком підважують своїм корінням потужні фундаменти і намогильні плити, призводячи до зміни їхнього місцеположення, а то й руйнування.

ржавному кордоні, б) на території сусідів, в) при надзвичайних складнощах транспортування як видобутого в скелях каменю, так і готового виробу на всіх етапах, включно із затопленням, г) прилюдності усіх процедур, — суперечить реальності.

Крім того, судячи з творів Т. Заборовського, вплив язичництва на самого поета, який виставляв прибічників поганства у виключно негативному світлі, авторами значно перебільшений. *Матеріальні, фізичні та репутаційні втрати «цанувальника ідолів» у католицькому середовищі, порушника державного кордону та кривдника сусідів, явно не мали б «очікуваного» коєфіцієнту корисної дії в творчості митця.*

Природничо-науковому висновку Р. Козловського про нетривалу «експлуатацію» ідола суголосне спостереження Р. В. Забашти, що ідол не був завершений (сторона С), отже не встиг послужити за призначенням. Другий висновок Р. Козловського — щодо недовгого перебування ідола у річці, натомість, більш тривалого перебування у ґрунті, з точки зору логіки, мав би відповідати наміру волхвів зберегти пам'ятник не в сумнівний спосіб утоплення в річці, але, «законсервувавши» його в землі, з надією згодом вилучити його з тимчасового притулку на березі Збруча.

15. Непомічання. Феномен вибіркового (упередженого) бачення. Зіштовхнувшись з новим інтерв'ю Н. Хамайко (2024), ми вчергове постаємо перед питанням з галузі наукової етики. Чи мають Н. Хамайко та О. Комар право на власну думку? Безумовно, — так. В такому разі вони мали б її захищати, втім, чомусь від такої хисту ухиляються. Це може свідчити як про невпевненість авторів у своїй правоті, так і навпаки — про надмірну впевненість. Однак, чи є така «незалежність» від думки навіть найближчих колег сумісною із правилами наукового середовища? Якщо ми ці неписані правила вірно розуміємо, то — несумісні. Тим більше неетично тиражувати на нефаховий загал свою точку зору, яка не витримує критики. Але чи можна говорити про «витримувannya» або «не витримувannya критики», якщо вдавати, що її не помічаєш? *«Якщо я критики (буцімто) не помічаю, то — принаймні, для мене — її взагалі не існує».* Найменше, з чим це можна порівняти, з таким спостереженням етнолог Е. Кроулі: *«Розповідь про страуса, який, ховаючи свою голову в пісок, уявляє себе невидимим, можна віднести і до дикуна, який закриває очі, аби не бачити небезпечного предмета і аби не бути видимим цим небезпечним предметом, і до нас, коли ми закриваємо очі, щоби уникнути страшного для нас видовища або думки, яку нам хотілося б відігнати»* (Краулей 1905, с. 116). Отже, *«якщо я не хочу чогось знати, то волю цього не бачити».*

А втім, характеристика галузі знання за допомогою метафор, пов'язаних із «баченням, зо-

ром», цілком виправдана хоча б тим, що, власне, позначення «знання, пізнання» пов'язане з термінологією зору (вирази *бачити наскрізь, прозріти, бути очевидним, точка зору* тощо) (Антонов 2014, с. 8—9)²².

Окремим цікавим аспектом цього зв'язку зору і знання є певна «упередженість» зору, здатності побачити, вибірковість бачення, зумовлена звуженістю, обмеженістю інтересів того, хто бачить — пізнає. Так, у одній зі своїх праць, К. Г. Юнг (2002, с. 175) наводив цікавий приклад: *«Я показував деяким тубільцям, природженим мисливцям, які мають надзвичайно гострий зір, ілюстровані журнали, в яких будь-яка дитина в нас відразу розпізнала б людські фігури. Мої ж мисливці весь час перевертали картинки, доки нарешті один із них, обводячи пальцем контури, раптом не вигукнув: Це білі люди! — що загалом було означено як велике відкриття»*²³. Враховуючи, що провідна ідея цитованої роботи знаного психолога в тому, що наш сучасник багато в чому залишається «людиною архаїчною» (Юнг 2002, с. 172), наведений приклад також може знайти сучасні паралелі, зокрема — вищезгадане несподіване відкриття Р. В. Забаштою незавершеності Збруцького ідола, яку, невідомо, чи хтось помічав²⁴. З іншого боку, показове наполегливе повторення Н. Хамайко тези про запозичення зображення «збруцької шаблі» від «Шаблі Карла Великого», при кардинальній наочній відмінності форми їхніх перехрест'я. Отже, бути зрячим від народження ще не означає вміти побачити, вловити суть. Треба вчитися бачити, крім того, очевидно, мати зацікавленість побачити — інтенцію²⁵. Відомо, наприклад, як від народження сліпому, що звук сприймати речі навпомацки, після хірургічного повернення зору, насправді складно побачити (Грегори 1970, с. 210—218). Звісно, в прикладі

22. Особливо проникливо знання з очима пов'язували давньогрецькі мова і думка (Аверинцев 1972, с. 100—101).

23. Аналогічно: *«...Здатність розуміти живопис атрофована у арабів-бедуїнів. Т. Е. Лоуренс один раз показав кольоровий портрет арабського шейха його людям. Вони передавали портрет з рук у руки, проте ніхто нічого не міг збагнути, і лише один сказав, що впізнає рід бізона, показуючи на ногу шейха»* (Грейвс 2007, с. 287).

24. Чи не дивно, що провести мікроскопічне дослідження поверхні ідола виявилось простіше, ніж помітити, що він не був завершений. Це «прозоріння» Р. В. Забашти, що нагадує відому сцену з казки Г. К. Андерсена *«Нове вбрання короля»*, повністю вписується в психологічний феномен вибіркового бачення, коли, зазвичай, не помічають, здавалося б, очевидних речей.

25. Щоправда, намагаючись зрозуміти заміри деяких дослідників, не можна заперечувати певну відмінність між тим, чи формується їхня уявна реальність залежно від нездатності, невміння або — від небажання чи бажання бачити.

наведеному Юнгом, тубільці зацікавлені побачити саме тварин, потенційну здобич, тому до сприйняття зображень людей вони лишаються неготовими. По суті, йдеться про несвідому упередженість у сприйнятті. Людина бачить те, що хоче, здатна, налаштована, схильна, прагне побачити. До цього бачення її спонукає певне бажання — бажання мисливця, яке керує його оком. Невипадково слово «охота» позначає як *бажання*, так і, власне, *полювання* (Даль 1998, стб. 2008—2010).

Щодо науковця, то його аналогія з мисливцем досить близька. Азартна наукова праця багато в чому нагадує полювання (Сартр 2001, с. 784). Учений також спрямований на здобич у вигляді *знання*. Згадаймо образ такого «мисливця», сінолога професора Кіна в романі Е. Канетти «Осліплення» (1992, с. 64). Позначення «пізнання» через метафору «бачення» в його випадку дещо гіпертрофовано підкреслюється униканням бачення і навіть сліпотю щодо оточення, яке лише відволікає його від безпосереднього предмета пізнання-бачення (Канетти 1992, с. 65—68 та ін.). Також, якщо завгодно, упередженість. Однак, іноді саме ця спрямованість на мету, як певна «зашореність», може призвести до необачності «мисливця» (читай, ученого), коли він, подібно до літописного Люта Свеналдича, женеться «по звіри в лесе», однак сам раптово стає жертвою іншого мисливця, князя Олега Святославича (під 975 р.) (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 53). Тож щодо науковця, то йому слід не забувати про можливість критики з боку колег²⁶, тобто бачити її, звертати на неї увагу, враховувати (не замовчувати), а головне із нею рахуватися, що, з етичного боку, є виявом поваги.

Ще Ж.-П. Сартр писав, що наукове дослідження, пізнання — не що інше, як намагання *привласнити*, в чому воно й подібне до полювання (2001, с. 783—786), а *знати* — це модальність *мати* (2001, с. 597). Важливим тонким нюансом, однак, здається відзначена Е. Фроммом (2000, с. 236—239) певна антитеза між «*мати знання*» і «*знати*», які відповідають двом життєвим категоріям — «володіння» і «буття». Гадаємо, визначення «мати знання», якоюсь мірою, може дорівнюватися до «мати публікації», коли вчений тішиться їх володінням, подібно до «Скупого рицаря» (також його предтечі — мізантропа Тімона Афінського) (Лукиан 1935, с. 234—359), який при світлі сві-

чок милується в підвалі своїм золотом, не пускаючи в обіг цих статків. По аналогії, наукова ідея не має бути скарбом — річчю в собі. Якщо хтось її піддав критиці, то ти маєш відповісти. Ти маєш бути відкритий для дискусії.

Як ми неодноразово писали стосовно еквівалентних дарообмінів — основи соціального буття архаїчного суспільства, — за умови невиділеності *Я*, невідокремленості суб'єкта від об'єкта, по суті, не було уявлення про «*Я, що бачить*», а було, ніби, «*причастя спільному зору*», яке поширювалося не лише на людей, членів роду, але й на тварин і людські речі. Саме про таке причастя зору, очевидно, свідчить спостереження В. Я. Проппа (1986, с. 72) щодо реліктового збігу в мові позначень «сліпого» і «невидимого», яке, напевно, вказує на такий самий колишній збіг «видимого» і «зрячого». Тому, в свою чергу, встановлення договору між представниками різних груп, яке відбувається за допомогою рівнозначних дарунків, являє собою ніби обмін «речами-очима». В такий спосіб встановлюється «взаємне бачення-соціальність» (Писаренко 2020, с. 425—428). Відповідно, за «сліпотю» (невидимістю) закріпилося також значення «недарування». Скупий рицар або Тімон Афінський — *невидимі-сліпі-недаруючі*. Так само сліпцем є скупий бог багатства Плутос (Аристофан 1983, с. 403—470; Лукиан, 1935, с. 234—359). Однак, навіть після виокремлення *Я*, сучасна людина певні норми «соціальності-дарування» перейняла від архаїки. Є улюблений філософами приклад з двома відвідувачами ресторану на півдні Франції: коли одному з них вже подали страву, а інший ще чекає навпроти, то перший наливає другому зі своєї карафки вина. А той, у свою чергу, частує свого візаві з власної карафки. Це вважається еталоном людського спілкування (Lévi-Strauss 1971, р. 58—59), для якого не є винятком і спілкування наукове. Якщо ти зустрівся з людиною поглядом, — ти даруєш і приймаєш у відповідь, а не поводишся як страус²⁷. Такими насправді є вчені, які уникають дискусії, милуючись своїм «науковим здобутком» як скарбом, річчю в собі, й ігнорують опонента, не відповідаючи на критику. Наші приклади показують, що такий підхід не лише антинауковий, але й, по суті, антисоціальний. Тим більше, коли йдеться про такий об'єкт підвищеної суспільної уваги, як Збруцький ідол, якому, так би мовити, всі причаствують — своїм зором передусім. Наукове середовище це — галузь соціального спілкування, це — гурток, поєднаний причас-

26. Для мисливця важливий зір, а *пізнання* передається через метафору *зору*. *Знати* це *бачити*. Втім, якщо для мисливця вибірковість зору (спрямованість на здобич) зрештою є допоміжною в отриманні результату — реальної тварини, то у випадку науковця залишається небезпека того, що прагнення побачити щось у вигляді ідеї (інтенція) може бути ним сприйняте за справжній результат. Іноді він сам не здатен це зрозуміти і для верифікації має бути залучений опонент, здатний «відкрити йому очі».

27. Порівн.: «Запропоноване вино вимагає повернення вина, привітність вимагає привітності. Відносини байдужості ніколи не зможуть бути відновлені, якщо їх розірвав один із співрозмовників. Відтепер стосунки можуть бути лише сердечними або ворожими. Неможливо відмовитись від пропозиції сусіда випити келих вина, не образивши його» (Lévi-Strauss 1971, р. 59).

тям спільній ідеї, спільним цінностям, але, як мінімум, певному об'єкту дослідження. З давніх давен *причастя* здійснюється у всіх на очах — ніхто не має права на усамітнення. Тут вкотре процитуємо вірші Р. Кіплінга, в яких, знову-таки, соціальний принцип поєднується з мисливським (Писаренко 2020, с. 426, прим. 1): «Здобич Зграї це — м'ясо Зграї. Маєш їсти його, де лежить; / Та якщо в своє лігво його сховаєш, то на світі тобі не жити»²⁸. Отже, причастя, як спільна дія, як причастя спільному зору насамперед, характеризується певним поєднанням місця і часу — воно *отілеснює* собою хронотоп. Останній, власне кажучи, виступає такою собі відособленою «територією зору». В цьому сенсі дуже примітне неодноразове непублічне посилення авторів на те, що в них для відповіді на критику бракує часу. У зв'язку з цим пригадується визначення «людина свого часу», яке передбачає, що *час розуміється як певний простір*, і людина старшого покоління ніби не здатна вийти за межі «свого» хронотопу, своєї «території зору», аби вписатися у нову реальність. Коли нам говорять: «*немає часу приділити тобі увагу*», то це можна тлумачити так, що «*ми не маємо змоги вийти за кордони свого уявного часо-простору*», синхронізуватися з тобою, твоїм середовищем, залишаючись, таким чином, «річчю в собі» — тим самим Скупим рицарем (Тімоном Афінським). Йдеться ніби про паралельний, незалежний від науки світ.

Знову-таки, пригадується Фроммове — «*мати чи бути?*» — цього разу не «жити знанням», а використовувати його як певний капітал для набуття популярності²⁹. Хто б що не казав, а «вмінням себе подати», виглядати переконаливо, «купуються» не лише зарубіжні гранти, але й посади президентів. З цього приводу дуже доречний вислів, що його приписують Вікторові Гюго: «*Змусити натовп розглядати вас — означає здійснювати акт влади*»³⁰ (цит. за: Московичи 2011, с. 340). Втім, як часто-густо й передбачає жанр самопіару, приховування протилежної й досить обґрунтованої думки, по суті, є прихованим обманом, на зразок того, як в супермаркеті простроченість продукту маскують його яскравою обгорткою. В одному випадку — під загрозою шлунок, в іншому — мозок «споживача». А у більш віддаленій перспективі зазнає фіаско «маркетинг персонального бренду».

28. Переклад автора. Порівн.: «*The Kill of the Pack is the meat of the Pack. Ye must eat where it lies; / And no one may carry away of that meat to his lair, or he dies*» (Kipling 1905, p. 31).

29. Порівн.: «*Існуюча система освіти, як правило, спрямована на те, щоб навчити людей набувати знання як якесь майно, більш-менш пропорційне тій власності та тому суспільному становищу, які вони, ймовірно, забезпечать їм у майбутньому*» (Фромм 2000, с. 238).

30. Щоправда, термін «*натовп*», певним чином, характеризує і якість компетенції самого «володаря».

Висновок. Упродовж багатьох років критикуючи ідею Олексія Комара і Наталії Хамайко про польського поета першої чверті XIX ст. Тимона Заборовського як творця Збруцького ідола, зіштовхуємося з парадоксальною ситуацією, коли відмова від обстоювання своєї думки авторами в науковій літературі, ігнорування і замовчування існуючої критики сусідить із широкою популяризацією цієї вразливої ідеї в медіа. Не враховуються не лише статті авторів цих рядків, але й критичні роботи інших науковців, що побачили світ, як мінімум, впродовж останніх восьми років. Тим більше прикро, що постійною трибуною, принаймні, одного з авторів ідеї, став сайт «Локальна історія», який декларує шляхетну мету: «*Основною цінністю команди проекту є українська ідентичність. Це те, заради чого треба знати та розуміти минуле*» (Вікіпедія... 2024). При цьому «*сміливість руйнувати стереотипи та усталені міфи*», очевидно, не передбачає створення нових міфів та нехтування думкою фахівців.

Така, тупикова й неетична, з точки зору канонів науки, ситуація спонукала нас до спроби філософськи осмислити явище псевдонаукового популізму, що ігнорує фахову контраргументацію, застосовуючи до цієї ситуації «непомічання» або «ховання голови в пісок» соціальну теорію зору, зокрема, в його конотаціях *пізнання* (в аспектах *володіння і буття*) і *комунікації*. Саме унаочнення філософії соціального спілкування здатне, на наш погляд, запобігти подальшому поширенню прецеденту, створеного О. Комаром і Н. Хамайко, — гальмівного щодо наукового поступу загалом та для вивчення Збруцького ідола зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

- Аверинцев, С. С. 1972. К истолкованию символики мифа о Эдипе. В: Грабарь-Пассек, М. Е., Гаспаров, М. Л., Кузнецова, Т. И. (ред.). *Античность и современность. К 80-летию Ф. А. Петровского*. Москва: Наука, с. 90-102.
- Адемар Шабаннский, 2015. *Хроникон*. Санкт-Петербург; Москва: Евразия; Кіно.
- Адрианова-Перетц, В. П. (ред.). 1950. *Повесть временных лет. Текст и перевод*. 1. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Аничков, Е. В. 1914. *Язычество и древняя Русь*. Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич.
- Антонов, Д. И. 2014. Видеть и знать. Предисловие. В: Антонов, Д. И. (ред.). *Сила взгляда: Глаза в мифологии и иконографии*. Москва: РГГУ, с. 7-13.
- Аристофан, 1983. *Комедии*. 2. Москва: Искусство.
- Бандрівський, М. 2016. Збруцький ідол — пам'ятка садово-паркової скульптури поч. XIX ст.: до мотивів фальсифікації та її авторства. *Історія релігій в Україні*, 26 (2—3): Науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926—2010), с. 623-628.
- Бенковский, К. 1886. Ближнее известие о времени и местности открытия каменного истукана Святови-

та в реце Збруче 1848 года, написанное Казимиром Бенковским, открывшим тот же истукан. В: Дедицкий, А. (ред.). *Литературный сборник, издаваемый Галицко-Русскою Матицею*, І. Львов: Ставропигийский институт, с. 31-34.

Винокур, И. С. 1967. Языческие изваяния Среднего Поднестровья. В: Рыбаков, Б. А., Сымонович, Э. А. (ред.). *История и археология Юго-Западных областей СССР начала нашей эры*. Материалы и исследования по археологии СССР, 139. Москва: Наука, с. 136-143.

Вікіпедія. Вільна енциклопедія. 2024. *Локальна історія* (online). Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Локальна_історія (Дата звернення 30 квітня 2024).

Высоцкий, С. А. 1989. *Светские фрески Софийского собора в Киеве*. Киев: Наукова думка.

Гальковский, Н. М. 1916. *Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси*. І. Харьков: Епархиальная типография.

Гальковский, Н. М. 1913. *Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси*. II: Древне-русские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народе. Москва: Печатня А. Снегирёвой.

Геннеп, А. ван. 2002. *Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов*. Москва: Восточная литература.

Георгиев, П. 2016. *Каталог на паметници с антропоморфни изображения от ранното българско средновековие* (online). Issuu.com. Режим доступу: https://issuu.com/kreksofin/docs/katalogantropomorfni_izobrazhenia (Дата звернення 30 квітня 2024).

Грегори, Р. Л. 1970. *Глаз и мозг. Психология зрительного восприятия*. Москва: Прогресс.

Грейвс, Р. 2007. *Белая богиня: Историческая грамматика поэтической мифологии*. Екатеринбург: У-Фактория.

Гуревич, Ф. Д. 1941. Збручский идол. В: Артамонов, М. И. (ред.). *Этногенез восточных славян*. Материалы и исследования по археологии СССР, 6. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 279-287.

Даль, В. 1998. *Толковый словарь живого великорусского языка*. II. Москва: Цитадель.

Еліаде, М. 2001. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання. В: Еліаде, М. *Мелістофель і андрогін*. Київ: Основи, с. 469-591.

Жизнеописание... 2021. *Жизнеописание Оттона Бамбергского в церковных сочинениях и преданиях*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Жулинський, М. Г. (ред.). 2013. *Шевченківська енциклопедія в 6 томах*. 3: І—Л. Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Инков, А. А. 2016. *Летописец Переяславля Суздальского: предисловие, перевод, комментарий*. Москва: МГУ.

Канетти, Э. 1992. *Ослепление*. Москва: Панорама.

Кирпичников, А. Н. 1965. Так называемая сабля Карла Великого. *Советская археология*, 2, с. 268-276.

Кирпичников, А. Н., Медведев, А. Ф. 1985. Вооружение. В: Колчин, Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село*. Археология СССР, XV. Москва: Наука, с. 298-363.

Козьма Пражский. 1962. *Чешская хроника*. Москва: АН СССР.

Комар, А., Хамайко, Н. 2011. Збручский идол: памятник эпохи романтизма? *Ruthenica*, X, с. 166-217.

Комар, О. 2022. «Князівське поховання» з досліджень Йосифа Хойновського 1892 року в Старому Києві. *Opus mixtum*, 10, с. 49-74.

Корзухина, Г. В. 1950. Из истории древнерусского оружия XI в. *Советская археология*, XIII, с. 63-94.

Копеленко, Г. А. (ред.). 1985. *Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии*. Археология СССР. Москва: Наука.

Краулей, Э. 1905. *Мистическая роза. Исследование о первобытном браке*. Санкт-Петербург: А. В. Суворин.

Летописец... 1851. *Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов)*. Издан К. М. Оболенским. Москва: Университетская типография.

Литаврин, Г. Г. (ред.). 1988. *Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси*. Москва: Наука.

Лукиан. 1935. *Собрание сочинений*. 2. Москва; Ленинград: Academia.

Мелюкова, А. И. (ред.). 1989. *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Археология СССР. Москва: Наука.

Мицько, І. 2016. *Личковецький богомільський надгробок* (online). Сайт Zbruc.eu. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/56678> (Дата звернення 30 квітня 2024).

Московичи, С. 2011. *Век толп. Исторический трактат по психологии масс*. Москва: Академический проект.

Нидерле, Л. 1924. *Быт и культура древних славян*. Прага: Пламя.

Петрухин, В. Я. 2017. К дискуссии о Збручском идоле: антропоцентризм славянского язычества или парковая скульптура XIX века? В: Толстая, С. М. (ред.). *Антропоцентризм в языке и культуре*. Москва: Индрик, с. 185-196.

Писаренко, Ю. Г. 1997. *Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі*. Київ: Манускрипт.

Писаренко, Ю. Г. 2005. Збручський ідол. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 3: Е—Й. Київ: Наукова думка, с. 314.

Писаренко, Ю. Г. 2010. Календарь на ковре (к постановке проблемы). В: Бубенок, О. Б. та ін. (ред.). *Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвеевой. Збірник наукових статей*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, с. 369-383.

Писаренко, Ю. Г. 2012. А был ли Идол? (о статье А. Комара и Н. Хамайко). *Ruthenica*, XI, с. 108-129.

Писаренко, Ю. 2018. 1030-річчя Хрещення Русі та 170-річчя відкриття Збруцького ідола. *Opus mixtum*, 6, с. 153-174.

Писаренко, Ю. Г. 2020. Біля витоків власності (історико-антропологічний начерк). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 424-430.

Писаренко, Ю. 2023. Простір виявлення Збруцького ідола як аргумент проти його пізнього походження. *Простір в історичних дослідженнях*, 4, с. 31-41.

Пропп, В. Я. 1986. *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград: ЛГУ.

Радович, Р., Сілецький, Р. 1996. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти). *Народознавчі зошити*, 2, с. 78-92.

Райан, В. Ф. 2006. *Баня в полночь. Исторический обзор магии и гаданий в России*. Москва: Новое литературное обозрение.

- Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних славян*. Москва: Наука.
- Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.
- Саксон Грамматик, 2017. *Деяння данов*. 2: Книги XI—XVI. Москва: Русская панорама; SPSL.
- Сартр, Ж.-П. 2001. *Буття і ніщо. Нарис феноменологічної онтології*. Київ: Основи.
- Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—IX вв.* Археология СССР. Москва: Наука.
- Сімонов, Д. 2022. *Збруцький ідол. Язичницький артефакт чи фальшивка? (Інтерв'ю з Н. Хамайко)* (online). Сайт «Локальна історія». Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/rubrics/artifact/iazichnitskii-artefakt-chi-falshivka/> (Дата звернення 30 квітня 2024).
- Снітовський, О. 2018. *Знайдений 170 років тому на Тернопільщині Збруцький ідол й досі зберігає свої таємниці (фото)* (online). Терен. Тернопільські новини. Режим доступу: https://teren.in.ua/news/znajdenyj-170-rokiv-tomu-na-ternopilshhyni-zbrutskij-idol-j-dosi-zberigaye-svoyi-tayemnytsi-foto_191631.html (Дата звернення 30 квітня 2024).
- Соловьёв, С. М. 1988. История России с древнейших времён. В: Соловьёв, С. М. *Сочинения*. I (1—2). Москва: Мысль.
- Срезневский, И. И. 1853. Збручский истукан Краковского музея. *Записки императорского Археологического общества*, V, с. 163-196.
- Токарев, С. А. 1988. Обряды и мифы. В: Токарев, С. А. (ред.). *Мифы народов мира (энциклопедия)*. 2. Москва: Советская энциклопедия, с. 235-237.
- Успенский, Б. А. 1982. *Филологические разыскания в области славянских древностей (реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского)*. Москва: МГУ.
- Фаминцын, А. С. 1995. *Божества древних славян*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Фромм, Э. 2000. *Иметь или быть? В: Фромм, Э. Величие и ограниченность теории Фрейда*. Москва: Аст.
- Хамайко, Н. 2024. *Початок Київської держави* (online). Сайт «Локальна історія» («Без Брому з Віталієм Ляскою» від 4 січня 2024 р.). Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/khamaiko/> (Дата звернення 30 квітня 2024).
- Хведченя, С. Б. 2005. Збруч. В: Смолий, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 3: Е—Й. Київ: Наукова думка, с. 314.
- Юнг, К. Г. 2002. Архаичный человек. В: Юнг, К. Г. *Проблемы души нашего времени*. Санкт-Петербург: Питер, с. 171-199.
- Юренко, С. П. 1990. Производственный и бытовой инвентарь. Оружие. Украшения. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 290-302.
- Cieślak, J. 2016. Światowid ze Zbrucza: wokół sporu o autentyczność zabytku. In: Chudzińska, B., Wojenka, M., Wołoszyn, M. (ed.). *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów, s. 353-372.
- Cieślak, J. 2018. Idol ze Zbrucza. Zabytek z XI wieku? In: Rosik, S., Jędrzejewska, S., Kollinger, K. (eds.). *Hierofanie, wierzenia obrzędy... Kultura symboliczna w średniowieczu między pogaństwem a chrześcijaństwem*. Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich, 2. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, s. 69-102.
- Kayssarov, A. von. 1804. *Versuch einer slavischen Mythologie in alphabetischer Ordnung*. Göttingen: J. C. Baier.
- Kipling, R. 1905. *The Second Jungle Book*. New York: The Century Co.
- Kirkor, A. H. 1877. Wycieczka na Podole Galicyjskie. *Kłosy*, XXIV (624), s. 378-379.
- Kirkor, A. H. 1883. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, VII, s. 51-65.
- Komar, O., Chamajko, N. 2013. *Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu?* Suplement do Materiałów i sprawozdań Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XXXIV. Rzeszów.
- Kozłowski, R. 1964. Badania technologiczne posagu Światowida z Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materiały Archeologiczne*, V, s. 61-67.
- Leńczyk, G. 1964. Światowid Zbruczański. *Materiały Archeologiczne*, V, s. 5-60.
- Lévi-Strauss, C. 1971. *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press.
- Łuczyński, M. 2015. «Światowid» ze Zbrucza — kontrowersyjny symbol pogańskiej słowiańszczyzny. *Slavia Antiqua*, 56, s. 53-85.
- Montfaucon, B. de. 1722. *L'antiquité expliquée et représentée en figures*. II. 2: La religion des Egyptiens, des Arabes, des Syriens, des Perses, des Scythes, des Germains, des Gaulois, des Espagnols et des Carthaginois. Paris: F. Delaulne, etc.
- Naruszewicz, A. 1836. *Historia Narodu Polskiego*. II (III). Lipsk: Breitkopf i Haertel.
- Niederle, L. 1924. *Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní. Život starých Slovanů*. II (1). Praha: Bursík & Kohout.
- Sammes, A. 1676. *Britannia antiqua illustrata: or the Antiquities of Ancient Britain*. I. London: Roycroft.
- Szymański, W. 1996. Posag ze Zbrucza i jego otoczenie. *Przegląd Archeologiczny*, 44, s. 75-116.
- Tyniec, A. 2016. Zbruczański posag — więcej pytań niż odpowiedzi? In: Chudzińska, B., Wojenka, M., Wołoszyn, M. (ed.). *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów, s. 373-380.
- Vulpis, Ch. A. 1826. *Handwörterbuch der Mythologie der deutschen, verwandten, benachbarten und nordischen Völker*. Leipzig: W. Lauffer.
- Zaborowski, T. 1936. *Pisma zebrane*. Warszawa: Gabinet Filologicznego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

REFERENCES

- Averintsev, S. S. 1972. K istolkovaniiu simvoliki mifa o Edipe. In: Grabar-Passek, M. E., Gasparov, M. L., Kuznetsova, T. I. (red.). *Antichnost i sovremennost. K 80-letiiu F. A. Petrovskogo*. Moskva: Nauka, s. 90-102.
- Ademar Shabannskii, 2015. *Khronikon*. Sankt-Peterburg; Moskva: Evraziia; Klio.
- Adrianova-Peretts, V. P. (red.). 1950. *Povest vremennykh let. Tekst i perevod*. 1. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Anichkov, E. V. 1914. *Iazychestvo i drevniia Rus*. Sankt-Peterburg: M. M. Stasiulevich.
- Antonov, D. I. 2014. Videt i znat. Predislovie. In: Antonov, D. I. (red.). *Sila vzgliada: Glaza v mifologii i ikonografii*. Moskva: RGGU, s. 7-13.
- Aristofan, 1983. *Komedii*. 2. Moskva: Iskustvo.
- Bandrivskiy, M. 2016. Zbrutskiy idol — pam'iatka sadovoparkovoi skulptury poch. XIX st.: do motyviv falsyfikatsii ta yii avtorstva. *Istoriia relihii v Ukraini*, 26 (2—3): Naukovyi

zbirnyk svitlii pam'iaty profesora Yaroslava Dashkevycha (1926—2010), s. 623-628.

Benkovskii, K. 1886. Blizshoe izvestie o vremeni i mestnosti otkrytiia kamennogo istukana Sviatovita v retse Zbruche 1848 goda, napisannoe Kazimirom Benkovskim, otkryvshim tot zhe istukan. In: Deditskii, A. (red.). *Literaturnyi sbornik, izdavaemyi Galitsko-Russkoiu Matitseiu*, I. Lvov: Stavropigiskii institut, s. 31-34.

Vinokur, I. S. 1967. Iazycheskie izvaianiia Srednego Podnestrovia. In: Rybakov, B. A., Symonovich, E. A. (red.). *Istoriia i arkheologiiia Iugo-Zapadnykh oblastei SSSR nachala nashei ery*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 139. Moskva: Nauka, s. 136-143.

Wikipediia. Vilna entsyklopediia. 2024. *Lokalna istoriia* (online). Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Локальна_історія (Data zvernennia 30 kvitnia 2024).

Vysotskii, S. A. 1989. *Svetskie freski Sofiiskogo sobora v Kieve*. Kiev: Naukova dumka.

Galkovskii, N. M. 1916. *Borba khristianstva s ostatkami iazychestva v drevnei Rusi*. I. Kharkov: Eparkhialnaia tipografiia.

Galkovskii, N. M. 1913. *Borba khristianstva s ostatkami iazychestva v drevnei Rusi*. II: Drevne-russkie slova i poucheniia, napravlennye protiv ostatkov iazychestva v narode. Moskva: Pechatnia A. Snegirevoi.

Gennep, A. van. 2002. *Obriady perekhoda: Sistematischeskoe izuchenie obriadov*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Georgiev, P. 2016. *Katalog na pametnitsi s antropomorfni izobrazhenia ot rannoto balgarsko srednovekovie* (online). Issuu.com. Rezhym dostupu: <https://issuu.com/kreksofin/docs/katalogantropomorfniizobrazhenia> (Data zvernennia 30 kvitnia 2024).

Gregori, R. L. 1970. *Glaz i mozg. Psikhologiiia zritel'nogo vospriiatiia*. Moskva: Progress.

Greivs, R. 2007. *Belaia boginia: Istoricheskaia grammatika poeticheskoi mifologii*. Ekaterinburg: U-Faktoriia.

Gurevich, F. D. 1941. Zbruchskii idol. In: Artamonov, M. I. (red.). *Etnogenez vostochnykh slavian*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 6. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 279-287.

Dal', V. 1998. *Tolkovy slovar zhivogo velikorusskogo iazyka*. II. Moskva: Tsitadel.

Eliade, M. 2001. Okultyzm, vorozhbystvo ta kulturni upodobannia. In: Eliade, M. *Mefistofel i androhin*. Kyiv: Osnovy, s. 469-591.

Zhizneopisanie... 2021. *Zhizneopisanie Ottona Bambergskogo v tserkovnykh sochineniiakh i predaniikh*. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

Zhulynskii, M. H. (red.). 2013. *Shevchenkiivska entsyklopediia v 6 tomakh*. 3: I—L. Kyiv: Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy.

Inkov, A. A. 2016. *Letopisets Pereiaslavlia Suzdalskogo: predislovie, perevod, kommentarii*. Moskva: MGU.

Kanetti, E. 1992. *Oslipenie*. Moskva: Panorama.

Kirpichnikov, A. N. 1965. Tak nazyvaemaia sablia Karla Velikogo. *Sovetskaia arkheologiiia*, 2, s. 268-276.

Kirpichnikov, A. N., Medvedev, A. F. 1985. Vooruzhenie. In: Kolchin, B. A. (red.). *Drevniia Rus. Gorod, zamok, selo*. Arkheologiiia SSSR, XV. Moskva: Nauka, s. 298-363.

Kozma Prazhskii. 1962. *Cheshskaia khronika*. Moskva: AN SSSR.

Komar, A., Khamaiko, N. 2011. Zbruchskii idol: pamiatnik epokhi romantizma? *Ruthenica*, XX, s. 166-217.

Komar, O. 2022. «Kniazivske pokhovannia» z doslidzhen' Yosyfa Khoinovskoho 1892 roku v Staromu Kyievi. *Opus mixtum*, 10, s. 49-74.

Korzukhina, G. V. 1950. Iz istorii drevnerusskogo oruzhiia XI v. *Sovetskaia arkheologiiia*, XIII, s. 63-94.

Koshelenko, G. A. (red.). 1985. *Drevneishie gosudarstva Kavkaza i Srednei Azii*. Arkheologiiia SSSR. Moskva: Nauka.

Kraulei, E. 1905. *Misticheskaia roza. Issledovanie o pervobytnom brake*. Sankt-Peterburg: A. V. Suvorin.

Letopisets... 1851. *Letopisets Pereiaslavlia-Suzdalskogo, sostavlennyi v nachale XIII veka (mezhdru 1214 i 1219 godov)*. Izdan K. M. Obolenskim. Moskva: Universitetskaia tipografiia.

Litavrin, G. G. (red.). 1988. *Priniatie khristianstva narodami Tsentralnoi i Iugo-Vostochnoi Evropy i kreshchenie Rusi*. Moskva: Nauka.

Lukian. 1935. *Sobranie sochinenii*. 2. Moskva; Leningrad: Academia.

Meliukova, A. I. (red.). 1989. *Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Arkheologiiia SSSR. Moskva: Nauka.

Mytsko, I. 2016. *Lychkovetskyi bohomylskyi nadhrobok* (online). Sait Zbruch.eu. Rezhym dostupu: <https://zbruch.eu/node/56678> (Data zvernennia 30 kvitnia 2024).

Moskovichi, S. 2011. *Vek tolpy. Istoricheskii traktat po psikhologii mass*. Moskva: Akademicheskii proekt.

Niderle, L. 1924. *Byt i kultura drevnykh slavian*. Praga: Plamia.

Petrukhin, V. IA. 2017. K diskussii o Zbruchskom idole: antropotsentrizm slavianskogo iazychestva ili parkovaia skulptura XIX veka? V: Tolstaia, S. M. (red.). *Antropotsentrizm v iazyke i kulture*. Moskva: Indrik, s. 185-196.

Pysarenko, Yu. G. 1997. *Veles-Volos v yazychnytskomu svi-tohliadi Davnoi Rusi*. Kyiv: Manuskrpyt.

Pysarenko, Yu. G. 2005. Zbrutskiy idol. In: Smolii, V. A. (red.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 3: E—I. Kyiv: Naukova dumka, s. 314.

Pysarenko, Yu. G. 2010. Kalendar' na kovre (k postanovke problemy). In: Bubenok, O. B. ta in. (red.). *Orientalni studii v Ukraini. Do yuvileiu L. V. Matvieievoi. Zbirnyk naukovykh statei*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy, s. 369-383.

Pysarenko, Yu. G. 2012. A byl li Idol? (o statye A. Komara i N. Khamaiko). *Ruthenica*, XI, s. 108-129.

Pysarenko, Yu. 2018. 1030-richchia Khreshchennia Rusi ta 170-richchia vidkryttia Zbrutskoho idola. *Opus mixtum*, 6, s. 153-174.

Pysarenko, Yu. G. 2020. Bilia vytoikov vlasnosti (istoryko-antropologichniy nacherk). *Arkheologiiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 424-430.

Pysarenko, Yu. 2023. Prostir vyivlennia Zbrutskoho idola yak arhument proty yoho piznoho pokhodzhennia. *Prostir v istorychnykh doslidzhenniakh*, 4, s. 31-41.

Propp, V. Ya. 1986. *Istoricheskie korni volshebnoi skazki*. Leningrad: LGU.

Radovych, R., Siletskyi, R. 1996. Stelia ta svolok u tradyt-siinomu budivnytstvu polishchukiv (konstruktyvno-tekhno-logichniy ta obriadovy aspekt). *Narodoznavchi zoshyty*, 2, s. 78-92.

Raian, V. F. 2006. *Bania v polnoch. Istoricheskii obzor mag-i i gadanii v Rossii*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.

Rybakov, B. A. 1981. *Iazychestvo drevnykh slavian*. Moskva: Nauka.

Rybakov, B. A. 1987. *Iazychestvo Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.

Sakson Grammatik, 2017. *Deianiia danov*. 2: Knigi XI—XVI. Moskva: Russkaia panorama; SPSL.

Sartir, Zh.-P. 2001. *Buttia i nishcho. Narys fenomenologichnoi ontologii*. Kyiv: Osnovy.

Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—IX vv*. Arkheologiiia SSSR. Moskva: Nauka.

Simonov, D. 2022. *Zbrutskiy idol. Yazychnytskyi artefakt chy falshyvka? (Interv'iu z N. Khamaiko)* (online). Sait «Lokalna istoriia». Rezhym dostupu: <https://localhistory.org.ua/rubrics/artifact/iazichnitskii-artefakt-chi-falshivka/> (Data zvernennia 30 kvitnia 2024).

Snitovskiy, O. 2018. *Znaidenyi 170 rokiv tomu na Ternopilshchyni Zbrutskiy idol y dosi zberihaie svoi taiemnytsi (foto)* (online). Tere. Ternopilski novyny. Rezhym dostupu: https://teren.in.ua/news/znajdeniy-170-rokiv-tomu-na-ter-nopilshchyni-zbrutskiy-idol-j-dosi-zberigaye-svoiy-tayemnytsi-foto_191631.html (Data zvernennia 30 kvitnia 2024).

Solovyev, S. M. 1988. Istoriia Rossii s drevneishikh vremen. In: Solovev, S. M. *Sochineniia*. I (1—2). Moskva: Mysl.

Sreznevskii, I. I. 1853. Zbruchskii istukan Krakovskogo muzeia. *Zapiski imperatorskogo Arkheologicheskogo obshchestva*, V, s. 163-196.

Tokarev, S. A. 1988. Obriady i mify. In: Tokarev, S. A. (red.). *Mify narodov mira (entsyklopediia)*. 2. Moskva: Sovetskaia entsyklopediia, s. 235-237.

Uspenskii, B. A. 1982. *Filologicheskie razyskaniia v oblasti slavianskikh drevnostei (relikty iazychestva v vostochnoslavianskom kulte Nikolaia Mirlikiiskogo)*. Moskva: MGU.

Famintsyn, A. S. 1995. *Bozhestva drevnikh slavian*. Sankt-Peterburg: Aleteia.

Fromm, E. 2000. *Imet' ili byt'? V: Fromm, E. Velichie i ograničenost teorii Freida*. Moskva: Ast.

Khamaiko, N. 2024. *Pochatok Kyivskoi derzhavy* (online). Sait «Lokalna istoriia» («Bez Bromu z Vitaliiem Liaskoiu» vid 4 sichnia 2024 r.). Rezhym dostupu: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/khamaiko/> (Data zvernennia 30 kvitnia 2024).

Khvedchenia, S. B. 2005. Zbruch. In: Smolii, V. A. (red.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 3: E—I. Kyiv: Naukova dumka, s. 314.

Yung, K. G. 2002. Arkhaichnyi chelovek. In: Iung, K. G. *Problemy dushi nashego vremeni*. Sankt-Peterburg: Piter, s. 171-199.

Yurenko, S. P. 1990. Proizvodstvennyi i bytvoi inventar. Oruzhie. Ukrasheniia. In: Baran, V. D. (red.). *Slaviane Iugo-Vostochnoi Evropy v predgosudarstvennyi period*. Kiev: Naukova dumka, s. 290-302.

Cieślík, J. 2016. Światowid ze Zbrucza: wokół sporu o autentyczność zabytku. In: Chudzińska, B., Wojenka, M., Wołoszyn, M. (ed.). *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów, s. 353-372.

Cieślík, J. 2018. Idol ze Zbrucza. Zabytek z XI wieku? In: Rosik, S., Jędrzejewska, S., Kollinger, K. (eds.). *Hierofanie, wierzenia obrzędy... Kultura symboliczna w średniowieczu między pogaństwem a chrześcijaństwem*. Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich, 2. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, s. 69-102.

Kayssarov, A. von. 1804. *Versuch einer slavischen Mythologie in alphabetischer Ordnung*. Göttingen: J. C. Baier.

Kipling, R. 1905. *The Second Jungle Book*. New York: The Century Co.

Kirkor, A. H. 1877. Wycieczka na Podole Galicyjskie. *Kłosy*, XXIV (624), s. 378-379.

Kirkor, A. H. 1883. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, VII, s. 51-65.

Komar, O., Chamajko, N. 2013. *Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu?* Suplement do Materiałów i sprawozdań Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XXXIV. Rzeszów.

Kozłowski, R. 1964. Badania technologiczne posagu Światowida z Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materiały Archeologiczne*, V, s. 61-67.

Leńczyk, G. 1964. Światowid Zbruczański. *Materiały Archeologiczne*, V, s. 5-60.

Lévi-Strauss, C. 1971. *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press.

Łuczyński, M. 2015. «Światowid» ze Zbrucza — kontrowersyjny symbol pogańskiej słowiańszczyzny. *Slavia Antiqua*, 56, s. 53-85.

Montfaucon, B. de. 1722. *L'antiquité expliquée et représentée en figures*. II. 2: La religion des Egyptiens, des Arabes, des Syriens, des Perses, des Scythes, des Germains, des Gaulois, des Espagnols et des Carthaginois. Paris: F. Delaulne, etc.

Naruszewicz, A. 1836. *Historia Narodu Polskiego*. II (III). Lipsk: Breitkopf i Haertel.

Niederle, L. 1924. *Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní. Život starých Slovanů*. II (1). Praha: Bursík & Kohout.

Sammes, A. 1676. *Britannia antiqua illustrata: or the Antiquities of Ancient Britain*. I. London: Roycroft.

Szymański, W. 1996. Posag ze Zbrucza i jego otoczenie. *Przegląd Archeologiczny*, 44, s. 75-116.

Tyniec, A. 2016. Zbruczański posag — więcej pytań niż odpowiedzi? In: Chudzińska, B., Wojenka, M., Wołoszyn, M. (ed.). *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów, s. 373-380.

Vulpis, Ch. A. 1826. *Handwörterbuch der Mythologie der deutschen, verwandten, benachbarten und nordischen Völker*. Leipzig: W. Lauffer.

Zaborowski, T. 1936. *Pisma zebrane*. Warszawa: Gabinet Filologicznego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

Yu. Pysarenko

AGAINST BIAS IN THE STUDY OF THE ZBRUCH IDOL (regarding the psychology of pseudoscientific populism)

Starting from 2011, the idea of Oleksiy Komar and Nataliya Khamaiko that the Zbruch Idol is not a medieval monument, but owes its appearance to the creative imagination of the Polish romantic poet of the first quarter of the 19th century Tymon Zaborowsky. He lived near the place where the idol was found, and was known, in particular, for a number of works related to Slavic paganism. Among many arguments, researchers put forward, for example, the alleged inconsistency of the images on the sides of the idol to the ancient epoch, and their reproduction according to T. Zaborowsky's idea of antiquity. In particular, the saber, in their opinion, copies the coronation saber of the emperors of the Holy Roman Empire called the «Sabre of Charlemagne», although the two sabres show a difference, in particular, in the shape of the cross-guards. The saber on the Zbruch Idol is straight, while Charlemagne's Saber is bent. The figures of the upper tier are said to be copied from the iconography of Boris and Gleb. In the same way, another argument of the authors regarding the material attributes of the idol — a cornucopia or a wedding ring — demonstrates that they do not so much see, as do not want to see, their antiquity.

The thesis about the unpunished throwing of the idol, weighing about 1 ton, into the Zbruch River, along which the Russian-Austrian border passed, or about the poet's installation of the idol not on his own land, but on a neighbor's land, cannot withstand criticism.

The greatly exaggerated influence of paganism on the work of Tymon Zaborowsky, who remains a supporter of Christianity in his works. None of his works mentions the stone Zbruch Idol or its alleged «prototype» — the four-headed wooden Światowit of the Western Slavs.

Although our criticism of the authors' idea of an «idolatrous poet» has been ongoing for 12 years, they have never once mentioned it, in particular, in the Polish reprint of their first article. They do not mention critical articles by other authors, in particular, Polish ones, who at one time accepted the conclusions of Ukrainian scientists with interest. Against the background of this silencing and ignoring of criticism, at least one of the co-authors, Nataliya Khamaiko, regularly continues to spread in his public interviews a contradictory narrative about the exalted poet-author of the Zbruch Idol, due to which the true cultural significance of this monument is leveled.

In our opinion, the authors' constant rebroadcasting of this dubious idea to the general public, while ignoring their many years of reasoned professional criticism, contradicts scientific ethics.

Keywords: Zbruch Idol, O. Komar, N. Khamaiko, T. Zaborovskiy, ignoring criticism, pseudoscientific populism.

Одержано 24.05.2024

ПИСАРЕНКО Юрій, кандидат історичних наук (Ph. D.), Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна.

PYSARENKO Yuriy G., Candidate of Historical Sciences (Ph. D.), Hryhorii Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0003-3247-1176, e-mail: zirin@ukr.net.

Г. Козубовський

ПРО ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV ст.

У публікації аналізується перелік київських міст літописного «Списку міст дальніх і ближніх». Автор вважає, що документ увібрав у себе різноманітні джерела: документи митрополичих і єпископських канцелярій, ханські ярлики XIII—XIV ст., грамоти й договори литовських князів. Здійснена спроба ідентифікації деяких топонімів Київської землі XIV ст., зокрема аналіз гіпотез щодо міста Тмутарокань, яке локалізується в басейні р. Остер та пов'язується з тюркським (половецьким) родом Тогорхана, що перейшов на службу до литовських князів.

Ключові слова: міста Київської землі, Тмутарокань, Тугорхан, Володимир Ольгердович, монети.

Вирішуючи завдання означення території Київської землі XIV—XV ст. дослідники часто звертаються до відомого реєстру: «А се імена всім градам руським», що зберігся в кількох списках, як додаток до літописних зведень (Новгородського першого, Новгородського четвертого, Воскресенського, Уваровського та інших). Перелік міст розподіляється на вісім підрозділів: «А се болгарский и волоский гради», «А се Польские», «А се Киевский городи», «А се Волыньский», «А се Литовский», «А се Смоленский», «А се Рязанский», «А се Залесский» (ПСРЛ 1856, с. 240—241; 1910, с. 163—164; Новгородская... 1950, с. 475—477; ПСРЛ 2002, с. 178—179). У Новгородському Софійському збірнику 1602 р. реєстр доповнений переліком тверських міст, який відсутній в інших редакціях (Срезневский 1867, с. 95—100; Тихомиров 1979, с. 90—91).

В історіографії можна натрапити на різні оцінки цієї пам'ятки: від неможливості її використання як історичного джерела до повної довіри у визначенні й розташуванні зазначених міст. Найбільш ґрунтовне дослідження цього

реєстру належить М. М. Тихомирову (1979), після якого переважна більшість дослідників визнала джерелознавчу цінність пам'ятки (Ивакин 1982, с. 82—83; Куза 1989, с. 30—32; Моця 2008, с. 38—39). Із 358 міст, згаданих у «Списку», учений локалізував 304 населені пункти. Реєстр згадує 130 міст, відомих за літописами до середини XIII ст., ще 70 міст і укріплених населених пунктів домонгольського часу простежуються археологічно (Тихомиров 1979; Куза 1989, с. 30—32).

Дискусійними залишаються мета створення і принципи побудови цього документа. До списку зверталось багато дослідників, що пропонували власні погляди на природу й датування пам'ятки, датуючи переважно в межах кінця XIV — початку XV ст. Так, аналізуючи перелік міст (чи їх відсутність у відповідній рубриці), дослідники наводять різні аргументи на користь датування документа: між 1387 і 1392 рр. (Тихомиров 1979, с. 88, 101), 1394—1396 рр. (Наумов 1974, с. 157), 1375—1381 рр. (Янин 1998, с. 61—70), 1374—1375 рр. (Аверьянов 2001, с. 182—184), 1430-ті рр. (Любавский 1892, с. 247). М. М. Тихомиров вважав, що реєстр складено у Великому Новгороді в торговельних колах, припустив, що під час укладання пам'ятки могли використовуватися дорожники російського й українського походження й не виключав, що «Список» супроводжувався кресленням (1979, с. 89).

Значна частина дослідників пов'язують документ із канцелярією митрополита Кипріяна та його спробами домогтися від патріарха вагомого розширення юрисдикції київської митрополії, для чого й був складений список у 1394—1396 рр. (Наумов 1974, с. 157). Вважається, що наприкінці XIV ст. тільки митрополит Кипрія

мав реальну можливість зібрати відомості про таку кількість міст.

На думку Б. О. Рибаків «Список» уособлює зведення тих міст і містечок, які повинні були сплачувати якусь данину митрополичій кафедрі. Конфліктом Кипріяна з тверським владикою Євфимієм 1390-х рр. пояснюється і відсутність у переліку тверських міст. Дослідник вважав, що реєстру передували обласні списки, складені упродовж 1380—1390 рр. на основі переліків церковного походження, а їх об'єднання в один документ відбулось орієнтовно 1395 р. в канцелярії митрополита. Він вказав на Київ як можливе місце такої масштабної роботи. Науковець заперечив можливість використання «дорожників», оскільки міста не перераховуються один за одним, а їх перелік здійснений дещо хаотично. Б. О. Рибаків дійшов до висновку, що реєстр київських міст відтворює реальні володіння князя Володимира Ольгердовича наприкінці його правління — в 1392—1394 рр. (Рыбаков 1953, с. 32, прим. 1; 1970, с. 203—204, прим. 83, 85; 1974, с. 13—14). Пізніше, він датував перелік заліських міст — після 1387 р., смоленських — давніше за 1386 р., київських — після 1394 р. Він звернув увагу на те, що Копиль згадується серед Київських міст, що могло статися не давніше за 1394 р., коли Володимир Ольгердович утратив Київ і взамін отримав далекий литовський Копиль. А місто Стародуб на Сіверщині віднесене до литовських, а не київських міст і пояснив це тим, що Скиргайло, який претендував на всю Київську землю 1393 р., отримав від Вітовта тільки Стародуб (Рыбаков 1974, с. 13—14, прим. 26).

Думку про те, що вміщення багатьох міст Чернігівської й Переяславської землі до переліку київських міст, фіксує їх об'єднання в «державі» Володимира Ольгердовича (1362—1394), підтримують й інші дослідники (Беляева 1982, с. 19, 40; Ивакин 1982, с. 82—83). Роздроблена на велику кількість князівств-уділів, втративши до XIV ст. територіальну й політичну єдність, Чернігово-Сіверська земля не отримала від литовського великокнязівського уряду підтвердження своєї «давнини» (Шабульдо 1987, с. 82). Утім, побутує й погляд, що навряд чи можна погодитися з М. М. Тихомировим щодо доброякісності звісток «Списку», зокрема й окраїн Чернігівської землі (Русина 1998а, с. 135). Включення міст Київщини, Черкащини та Переяславщини (регіонів, що в літописах XII—XIII ст. об'єднувалися терміном «Русь» у вузькому значенні), до рубрики «А се киевські гроди», розглядається репродукуванням анахронічних уявлень (Русина 1998а, с. 111). Тому «Список» уособлює вірне й не вірне прочитання літописів (Русина 1996, с. 370—376). На користь цього начебто говорить і зникнення частини згаданих міст у монгольську добу: знищених, або залишених мешканцями. Наприклад, на весь посульський регіон із по-

тужної системи оборони давньоруського часу відомо тільки одне городище другої половини XIII — XIV ст. — у с. Олександрівка (за 7 км на захід від Снепорода). Що пов'язується з переселенням сюди мешканців Снепорода (Моргунов 1998, с. 100—101). Але й не виключено, що подібна доля з переселенням у ближні чи дальні місця спіткала й мешканців інших міст. І вони просто ще не знайдені, або ховаються за іншими назвами.

А. Поппе вважав, що «Список» волинських міст уособлює становище галицько-волинських земель ще першої половини XIII ст. і до цього часу належить найдавніша редакція документа. Він також звернув увагу на те, що в переліку київських міст Десятинна церква й Софія згадуються в минулому часі, зі словом «були»: Софійський собор з 12 верхами (банями), а Десятинна церква з 25. Що могло свідчити про те, що пізніший укладач використовував дві категорії джерел: ранні, у яких зберігалася інформація про ще існуючі церкви, та пізніші, які свідчили про їх руйнування. На думку дослідника укладач списку кінця XIV ст. використав якийсь перелік міст найдавнішої редакції (домонгольський), різночасові писемні джерела та усні перекази, насамперед, новгородських купців (Рорре 1958, s. 255—257, 300). Версію про домонгольське походження списку підтримує й частина українських дослідників (Войтович 2015, с. 60). Сучасні фахівці вважають, що навіть за великого бажання, план Десятинної церкви не дозволяє без натяжки розташувати 25 бань, згадуваних у «Списку». А також припускають, що в зазначеному тексті Десятинній церкві помилково приписані 25 верхів Софійського собору, а дванадцятиверхе завершення належало Десятинній церкві (Реутов 1996, с. 34).

За аналізом малюнку залишків стін Десятинної церкви початку XIX ст. М. Ю. Брайчевський зробив припущення про ремонт церкви в межах XIV—XVI ст. і пов'язав його з діяльністю Симеона Олельковича (1455—1471). На думку ученого, ще збережені на початок XIX ст. стрільчаті (готичні) пройми вікон і дверей неможливо відносити до давньоруського часу або до XVII ст. (Брайчевський 1996, с. 36). Він звернув увагу на те, що в документі Галич, Перемишль, Львів та Самбір згадані серед волинських міст, що відтворює реальність на початок 1340 р. (до захоплення їх Польщею). А також, що рубрика «Литовські міста» відбиває перший етап поширення зверхності Литовської держави на українські землі — часи Гедиміна, коли Волинь і Київщина ще не встигли потрапити під литовську зверхність за Ольгерда у 1350-х рр. (Брайчевський 1998, с. 27).

На близьке датування вказує і зіставлення болгарських міст «Списку» із переліком патріарших володінь 1318—1323 рр. в північно-східній частині Балканського півострова, п'ять із яких збігаються. Висловлюється гіпотеза про

Київські міста літописного «Списку міст дальніх і ближніх», (за: Тихомиров 1979) з місцями знахідок монет Володимира Ольгердовича (1362—1394)

Kyiv cities of the chronicle «List of Far and Near Cities» (according to: Tikhomirov 1979) with places of finds of coins of Volodymyr Olherdovich (1362—1394)

присутність руських елементів серед пастви вичинського митрополита (Кулаковский 1897, с. 335—336). Що також може вказувати на ще одне джерело для укладача «Списку» на Русі. Ф. Брун (1880, с. 347—348) звернув увагу на діяльність руських князів (як Яків Святослав) і полководців XIII ст. в Болгарії і вважав, що це не було забути і на час створення «Списку», чим і обумовлюється поява північноболгарських міст.

У сучасних дослідженнях звертається увага на те, що в списку Пінськ опинився серед волинських міст, а Турів — київських, що могло бути до входження їх до складу Литовського князівства, а отже, протограф «Списку» можна датувати 1320-ми рр. (Зайкоўскі 2015, с. 288).

На неросійське походження реєстру («дорожника») може вказувати слово «городи» («А се Киевський городи»), що постійно трапляється в документах Великого князівства Литовського. У Єрмолинському літопису слово «городи» відсутнє (ПСРЛ 1910, с. 163; Тихомиров 1979, с. 89, 94, 101—107). На тривалий процес створення цього документа вказує і «Список» зі збірника Новгородського Софійського собору 1602 р., що доповнений переліком тверських міст, які відсутні в інших редакціях (Срезневский 1867, с. 95—100; Тихомиров 1979, с. 90—91). Сам збірник датується XVI—XVII ст., але містить

витяги з давніх книг, зберігався в бібліотеці Новгородського Софійського собору.

Аналізуючи подільські міста «Списку», В. Михайловський звернув увагу, що практично всі ідентифіковані міста були центрами відповідних повітів і що сітка регіональних центрів Поділля на другу половину XIV ст. формується вздовж басейну Південного Бугу (2021, с. 50).

Реєстр згадує про 71 населений пункт у рубриці «А се Киевський городи». Їх перелік ведеться з півдня на північ, спочатку згадуються міста найближчі до Києва, далі йдеться про міста чернігівські, а наприкінці — про міста, розташовані на Прип'яті й Середньому Дніпрі (Тихомиров 1979, с. 101). Варто зазначити, що в тексті також присутні назви річок, на яких розміщені міста: Рось, Дніпро, Стугна, Ірпінь, Сейм, Тускора, Сошна, Сула, Псел і Ворскла (ПСРЛ 1856, с. 240; Тихомиров 1979, с. 94, 101—107). Частина міст і досі не локалізована або локалізована не беззаперечно. Зокрема, М. М. Тихомиров не зміг локалізувати розташування «литовських» міст «Списку»: Мелечи, Єрусалимъ, Ржищев, Белобережье, Самара, Брони, Царев (чи Броницарев), Копорье на Порозе, Карачев (1979, с. 117). А виходячи з їх назв, серед цього переліку можуть бути міста Київщини, віднесені до литовських вже у пізніший час, коли у свідомості автора

вони міцно асоціювалися із Литвою. «Список» визнається основним джерелом для визначення кордонів Київської землі (Беляева 1982, с. 27—33). М. К. Любавський вважав, що на час складання документа, деякі з міст уже були спустошені й у подальшому не відновилися і звернув увагу, що як би там не було вся ця місцевість вважалася землею Київською (1892, с. 247).

Зауважимо, що порядок переліку міст дуже подібний до текстів збережених ханських ярликів. В історіографії вже зверталася увага на паралелізм у ярликах і «Списку» (Русина 1998а, с. 112, прим. 89). В останній час запроваджено гіпотезу, що основою для «Списку» були ханські «дефтери» (Аверьянов 2001, с. 182, 186). Словники визначають «*дефтер*» як реєстр, рахункова книга, ханський ярлик, грамота про збори, данину, мито, зошит. Вважається похідним від грецького — шкіра, книга, акт, грамота. Уйгурське «*таптар*» = «*дафтар*» — книга (Шипова 1967, с. 120). У Посольському приказі ще на початку XVI ст. зберігалися золотоординські дефтери, але вони: «так застаріли за мовою й письмом, що... не могли їх читати...», «... ящик 148-й, а в ньому дефтері старі від Батия й від інших царів, перекладу їм немає, ніхто перекласти не вміє» (Бережков 1894, с. 2). Ще М. М. Тихомиров звернув увагу, що велика кількість міст реєстру згадується в ярлику Менглі-Гірея 1506 р.: Снепорож, Глинеськ «з усіма їх людьми», Синеч на Сулі, Лосичи (Лошичи) на Пслі, Хотомішль (Хотмижськ) на р. Ворсклі (Любавський 1892, с. 246—247; Тихомиров 1979, с. 106).

Серед останніх досліджень на цю тему привертає увагу праця А. В. Кузьміна. Дослідник вважає, що «Список» відтворює реалії того часу, коли Ольгерд за допомогою Мамаєва здобув ярлики майже на всі княжіння в Лівобережному Подніпров'ї. Основою переліку київських міст припускається ярлик хана Мамаєвої Орди третьої чверті XIV ст. (Кузьмин 2019, с. 153—154). На користь цього, на думку дослідника, говорить і документ 1499 р. Тоді Менглі-Гірей посол Азі-Халел у Москві дав свідчення, що з давнини до Перекопської Орди належали «... Києвъ в головахъ почень;... Каневъ, да Нестобратъ, да Дашко, да Яро, да Чонамъ, да Болдавъ, да Кульжанъ, до Биринъ Чялбашъ, да Черкаской городок, да Путивль, да Липятинъ...» (ред. Карпов 1882, с. 291, 62). Перелік відтворює ситуацію кінця XIV—XV ст., оскільки, крім Києва, Канева, Черкаса і Путивля, інші міста відсутні (Кузьмин 2019, с. 154). Але ці містечка можуть бути присутніми в списку київських міст, і відомі нам за іншими назвами. Мабуть, варто додати, що такими документами могли бути й різночасові ярлики й «дефтери», що опинилися в розпорядженні митрополита Кипріяна в останній чверті XIV ст.

Привертає увагу й факт, що в змісті Воскресенського літопису «Список» поєднаний із переліком ханів Золотої Орди «О именах градомъ, и

о царехъ болшей орды», який закінчується Джелал-ед-діном (1411—1412) (ПСРЛ 1856, с. 218, 241). Це дає змогу вважати його доповненням до літописного зводу 1409 р. (Наумов 1974, с. 160, 163). Сам перелік ханів вибіркового: згадується 24 хани (ПСРЛ 1856, с. 218, 241). Можливо, що в укладача літопису (чи редакції) були якісь документи саме цих ханів і була необхідність в узгодженні подій руської історії з їх діяльністю. Принаймні відомі ярлики багатьох із них для руських князів і митрополитів. Пізніші ярлики кримських ханів, що на думку багатьох дослідників спираються на пам'ятки золотоординського часу, згадують і «тьми з усіма виходи й дані і з землями і з водами» (на Лівобережжі Чернігівська, Курська й «Сараєва сина Єголтаєва тьма»), як і «міста з усіма виходи й дані й із землями і з водами». Адже місто було адміністративною, територіальною й податковою одиницею й передавався з усією даниною й усією територією (Мавродин 2002, с. 389). Потрібно звернути увагу, що багато міст були одночасно столицями, політичними й економічними центрами відповідних великих і малих князівств, й були зобов'язані даниною монгольському хану та місцевим ординським можновладцям з територій на яку поширювалася їх юрисдикція. Руські князі були зобов'язані засвідчити свою покірність кожному новому ханові та одержати право на подальше перебування у своєму князівстві, право на конкретну територію з визначеними містами й даниною з них. А без переліку міст, що спиралися вже на існуючі кордони князівства, це зробити було неможливо. Як, наприклад, у літопису 1359 р.: «Того же лета поидоша во Орду к новому царю Наурусу вси князи Русстии, и биша челом царю о разделении княжений их; и тако смири их, и раздел положи княжением их, и знати им комуждо свое княжение, и не преступати. И тако раздели их кождо вотчину его... (виділено нами — Г. К.)» (ПСРЛ 1885, с. 231). На жаль, джерела не зберегли інформації про поїздки київських князів першої половини XIV ст. до Орди. Але згадка баскака поруч із київським князем 1331 р., передбачає й наявність ярлика. А зміни ханів Узбека (1341 р.), Джанібека (1357 р.), Бердібека (1359 р.) та цілої низки ханів упродовж 1359—1361 рр. вимагала й підтвердження на володіння Київським князівством.

Як зазначалося, частина міст «Списку», приблизно 15 %, не локалізовані. Досить багато таких міст у басейні річок Сули, Псла й Ворскли. М. М. Тихомиров до них відніс: «Чемесов, Утешков, Кляпечъ, Ковила, Сал, Песъи кости, Ничан» (1979, с. 85, 106). В останній час здійснені спроби локалізації частини з них. Наприклад, Утешков — село Тишки Лубенського району, напроти давньоруського городища, Пес'ї Кості — поблизу нинішнього села Чутівка Оржицького району (кургани поруч і досі називаються Песиголовецькими могилами),

Сал — із городищем за селом Хитці Лубенського району, Ворона — поблизу с. Воронинці Оржицького району (Посухов 1997, с. 79—80; відповідно до вставок у тексті редактор видання не погоджується із усіма визначеннями). Наявні й інші спроби локалізації (сучасний огляд див.: Русина 1998а, с. 126—136; Кравченко 2015, с. 61—62). Не виключено, що серед таких були степові міста — кочові стани, що виникли і зникли в межах XIII—XV ст. Принаймні назви частини південно-східних київських міст указують на степові райони й можливо, є перекрученими й хибно перекладеними назвами із золотоординських документів.

На сучасному етапі переважає думка, що невдовзі після завоювання Східної Європи, монголи для організації регулярного збору данини поділили Русь на тьми — територіальні утворення, кордони частини яких збігалися з кордонами давньоруських князівств, а основними маркерами виступали міста — столиці великих і удільних князівств. Свого часу, аналіз ярлика кримського хана Менглі-Гірея 1506—1507 рр. великому князю литовському Сигізмунду, у якому згадуються Київська Володимирська та Подільська тьма, дозволив припустити, що термін «тьма» міг застосовуватися в спеціальному значенні податкового округу, розміри яких визначалися залежно від кількості данини (Насонов 1940, с. 98—99). У 1360 р. Дмитро Костянтинович Суздальський одержав «великое княжение, 15 темь». Тьма також могла означати число 10000, дрібні та значні територіальні утворення. «...Окупив его в Татар у долгу, дасть на нем 10.000 рублев серебра, еже есть тма» (ПСРЛ 1949, с. 187; Аверьянов 2004, с. 205—206). У Любецькому синодику згадується про князя Олега Романовича Брянського «оставившего дванадесять тем людей» (Зотов 1892, с. 26, 82—86). Вірогідно, цей князь відповідав за збір данини з 12 окремих територіальних утворень. Кожна така одиниця відповідала певному військово-фіскальному району з якого набиралася певна кількість рекрутів та вилучалося визначена кількість данини. Населення також поділялось на тьми, тисячі, сотні й десятки (за десятковим принципом ділилося насамперед кочове населення, але й часто й осіле). Складені ще в середині XIII ст. списки населення завойованих земель передбачали й певні географічні орієнтири.

Уся територія Монгольської держави визнавалася власністю «золотого роду» Чингісхана. Головною цінністю Монгольської «кочової держави» вважалася не територія, а населення улусу, тоді як земля розглядалася лише як територія для кочування певної кількості підданих того чи іншого степового володаря. У завойованих осілих районах головною цінністю визнавалися земельні володіння, спроможні забезпечити певну кількість рекрутів і данини, що створювало певний дуалізм в управлінні

величезної держави¹. Ареали володарювання кочових улусів правлячого роду Джучидів і великих племінних утворень переважно обмежувалися «осілою» територією однієї тьми, але могли охоплювати дві й більше. Певний дуалізм в управлінні держави впливав і на фінансово-податкову систему. Основний податок з осілого населення в ханську скарбницю — *харадж*, що становив 10 % від врожаю. У той час, як податок із кочового населення — *копчур*, — 1 % від поголів'я худоби. Припускається, що різниця в 9 % вилучалася на користь улус-беків (Почекаев 2011, с. 176—179). Кочові області знаходилися у володіннях тюрко-монгольських родоплемінних підрозділів, вожді яких були інтегровані в наявну систему управління. Осілі райони очолювалися ханськими намісниками баскаками (чи даругами). Кореляції термінів тьма й баскацтво вважається неясним питанням. Але в джерелах Північно-Східної Русі фіксується чимала кількість територій, які називаються «татарські місця», або місця «коими баскаки ведали» (Макаров 2010, с. 81—82).

Але й були даруги (баскаки) — темники, які розглядаються як правителі прикордонних областей, свого роду військові губернатори. До їх обов'язків входило звичайне управління й організація військових дій у разі необхідності. Саме з такими ординськими посадовцями доводилося мати справу й литовським князям. Ймовірно, десь на початку 1330-х рр. під час прикордонного бою татарам вдалося захопити в полон одного з найстарших синів Гедиміна — Наримунта, пізніше відпущеного в Литву. У сучасній історіографії з цим пов'язується й повернення баскака в Київ, до того захопленого Гедиміном (Почекаев 2017, с. 71—72).

Низка дослідників звертають увагу, що монгольська навала значною мірою зруйнувала і племінний поділ Половецького степу та згуртувала кочовиків Дешт-і-Кипчак у межах улусної системи монгольської держави. У степових об'єднаннях підвладного Чингізидам населення по тисячам і туменам, що прийняли характер військово-політичних одиниць і феодалних уділів, тисячі ще могли відповідати збереженням у цілості племенам (Ускенбай 2013, с. 79). Певно, за десятковим принципом виникали й кочові становища й міста. Приблизно 1000 кибиток дорівнювали куреню. Чи як зазначив Рашид-ад-дін, розповідаючи про

1. У деяких ярликах (перекладах) XVI ст. зафіксована цікава форма: «Kijew so tmoiu...», «Wolodimer so tmoiu...», «welikij Łuszesk so tmami...» (у множині — Г. К.), «Kamenec so tmoiu», але «Podolsku tmu...», «Czernichowskiu tmu...», «Kurskiu tmu...» (Pułaski 1881, s. 420—421, 145). Або, згідно стародавнього звичаю «...з городи и мести, и волости со тьмами» (виділено нами — Г. К.) (1514 р.) (цит. за: Зайцев 2014, с. 128, прим. 1). Що може бути пов'язано з дуалізмом у поділу степових і осілих регіонів колишньої Золотої Орди.

кілька монгольських племен, що мешкали в 70 куренях: «... коли велика кількість розташовується по колу і створює кільце в степу то їх називають курінь. У ту епоху... тисяча кибиток... рахували за один курінь. Згідно цьому рахунку, то плем'я складало б сімдесят тисяч кибиток» (Рашид-ад-дин 1952, с. 18).

Згаданий перелік київських міст охоплює щонайменше три тьми пізніших ярликів: Київської, Чернігівської та Курської — у басейнах річок Дніпра, Десни, Сейму, Ворскли, Сули. Джерела не дають можливості точно окреслити кордони цих монгольських утворень. Але вже в першій половині XIV ст. Золота Орда і її представники на місці були вимушені зважати на литовську присутність у Північній Україні та Південній Білорусії. У 1331 р. чисельна делегація новгородського владика з Володимира-Волинського *«межи Литви и Києва оуходом бежали»*. Новгородцям удалося уникнути зустрічі з литовським загоном і перейти через Дніпро десь близько устя Прип'яті (брі́д коло Давидової Божниці?, див.: Андріяшев 1926, с. 62), але під Черніговом їх наздогнали київський князь Федір с *«баскаком Татарськимъ у 50 человекъ разбоемъ»* і взяли з них *«окупъ»*, а Ратьслава, протодіякона митрополита, *«изымав, у Киев повеле»* (ПСРЛ 1915, с. 263—264; 1949, с. 170). На підставі цього повідомлення О. Андріяшев слушно вважав, що кордони Литви й Київщини проходили в ці часи десь дуже близько коло Києва, у Потетерев'ї, де пізніше йшла межа між Київським і Житомирським повітами. Учений вважав приєднання до Литви Овруча й Житомира за Гедиміна реальним фактом із повідомлень літописів (Андріяшев 1926, с. 62). Ця літописна подія засвідчує присутність і активну діяльність не названого київського баскака поруч із київським князем (що діяв за вимогою чи наказом баскака — Г. К.). Новгородців наздогнали під Черніговом, що може вказувати на те, що південна частина Чернігівщини входила до юрисдикції київського баскака, і відповідно до Київської тьми.

Ярликом Тохтамиша кінця XIV ст. Вітовту передавалися: Київська, Володимирська, Луцька тьми, Подільська земля (тьми Кам'янецька, Брацлавська й Сокальська), тьми Курська, Яголдаева (у Переяславській землі за М. Александровим), Смоленська й міста Звенигород, і Черкаси, Путивль, Новгород-Сіверський, Рильськ, Брянськ, Стародуб і низька населених пунктів у Причорномор'ї. Оскільки в ярлику Сіверщина згадується не як тьма, а як комплекс міст, це вважається свідченням її давнього розпаду (Александров 2011, с. 103, прим. 19).

Відповідність золотоординських і литовських військово-адміністративних одиниць залишається дискусійним питанням. Існує припущення, що в золотоординський період кордони Київської тьми були, одночасно, кордонами Київського князівства (Русина 2005,

с. 81, 95, прим. 37). За пізнішими джерелами Київська земля литовського періоду включала дев'ять повітів: Мозирський, Овруцький, Житомирський, Любецький, Остерський, Путивльський, Чорнобильський, Київський, Черкаський (Клепатський 2007, с. 157—347; Біляева 2022, с. 103—105). У ґрунтовних працях дослідників XIX—XX ст. М. С. Грушевського, М. К. Любавського, Ф. І. Леонтовича, О. М. Андріяшева окреслені основні кордони Київського князівства в ординський і ранньо-литовський періоди (сучасний огляд див.: Крикун 1992, с. 112—119). Погляди цих дослідників не є однотайними й переважно ґрунтуються на ретроспекції пізніших джерел.

Чи не найперша спроба в локалізації кордонів Київського князівства другої половини XIII—XIV ст. належить М. С. Грушевському. Йому належить теза про те, що кордони не були сталими: у багатьох місцях вони визначалися більшими чи меншими смугами нейтральних земель. Учений вважав, що в цей період Київська земля в основному розташовувалася на захід від Дніпра з невеликою частиною дніпровського лівобережжя. Частина домогоських територій уже не входила до складу Київської землі (Грушевський 1991, с. 10, 47—66; Крикун 1992, с. 112—113). Утім існують погляди, що кордони князівства Володимира Ольгердовича (1362—1394) були досить обмеженими: до кордонами на півночі вважають Прип'ять, на заході — Случ, на півдні — Рось, на сході — Остер. Путивль у цей час до Києва не належав, як це було до 1362 р. та пізніше — у XV ст. за Омельковичів. Територія від Трубежа до Сули відійшла до Литви вже за Вітовта у 1397—1398 рр. (Пилипчук 2015, с. 92—93). За правління київського князя Семена Омельковича (1455—1471) до Київської землі належали Овечі води, верхів'я Самари й Оргія, Донець і Тиха Сосна (сост. Григорович 1848, с. 361—362, 199; Грушевський 1991, с. 52—53; Дашкевич 1885, с. 52), що підтримується для XIV ст. і сучасними дослідниками (Івакін 1996, с. 94; Шабельдо 1987, с. 84).

Свого часу П. Г. Клепатський звернув увагу, що Мозир у литовську добу тягнув даниною до Вільна, а не Києва. Пояснюючи це тим, що ще в XIII ст. Мозир був *«одраженъ»* від Києва й перейшов під владу Литви. Один із головних податків — *«дякольная»* — *«жита и овсы»* була поширена на Мозирщині, як і в повітах, які були зобов'язані Віленському і Троцькому ключам, хоча й іноді — називалася *житицина* (Клепатський 2007, с. 158, 162).

Паралельне існування в північних районах Південної Русі урядів старця (повіти Мозирський і Любецький) й отамана (повіти Овруцький і Чорнобильський) пояснюється їх політичним відчуженням за татарської доби. І відбиває реальний політичний кордон другої половини XIII — першої половини XIV ст. Нааяв-

ність збереженого архаїчного інституту старців у Мозирському й Любецькому повітах, у джерелах XVI ст., розглядається свідченням їх не-підлеглості Орді (Клепатський 2007, с. 392—393, 395—396; Русина 1998а, с. 82—83). Хоча, мабуть, різночасової підлеглості, коли одні території вже були звільнені від ординської залежності, а інші — ще залишалися такими. Відповідно поглядам О. Андріяшева Мозирщина потрапила до складу Литви в XIII ст. в контексті діяльності наступника Міндовга — Вида, який «прибавил (до Литви) Деревские земли много» (Андріяшев 1926, с. 62). За пізнішими документами (опис Овруцького замку 1545 р.) південно-східна частина Мозирського повіту за течією річки Славечни і її притоки Чертеня належали до Овруцького повіту (Любавський 1892, с. 240). Враховуючи те, що Овруч традиційно був київським пригородом — ця частина Мозирського повіту ймовірно відтворює найдавніший поділ ординських і литовських володінь.

Збережена в пізнішій копії 1568 р. грамота, видана Юрію Івантичу, родоначальнику князів Рожиновських, дає можливість відносити до київських володінь і значну територію між нижньою Десною, Остром і Удаєм (Rulikowski 1853, s. 34—35; Похилевич 2007, с. 90; Грушевський 1991, с. 53). Документ викликав і викликає певні сумніви дослідників (Русина 1998а, с. 29, прим. 7). Хоча й не виключається, що грамота у відомому варіанті є наслідком пізнішої обробки оригінального тексту. А відтак не виключається, що влада Володимира Ольгердовича поширювалася на південну Сіверщину, зокрема, на Ніжин і Сосницю, згадані в документі (Русина 1998b, с. 70). Чи як зазначив М. С. Грушевський «дійсність цієї грамоти збуджує деякі сумніви» й чекає доказів та підтвердження, хоч дослідник і неодноразово посилався на цей документ (Грушевський 1991, с. 53, прим. 2; Морозов 2005, с. 40). Адже відкривач джерела Е. Рulikowski публікував польські копії документів, видані 1568 р. з коронної канцелярії (Rulikowski 1853, s. 33—35, note 1). Певно, переписувачі документа суттєво змінили первісний текст, можливо, кілька разів неточно перекладений з інших мов. Але багато дослідників визнають достовірність повідомлень цього документа, попри неточності й помилки пізньої копії (Фёдоров-Давыдов 1966, с. 228; Шабульдо 1987, с. 84; Плетнева 1990, с. 175; Морозов 2005, с. 41—43).

Ще В. Б. Антонович дослідив документи, пов'язані з цим родом. Приблизно 1602—1603 рр. у Києві розпочався судовий процес про повернення маєтностей, у якому позивачами проти шляхтича Василя Ходики виступили київський підвоевода Ян Аксак та збіднілий остерський боярин Юрій Рожновський, який називав себе онуком князя Яцька Половця-Рожиновського. Останній викрав родинні архіви князів Половців-Рожиновських із комори

остерського старости, серед яких і була грамота Володимира Ольгердовича та його сина князя Олелька Володимировича. Чи як прокоментував це М. М. Александрович, Юрій Рожновський, отримавши старі документи «переконався, що увесь простір від Трубезжа до Десни два століття тому назад належав Половцям-Рожиновським» (1881, с. 26). В. Б. Антонович вважав, що існування цього роду та значні маєтності, якими володіли нащадки в Київських та Чернігівських землях, можна вважати незаперечними. Привертає увагу й факт того, що в сучасників процесу достовірність документів (грамот Володимира Ольгердовича й Олелька Володимировича) не викликала жодного сумніву або заперечення. Відповідач та власник маєтностей В. Ходика побудував свій захист не на спростуванні наведених у грамоті відомостей, а на доведенні того, що Ю. Рожновський не має жодного стосунку до роду Половців-Рожиновських (останній із князів — Яцько Михайлович Рожиновський помер 1536 р. і прямих нащадків не залишилося) (Антонович 1995, с. 172—176; Морозов 2005, с. 40—41).

П. Г. Клепатський припускав, що згаданий 1289 р. в Галицько-Волинському літописі Юрій Пороський належав до цього роду, та визнавав грамоту Володимира Ольгердовича нащадкам Тугорхана «безперечним історичним матеріалом» (Клепатський 2007, с. 59—60, прим. 193).

За цим документом, поміченим індиктом 4 (1366 або 1381 р.), київський князь Володимир Ольгердович надає князю Юрію Івантичу Половцю-Рожиновському зі Сквири маєтності в Київських та Сіверських землях². Певний

2. «Владимир Ольгердович, князь Киевский, оз-
наймуем то: Юрий Ивantlyч ze Сквира, иж его ойчиз-
ным бардзо спустошали от неприятелей наших татар,
гды воевала орда Заволгска, просил нас, абись ми
ему то ствердили и оседлость при замку дали: двор
Соломец у Києве и землю Святошицку с данию и ze
впистким обапул Сырца. Писан у Києве 19 января
индикта 4. Ми tedy то впистко, цо предкове дали,
ему ствердзали: Славов ze впистким надбрестынь-
цем и Мыцко при Тетереve (Радомишль, за О. Моро-
зовим), Рудню й Кочеров ze впистким, Велицу, Охо-
тов, яко ся то ма и землю Святошицку, яко предок
его тримал Роман. А в Северу: Рожны ze впистким.
Крехово, Осово, Светильново, Бердово, Островец, Бу-
ков, Варно, Волузов (Виползов?, за О. Морозовим),
Нежин, Дорогин ze вписткими инными урочистыми
пущами в tym отделе, почавше от Десны по Удай и
по Остер, и Сосновский отдел также ze впистким, и
Высогор, также то отпустит в цудзе реньце зостать
ся нема. А отдел его предковский Сквирский, яко
предки его Тугорхан, Кариман и иние по них одер-
жали на Роси, по Раставице й Каменнице, который
звано Сквира, а teraz Поветщина, по предках ze
вписткими инными позжитечными местами: Сквира,
Ягнятин, Трилеса, Фуцково (Фастов, за О. Морозо-
вим) и инными, то ма, яко свое держать и tym впист-
ким жона и потомство их, вечными часы держа, tym
шафовать, яко сами бендо хтели уживать, в Києве
писан» (Морозов 2005, с. 39).

час місто Сквир мало дві назви — Skwir та Połowieszczyzna. У документі 1616 р. згадується, що городище Skwir є новою осадою. Припускається, що воно виникло після чергового татарського спустошення (Железняк 1987, с. 103).

За грамотою Юрій Івантич отримав низку населених пунктів між Десною Остром і Удаєм. Частина згаданих у грамоті населених пунктів фігурують в люстраціях Остерського староства 1545, 1552, 1612, 1616, 1628, 1638 рр. (Александрович 1881, с. 10, 16, 75—76, 79—81, 88, 101—102). Як зрозуміло з документа Юрій Івантич Половець Рожиновський був васалом Володимира Ольгердовича й чесно служив йому. Про це може свідчити факт пожалування Олельком Володимировичем синові Юрія Івантича Половця Рожиновського (Rulikowski 1853, s. 33—35). Документ нагадує схему відомих тарханних ярликів, виданих за вірну службу. В ньому оговорюється причина надання «иж его ойчизим бардзо спустошали от неприятелей наших», окреслюється склад жалуваних осіб (сам Юрій Івантич, його жінка й нащадки), конкретизуються місця діяльності даного тархана і його володіння (назви поселень і міст, територіальні володіння на суші й воді, «оседлость при замку дали»), загальна характеристика майна (землі, ліса «зе вшисткими инными урочистими пущами»), посилання на предків (Романа, Тугорхана, Каримана — можлива калька з ярликів) (Усманов 1979, с. 230—235). Але не має умов пожалування. Пізніше подібні ярлики масово видавалися як пожалування за військову службу, у Розрядних книгах одержувачі прирівнювалися до «іногородців служилих» (Шапшал 1953, с. 304—305).

Документ свідчить про наявність великого тюркського феода в Київській землі в правління Володимира Ольгердовича. Дуже можливо, феода, що підпало під владу литовських князів ще під час походів Ольгерда в 1360-х рр. Якщо надійна дата (за індіктом 1381 р.) — Володимир Ольгердович і його тюркський васал мали військовий конфлікт із Заволзькою Ордою (похід Токтамиша проти Мамає в українські степи (?). Юрій Івантич (його батько, дід?) мали відповідний ярлик від ханів першої половини XIV ст. і, ймовірно, займали якісь адміністративні чи військові посади в золотоординській державі. З переходом на службу до литовських князів вони були вимушені підтверджувати права на майнові володіння. В одній з новітніх робіт припускається, що Володимир Ольгердович міг сховати у своїх землях людей і сина Мамає (Пилипчук 2015, с. 92). Запропоновано також версію, що нащадки придніпровського хана Тугорхана після винищення чорних клобуків перейшли в Поросся, а послідувачі монгольські навали стали причиною переселення їх далі на північ та переходу цього половецького роду під захист литовського князя (Плетнева 1990, с. 175). Принаймні те, що нащадки Тугорхана збереглися до литовської доби може

свідчити про їх відповідний статус і в Золотій Орді. Представники цього роду могли займати високі адміністративні і військові посади в монгольській державі.

У переліку київських міст між Мирославичами й Остречьским городком згадується *Тмуторокань*. М. М. Тихомиров (1979, с. 104) вважав, що тут могло існувати невелике київське містечко з подібною назвою, і не має підстав його пов'язувати з давнім містом на берегах Керченської затоки. Б. О. Рибаків, як і частина сучасних дослідників вважають це архаїзмом (Рыбаков 1970, с. 203; Носевич 2016, с. 174).

У наявній історіографії не існує одностайної думки щодо походження слова «*Тмутаракань*». Частиною дослідників воно пов'язується з тюрксько-хазарським (фіксується з VII ст.): «Тьма» + «Тархан», «Тама (Тума)» + «Тархан», чи від Тьма торків. І. М. Березін аналізуючи фразу «*Кур Тмутараканя*» зі «Слово о полку Ігоревім», припускав, що «*кур*» — монгольське «*курінь*», «стан» десятитисячника (тьми народу). За А. Ю. Кримським слово «*Тмутаракань*» повинно було означати в хазар тарханство біля Керченської затоки (огляд див.: Смирнов 1923, с. 17—34; Шапшал 1953, с. 302—304). У монголів спочатку це слово вимовлялось як «*дархан*» і мало, певно, смислове значення «коваль»: існує переказ, що якийсь час Чингіз-хан був ковалем біля гори Тархан. Але словники передають слово «*тархан*» як князь, давній титул монгольського походження. Джерела свідчать, що тарханство надавалось не тільки окремим родам чи особам, а й населенню цілих областей. Ібн-Батута, який у першій половині XIV ст. був у Золотій Орді, дав пояснення назви міста Астрахань (Хаджи-Тархан). Султан (хан) за поваги до одного благочестивого тюрка — Хаджи, мешканця цього селища звільнив населення всієї місцевості від усіх податків (Шапшал 1953, с. 306). На територіях колишньої Золотої Орди фіксується величезна кількість топонімів, що мають у своєму складі слово «*тархан*». Топоніми «*Тархан*» відомі й на Київщині недалеко від Сквири і володіння Рожиновських (Rulikowski 1853, s. 26, note. 1; Железняк 1987, с. 86—87). Відомі і викривлення, спотворення. Наприклад, як у літопису Хаджи-Тархан — Хозторокань (ПСРЛ 1856, с. 210). Словники подають до 20 варіантів написання слова Астрахань у різноманітних джерелах (Мирзаєв 1984, с. 388). У Криму існував цілий округ Тархан-Саригель, що включав вісім сіл, відоме ціле плем'я «*тархан*» у Чагатайському улусі, що пов'язується з місцевістю, землею — спадщиною хана (Шапшал 1953, с. 307).

Тому дуже привабливим видається пов'язати *Тмуторокань* у Київській землі з тарханним ярликом тюркському феодалу, клану чи племені. Адже згідно реєстру київських міст *Тмуторокань* розташовувалася десь на Лівобережжі між річками Дніпро й Остер, можливо в басейні Остра, якраз на землях наданих Володимиром Ольгердовичем Юрію Івантичу Половцю Рожиновсько-

му — нащадку Тугорхана. Тому не виключено, що мало місце спотворення від Тьма Тугорхана (Тьматугорхан — Тьматорокань). Тюркські назви поселень, утворені від імені власників чи засновників, вважаються доволі поширеним явищем на Київщині (Яковенко 2008, с. 191). Варто зауважити, що територія, відома за джерелами XVIII ст. як Біловезький степ, характеризується концентрацією топонімів, пов'язаних із тюрками: Біла Вежа, Козари та ін. Тому, не виключено, що під Тмутараканню реєстру мався на увазі якийсь із цих населених пунктів у басейні р. Остер.

У другій половині XVIII ст. на території так званого Біловезького степу з'явилося колонія Белемеші (Біла Вежа) — шість поселень, заснованих колоністами з Німеччини й Австро-Угорщини. Пошуками сучасних українських археологів у районі Білої Вежі (відома з 1117 р. за літописами) досліджено два городища. Одне виявилось великим курганом, знищеним виробництвом селітри. На іншому зафіксований вал, культурний шар, зібрані матеріали XI—XIII ст. (кераміка, металеві вироби), поруч відкриті два селища. Це дало можливість авторам розкопок датувати його домонгольським часом і пов'язати його загибель із Батієвою навалою. Але, як зазначають самі автори, на городищі присутні деякі речі (наконечник стріли, ключ), що мають широке датування у межах XIII—XV ст. Цим же часом можуть датуватися й певні вінця горщиків із наведених у публікації (Коваленко, Сытый 1981, с. 62—63, рис. 5). На користь післямонгольського існування (чи відновлення) цього населеного пункту свідчить і інформація «Книги Большому Чертежу» (1627 р., складена на базі старого креслення «Старой разрядной росписи» XVI ст.): «...А река Острь вытекла из под городища из под Белые Вежи, от верху реки Удая»; у редакції другої половини XVII ст. «...А с верху реки Остря *Городище литовское* (виділено нами — Г. К.) Белая Вежа, 80 верст от Путивля» (ред. Сербина 1950, с. 103, 106). Тобто на час створення документа населений пункт уже був знищений, але усвідомлювався як литовський (тобто ще існував у литовську добу). Ймовірно, що в XIV ст. степовий анклав на півночі Київщини був заселений нащадками тюркомовного населення, про що й свідчить грамота Юрію Івантичу Половцю Рожиновському, що дійшла до нас у пізнішій копії і спотвореному вигляді.

Подібні регіони були і в інших місцях Київської землі. Ф. Петрунь звернув увагу, що Путивльщина не мала безпосереднього зв'язку з Києвом і її прилучення до Київського князівства було досить штучним (пізніші ярлики розглядають Путивльщину як великий комплекс, подаючи для неї більш даних, ніж для Київщини), а також на факт, що до 1408 р. Путивль мав князів із Наримунтовичів (Петрунь 1928, с. 178). Утворення Путивльського уділу Новгород-Сіверського князівства переважна частина дослідників датує XII ст. Але у 1280-х рр. фік-

сується розпад не тільки самого князівства, а й Путивльської волості-сотні, що позначилося й на титулюванні одного з князів Рильським (Приймак 2007, с. 94—95).

За ханськими ярликами XV—XVI ст. і похідними від них документами територія Путивльщини виглядає довгим вузьким сектором від Путивля на південь та на схід на верхів'я Сули, Псла та Ворскли. У джерелах XV—XVI ст. у цьому районі згадується тьма Яголдая (Єголдая) Сараевича. Точно не відомий час утворення цієї тьми. Різні дослідники називають 1380 чи 1397 рр. або період після 1438 р. (огляд див.: Зайцев 2014, с. 129). Також запропоновано версію, що це володіння виникло в долитовську добу і проіснувало до 1497 р. Можливе ототожнення Яголдая із сином татарського старійшини Сарайки з оточення Мамая, згаданого в літописах під 1374—1375 рр. У XVII ст. ще знали про залишки Єголдаєва городища (Русина 2005, с. 105, 107, 112, прим. 41). Ф. Петрунь припускав (1928, с. 176—178), що згадана в джерелах XV—XVI ст. тьма Яголдая (Єголдая) Сараевича є синонімом Курська, зараховував до її складу Оскол, Миллолюбів і Мужеч, а Яголдая вважав продовжувачем баскака Ахмата відомого у XIII ст. Але в пізніших ярликах «Курська Тьма» згадується окремо від «Сараєва сина Єголтаєвої Тьми» (Насонов 1940, с. 28, прим. 2, 105, 107, 112, прим. 41). Про те, що регіон становив дуже потужну ресурсну й кормову базу для кочовиків, свідчить факт того, що в районі міст Всеволожа, Унежа, Бахмача протягом літа й осені 1500 р. протрималася вся орда хана великої Орди Шейх-Ахмета (Черкас 2016, с. 172). Тому, дуже ймовірно, що піднесення Путивльського князівства і його князів у другій половині XIII—XIV ст. зобов'язано якійсь потужній Орді, що тут закріпилася ще задовго до появи Яголдая (Єголдая) Сараевича. Кількість населених пунктів, у порівнянні з давньоруським часом, зменшується у в кілька разів, особливо в степовому районі між середнім Сеймом і верхів'ями Псла й Сули (Приймак 2007, с. 32, 96—97). Але перебування Орди при відносно невеликому Путивльському князівстві перетворювало регіон на потужний політичний центр. І, мабуть, із цим пов'язана поява путивльських князів на київському столі, як і увага пізніших ярликів та польських і литовських документів до цієї території. Б. Шпулер (із посиланням на Литовську метрику) вважав, що в золотоординську епоху в Путивлі сходилися кілька найважливіших торговельних шляхів і був сконцентрований імпорт оксамиту (Шпулер 2016, с. 404—405, 411—412; Kuczyński 1936, s. 371).

В історіографії існують різні погляди на літописні повідомлення про дії Ольгерда на початку 1360-х рр. Дискусії викликають і згадані в джерелах топоніми. Згідно Рогозького літопису 1362 р.: «Того же лета Литва взяли Коршев и сотворишас [я] мятежи и тягота людем по всеи земли. Тое же осени Олгерд Синю Воду и Бе-

лобережия повоювал» (ПСРЛ 1922, ст. 75). Запропоновано велику кількість гіпотез про місце розташування Коршева: називають різні близькі за написаннями слова зі змінами окремих літер (Корчев, Корчеськ, Коршов, навіть Керчь та ін.; огляд див.: Русина 1998а, с. 77—79). Але в літописному реєстрі *київських міст* присутнє місто — *Коршов на Сосні* (ПСРЛ 1856, с. 240; Новгородская... 1950, с. 475), що дає можливість локалізувати цей пункт на Тихій Сосні, правій притоці Дону в його середній течії (Шабуньдо 2005, с. 15). Інші дослідники локалізують цей населений пункт на Бистрій Сосні у верхів'ях Дону (Русина 1998а, с. 75, 77). Коршів згадується в літописах і у зв'язку з пошестю на Русі і в Орді у 1361/1362 рр.: «... Бысть мор на люди в Орде, так по ряду и пошел и по русским городом в Новосиле и в Коршеве, и в Брянске и по иным местом и на Коломне» (ПСРЛ 1922, ст. 73).

Регіон згадується в руських і східних джерелах у зв'язку з походом Тимура 1395 р. За персидськими джерелами військам Тимура протистояло військо очолюване царевичем-чингизидом Бек-Ярик-огланом. Ця група татар вважається останньою частиною розгромлених Тимуром золотоординських військ. Вона довго відступала, ймовірно, чинила опір. Нарешті, пішла на північний схід і була змушена десь у районі Єльця дати бій. Місто битви в джерелах названо *Карасу* — «одне з міст руських» (із тюркської — *Чорна Вода*) (Тизенгаузен 1941, с. 121, 179; Шенников 1987, с. 40). 1395 р. війська Тимура «обопаля Дона реки пусто вся сотворившу» (ПСРЛ 1897, с. 159), тоді ж потрапив у полон і єлецький князь.

Карасу — Коршев (?), у більшості випадків, пов'язують із Єльцем, або локалізують на місці сучасного селища Чернава в районі впадіння р. Чернави в Бистру Сосну (Лаптенков 2000, с. 126; Майоров 2020, с. 78). Назву Карасу пов'язують із річками, що живляться ґрунтовими, джерельними водами. В Україні існує значна кількість подібних гідронімів. У тому числі й *Карасівки*, переосмислені на українському мовному ґрунті як «річки, багаті карасями» (Янко 1998, с. 167). Тюркомовна частина Єлецького князівства пов'язується з нащадками однієї з північних груп половців у Верхньому Подон'ї, між правими притоками Дона, яка називала своє місто Карасу. Вважається, що вже в давньоруський час територія становила своєрідний русько-кіпчакський симбіоз. Причому тюркомовна частина зберігала свої назви топонімів і річок і в монгольський час (Шенников 1987, с. 120—121). Але, напевно, йдеться про *золотоординську область Карасу* (так як у назві запропонованої статті, див.: Лаптенков 2000, с. 121) — значну територію вздовж правого берега Дона, місця традиційних кочівель, що становили потужне ординське угруповання. Робиться припущення, що Коршів на Сосні, якщо й існував у другій половині XIV ст., то являв собою невелике містечко в складі Єлецького князівства (Русина 1998а, с. 77). Але ж Коршів виступає кінцевою метою походу

Ольгерда на північному сході, чи як слушно звертається увага, походу, під час якого *мимохідь* були захоплені міста Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Трубчевськ, Путивль і Курськ (Русина 1998а, с. 77). І, напевно, що саме ця *золотоординська область із відповідною ордою*, тьмою (?) була метою походу Ольгерда початку 1360-х рр. Як і подібні утворення в районі річок Синюха й Південний Буг (*Чорна Вода* — *Карасу*, Коршів, *Синя Вода* — *Гексу*, м. Торговиця (?), *Аксу* — *Біла Вода*, Білобережжя).

Точно не відомі кордони кочівель цього ординського угруповання. Але враховуючи сам характер таких утворень довгі смуги вздовж великих річок із зимівниками й літніми станами на 100—200 км (Шенников 1987, с. 90), можна здогадуватися, що мова може йти про орду Правобережжя Дону, у тому числі й у районі Тихої Сосни, як це пропонував Ф. М. Шабуньдо (2005, с. 15). Орди, що контролювало значну територію Лівобережної України. Будь які згадки про Коршів відсутні в ярликах кримських ханів та у відомому списку міст Свидригайла (XV ст.) (Русина 1998а, с. 76), що говорить про те, що місто було знищено саме в XIV ст.

Напевно, вже в середині 1350-х рр. Ольгерд був готовий до прямого зіткнення з Ордою. Але виснажливі війни з Тевтонським Орденем, можливі домовленості з ханською владою заважали тому. Старші сини Гедіміна — Наримунт і Ольгерд почали здійснювати військові кампанії проти Орди і її васалів ще за життя батька. Так, наприклад, восени 1341 р. Ольгерд *ще не великий князь литовський*, а тільки князь Вітебська здійснює похід на підвладний Орді Можайськ, на що слушно звернув увагу А. А. Горський (1996, с. 85). Але «велика зам'ятня» (боротьба різних кланів за ханський престол) у Золотій Орді, що супроводжувалася масовим знищенням кочовиків та руйнуванням управлінських структур наприкінці 1350-х — на початку 1360-х рр., дозволила литовському князю здійснити масштабну кампанію проти залишених ординських угруповань України.

Під час реконструкції території Київської землі XIV ст. дослідники часто звертаються до знахідок монет київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) (Беляева 1982, с. 103; Русина 1998а, с. 111; Івакін 1996, с. 72—73). У науковій літературі відомо орієнтовно 1200 монет Київського князівства XIV ст. (переважна частина — приблизно 1000 монет у відомому Сосницькому скарбі 1911 р. на Чернігівщині), які походять із більш ніж двох десятків пунктів знахідок. Абсолютно більшість знахідок концентрується в Середній Наддніпрянщині, так чи інакше тяжіють до Києва: від Сосниці на півночі, Путивля на сході та Канівщини на півдні. Знахідки концентруються здебільшого в самому Києві та на південь від нього вузькими смугами вздовж обох берегів Дніпра. В останній час стало відомо ще про кілька знахідок у районі Черкас (Шестопал 2007,

с. 51, 121, 123, 125). Здійснені в басейні р. Трубежа пошукові дослідження збільшили джерельну базу ще на кілька монет Володимира Ольгердовича (Хромов 2015, с. 52).

Кілька пунктів знахідок із київськими монетами розташовані поза межами Середньої Наддніпрянщини: у Литві, золотоординських центрів Півдня України та Поволжя (Котляр 1971, с. 65, 3; Пиворович 2008, с. 154; Лебедев, Клоков 2005, с. 58—60; Ремецас, 2012, с. 95) поруч із золотоординськими монетами, що окреслюють приблизний час їхнього попадання на ці пам'ятки (остання чверть XIV ст.) та фіксують певну конкурентоспроможність київських монет у цей час³. Значна увага приділяється двостороннім наслідуванням золотоординських монет. Частина з яких, дійсно може відноситися до київського карбування. Як, наприклад, 17 таких наслідувань гюлістанським дирхемам Джанібєка 752 р. х. (1351/1352 pp.) і 753 р. х. (1352/1353 pp.) з Борщівського скарбу на Київщині були віднесені до першої групи карбування київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) (Kozubowski 1994, s. 127—128). Але подібні монети могли вироблятися й в інших чисельних феодальних утвореннях Лівобережної України та, також, — у багатьох місцях Східної Європи. Початок виготовлення наслідувань датується серединою — другою половиною 1360-х pp. (Гончаров 2007, с. 32). Адже абсолютна більшість феодальних князівств у процесі становлення власних грошових систем пройшли стадії виробництва двобічних, однобічних наслідувань, монет з окремими ординськими елементами.

Уведення до наукового обігу на початку ХХІ ст., нових монетних знахідок Володимира Ольгердовича значно збільшило інформативні можливості цих пам'яток (Зразюк, Хромов 2007; Хромов 2007; 2015; Зразюк, Строкова, Хромов 2007), але і збільшило кількість гіпотез щодо хронології та типології київських монет XIV ст. (Хромов 2007, с. 62; Ремецас 2012, с. 98—99, 106).

Але знахідки монет Володимира Ольгердовича (за окремими виключеннями) охоплюють значно скромнішу територію, ніж це задекларовано в реєстрі київських міст. Це може пояснюватися кількома чинниками: список (повний реєстр київських міст) складено до початку масового карбування київських монет або після нього. Також не виключено, що це пов'язано з великою масою золотоординських монет, що обслуговували основні платежі. Привертає увагу відсутність (серед зафіксованих у науковій літературі) київських монет на захід від Києва, зокрема, на Житомирщині та Овруччині. Але це може пояснюватися й натуральним характером господарства, основ-

3. В останній час з'являється значна кількість інформації про знахідки київських монет в Інтернеті. На жаль, таку інформацію, не в контексті археологічного матеріалу, поза культурним шаром і відповідним археологічним контекстом, важко перевірити та використати в хронології карбування й поширення київських монет.

на функція грошей — платежі, здійснювалася в натуральній формі. Одна з найперших грамот Володимира Ольгердовича (між 1377 і 1387 pp. за А. В. Кузьмінім) — пожалування землі, данини й низки пільг на користь храму «Святого Миколи Смединського» (в Поліссі на кордонах із Турівською землею, згадується в реєстрі київських міст). У документі — «на жеребій землі з усім прибутком, на свічі й канон» податок «складався з полколоди меду, а пол ведра, а пол боб'єра, а полтора в'єска». Слушно звертається увага, що передача податку в натуральній формі (без згадки про гроші — Г. К.) був однією з головних різновидів данини. Процес витіснення грошовою даниною медовою в Київській землі датується серединою XV ст. (Кузьмин 2009, с. 171—175; Хорошкевич 1982, с. 96, прим. 114). Можна припускати, що в цей час монети випускались епізодично, насамперед, під якусь конкретну ціль, разові платежі чи податки. Ще в XV—XVI ст. в багатьох місцях Великого князівства Литовського й Руського переважала данина натуральними продуктами, але грошима сплачували різноманітні «доплатки», за сам збір данини та у зв'язку зі змінами в чисельності податкового населення (Ефименко 1903, с. 114—115). Але все таки, у разі реального входження величезної території Чернігівської землі (як у переліку міст) до складу Київського князівства Володимира Ольгердовича, ми б мали і знахідки таких монет на цій території. Це не виключає номінальної передачі відвойованої в ординців території Ольгердом Володимиром на якійсь час. Привертає увагу факт знахідки найбільшого скарбу київських монет у Сосниці — на території володінь Юрія Івантича Половця Рожиновського, як і скарб із Козельця. Для давньоруського часу помічають цікаве явище, скупчення цінностей (дорогоцінних речей, золото, срібло) пов'язується з невеликими «степовими» укріпленнями (Моргунов 2009, с. 184). Можливо, що цей же фактор впливав і на поширення монет у XIV ст. Утім, ймовірно, коригуючи знахідки київських монет ще попереду.

Поява в Києві першого, несанкціонованого ханською владою митрополита мала не тільки величезне політичне значення (Шабунько 1987, с. 75). Не маючи ярлика на економічне забезпечення церкви, він повинен був розробити заходи на матеріальне забезпечення київської метрополії. Про здійснені заходи на Київщині, Волині та Новгородку Кипріяні згадав у листі від 3 червня 1378 р. до ігуменів Сергія й Федора (ред. Павлов 1908, 20, стб. 182—183; Прохоров 1978, с. 200). Важко уявити здійснення подібних заходів без існування відповідних реєстрів. Але на їх створення був потрібен значний час. Тому на перших порах могли використовуватися і старі документи. У цьому Кипріяну (його оточення, виконавців) слугували різноманітні джерела: що зберігалися в Києві, скарбницях і архівах церковних ієрархів білоруських і українських парафій, ярлики, літописи, акти й жалування з канцелярії Ольгерда і його синів, міждержавні розмежування тощо. Якісь докумен-

ти на зразок відомих «Уривків В. М. Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.», записів грецькою мовою, які містяться в складі Ватиканського грецького збірника XIV ст., що були віднесені до канцелярії митрополита Феогноста (1328—1353) (Приселков, Фасмер 1916). У документі згадуються грошові надходження чи пожертви в гривнах та «кавкіях» («*кавкіа*», етимолог. — увігнуті, пов'язуються з візантійськими золотими і срібними монетами XI—XIV ст., що нагадували ківш чи блюдце). Крім переліку осіб, що вносили гроші згадується й міста: Муром, Москва, Кострома, Малий Онуград (Новгород), Стольськ, Козельськ, Друцьк, Переяслав, Юр'їв (Приселков, Фасмер 1916, с. 50, 58—59). Дуже можливо, що подібні документи, але значно більшого обсягу зберігалися в Києві, Новогрудку, були привезені Кипріяном із Константинополя чи Болгарії. У XIV ст. у складі Литовсько-Руської держави опинилася величезна кількість православних храмів, у яких зберігалися різноманітні документи, літописи тощо. Їх упорядкування, безумовно, входило до основних завдань майбутнього митрополита вже під час перебування в Києві у 1370-х рр.

«Список» складався в кілька етапів. У розгорнутому вигляді з восьми груп міст і містечок пов'язаний зі створенням якогось документа, договору про розмежування. Можливо, на зразок відомого «Списку міст Свидригайла» (Полехов 2014). Як і угоди, що розмежовувала би володіння Вітовта і Скиргайла на Литві й Русі у 1392—1394 рр. Як слушно вважає сучасний білоруський дослідник, мусив був існувати документ, що закріплював умови співправління Вітовта і Скиргайла. Але до смерті Скиргайла на початку 1395 р., коли виділення київських міст втратило сенс, тому саме такий документ вважається вірогідним джерелом для київської частини Списку (Носевич 2016, с. 174—175). Але на час цієї угоди вже, напевно, існували подібні списки міст і вони використовувалися в різноманітних угодах литовських князів між собою, із різними руськими князівствами, Ордою, Тевтонським Орденом тощо. На час Ольгерда й Кейстута такі списки безсумнівно вже існували. Але для кожної угоди, напевно, редагувалися. Як і для угоди, що розмежовувала би володіння Вітовта і Скиргайла. Наприклад, у документах посольства від Олександра Ягеллона до московського князя Івана Васильовича від 14 січня — 12 лютого 1494 р. уже існував заготовлений список смоленських міст і волостей. Причому посли й московські бояри дуже ретельно обговорювали зазначені в списку міста й волості. Посилаючись на: «...як було за Ольгерда». Литовський посол підкріплював умови угоди давньою і «...незгодою Ольгердовою и Кестутьем» (ред. Карпов 1882, с. 111—137, 24, с. 115, 118, 120).

Можливо, що певні зрушення в дослідженні цієї пам'ятки настануть після публікації інших редакцій, адже з майже 30 відомих списків більшість ще не введені до наукового обігу (Янин 1998, прим. 5; Кузьмин 2019, с. 152). Існують спроби в

локалізації археологічних пам'яток Понеман'я з назвами міст у «Списку» (Седов 1974, с. 30—31). Сучасними дослідниками наголошується на можливостях у пошуку згаданих у «Списку» топонімів за археологічними даними (Приймак 2007, с. 93; Кравченко 2015, с. 62—63).

Аналіз цього документа дозволяє погодитися з поглядами, що ця пам'ятка не була створена в один день і для якогось одиничного випадку: «Список» пройшов складний шлях розвитку, постійно змінюючи свій обсяг і політичні функції (Греков 1975, с. 362). Під час його створення використовувалися старі писемні пам'ятки, тому в документ XIV ст. потрапили й деякі міста, зруйновані монголами. А археологічні пам'ятки, що збереглися на їх місцях мають інші назви (Седов 1974, с. 30—31). На користь різночасовості й поступовості створення цього документа певним чином указує і принцип переліку міст.

«Список» ймовірно почав складатися в Києві в середині 1370-х рр. і початково був пов'язаний із пошуком церковних маєтностей майбутнього митрополита Кипріяна. Безумовно, Кипріян, добре обізнаний з історією за літописами, у своїй програмі повернення маєтностей церкви використовував і їх. «Список» є важливим джерелом не тільки для історії Київської землі XIV ст., історичної географії, реконструкції політичних і економічних процесів. У комплексі з даними ханських ярликів може слугувати потужним джерелом для пошуків археологічних пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА

- Аверьянов, К. А. 2001. *Купли Ивана Калиты*. Москва: Энциклопедия российских деревень.
- Аверьянов, К. А. 2004. Кто такие баскаки? *Вестник Литературного института имени А. М. Горького*, 1, с. 205-211.
- Александров, М. М. 2011. Великое княжество Литовское и Орда. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика*, 20, с. 99-105.
- Александрович, М. Н. 1881. *Остерский уезд*. 1: Историческое описание. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.
- Андріяшев, О. 1926. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку. В: Грушевський, М. С. (ред.). *Київ та його околиця в історії й пам'ятках*. Київ: Державне видавництво України, с. 33-79.
- Антонович, В. Б. 1995. Киевские войты Ходьки. В: Антонович, В. Б. *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь, с. 160-185.
- Беляева, С. А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв.* Киев: Наукова думка.
- Біляева, С. О. 2022. Фортеці Великого Князівства Литовського на теренах Київської землі (з історії вивчення). *Археологія й давня історія України*, 2 (43), с. 99-110.
- Бережков, М. 1894. *Крымские шертные грамоты*. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.
- Брайчевський, М. Ю. 1996. З історії Десятинної церкви. В: Толочко, П. (ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ: АртЕк, с. 35-36.
- Брайчевський, М. Ю. 1998. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів

до «Слова о полку Ігоревім»). В: Толочко, П. П. (ред.). *Галич і Галицька земля*. Київ; Галич: Національний заповідник «Давній Галич», с. 24-28.

Брун, Ф. 1880. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России*. П. Одесса: Г. Ульрих.

Войтович, Л. 2015. Кордони Галицько-Волинської держави. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 19, с. 43-104.

Гончаров, Е. Ю. 2007. Начало чеканки в южно-русских землях у XIV в. *Нумизматика*, 14 (июль), с. 31-32.

Горский, А. А. 1996. Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII — начало XV в.). *Средневековая Русь*, 1, с. 76-110.

Греков, И. Б. 1975. *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.)*. Москва: Наука.

Григоревич, И. (сост.). 1846. *Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. П: 1506—1544. Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной Е. И. В. канцелярии.

Грушевський, М. С. 1991. *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя*. Київ: Наукова думка.

Дашкевич, Н. 1885. *Заметки по истории Литовско-Русского государства*. Киев: Императорский университет Св. Владимира.

Ефименко, А. 1903. Литовско-русские данники и их дани. *Журнал Министерства народного просвещения*, СССХХХХV (январь), с. 106-119.

Железняк, І. М. 1987. *Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-Наддніпрянського Правобережжя*. Київ: Наукова думка.

Зайкоўскі, Э. 2015. «Список городов Русских дальних и ближних»: датирувка пратографа. *Княжа доба: історія й культура*, 9, с. 273-289.

Зайцев, В. 2014. Татарские политические образования на территории Великого княжества Литовского (Яголдаева «тѣма»). В: Миргалеев, И. (ред.). *История татар с древнейших времён у семи томах*. IV: Татарские государства XV—XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН Республики Татарстан, с. 128-130.

Зотов, Р. В. 1892. *О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время*. Петербург: Типография братьев Пантелеевых.

Зразюк, З. А., Строкова, Л. В., Хромов, К. К. 2007. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть). В: Хромов, К. К. (ред.). *Монеты джучидов и сопредельных государств у XIII—XV вв.* П. Киев: Купола, с. 118-127.

Зразюк, З., Хромов, К. 2007. Борщевский клад. В: Хромов, К. К. (ред.). *Монеты джучидов и сопредельных государств у XIII—XV вв.* П. Киев: Купола, с. 99-117.

Ивакин, Г. Ю. 1982. *Киев у XIII—XV веках*. Киев: Наукова думка.

Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.* Київ.

Карпов, Г. Ф. (ред.). 1882. *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством у царствование Великого Князя Ивана Васильевича*. I: (годы с 1487 по 1533). Сборник Императорского русского исторического общества, 35. Санкт-Петербург: Ф. Елеонский и К°.

Клепатский, П. 2007. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*. Біла Церква: Олександр Пшонківський.

Коваленко, В. П., Сытый, Ю. Н. 1991. Летописная Белаважа (К вопросу о локализации). В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока: Материалы межвузовской научной конференции*. Воронеж: Воронежский пединститут, с. 59-66.

Котляр, Н. Ф. 1971. Монеты Владимира Ольгердовича. *Нумизматика и сфрагистика*, 4, с. 42-67.

Кравченко, О. М. 2015. Історія та проблематика вивчення літописних міст Сіверщини. *Сумська старовина*, XLVI, с. 54-66.

Крикун, Н. 1992. *Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воеводств у свете источников*. Киев: Институт украинской археографии АН Украины.

Куза, А. В. 1989. *Малые города Древней Руси*. Москва: Наука.

Кузьмин, А. В. 2019. О возможном источнике «Списка городов русских дальних и ближних». В: Мельникова, Е. А. (ред.). *Восточная Европа в древности и средневековье*. XXXI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 17—19 апреля 2019 г. Материалы конференции. Москва: Институт всеобщей истории РАН, с. 150-155.

Кулаковский, Ю. А. 1897. Где находилась вичинская епархия константинопольского патриархата. *Византийский временник*, IV (3—4), с. 315-336.

Лаптенков, В. В. 2000. Золотоордынская область Карасу и образования Елецкого княжества. *Вехи минувшего: Учёные записки исторического факультета*, 2, с. 121-128.

Лебедев, В. П., Клоков, В. Б. 2005. Иноземные монеты XII—XV вв. на золотоордынских городищах Поволжья. В: *Труды Международных нумизматических конференций «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII—XV веков»*. Москва, с. 57-61.

Любавский, М. К. 1892. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. Москва: Университетская типография.

Мавродин, В. В. 2002. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времён до второй половины XIV века)*. Санкт-Петербург: Наука.

Майоров, А. А. 2020. К вопросу о тульском баскачестве на землях северо-восточной части Черниговского княжества XIII—XIV вв. *Золотоордынское обозрение*, 8 (1), с. 67-86.

Макаров, Д. В. 2010. Тьмы и татарские места Центральной России. *Средневековые тюрко-татарские государства*, 2, с. 81-83.

Мирзаев, Э. М. 1984. *Словарь народных географических терминов*. Москва: Мысль.

Михайловський, В. 2021. *Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля*. Київ: Темпора.

Моргунов, Ю. Ю. 1998. *Посульская граница: этапы формирования и развития*. Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья, 3. Курск.

Моргунов, Ю. Ю. 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X—XIII вв.* Москва: Наука.

Морозов, О. 2005. Нариси з історії стародавнього Ніжина. *Ніжинська старовина: Історико-культурологічний збірник*, 1 (4), с. 26-43.

Моця, О. П. 2008. «Список русских міст далеких і близьких» у контексті східноєвропейської історичної ситуації в післямонгольську добу. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. 2. Коростень: Тріада С, с. 35-40.

Насонов, А. М. 1940. *Монголы и Русь (история татарской политики на Руси)*. Москва; Ленинград: АН СССР.

- Наумов, Е. П. 1974. К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних». В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Летописи и хроники 1973 г.* Москва: Наука, с. 150-163.
- Новгородская... 1950. *Новгородская летопись старшего и младшего изводов.* Москва; Ленинград: АН СССР.
- Носевич, В. Л. 2016. О датировке и обстоятельствах создания летописного «Списка русских городов дальних и ближних». *Беларускі археографічны штогоднік*, 17, с. 169-180.
- Павлов, А. С. (ред.). 1908. *Памятники древнерусского канонического права*. 1: Памятники XI—XV в. Русская историческая библиотека, VI. Санкт-Петербург: М. А. Александров.
- Петрунь, Ф. 1928. Ханські ярлики на українській землі (До питання про татарську Україну). *Східний світ*, 2, с. 170-185.
- Пиворович, В. Б. 2008. *Монеты и клады Юга Украины*. I: Золотая Орда, Крымское ханство, Турция, Россия. Херсон: Штрих+.
- Пилипчук, Я. 2015. Татары и Киевская земля (1362—1371). *Крымское историческое обозрение*, 1 (3), с. 91-119.
- Плетнева, С. А. 1990. *Половцы*. Москва: Наука.
- Полехов, С. В. 2014. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 4 (58), с. 111-125.
- ПСРЛ 1856. *Полное собрание русских летописей*. VII: Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- ПСРЛ 1885. *Полное собрание русских летописей*. 10: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: Министерство Внутренних дел.
- ПСРЛ 1897. *Полное собрание русских летописей*. 11: Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: И. Н. Скороходов.
- ПСРЛ 1910. *Полное собрание русских летописей*. 23: Ермолинская летопись. Санкт-Петербург: М. А. Александров.
- ПСРЛ 1915. *Полное собрание русских летописей*. IV (1: 1): Новгородская четвертая летопись. Петроград: Башкаков и К°.
- ПСРЛ 1922. *Полное собрание русских летописей*. 15 (1): Рогожский летописец. Петроград.
- ПСРЛ 1949. *Полное собрание русских летописей*. 25: Московский летописный свод конца XV века. Москва; Ленинград: АН СССР.
- ПСРЛ 2002. *Полное собрание русских летописей*. 42: Новгородская Карамзинская летопись. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Посухов, В. І. 1997. До питання про заселення Полтавщини XIV—XVI ст. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 79-81.
- Похилевич, Л. І. 2007. *Сказания о населённых местах Киевской губернии или статистические исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, у пределах губернии находящихся*. Біла Церква: Видавець О. Пшонковський.
- Почекаев, Р. Ю. 2011. К вопросу об административном устройстве Золотой Орды и постордынских государств: особенности управления оседлым и кочевым населением. *Сибирский сборник*, 3: Народы Евразии в составе двух империй: Российской и Монгольской, с. 176-186.
- Почекаев, Р. Ю. 2017. *Золотая Орда. История в имперском контексте*. Санкт-Петербург: Наука.
- Приймак, В. В. 2007. *Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини*. Полтава: Техсервіс.
- Приселков, М. Д., Фасмер, М. Р. 1916. Отрывки В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века. *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*, XXI (1), с. 48-70.
- Прохоров, Г. М. 1978. *Повесть о Митяе*. Приложения. Ленинград: Наука.
- Рашид-ад-дин. 1952. *Сборник летописей*. II (2). Москва; Ленинград: АН СССР.
- Ремецас, Э. 2012. Новые данные о киевских монетах Владимира Ольгердовича (по новым находкам у Литве). In: Kuklik, B., Filipow, K. (red.). *Pieniądz i systemy monetarne, wspólne dziedzictwo Europy*. Augustow; Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, s. 94-107.
- Реутов, А. 1996. До проблеми реконструкції Десятинної церкви. В: Толочко, П. (ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ: АртЕк, с. 32-34.
- Русина, О. 1996. Путивльські волості у XV — початку XVII століть. *Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка*, CCXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, с. 147-157.
- Русина, О. В. 1998а. *Сіверська земля в складі Великого князівства Литовського*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Русина, О. В. 1998b. *Україна під татарами та Литвою*. Київ: Альтернативи.
- Русина, О. 2005. *Студії з історії Києва та Київської землі*. Київ: Інститут історії НАН України.
- Рыбаков, Б. А. 1953. Древние русы. *Советская археология*, XVII, с. 23-104.
- Рыбаков, Б. А. 1970. Просвещение. В: Арциховский, А. В. (ред.). *Очерки русской культуры XIII—XV веков*. 2: Духовная культура. Москва: Московский университет, с. 158-205.
- Рыбаков, Б. А. 1974. *Русские карты Московии XV—XVI века*. Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1974. К истории Чёрной Руси. *Краткие сообщения Института археологии*, 139, с. 27-33.
- Сербина, К. Н. (ред.). 1950. *Книга Большому чертежу*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Смирнов, В. Д. 1923. Что такое Тмутаракань. *Византийский временник*, XXIII, с. 15-73.
- Срезневский, И. 1867. *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*. I—XL. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Тизенгаузен, В. 1941. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Тихомиров, М. Н. 1979. Список русских городов дальних и ближних. В: Тихомиров, М. Н. *Русское летописание*. Москва: Наука, с. 83-137.
- Ускенбай, К. 2013. *Восточный Дешт-и-Кипчак у XIII — начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи*. Казань: ФЭН.
- Усманов, М. А. 1979. *Жалованные акты Джучиева Улуса XIV—XVI вв.* Казань: Казанский университет.
- Фёдоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: археологические памятники*. Москва: МГУ.
- Хорошкевич, А. Л. 1982. Исторические судьбы белорусских и украинских земель у XIV — начале XVI в. В: Пашуто, В. Т., Флоря, Б. Н., Хорошкевич,

А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. Москва: Наука, с. 69-150.

Хромов, К. К. 2007. О монетной чеканке на территории Киевского княжества у 50-е годы XIV в. (о киевских «подражаниях монетам Джанибека») В: Хромов, К. К. (ред.). *Монеты джучидов и сопредельных государств у XIII—XV вв.* II. Киев: Купола, с. 59-79.

Хромов, К. К. 2015. Находки восточных монет у среднем Потрубже: Волчков—Пристромы—Борщев. *Нумизматика Золотой Орды*, 5, с. 43-54.

Черкас, Б. 2016. Территориальное устройство Улуса Джучи (территория западнее Дона). В: Миргалев, И., Хаутала, Р. (ред.). *Золотая Орда в мировой истории*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН Республики Татарстан, с. 157-179.

Шабульдо, Ф. М. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев: Наукова думка.

Шабульдо, Ф. М. 2005. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 9-27.

Шапшал, С. М. 1953. К вопросу о тарханных ярлыках. В: Баскаков, Н. А. (ред.). *Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию. Сборник статей*. Москва: АН СССР, с. 302-316.

Шенников, А. А. 1987. *Червлёный яр. Исследование по истории и географии Среднего Подонья в XIV—XVI вв.* Ленинград: Наука.

Шестопап, А. В. 2007. *Скарби Черкащини*. Черкаси: Андрощук П. С.

Шипова, Е. Н. 1976. *Словарь тюркизмов в русском языке*. Алма-Ата: Наука КазССР.

Шпулер, Б. 2016. *Золотая Орда. Монголы в России. 1223—1502 гг.* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН Республики Татарстан.

Яковенко, Н. М. 2008. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Київ: Критика.

Янин, В. Л. 1998. *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII—XV вв.* Москва: Московский университет.

Янко, М. Т. 1998. *Топонімічний словник України: Словник-довідник*. Київ: Знання.

Kozubowski, G. 1994. *Monety księstwa kijowskiego w XIV w. Wiadomości numizmatyczne*, XXXVIII (3—4 / 149—150), s. 121-140.

Kuczyński, S. 1936. *Ziemię czernihowsko — siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa: Fundusz Kultury Narodowej.

Poppe, A. 1958. Gród Wołyń. *Studia Wczesnośredniowieczne*, IV, s. 227-230.

Pułaski, K. 1881. *Stosunki z Mengli-Girejem chanem tatarów Perekopskich (1469—1515). Akta i Listy*. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Rulikowski, E. 1853. *Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym*. Warszawa: S. Orgelbrand.

REFERENCES

Averianov, K. A. 2001. *Kupli Ivana Kality*. Moskva: Entsiklopediia rossiiskikh dereven.

Averianov, K. A. 2004. Kto takie baskaki? *Vestnik Literaturnogo instituta imeni A. M. Gorkogo*, 1, с. 205-211.

Aleksandrov, M. M. 2011. Velikoe kniazhestvo Litovskoe i Orda. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriia. Politologiya. Ekonomika. Informatika*, 20, s. 99-105.

Aleksandrovich, M. N. 1881. *Osterskii uезд. 1: Istoricheskoe opisanie*. Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.

Andriiashev, O. 1926. Narys istorii kolonizatsii Kyivskoi zemli do kintsia XV viku. In: Hrushevskiy, M. S. (red.). *Kyiv ta yoho okolytsia v istorii i pam'iatkakh*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, s. 33-79.

Antonovich, V. B. 1995. Kievskie voity Khodyki. In: Antonovych, V. B. *Moia spovid: Vybrani istorychni ta publitsystrychni tvory*. Kyiv: Lybid, s. 160-185.

Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII — XIV vv.* Kiev: Naukova dumka.

Biliaeva, S. O. 2022. Fortetsi Velykoho Kniazivstva Lytovskoho na terenakh Kyivskoi zemli (z istorii vyvchennia). *Arkheoholiiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (43), s. 99-110.

Berezhkov, M. 1894. *Krymskii shertnyia gramoty*. Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.

Braichevskiy, M. Yu. 1996. Z istorii Desiatynnoi tserkvy. In: Tolochko, P. (red.). *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi. Do 1000-littia osvychennia*. Kyiv: ArtEk, s. 35-36.

Braichevskiy, M. Yu. 1998. Heografichni mezhi Halyskoho kniazivstva blyzko 1185 r. (z komentariv do «Slova o polku Ihorevym»). In: Tolochko, P. P. (red.). *Halych i Halyska zemlia*. Kyiv: Halych: Natsionalnyi zapovidnyk «Davnyi Halych», s. 24-28.

Brun, F. 1880. *Chernomore. Sbornik izsledovanii po istoricheskoi geografii Iuzhnoi Rossii*. II. Odessa: G. Ulrikh.

Voitovych, L. 2015. Kordony Halysko-Volynskoi derzhavy. *Arkheologichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 19, s. 43-104.

Goncharov, E. Iu. 2007. Nachalo chekanki v iuzhnorusskikh zemliakh v XIV v. *Numizmatika*, 14 (iiul), s. 31-32.

Gorskii, A. A. 1996. Brianskoe kniazhestvo v politicheskoi zhizni Vostochnoi Evropy (konets XIII — nachalo XV v.). *Srednevekovaiia Rus*, 1, s. 76-110.

Grekov, I. B. 1975. *Vostochnaia Evropa i upadok Zolotoi Ordy (na rubezhe XIV—XV vv.)*. Moskva: Nauka.

Grigorovich, I. (sost.). 1846. *Akty, odnosiaschiesia k istorii zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei*. II: 1506—1544. Sankt-Peterburg: Tipografiia II otdeleniia sobstvennoi E. I. V. kantseliarii.

Hrushevskiy, M. S. 1991. *Narys istorii Kyivskoi zemli vid smerti Yaroslava do kintsia XIV storichchia*. Kyiv: Naukova dumka.

Dashkevich, N. 1885. *Zametki po istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva*. Kiev: Imperatorskii universitet Sv. Vladimira.

Efimenko, A. 1903. Litovsko-russkie danniki i ikh dani. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia, CCCXXXXV (ianvar)*, s. 106-119.

Zheliezniak, I. M. 1987. *Ros i etnolinhvistychni protsesy Seredno-Naddnpianskoho Pravoberezhzia*. Kyiv: Naukova dumka.

Zajkoŭski, E. 2015. «Spisok gorodov Russkikh dalnikh i blizhnikh»: datyroŭka pratografa. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 9, s. 273-289.

Zaitsev, V. 2014. Tatarskie politicheskie obrazovaniia na territorii Velikogo kniazhestva Litovskogo (Iagoldaeva «tma»). In: Mirgaleev, I. (red.). *Istoriia tatar s dreveishikh vremen v semi tomakh*. IV: Tatarskie gosudarstva XV—XVIII vv. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN Respubliki Tatarstan, s. 128-130.

Zotov, R. V. 1892. *O Chernigovskikh kniaziax po Liubetskому sinodiku i o Chernigovskom kniazhestve v tatarskoe vremia*. Peterburg: Tipografiia bratev Panteleevykh.

Zraziuk, Z. A., Strokova, L. V., Khromov, K. K. 2007. Monetno-veshchevoi klad tretei chetverti XIV veka iz s. Vasilitsy, Cherkasskogo raiona Cherkasskoi oblasti (monetnaia chast). In: Khromov, K. K. (red.). *Monety dzhuchidov i sopredelnykh gosudarstv v XIII—XV vv.* II. Kiev: Kupola, s. 118-127.

Zraziuk, Z., Khromov, K. 2007. Borshchevskii klad. In: Khromov, K. K. (red.). *Monety dzhuchidov i sopredelnykh gosudarstv v XIII—XV vv.* II. Kiev: Kupola, s. 99-117.

Ivakin, G. Iu. 1982. *Kiev v XIII—XV vekakh*. Kiev: Naukova dumka.

Ivakin, H. Yu. 1996. *Istorychni rozvytok Kyieva XIII — seredyny XVI st.* Kyiv.

Karpov, G. F. (red.). 1882. *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Polsko-Litovskim gosudarstvom v tsarstvovanie Velikogo Kniazia Ivana Vasilovicha*. I: (gody s 1487 po 1533). Sbornik Imperatorskogo

- russkogo istoricheskogo obshchestva, 35. Sankt-Peterburg: F. Eleonskii i K^o.
- Klepatskii, P. 2007. *Ocherki po istorii Kievskoi zemli. Litovskii period*. Bila Tserkva: Oleksandr Pshonkovskiy.
- Kovalenko, V. P., Sytyi, Iu. N. 1991. Letopisnaia Belavezha (K voprosu o lokalizatsii). In: Diachenko, A. G. (red.). *Arkheologiya slavianskogo Iugo-Vostoka: Materialy mezhvuzovskoi nauchnoi konferentsii*. Voronezh: Voronezhskii pedinstitut, s. 59-66.
- Kotliar, N. F. 1971. Monety Vladimira Olgerdovicha. *Numizmatika i sfragistika*, 4, s. 42-67.
- Kravchenko, O. M. 2015. Istoriia ta problematyka vyvchennia litopysnykh mist Sivershchyny. *Sumska starovyna*, XLVI, s. 54-66.
- Krikun, N. 1992. *Administrativno-territorialnoe ustroistvo Pravoberezhnoi Ukrainy v XV—XVIII vv. Granitsy voevodstv v svete istochnikov*. Kiev: Institut ukrainskoi arkheografii AN Ukrainy.
- Kuza, A. V. 1989. *Malye goroda Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.
- Kuzmin, A. V. 2019. O vozmozhnom istochnike «Spiska gorodov russkikh dalnikh i blizhnikh». In: Melnikova, E. A. (red.). *Vostochnaia Evropa v drevnosti i srednevekovie*. XXXI Shteniia pamiati chlena-korrespondenta AN SSSR V. T. Pashuto. Moskva, 17—19 aprelia 2019 g. Materialy konferentsii. Moskva: Institut vseobshchei istorii RAN, s. 150-155.
- Kulakovskii, Iu. A. 1897. Gde nakhodilas vichinskaia eparkhiia konstantinopolskogo patriarkhata. *Vizantiiskii vremennik*, IV (3—4), s. 315-336.
- Laptenkov, V. V. 2000. Zolotoordynskaia oblast Karasu i obrazovaniia Eletskego kniazhestva. *Vekhi minuvshogo: Uchenye zapiski istoricheskogo fakulteta*, 2, s. 121-128.
- Lebedev, V. P., Klokov, V. B. 2005. Inozemnye monety XII—XV vv. na zolotoordynskikh gorodishchakh Povolzhia. In: *Trudy Mezhdunarodnykh numizmaticheskikh konferentsii «Monety i denezhekove obrashchenie v mongolskikh gosudarstvakh XIII—XV vekov»*. Moskva, s. 57-61.
- Liubavskii, M. K. 1892. *Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniia pervogo Litovskogo statuta*. Moskva: Universitetskaia tipografia.
- Mavrodin, V. V. 2002. *Ocherki istorii Levoberezhnoi Ukrainy (s drevneishikh vremen do vtoroi poloviny XIV veka)*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Maurov, A. A. 2020. K voprosu o tulskom baskachestve na zemliakh severo-vostochnoi chasti Chernigovskogo kniazhestva XIII—XIV vv. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 8 (1), s. 67-86.
- Makarov, D. V. 2010. Tmy i tatarskie mesta Tsentralnoi Rossii. *Srednevekove tiurko-tatarskie gosudarstva*, 2, s. 81-83.
- Mirzaev, E. M. 1984. *Slovar narodnykh geograficheskikh terminov*. Moskva: Mysl.
- Mykhailovskiy, V. 2021. *Istoriia, mova, heohrafiia: toponimy serednovichnoho Podillia*. Kyiv: Tempora.
- Morgunov, Iu. Iu. 1998. *Posulskaia granitsa: etapy formirovaniia i razvitiia*. Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia, 3. Kursk.
- Morgunov, Iu. Iu. 2009. *Drevo-zemlianye ukrepleniia Iuzhnoi Rusi X—XIII vv*. Moskva: Nauka.
- Morozov, O. 2005. Narisy z istorii starodavnoho Nizhyna. *Nizhynska starovyna: Istoryko-kulturolozhichnyi zbirnyk*, 1 (4), s. 26-43.
- Motsia, O. P. 2008. «Spysok ruskykh mist dalekykh i blizkykh» v konteksti skhidnoievropeiskoi istorichnoi sytuatsii u pisliamoholsku dobu. In: Motsia, O. P. (red.). *Starodavni Iskorosten i slov'ianski hrady*. 2. Korosten: Triada S, s. 35-40.
- Nasonov, A. M. 1940. *Mongoly i Rus (istoriia tatarskoi politiki na Rusi)*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Naumov, E. P. 1974. K istorii letopisnogo «Spiska russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh». In: Rybakov, B. A. (red.). *Letopisi i khroniki 1973 g*. Moskva: Nauka, s. 150-163.
- Novgorodskaia... 1950. *Novgorodskaia letopis starshogo i mladshogo izvodov*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Nosevich, V. L. 2016. O datirovke i obstoiatelstvakh sozdaniia letopisnogo «Spiska russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh». *Belaruski arkheografichnyi shtogodnik*, 17, s. 169-180.
- Pavlov, A. S. (red.). 1908. *Pamiatniki drevnerusskogo kanonicheskogo prava. I: Pamiatniki XI—XV v*. Russkaia istoricheskai biblioteka, VI. Sankt-Peterburg: M. A. Aleksandrov.
- Petrin, F. 1928. Khanski yarlyky na ukrainski zemli (Do pytannia pro tatarsku Ukrainu). *Skhidnyi svit*, 2, s. 170-185.
- Pivovarov, V. B. 2008. *Monety i klady Iuga Ukrainy*. I: Zolotaia Orda, Krymskoe khanstvo, Turtsiia, Rossiia. Kherson: Shtrikh+.
- Pilipchuk, Ia. 2015. Tatory i Kievskaiia zemlia (1362—1371). *Krymskoe istoricheskoe obozrenie*, 1 (3), s. 91-119.
- Pletneva, S. A. 1990. *Polovtsy*. Moskva: Nauka.
- Polekhov, S. V. 2014. «Spisok gorodov Svidrigaila». *Datirovka i publikatsiia. Drevniaia Rus. Voprosy medievistiki*, 4 (58), s. 111-125.
- PSRL 1856. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. VII: Letopis po Voskresenskomu spisku. Sankt-Peterburg: E. Prats.
- PSRL 1885. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 10: Letopisnyi sbornik, imenuemy Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopisii. Sankt-Peterburg: Ministerstvo Vnutrennikh del.
- PSRL 1897. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 11: Letopisnyi sbornik imenuemy Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopisii. Sankt-Peterburg: I. N. Skorokhodov.
- PSRL 1910. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 23: Ermolinskaia letopis. Sankt-Peterburg: M. A. Aleksandrov.
- PSRL 1915. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. IV (1: 1): Novgorodskaia chetvertaia letopis. Petrograd: Bashkakov i K^o.
- PSRL 1922. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 15 (1): Rogozhskii letopisets. Petrograd.
- PSRL 1949. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 25: Moskovskii letopisnyi svod kontsa XV veka. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- PSRL 2002. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 42: Novgorodskaia Karamzinskaia letopis. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.
- Posukhov, V. I. 1997. Do pytannia pro zaseleniia Poltavshchyny XIV—XVI st. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 79-81.
- Pokhilevich, L. I. 2007. *Skazaniia o naselennykh mestakh Kievskoi gubernii ili statisticheskie istoricheskie i tserkovnye zametki o vsekhn derevniakh, selakh, mestechkakh i gorodakh, v predelakh gubernii nakhodiaschchikhsia*. Bila Tserkva: Vydavets O. Pshonkovskiy.
- Pochekaev, R. Iu. 2011. K voprosu ob administrativnom ustroistve Zolotoi Ordy i postordynskikh gosudarstv: osobennosti upravleniia osedlyi i kochevym naseleniem. *Sibirskii sbornik*, 3: Narody Evrazii v sostave dvukh imperii: Rossiiskoi i Mongolskoi, s. 176-186.
- Pochekaev, R. Iu. 2017. *Zolotaia Orda. Istoriia v imperiskom kontekste*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Pryimak, V. V. 2007. *Putyvlske udilne kniazivstvo Chernihovo-Sivershchyny*. Poltava: Tekhservis.
- Priselkov, M. D., Fasmer, M. R. 1916. Otryvki V. N. Benseheicha po istorii russkoi tserkvi XIV veka. *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Imperatorskoi Akademii nauk*, XXI (1), s. 48-70.
- Prokhorov, G. M. 1978. *Povest o Mitiae. Prilozheniia*. Leningrad: Nauka.
- Rashid-ad-din. 1952. *Sbornik letopisei*. II (2). Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Remetsas, E. 2012. Novye dannye o kievskikh monetakh Vladimira Olgerdovicha (po novym nakhodkam v Litve). In: Kuklik, B., Filipow, K. (red.). *Pieniadz i systemy monetarne, wspolne dziedzictwo Europy*. Augustow; Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, s. 94-107.
- Reutov, A. 1996. Do problemy rekonstruktsii Desiatynnoi tserkvy. In: Tolochko, P. (red.). *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi. Do 1000-littia osvicheniia*. Kyiv: ArtEk, s. 32-34.
- Rusyna, O. 1996. Putyvlski volosti u XV — pochatku XVII stolit. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka*, CCXXXI: Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorichnykh dystsyplin, s. 147-157.
- Rusyna, O. V. 1998a. *Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Rusyna, O. V. 1998b. *Ukraina pid tataramy ta Lytvoiu*. Kyiv: Alternatyvy.
- Rusyna, O. 2005. *Studii z istorii Kyieva ta Kyivskoi zemli*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy.

- Rybakov, B. A. 1953. Drevnie rusy. *Sovetskaia arkheologiya*, XVII, s. 23-104.
- Rybakov, B. A. 1970. Prosveshchenie. In: Artsikhovskii, A. V. (red.). *Ocherki russkoi kultury XIII—XV vekov*. 2: Dukhovnaia kultura. Moskva: Moskovskii universitet, s. 158-205.
- Rybakov, B. A. 1974. *Russkie karty Moskovii XV—XVI veka*. Moskva: Nauka.
- Sedov, V. V. 1974. K istorii Chernoi Rusi. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 139, s. 27-33.
- Serbina, K. N. (red.). 1950. *Kniga Bolshomu chertezhu*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Smirnov, V. D. 1923. Chto takoe Tmutarakan. *Vizantiiskii vremennik*, XXIII, s. 15-73.
- Sreznevskii, I. 1867. *Svedeniia i zametki o maloizvestnykh i neizvestnykh pamiatnikakh*. I—XL. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Tizengauzen, V. 1941. *Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ordyy*. II: Izvlecheniia iz persidskikh sochinenii, sobrannye V. G. Tizengauzenom i obrabotannye A. A. Romaskevichem i S. L. Volinym. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Tikhomirov, M. N. 1979. Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh. In: Tikhomirov, M. N. *Russkoe letopisanie*. Moskva: Nauka, s. 83-137.
- Uskenbai, K. 2013. *Vostochnyi Desht-i-Kipchak v XIII — nachale XV veka. Problemy etnopoliticheskoi istorii Ulusa Dzhuchi*. Kazan: FEN.
- Usmanov, M. A. 1979. *Zhalovannye akty Dzhuchieva Ulusa XIV—XVI vv.* Kazan: Kazanskii universitet.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov: arkheologicheskie pamiatniki*. Moskva: MGU.
- Khoroshkevich, A. L. 1982. Istoricheskie sudby belorusskikh i ukrainskikh zemel v XIV — nachale XVI v. In: Pashuto, V. T., Floria, B. N., Khoroshkevich, A. L. *Drevnerusskoe nasledie i istoricheskie sudby vostochnogo slaviansstva*. Moskva: Nauka, s. 69-150.
- Khromov, K. K. 2007. O monetnoi chekanke na territorii Kievskogo kniazhestva v 50-e gody XIV v. (o kievskikh «podrazhaniakh monetam Dzhaniibeka») V: Khromov, K. K. (red.). *Monety dzhuchidov i soprodelnykh gosudarstv v XIII—XV vv.* II. Kiev: Kupola, s. 59-79.
- Khromov, K. K. 2015. Nakhodki vostochnykh monet v srednem Potrubezhe: Volchokov—Pristromy—Borshchev. *Nu-mizmatika Zolotoi Ordyy*, 5, s. 43-54.
- Cherkas, B. 2016. Territorialnoe ustroistvo Ulusa Dzhuchi (territoriia zapadnee Dona). In: Mirgaleev, I., Khaudala, R. (red.). *Zolotaia Orda v mirovoi istorii*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN Respubliki Tatarstan, c. 157-179.
- Shabuldo, F. M. 1987. *Zemli Iugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kiev: Naukova dumka.
- Shabuldo, F. M. 2005. Synovodska bytva 1362 r. u suchasni naukovi interpretatsii. In: Shabuldo, F. M. (red.). *Synovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 9-27.
- Shapshal, S. M. 1953. K voprosu o tarkhannykh iarlykakh. In: Baskakov, N. A. (red.). *Akademiku Vladimiru Aleksandrovichu Gordlevskomu k ego semidesiatiletiu. Sbornik statei*. Moskva: AN SSSR, s. 302-316.
- Shennikov, A. A. 1987. *Chervlenyi iar. Issledovanie po istorii i geografii Srednego Podonia v XIV—XVI vv.* Leningrad: Nauka.
- Shestopal, A. V. 2007. *Skarby Cherkashchyny*. Cherkasy: Androshchuk P. S.
- Shipova, E. N. 1976. *Slovar tiurkizmov v russkom iazyke*. Alma-Ata: Nauka KazSSR.
- Shpuler, B. 2016. *Zolotaia Orda. Mongoly v Rossii. 1223—1502 gg.* Kazan: Institut istorii im. SH. Mardzhani AN Respubliki Tatarstan.
- Yakovenko, N. M. 2008. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka.
- Ianin, V. L. 1998. *Novgorod i Litva: pogranichnye situatsii XIII—XV vv.* Moskva: Moskovskii universitet.
- Yanko, M. T. 1998. *Toponimichniy slovnyk Ukrainy: Slovnyk-dovidnyk*. Kyiv: Znannia.
- Kozubowski, G. 1994. Monety księstwa kijowskiego w XIV w. *Wiadomości numizmatyczne*, XXXVIII (3—4 / 149—150), s. 121-140.
- Kuczyński, S. 1936. *Ziemia czernihowska — siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa: Fundusz Kultury Narodowej.
- Poppe, A. 1958. Gród Wołyń. *Studia Wczesnośredniowieczne*, IV, s. 227-230.
- Pułaski, K. 1881. *Stosunki z Mengli-Girejem chanem tatarów Perekopskich (1469—1515). Akta i Listy*. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Rulikowski, E. 1853. *Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym*. Warszawa: S. Orgelbrand.

G. Kozubovskiy

ABOUT SOME DEBATABLE QUESTIONS OF THE KYIV LAND HISTORY IN THE SECOND HALF OF THE FOURTEENTH CENTURY

The attempt to identify some geographical toponyms of the Kyiv land cities of the 14th century is made in the paper. The annalistic cities in the «A se imena vsim gradam ruskym dalnim i bliznim» («List of Cities, Far and Near») are analyzed by the author. Based on an analysis of written, cartographic, archaeological sources, the author concludes that the annalistic list of Kyiv cities «A se imena vsim gradam ruskym dalnim i bliznim» was compiled in the late 14th century. However, this document includes many different sources: the documents of the ecclesiastes provenance produced by chancelleries of Metropolitans and Bishops, yarlyks of khans of 13—14th century, the charters and treaties of the Lithuanian Princes of 14th century. The paper contains the analysis of a hypothesis about the city of Tmutorokan of the 14th century. The author has paid special attention to sources which provide the evidence about the nomadic (the Cuman) Turkic dynastic clan Tuhorkhan in the Kyiv principality. The finds of the silver coins of the Lithuanian Prince Volodymyr Olherdovych (1362—1394) are discussed. They marked the territory of Kyiv principality of the second part of the 14th century in the Dnieper river region.

The northern border of distribution of coins of the Prince Volodymyr Olherdovych is limited by the basin of the river Oster and Sosnica district. The raid of Lithuanian Prince Olherd (1345—1377) against the Golden Horde in the 1362 at the Korshev (Karasy — Black Vody?), and to the territory of traditional summer and winter roaming also are examined. The paper discussed the issues of historical geography, many of which can be solved by systematically archaeological research in the sites from the annalistic list of the «A se imena vsim gradam ruskym dalnim i bliznim» and Golden Horde centers in the Dnieper, Ros, Oster, Vorskla, Buh, Sula, Psel, Desna and other river basins.

Keywords: Kyiv Land cities, Tmutorokan, Tuhorkhan, Volodymyr Olherdovych, coins.

Одержано 6.07.2024

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KOZUBOVSKYI Heorhii, Candidate of Historical Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
 ORCID: 0000-0003-2633-604X,
 e-mail: Kozubovskiy_yurii@iananu.org.ua.

УДК 929:904

СЛОВО ПРО ПЕТРА ПЕТРОВИЧА ТОЛОЧКА

Відійшов у вічність визначний історик Петро Петрович Толочко — дійсний член Національної академії наук України, доктор історичних наук, який 30 років очолював Інститут археології Національної академії наук України. Багатогранність особистості часто ставить питання — за якими критеріями її оцінювати, що було головним у її професійному житті? У цьому випадку визначити не важко: Петро Петрович був, насамперед, науковцем. Всі інші його сутності — організатор науки, громадський і політичний діяч, реалізовувались через науку.

Величні історичні явища породжують великі постаті, хоча ці два прояви історичного процесу можуть бути розділені значними проміжками часу. Це добре видно на прикладі життя і діяльності вченого. Київська Русь дала світу багатьох визначних сучасників, але і надалі, впродовж сотень років, завдяки її традиціям формувались визначні історичні особистості, зокрема дослідники. Вивчаючи наймасштабніше явище середньовічної історії східного слов'янства — Київську Русь, Петро Петрович за життя став класиком.

Політичне і культурне значення першої східнослов'янської держави та її віддаленість від сьогодення поставили перед історичною наукою ряд питань, від суто наукових джерелознавчих, до суспільних і політичних. Петро Петрович був одним із перших археологів, які вдало застосували археологію для вирішення складних історичних проблем високого рівня пізнання. Нині упевнено можна говорити про його методику поєднання археологічних і писемних джерел як одну із основних ознак наукової школи вченого. За цією школою майбутнє, адже саме археологія забезпечує розши-

Петро Петрович ТОЛОЧКО
Academician Petro TOLOCHKO
(21.02.1938— 28.04.2024)

рення джерельної бази дослідження давньої історії.

Учений розумів це і залишив по собі багатьох учнів і послідовників. У їх становленні як самостійних дослідників він брав безпосередню дієву участь.

Як фаховий дослідник масштабних історичних явищ, що розтяглись на тривалі періоди, Петро

Начальник Київської експедиції, кандидат історичних наук П. П. Толочко в розкопі на Червоній (нині Конtrakтова) площі, 1972 рік

The head of the Kyiv Archaeological Expedition Dr. Petro Tolochko during the excavation on Red (now Kontraktova) Square, 1972

Петрови́ч добре розумів складність історичного процесу, його діалектичність. Саме тому у історичних оцінках він дотримувався зваженого консерватизму. Таку позицію не завжди розуміли у ненаукових колах. У останній період свого життя Петро Петрови́ч зазнав багато несправедливостей, що, за історичними аналогіями, лише підкреслює моральну велич особистості вченого.

Періоди суспільних потрясінь характеризуються підвищеним інтересом до історії сучасності. Однак, вже нині помітним стає звернення до глибинних історичних традицій, зокрема і до епохи Київської Русі. Наукові побудови Петра Петрови́ча позначені усвідомленням і послідовним киевоцентризмом. І саме через це

доробок визначного науковця є актуальним у процесі розбудови України.

Наукова спадщина вченого — це своєрідне «поучення» майбутнім дослідникам історії та пересторога від повторення помилок минулого для сучасників.

С. ПАНИШКО

ПАНИШКО Сергій, кандидат історичних наук, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, Україна.

PANYSHKO Serhii, Ph. D. in Archeology, Lesya Ukrainka Volyn National University in Lutsk, Lutsk, Ukraine.

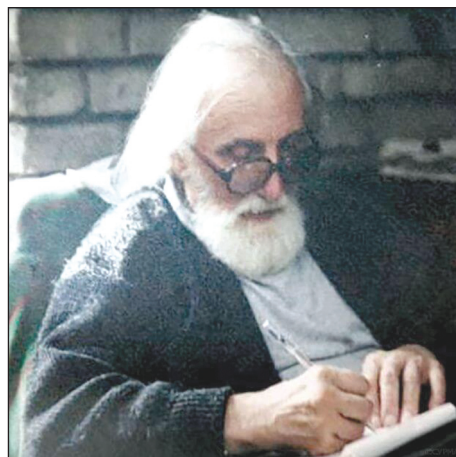
ORCID: 0000-0003-4188-1089,
e-mail: panishko63@gmail.com.

ДО 100-РІЧЧЯ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

Михайло Юліанович Брайчевський (1924—2001) — археолог-славіст, історик, мистецтвознавець, поет, художник, мислитель, український патріот-дисидент, є однією з найнепересічніших особистостей українського наукового і культурно-громадського простору.

У Михайла Юліановича від юнацьких років, а вони припали на післявоєнний сталінський період, потяг до науки поєднався з активною українською позицією та організаторською діяльністю. Ще під час навчання на історичному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка Михайло Брайчевський заснував Наукове студентське товариство, а також став організатором першої студентської конференції. На її пленарному засіданні він виступив з доповіддю «До питання про походження українського народу». Далі, впродовж усього життя, вивчення української історії, археологічного минулого та культурно-мистецького спадку, а також гостра небайдужість до долі України були його лейтмотивом.

1949 року, щойно закінчивши навчання в університеті, Михайло Брайчевський відновив археологічні дослідження на Пастирському городищі. Попри те, що Михайло Юліанович працював на Пастирському лише два сезони, ці дослідження стали етапними в історії городища. З його розкошками протягом 1949 та 1955 рр. була пов'язана реабілітація Пастирського городища як унікальної та перспективної для подальших досліджень пам'ятки. Він дослідив 16 ранньосередньовічних жител-напівземлянок, декілька господарчих будівель, а також кузню з повним набором ковальських інструментів. Крім Пастирського, Михайло Брайчевський в різні роки досліджував Леськи, Дахнівку, Переяслав, Черепин-Корсунський, Іванківці.

Михайло Юліанович БРАЙЧЕВСЬКИЙ
Dr. Mykhailo BRAICHEVSKI
(6.09.1924—23.10.2001)

1955 року Брайчевський захистив кандидатську дисертацію «Римська монета на території України», яка 1959 р. вийшла друком як книга. На початку 1960-х рр. були надруковані монографії вченого: «Коли і як виник Київ» (1963) та «Біля джерел слов'янської державності» (1964).

1968 року вийшла не надто велика, але надзвичайно важлива для української історичної думки його монографія «Походження Русі». У ній відображено єдиний на той час альтернативний погляд на етнічні процеси на східнослов'янських теренах I — початку II тисячоліття н. е., який перекреслював зацегоновані в радянській науці догми про так звану єдину давньоруську народність як спільну основу російського, українського і білоруського народів. Навіть на тлі певної відлиги 1960-х рр. публічне обстоювання такої точки зору потре-

Михайло Брайчевський (ліворуч) з Олегом Приходнюком на розкопках Пастирського городища, 1990 р.
Dr. Mykhailo Braichevski (left) with Dr. Oleh Prykhodniuk at the excavations of the Pastyrskhe hillfort, 1990

бувало неабиякої громадянської мужності. Михайло Юліанович фактично вперше на підставі археологічних джерел обґрунтував ранньосередньовічну версію походження українського народу. Зокрема, вперше були зіставлені ареали археологічних культур I тис. н. е. і межі українських етнічних територій. Замість усталеного ідеологічного штампу про Давню Русь як «спільну колицку російського, українського та білоруського народів», автор назвав її спільним етапом в історії східнослов'янських народів. Наукову цінність має і запропонована Михайлом Брайчевським іраномовна версія походження етноніму «Русь».

Широке коло наукових зацікавлень Михайла Юліановича відображене в його авторстві у розділах до низки фундаментальних колективних монографій — «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957), «Історія Києва» (1959), «Історія українського мистецтва» (1962), «Історія вітчизняної математики» (1966), «Історія селянства Української РСР» (1967), «Історія Української РСР». Цей період був пов'язаний з його роботою в Інституті історії АН УРСР.

1966 р. Михайло Брайчевський написав трактат «Воз'єднання чи приєднання?», в якому він розвінчав брехливий міф сталінських «Тез до 300-річчя воз'єднання України з Росією». Поширювана спочатку самвидавом, робота

була переправлена на Захід і 1972 р. видана в Канаді. Викладені у цій праці власні висновки Михайло Брайчевський відмовився визнати помилковими, тому 1968 р. його звільнили з Інституту історії АН УРСР, над ним нависла загроза арешту.

1970 року вченого взяли на роботу в Інститут археології АН УРСР, проте вже 1972 р. звільнили. Михайло Юліанович був позбавлений можливості публікуватись, під заборону потрапило навіть цитування його робіт та посилання на них. Заробляти на прожиття тоді Михайло Юліанович був змушений некваліфікованою працею. І лише 1978 р. його знову взяли на роботу в Інститут археології АН УРСР.

Знову активно публікуватись вчений отримав змогу лише наприкінці 1980-х рр. Тоді побачила світ його монографія «Утвердження християнства на Русі» (1988). За неї вчений 1993 р. був удостоєний Премії фонду Антоновичів (США). 1989 року Михайло Юліанович захистив докторську дисертацію «Східні слов'яни у I тис. н. е.». Загалом Михайло Брайчевський є автором понад 600 публікацій, а його роботи — уособлення питомо українського наукового погляду на минуле.

Протягом 1990-х рр. учений взяв активну участь у відродженні Києво-Могилянської академії, де читав курси лекцій. У цей же період підготував і видав два навчальних посібники — «Конспект історії України» (1993) та «Вступ до історичної науки» (1995). Відображенням громадсько-політичного нерву 2000 р. став Відкритий лист Михайла Брайчевського до президента Леоніда Кучми на захист державної мови — в час, коли розгорталась нова хвиля русифікації в уже незалежній Україні.

Михайло Юліанович Брайчевський був визначним українським культурним і національним діячем. За масштабом особистості його можна прирівняти до таких постатей як Михайло Грушевський, Федір Вовк, Дмитро Яворницький, Микола Макаренко, чиї праці й дотепер є актуальними і слугують підґрунтям формування національної ідентичності України як європейської держави.

А. СКИБА

СКИБА Андрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SKYBA Andrii, candidate of historical sciences, the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1150-2818,

e-mail: skyba-andriy@ukr.net.